

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Одјељење за српски језик
Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ
Књига 14

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник едиције
Проф. др Милош Ковачевић

Уређивачки одбор
Проф. др Миланка Бабић
Проф. др Александра Вранеш
Проф. др Илијана Чутура
Проф. др Вељко Брборић
Проф. др Милка Николић
Проф. др Михај Радан
Проф. др Димка Савова
Проф. др Јелица Стојановић
Др Гордана Илић Марковић
Др Вјара Најденова

Рецензенти
Проф. др Миодраг Јовановић
Проф. др Вања Станишић
Проф. др Михаило Шћепановић

АКТУЕЛНА ПИТАЊА ИСТОРИЈЕ СРПСКОГА ЈЕЗИКА

(Радови са научног скупа „Актуелна питања историје српског језика”, одржаног у Андрићграду од 11. до 13. октобра 2024. године)

Андрићев институт
Андрићград, 2025

САДРЖАЈ

Пролошко слово	7
Катарина Беговић <i>Фразеологија и историја језика: глаголске фразеолошке јединице из семантичкој поља 'крешање'</i>	11
Исидора Бјелаковић <i>Из кухињских дневника митрополијској двора прве половине 18. века (покло кулинарске лексике)</i>	37
Јелена Газдић <i>О српском књижевном језику у Грамајници и Буквару Димирија Милаковића</i>	57
Александра Цолић Јовановић <i>Војна лексика у Роману о Троји</i>	69
Надежда Јовић <i>Стилистичке одлике хералдских списа Хиландарској медицинској кодекса</i>	91
Тамара Лутовац Казновац <i>Типови поједини говора у језицима Порини српске канцеларије у Дубровнику</i>	111
Милош Ковачевић <i>Везник БУДУЋИ (ДА) у историјској и савременој јерсијиви</i>	131
Марина Курешевић <i>Ајстрајне именице у средњовековној језици профаној карактера</i>	163

Милена Зорић Латовљев <i>О њореклу њрдних имена у Бабином лексикону Ђорђа Најшошевића</i>	179
Ана Мацановић <i>О Српској граматизи (1862) Димитрија Чодића</i>	201
Јасмина Грковић-Мејдор <i>Имитерсоналне конститрукције у Фочанској Александриди</i>	221
Александар Милановић <i>Место Саве Текелије у историји српској књижевној језика</i>	237
Југослава Ракић Младеновић <i>Правопис и графика рукописа у дечанском Поменику живих и умрлих из 1883. године</i>	263
Владимир Поломац <i>Српски језик у Угарској њочетком XVI века (на њримеру штестаменија војводе Милоша Белмужевића)</i>	277
Виктор Савић, Невена Милосављевић <i>Аутиограф Пејра Цетињској</i>	311
Биљана Самарцић <i>Међуоднос владара у њовељама из средњовјековне Босне и Хума</i>	333
Јелица Стојановић <i>Предлошко-њадежне и њадежне конститрукције за изражавање узрока и циља у њашићровским исњравама</i>	365
Јелена Стошић <i>Временски заменички прилози са значењем универзалне квантификације у дијакронијској перспективи</i>	383
Ирена Цветковић Теофиловић <i>Проучавање њрошлостии српској језика на њростору јуњоисточне Србије – актуелна њињања</i>	407
ИНДЕКС ИМЕНА	429

ПРОЛОШКО СЛОВО

Одјељење за српски језик Андрићевог института у Андрићграду, настављајући традицију, организовало је 11, 12. и 13. октобра 2024. године научни скуп посвећен актуелним питањима једне од језичких србистичких (под)дисциплина, овога пута историје језика, под називом *Актуелна ишћања историје српског језика*. Ово је седми скуп посвећен једној од српских лингвистичких (под)дисциплина који се одржава у континуитету у Андрићевом институту у Андрићграду.

Шест претходних скупова за теме су имали – први: *Актуелна ишћања српског правописа* (2018), други: *Актуелна ишћања фонетике и фонологије српског језика* (2019), трећи: *Актуелна ишћања морфологије и творбе р(и)ечи српског језика* (2020), четврти: *Актуелна ишћања лексикологије и лексикографије српског језика* (2021), *Актуелна ишћања морфосинтаксе српског језика* (2022), и шести: *Актуелна ишћања синтаксе реченице српског језика* (2023). Са свих шест скупова изашли су истоименовани зборници радова у оквиру едиције „Научни скупови” Одјељења за језик Андрићевог института у Андрићграду. Сви ти скупови приоритетно су се бавили синхронизким аспектима српског језика.

Овај скуп је, с обзиром на тај критеријум, супротан свим претходним – сви радови у њему баве се дијахронизким анализама српског језика.

Овај зборник доноси све на скупу поднесене реферате, а њих је 19. На основу афилијације учесника скупа,

лако је закључити да је ово вјероватно најрепрезентативнији скуп посвећен питањима историје српскога језика. На скупу су, наиме, учествовали готово сви историчари српског језика са готово свих србистичких катедри у Србији, Републици Српској и Црној Гори (катедре из Београда, Новог Сада, Крагујевца, Ниша, Косовске Митровице, Источног Сарајева, и Никшића), као и са Института за српски језик и Српске академије наука.

Већ на основу самих наслова реферата јасно је да се истраживања српскога језика везују за лингвистички разноаспектне анализа историјских споменика од XII до друге половине XIX вијека, тј. до побједи Вуковог српског књижевног језика, с тим да се у неколика рада праве паралеле тог предвуковског језика стања са стањем у Вуковом или вуковском језику. Аутори су своје анализе прводили на корпусу различитих историјских периода српскога језика. Тако су за корпус историјскојезичких анализа узимани: Мирослављево јеванђеље, Матичин апостол, Иловички препис Законоправила Светога Саве, Хиландарска повеља, Житије Светог Симеона, Роман о Троји, Фочанска Александрида, повеље средњовјековне Босне, преписи Прича о Акиру Премудром, терапијски списи Хиландарског медицинског кодекса, дечански Поменик живих и умрлих, кухињски дневник митрополитског двора прве половине 18. века, српскословенска проза профаног карактера, писма Портине српске канцеларије у Дубровнику, аутограф Петра Цетињског, паштровске исправе, тестамент војводе Милоша Белмужевића, „Бабин лексикон“ Ђорђа Натошевића, „Српска граматика“ Димитрија Чобића, „Српска граматика“ и „Српски буквар“ Димитрија Милаковића.

Анализе се корпусних докумената разликују прије свега с обзиром на то да ли обухватају све лингвистичке нивое и њихове јединица, или су пак анализи подвргнуте само неке од језичких јединица специфичних за дати

документ. У зборнику је заступљен и један и други тип радова: а) оних у којима је проведена разноаспекатска језичка анализа изабранога корпуса, и б) оних у којима се анализи подвргава или један лингвистички ниво анализе или само једна од језичких карактеристика анализиранига документа, као што су: правопис и графија, стилистичке одлике, туђи говор, имперсоналне конструкције, узрочно-циљне предлошко-падежне конструкције, везници, временски замјенички прилози, фразеологизми, различити типови лексике (апстрактна лексика, војна лексика, кулинарска лексика, грдна имена) и др. Осим тога, поједни радови посвећени су анализи значаја појединих историјских докумената (као нпр. оних за проучавање прошлости српског језика на простору југоисточне Србије) или пак значајних личности у историји српског књижевног језика (као нпр. Саве Текелије, Димитрија Чобића, Димитрија Милаковића).

Реферати што су штампани у овом зборнику, а које су поредани по азбучном реду презимена истраживача, покривају најзначајније области унутрашње и спољне историје српског књижевног језика, и на најбољи начин одражавају актуелно стање историје српског језика.

Ово је и по броју заступљених српских историчара језика, и по броју радова, и по броју покренутих, рјешаваних и ријешених питања – без сумње један од најзначајнијих зборника из историје српског језика. И као такав, сигурни смо, биће незаобилазан у свим будућим истраживањима историје српскога језика.

Андрићград,
март 2025.

Руководилац Одјељења за језик
Андрићевог института
и уредник зборника
Милош Ковачевић

Катарина В. Беговић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима

ФРАЗЕОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА
СРПСКОГ ЈЕЗИКА
– О МУХИ (МУВИ) БЕЗ ГЛАВЕ –

Предмет овога рада је поредбена фразеолошка јединица *ићи* (*ходати*, *ићрати*, *јурићи*, *лејети*, и сл.) као *муха* (*мува*) без *главе* у српскоме језику, са освртом на општесловенски план. Спроведена анализа у оквирима структурно-семантичкога моделирања и историјско-етимолошког метода показује да фразеологизам припада ширем творбеном фразеолошком моделу који се дефинише као (типично) глагол кретања + поредбени везник *као* + именичка синтагма са падежним атрибутом израженим предлошко-падежном конструкцијом *без* + ген. у функцији квалификатора агенса радње и глаголске лексеме. Упоредни подаци показују да фразеологизам није позајмљен и да представља народни израз јужнословенскога југа (с изузетком словеначког језика), с најстаријом датованом потврдом у српскоме корпусу с краја 17. века.

Кључне речи: фразеологија, историја српскога језика, структурно-семантичко моделирање, историјско-етимолошки метод, поредбени фразеологизам, *као* (*муха*) *мува без главе*.

---

* katarina.v.begovic@gmail.com

1. Увод

1.1. Кретање представља једну од кључних прототипичних¹ карактеристика која раздваја категорије ‘живо’ и ‘неживо’ у свести наших далеких предака (Гамкрелидзе/Иванов 1984: 465–480) и омогућава човеку улогу агенса у свету који га окружује. Универзалну важност покрета у односу мишљења и језика бележи и А. Вјежбицка (1996: 82) уводећи семантички примитив *move*.² Г. Штрбац (2018: 71), коментаришући управо универзалну важност кретања потврђену у српском језичком корпусу, примећује да, иако су „за говорнике важни само одређени сегменти“, „кретање у целини, као премештање тела у простору, заузима веома важно место“ у доживљају света.

1.2. С обзиром на то да фразеологија представља огледало културе и колективног мишљења етно-националне заједнице која се одређеним језиком служи (Мршевић-Радовић² 2014: V-IX), не чуди што је српски фразеолошки корпус у вези с људским кретањем обиман и структурно-семантички разнородан. Увид у овај сегмент грађе у српској фразеологији (Јовановић 2007;

---

1 И биљке, наравно, припадају живоме свету, али представљају мање типичне представнике категорије с обзиром на то да не дишу на начин на који то чине човек или животиња, нити се експлицитно померају у простору као човек или животиња (Гамкрелидзе/Иванов 1984: 465–468). О истоме говори и граматикализација категорије аниматности на општесловенском плану (Грковић-Мејдор 2013: 294), видљива у акузативу једине именица мушкога граматичког рода, који се, с обзиром на категорију ‘живо’, у позном псл. језику једначио према генитивном облику, што је на општесловенском и српском плану резултовало одговарајућим акузативним облицима: *Видим човека* : *Видим сїю*. Биљке мушкога рода граматички су неживе - *Видим храсїї (гуд), јасен, бор* итд.

2 Исто се наводи у Штрбац (2018: 71).

Вујовић 2014; Штрбац 2018: 73–82) потврђује различите структурно-семантичке моделе, као и различите типове фразеологизације – неко може да *иде као њуж*, а може и да *дере ојанке*, да *иде у бели свей* или *доју на исјину*, да *да вајру њејмама*, може да *иде да ја виле не би ухвајиле* или као *јредбијена мачка*, да *ухваји њушан*, може *ићи и ноју јред ноју*, а и као *јчела на мед*, може *јурији колико ја ноје носе* или *јливаји као секира*, а може се и *шејаји као јладан јосјодин* или *јшумарји као јијан јо јомрчини* итд.

1.3. Предмет истраживања у овоме раду је поредбени глаголски фразеологизам *ићи* (*ходаји, јрчаји, јурији, лејији, и сл.*) као *муха (мува) без јлаве*. За потребе анализе консултовани су различити општи и специјални лексикографски и корпусни извори српскога и других словенских језика, консултована је историјска и савремена грађа, а по потреби су консултовани и корпуси несловенских језика у одгонетању генетске или типолошке природе појаве која се анализира.³

1.4. Фразеолошка јединица се анализира у теоријско-методолошким оквирима структурно-семантичкога моделирања и историјско-етимолошког метода руске фразеолошке школе В. Мокијенка (Мокијенко²1989; Бирих et al. 2020), која има своје следбенике у србистичким радовима Д. Мршевић-Радовић (1987; ²2014) и А. Пејановић (2010, 2015) на синхронијском и дијахронијском плану.⁴ Циљ дијахронијски постављене анализе одабраног фразеологизма јесте:

(1) изналажење продуктивног творбеног фразеолошког модела устаљене структуре и опште семантике коју синтаксичка структура имплицира;

3 В. списак коришћених извора у одељку ИЗВОРИ на крају рада.

4 Н. Вуловић (2015) често користи теоријско-методолошки апарат структурно-семантичкога моделирања бавећи се фразеолошким корпусом из синхронијске лингвокултуролошке перспективе.

(2) утврђивање старине фразеолошке јединице и/или модела којему припада;

(3) одређење порекла јединице с обзиром на (1) специфични етно-национални кључ српске традиционалне културе; (2) општесловенски културни код у језичкој слици света која се анализира; (3) потенцијално калкирање као последицу језичкога контакта; (4) когнитивно-типолошки универзални образац изражавања анализираних појава.

2. Основне особине фразеологизма *као муха (мува) без љаве*

2.1. Поређење представља „исконски, универзални начин упознавања, спознавања, тумачења и описивања света, појава и дешавања у њему и око њега“ (Вуловић 2015: 183). Поредбени фразеологизми су структурно-синтаксички и семантички специфични (Мршевић-Радовић 1987: 42-44; 92-98; Гољак 2009; Вуловић 2015: 183-226; Пејановић 2015). Д. Мршевић-Радовић (1987: 42) истиче да се у фразеологији „један појам жели да оквалификује, учини познатијим довођењем у везу по некој особини с познатијим појмом, код којег је та особина изражена у великом степену и општепозната [...] Обично се у оваквом типу поређења упоређује један конкретан предмет с другим предметом који нам није појединачно познат и чије је лексичко предметно значење сужено на значење доминантне карактеристике“.⁵ У поредбеним фразеологизмима та доминантна карактеристика је „основна мера, еталон“ (Вуловић 2015: 183) у одређивању степена одговарајуће квалификације референта. Фразеолошко поређење се у словенској филологији често представља

5 Уп. и Вуловић (2015: 183).

као тематско-ремаатска структура, а еталон се реализује у ремаатском делу структуре (Гољак 2009: 211), уп. *иладан као вук, лукав као лисица, илашљив као зец* и сл. Лева страна фразеолошке структуре, тема, представља 'tertium comparationis' (основу поређења), заједнички је именитељ референта који се пореди и еталона с којим се дати референт упоређује (Гољак 2009: 211; Вуловић 2015: 183; Пејановић 2015: 13). Референт који се пореди не представља део фразеолошке структуре – у примеру *Милан је брз као муња*, *Милан* је референт или, традиционалним термином, компарандум, основа поређења је особина изречена темом фразеолошке структуре, док је ремаатски део у функцији компаратума.⁶

2.2. У РСАНУ се међу изразима под одредницом *мува* наводи „као мува без главе (ићи, кретати се, трчати, јурити и сл.) ‘у великој безглавој журби, смушено, сме-тено’“; слично је дато у Матешихевом речнику (s. v.

6 У србистици се дати термини не користе сасвим уједначено нити се нужно разумевају у наведеним оквирима. Ј. Јовановић (2007: 9) за тематско-ремаатску структуру поредбених фразеологизама наведене термине користи другачије – 'компаратум' се односи на тему, а 'компарандум' на рему. Д. Вујовић (2014: 116), на пример, коментарише поредбену фразеолошку структуру не интерпретирајући добро Ј. Матешиха (1978): „Поредбени фразеологизми (ПФ) који су у фокусу овог рада имају троделну структуру. Елементи њихове структуре су део који се пореди (А део или comparandum), поредбени везник као којим се обележава поредба (Б део или comparatum) и део са којим се пореди (Ц део или tertium comparationis) (Matešić 1978: 212). Такву структуру можемо изразити формулом А + Б (као) + Ц, нпр. трчи као зец.“ Сам Матеших (1978: 212), међутим, коментарише „da poredbeni frazem, tvrdi se najčešće, izražavaju intenzitet u “tertium comparationis, sadržanog svojstva, stanja ili radnje“, тиме декодирајући апстрактно фразеолошко значење, што поткрепљује примерима: „pokisnuti kao miš – “veoma pokisnuti,; [biti] glup kao klada – “[biti] vrlo glup,“ (ibid.).

muha, Матеших 1982): „ići ipf. poći pf. (letjeti ipf. poletjeti pf, hodati ipf. i sl.) kao muha bez glave ići/poći/hodati itd. smeteno/smušeno/bez promišljanja/nasumce/stihijski“:

(1) „Бесъ сваке сталности и зрелости, тумараю из єдне струке у другу као мува безъ главе (Малетић, Ђ., Голубица 1841, 19)“ (s. v. *мува*, РСАНУ);

(2) „... nu nigdje se smiriti ne može, nego leti ko muha bez glave ... – REDŽEPAŠIĆ-BAŠAGIĆ 1, GRAĐA“ (s. v. *muha*, Матеших 1982).

Одабрана фразеолошка јединица припада народној фразеологији, мада се, с обзиром на дијалекатску основу у концепцији модернога књижевног језика, реализованој Вуковом реформом (Ивић 1998: 159–255), мора истаћи да је уплив народне фразеологије у књижевни језик очекиван и у више наврата потврђен.⁷ Очигледна мотивација за настанак фразеолошкога поређења у свакодневном животу и општем искуству потврђује првобитну припадност народној фразеологији, а прилажемо и два илустративна примера употребе фразеологизма из дијалекатских извора:

(3) „2846. Лети као муха без главе“ (Вук [1836] 2015);

(4) „Идѐ кај мѹа без главѐ“ (s. v. *мува*, Елезовић 2017).

2.3. Одабрани фразеологизам реализује се у типичној поредбеној тематско-рематској структури, у којој је рема *муха (мува) без главе* сведена на „значање доминантне карактеристике“, овде – ‘неартикулисано кретање’. Рематски део фразеологизма налази се у семантичкој улози квалификатора значења теме – глаголске лексеме. На синтаксичком плану има функцију прилошке одредбе за начин.

Међутим, на структурно-синтаксичком плану предлошко-падежна конструкција *без + ген. не интерпре-*

7 Уп. на пример грађу за истраживања спроведена у Мршевић-Радовић (2014), која делом представља чист српски народни и/или фолклорни језик у књижевним оквирима.

тира се само као падежни атрибут лексеме *муха* (*мува*) као центра именичке синтагме већ у односу на глаголску лексему у тематском делу фразеолошке структуре добија улогу актуелног квалификатива. Зато Г. Штрбац (2018: 74) примећује да овај фразеологизам описује „стање субјектове свести у тренутку кретања, нпр. сметеност“. Слично коментарише и Ј. Јовановић (2007: 15) за групу примера истога модела: „(2) Муха без главе, или пас без госе, такође допуштају двојаку анализу: или да је муха у таквом стању, одн. пас да не припада никоме; или пак да муха на тај начин лети, или пас да тако хода и сл.“. Да конструкција *без* + ген. иначе има функцију падежнога атрибута показује употреба еталона уз глаголску лексему која не припада семантичком пољу ‘кретање’ (мада су овакви примери ређи), уп. нпр.:

(5) „Svi su kao muve bez glave, a svaki dan kad izađem iz stana, imam barem dve do tri situacije, bilo da sam vozač, bilo da sam pešak“ (s. v. *muva bez glave*, www.021.rs, ПДРС).

2.4. Фразеологизам зна за различите варијанте као последицу фонетскога, морфолошког и лексичког варирања (Мокијенко ²1989: 29–32).

Прво, у вези с лексичким варирањем. Границе компаративних фразеологизама не одређују се исто као границе осталих фразеолошких јединица. Важан је еталон као носилац фразеолошке слике, а тема „није ништа друго до *основа њорехења*, заједничка особина, квалитет на основу којег се и успоставља поређење, за разлику од поредбеног подложен је варирању, његова устаљеност је релативна, он понекад чак и није експлицитно изражен“ (Пејановић 2015: 13).

Са овим у вези не чуди варијантност као последица лексичкога варирања глаголских лексема у тематском делу фразеолошке структуре – може се *ићи*, *ходати*, *јурићи*, *дежати*, *летићи* и сл., као (*муха*) *мува без главе*. Варијантност је углавном заснована на варирању гла-

голских лексема које припадају семантичком пољу ‘кретање’⁸ и реализују се у својим примарним или секундарним значењима.

Друго, В. Мокијенко (²1989: 30) у морфолошко варирање убраја могућност замене немаркираних имперфективних глагола њиховим перфективним парњацима. Такву врсту варирања бележи Матешихев речник у вези са анализираним фразеологизмом, а наведено потврђује и савремени корпус српскога језика:

(1) „Podvijenije repove od bosketovih nisam nikad video, kad panduracija juriša na protest, neko se uvek sagne po kamen ili flašu da im “naplati”, ovi su pobegli k'o muve bez glave“ (s. v. *muva bez glave*, www.021.rs, ПДРС).

(2) „Svi su se složili da je to bila slabo planirana klopka u koju je trebalo da ulete generali kao ‘muve bez glave’. Neko je slabo procenio naše sposobnosti i moju inteligenciju“ (s. v. *muva bez glave*, www.nspm.rs, ПДРС).

На крају, овај фразеологизам зна и за варирање као последицу фонетских процеса у историји српскога језика. Етимолошки је примарни облик лексеме *муха* с безвучним задњонепчаним фрикативом /ch/ у историјској позицији, а секундарни уснено-зубни спирант /v/ смењује га на највећем делу српског говорног простора до половине 18. века (Белић 2006: 96–97; Ивић 1991: 87–90).

3. Творбени фразеолошки модел

3.1. Одабрани фразеологизам представља специфичан део поткорпуса српскога језика који припада фразеосемантичком пољу ‘кретање’. Ј. Јовановић у поредбеном корпусу Вукових пословица издваја као подмодел модела

8 Већ је речено да се у тематском делу структуре може наћи и глагол *дигти*, уп. пример бр. (5) из претходне подтачке.

са синтаксички нејединственим рематским делом следеће примере (Јовановић 2007: 14):

- (1) „1560. Иде као коло без наплатка⁹“;
- (2) „2846. Лети као муха без главе“;
- (3) „2848. Лети као пас без госе“;
- (4) „4972. Скита се као пас без госе“.

Наведени примери потврђују општи фразеолошки модел који би се могао дефинисати на следећи начин: '(типично) глагол кретања + поредбени везник *као* + именичка синтагма с падежним атрибутом израженим предлошко-падежном конструкцијом *без* + ген. у функцији квалификатора агенса радње и глаголске лексеме. Глаголска лексема је квалификована општим фразеолошким значењем 'бесциљно, дезоријентисано, неартикулисано → кретање'. Еталон у мотивационој бази чини животиња или предмет без управног, суштинског дела који омогућава артикулисано кретање. Перспектива дефектне целине посматра се у оквирима метонимије.¹⁰

3.2. Конкретни примери посведоченог модела могу припадати и општем европском наслеђу. Такав је еталон *лађа без кормана*, уп. „2162. као лађа без кормана. Као што нема управитеља, нпр. каква кућа. У Војводству“ (Вук [1836] 2015).¹¹ Наутичка метафора вођства на

9 Лексема *најлајшак* се дефинише као „један од делова дрвеног кружног оквира у који се усађују паоци, гобеља“ (s. v. *најлајшак*, РСАНУ).

10 Иако се у србистици, из оправданих разлога, прави разлика између лексичке метонимије и синегдохе (Гортан-Премк 1997: 67-84; Ковачевић 1999; Драгићевић 2007: 160-178), у својим истраживањима на тој разлици углавном не инсистирамо, већ синегдохе приступамо као подтипу метонимије јер је посматрамо као механизам мишљења (уп. нпр. Халас Поповић 2017: 18). О феномену метонимије и синегдохе и различитим приступима овим појавама писао је опсежно М. Ковачевић (1999).

11 *Корман* је архаизам мађарског порекла (*kormány*) са значењем 'кормило' (s. v. *корман*, РСАНУ).

којој се заснива фразеолошко поређење, изражена бродом којим управља кормило односно вешт кормилар, стара је и интернационална, уп. нпр. из Јаковљеве посланице (3,4) у Новоме завету: „ἰδοὺ καὶ τὰ πλοῖα, τῆλικάυτα ὄντα καὶ ὑπὸ ἀνέμων σκληρῶν ἐλαυνόμενα, μεταγεται ὑπὸ ἐλαχίστου πηδαλίου ὄπου ἡ ὀρμὴ τοῦ εὐθύνοντος βούλεται“ (НА 28). У Вукову преводу „Гле и лађе, ако су и велике и силни их вјетрови гоне, окрећу се малом крмицом куда хоће онај који управља“ (Јак. 3,4, *Светио ѱисмо*).¹²

Творбеном фразеолошком моделу може се додати и еталон *овца без ѱасѱира*, уп. „А гледајући људе, сажали му се, јер бијаху сметени и расијани као овце без пастира“ (Мат. 9,36, *Светио ѱисмо*). Поредбени фразеологизам јавља се и у Даничићеву преводу *Сѱароѱа завјеѱа* – 4 Мој. 27,17; 1 Цар. 22,17; Језек. 34,5; Зах. 10,2 (*Светио ѱисмо*) и представља јудео-хришћански архетип беспомоћности без физичкога, а онда и метафоричког, духовног вођства. Треба истаћи, међутим, да наведени еталон не представља калк. У грчком оригиналу ова синтагма с падежним атрибутутом израженим предлошко-падежном конструкцијом *без + ген.* не постоји, већ се наведено денотира употребом партиципа у складу са природом књижевнога текста (уп. наведене делове текста у НА 28 и *Сейѱуаѱинѱи*).

3.3. Наведене фразеолошке јединице образују ширу фразеосхему јединственог синтаксичко-семантичког модела, у којој се препознају синоними са двама значењима:

(1) ‘дезорјентисано, неартикулисано, хаотично бесциљно кретање’, које денотирају фразеологизми *као муха (мува) без ѱлаве* и *као коло без најлаѱка*;

12 У овоме стиху користи се метафора брода и кормила како би се објаснила моћ језика: иако је језик мали део тела, он може управљати човековим животом, као што и мало кормило управља великим бродом.

(2) ‘бесциљно кретање као последица недостатка екстернога вођства’, на физичком (и метафоричком) плану – реализовано у јединици *као њас без њосе* (*њосњодара*), и на метафоричком плану, у фразеологизмима *као лађа без кормана* (*кормила*, али метонимијски и *кормилара*) и *као овца без њасњира*.¹³

Сама предлошко-падежна конструкција *без* + ген. реконструисана је на псл. плану (s. v. *без(њ)*, ЕССЈА), а најстарија датована потврда са значењем (1) ‘дезоријентисано, неартикулисано, хаотично бесциљно кретање’ јесте потврда фразеологизма *као муха (мува) без њлаве*.

4. Потрага за пореклом

4.1. РЈАЗУ (s. v. *тиња*) бележи потврде о фразеологизму *као муха (мува) без њлаве*, а најстарија међу њима је из Старина бр. 12, посведочена у допису крајишких часника бр. ХСІХ Год. 1697. *Радоица Вучковић и осњали кнезови њрејоручују се*:

(1) „молимо вас, придарага господо, не даите вашем ђлудем, да ходе кано мухиа без главе, не можемо и изагнати ис куђа [...]“ (*Сњарине* 12 1880: 5).

Фразеологизам је са истим значењем посведочен у источнојужнословенском простору, уп.:

(2) „Како мува без глава (трча, оди, работи) – несвесно, во големо брзање, панично“ (s. v. *мува*, ДМРЈ);

(3) „Въртя се (мотая се, ходя и др.) като муха без глава. *Разњ*. Въртя се безпомощно, объркано, без да мога да започна да върша нешто сериозно, смислено, без да зная какво трябва да върша. *Технињњ њредседњњел си*

13 Уопште, разматрани структурно-семантички модел подразумева и друге јединице које надилазе семантичко поље ‘кретање’ и имају опште значење недостатка сврхе; уп. нпр. „1594 како ковањ без углјевња“ у Даничић ([1871] 2024).

знае работиаџа... А нашияџи е даба, само се вџрџи каџо муха без џлава. Г. Караславов, Избр. съч. X, 135“ (s. v. муха, РБЕ).

На западу јужнословенскога простора, осим у штокавском, фразеологизам је посведочен и у чакавском наречју:

(4) у говору Цриквенице (Ковачевић/Башић 2012: 375):

„Leti po grădu ko muhà bez glăvi“;

„Tečè ko muhà bez glăvi, jòš će i pàst“;

(5) у говору Ракља, југоисточна Истра (Перцан 2017: 58):

„Grêš šimo tâmo, kăko mûha prèz glavê“.

Фразеологизам је посведочен и у другим дијалекатским чакавским изворима, говору Драге, Крнице итд. (Вулић 1999), као и у хрватској кајкавици (нпр. у Иванић-граду, в. Менац Михаљић 2000: 187), док словеначки извори фразеологизам не бележе.

4.2.1. Једини језик у којем се ван јужнословенскога простора јавља фразеологизам као муха (мува) без џлаве јесте словачки.¹⁴ У Словачком националном корџусу (s. v. ako mucha bez hlavy, Slovenský národný korpus 2022) има укупно пет новинских и књижевноуметничких потврда фразеолошке јединице:

(1) „Ste ako mucha bez hlavy!“ rozčúlene vykřikla Daisy. „Vy ma nechcete, tak prečo vám záleží na tom, či ma chce niekto iný? Nechajte ma na pokoji a vráťte sa k svojim plánom.“

Извор: Kleypasová, Lisa: Jarná vášeň. Bratislava: Ikar 2009. 223 s. Preklad: Miriam Ghaniová;

(2) „Prečo prežije mucha bez hlavy ? </p><p> Muchy, ale napríklad aj šváby, sa hýbu, aj keď prídu o hlavu. Vo vlhkom prostredí dokonca aj niekoľko dní vedia liezť, lietať či

14 Срдачно захваљујем словакисти доц. др Стефани Пауновић Родић, која је несебично помогла у претрази и анализи словачкога материјала.

dokonca páriť sa, až kým nezdochnú od hladu.“

Извор: SME. Denník. Bratislava: Petit Press 2014, роџ. 22, 16.07.2014;

(3) „Nože si sadni k nám, џо са моџеš аџо муча без главе ? Скоџ еште раз, донес коњак ај пре себа.“

Извор: Jarunková, Klára: Tiché búrky. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1977. 178 s;

(4) „Pošepala som ti do ucha: — Som mucha bez hlavy — pamätáš? Jasne bolo vidieť na tebe, že si sa potešil, а naozaj už bolo jedna nula pre teba.“

Извор: Revue svetovej literatúry. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1966, роџ. 2, џ. 02;

(5) „Hovorila o sebe, že је аџо „ mucha bez hlavy “. </p><p> Divý zázvor ma v spánku chytila за ramoно.“

Извор: Min, Anchee: Ćervená vášeň. Bratislava: Remedium 2004. 224 s. Preklad: Anna Pokorná.

4.2.2. Даља интернет претрага кључних речи *mucha bez hlavy* доводи до сајта *Lingvojeguje* (<https://lingvo.info/lingvopedia/croatian?hl=sk>), на којем се дају словачки дословни преводи и еквиваленти тзв. хрватских фразеологизама, а једна од забележених јединица је есте и *ide kao muha bez glave*. Испод тога је дослован превод, а на крају, где се очекује еквивалент, стоји *správa sa zmätene*, што није фразеологизам, већ само објашњење ‘понаша се збуњено’. Наведено може ићи у прилог чињеници да фразеолошко поређење *ako mucha bez hlavy* није карактеристично за словачки језик.

4.2.3. Поред наведеног, у претрази кључних речи *mucha bez hlavy* излази и роман чувеног словачког Мартина Кукучина *Dom v stráni*:

„Ani nevieš, môj Mate, аџа је то рана, тато наша невеста главна,“ заџала плаћливým hlasom. Ја уж невием, где са mám podieť od trápenia... Tmolí sa ti po dome, аџо mucha bez hlavy. Ćо chytí do ruky, všetko jej ide naopak. Аџо máš poze-rať на такú ničomnosť? Len џо ми риаду porozbýjala po dome.

Všetko vychodí navnivoč, a povedz slovo — nos hned' do zeme, mrcha reči, hriech a krik...“ (Кукучин 1911–1912, доступно на https://zlatyfond.sme.sk/dielo/22/Kukucin_Dom-v-strani/1).

Ово није нужно потврда о фразеологизму у словачкоме језику јер је Мартин Кукучин (1860–1928), један од најпознатијих словачких класика, живео на Брачу (1893–1908), био ожењен Хрватицом с Брача, а сама радња романа *Dom v stráni* (1911–1912) описује живот у месту Селца на Брачу)¹⁵. У датом одломку илустрован је језик једног од ликова, житеља Брача.

С обзиром на наведене податке, претпостављамо да је фразеологизам *ako mucha bez hlavy* у словачкоме језику позајмљен и да представља последицу утицаја Кукучиновог дела на словачку културу.

4.3. С друге стране, треба имати у виду и универзалну мотивацију за фразеолошку номинацију, реализовану у слици дезоријентисане муве која не лети према циљу. Фразеологизам је посведочен и у италијанскоме језику, уп. „Sciaramè, quella mattina, s'aggirava per la sua cameretta come una mosca senza capo“ (Пирандело 1904, доступно на <https://www.pirandelloweb.com/>), под чијим је утицајем било цело приморје западнојужнословенскога ареала. Међутим, необичним се испоставља одсуство фразеологизма у словеначкој кајкавици с обзиром на културни утицај италијанскога језика и на словеначком говорном простору. Осим тога, позајмљивањем из италијанског тешко се може објаснити присуство фразеологизма у бугарскоме језику (то би позајмљивање вероватно морало ићи преко српскога контакта). С обзиром на потврду с краја 17. века у писму крајишких часника, као и на дијалекатске потврде из Вукових пословица и Елезовићевог речника, вероватније је да се ради о народноме изразу словенскога југа.

15 Довољно је само погледати основне информације о писцу на српској Википедији (https://sr.wikipedia.org/wiki/Мартин_Кукучин).

Последње потврђује и хипотеза Н. И. Толстоја (1995: 82) о (п)сл. аутохтоности фразеолошких јединица с потврдама у дијалекатским изворима на општесловенској периферији, нарочито када се узме у обзир да дијалекатски речници углавном бележе фразеолошки материјал у вези са свакодневним животом (Толстој 1995: 65–66). На крају, потврда у италијанском језику не мора значити много јер се ради о универзалној представи хаотичног или дезоријентисаног кретања досадног инсекта, која може, али и не мора добити свој фразеолошки знак у различитим културама, уп. кинески „无头苍蝇 wú tóu cāng ying headless fly (a metaphor for sb who is rushing around frantically)“ (речник на платформи *ChinesePod*, доступно на <https://www.chinesepod.com/dictionary/>).

4.4. Поменуто је да словеначки извори знају за синонимни фразеологизам „*kot kúra brez gláve* ekspr. brezglavo, panično“ (s. v. *kura*, Кебер 2015):

(1) „Naj vas ne obseda, da je treba na iju na vsak način noreti kot kura brez glave. Večino časa prav lahko tudi sedite, se pogovarjate in poslušate glasbo. (Delo, 14. jul. 2001, NB)“;

(2) „Trdi, da je vozil okrog 50 kilometrov na uro, na prehodu pa je stal starejši moški in “kar naenkrat zletel čez cesto na pločnik kot kura brez glave,.. “Skoraj sem ga povozil, ker nisem mogel ustaviti.., (Delo, 5. dec. 2002, NB)“.

Фразеолошка јединица припада истом творбеном фразеолошком моделу и за њу знају, према сведочењу говорника, и неки други словенски језици, руски, пољски, чешки, али се овај фразеологизам у њима не користи (често). Не бележе га фразеолошки нити тезаурусни речници источнословенских и западнословенских језика, као ни консултовани дијалекатски извори који би упућивали на аутохтоност фразеолошке јединице на словенском простору. Могуће је да фразеологизам представља аутентичан израз заснован на животном искуству словеначке етнокултурне заједнице.

Међутим, у Колинсовом речнику енглескога језика забележен је фразеологизам *run around like a headless chicken/rush around like a headless chicken*:

„If someone is running round like a headless chicken or rushing around like a headless chicken, they are panicking when they should be thinking carefully about what needs to be done“ (s. v. *chicken*, Колинс 2025).

Према наводима из речника, фразеологизам се јавља у штампаним изворима од 1853. године, у америчким новинама *The Cleveland Plain Dealer*. Фразеолошка слика безглаве кокошке/петла/пилета које се неконтролисано креће има очигледно упориште у свакодневном животу (тело кокошке након одсецања главе остаје активно још неко време), но ова је слика вероватно стекла велику популарност у другој половини XX века захваљујући феномену петла безглавог Мајка. Наиме, 1945. године на једној фарми у Колораду петлићу је одсечен део главе, но остала му је нетакнута југуларна вена и већи део можданог стабла, па је петао живео још чак годину и по дана и постао део светске популарне културе (уп. наводе на Википедији на енглеском језику, https://en.wikipedia.org/wiki/Mike_the_Headless_Chicken).

5. Зашто је мува без главе

5.1. Као што је у народном искуству познато да тело кокошке без главе остаје активно непосредно након клања, тако и мува која остане без главе неко време дезоријентисано лети пре него што јој се угасе све животне функције. Може бити да је наведено мотивација за настајак разматране фразеолошке слике. Мува иначе лети са циљем, на храну – та је слика постала мотивна за фразеолошка поређења попут *ићи као муха (мува) на мед (јовно, млеко, шећер и сл.)* широм словенскога простора

(s. v. мува, РСАНУ; s. v. мућа, Кебер 2015; s. v. муха, РБЕ; s. v. муха, СБНП; s. v. туча, ВСЈП; s. v. туча, ССЈ итд).

5.2. С друге стране, мува пред смрт заиста лети дезоријентисано, а сама слика обезглављене муве могла је бити подстакнута предлошко-падежном конструкцијом *без њаве* у вези с глаголима кретања, уп. „бежати (јурити, трчати, ићи) <као> без главе бежати у највећој забуну, као ван себе, избежумљено“ (s. v. њава, РСАНУ):

(1) „Све је бежало као без главе. Ков, Д. 1, 307“;

(2) „Осећали су да ће им он скоро умрети, па су зато као без главе трчкарали по кући. Станк. Б. 2, 96“;

(3) „Као без главе отрчим преко моста. Матош. 1,12“.

Из наведених примера произлази да су компаратуми *као без њаве* и *као муха (мува) без њаве* у неправом синонимном односу када се користе уз глаголе кретања. Не могу се третирати као фразеолошке варијанте из два разлога: (1) изазивају различите менталне слике; (2) предлошко-падежна конструкција *без њаве*, с обзиром на контекст у вези с глаголима кретања, зна и за модулације у семантичкој реализацији, па тако први наведени пример подразумева семантичке компоненте ‘дезоријентисаност’, ‘брзина’, у другом примеру семантичка компонента брзине је у другом плану, док трећи подразумева и путању кретања, дакле, кретање се перципира као брзо и неконтролисано, али не и без сврхе.

Општа семантика ‘неразуман’ предлошко-падежне конструкције *без њаве*, која у одговарајућим контекстима добија различите реализације, потврђена је широм словенскога простора (уп. нпр. s. v. *без њоловы*, Ларионова 2014; s. v. *њолова*, СФУМ; s. v. *bez głowy*, ВСЈП; s. v. *hlava*, ССЈ). Заснива се на значењу лексеме *њава* ‘интелигенција’, ‘разум’, уп. „2.а памет, интелигенција; мисли, свест, сећање; схватање, дух“ (s. v. њава, РСАНУ).¹⁶

16 Уп. и деривате *безњаван*, *безњаво*, *безњавосї* у РСАНУ.

У темељу семантичких преноса је лексикализовани универзални когнитивни образац метонимијскога модела САДРЖАТЕЉ → САДРЖИНА (ГЛАВА → МОЗАК → РАЗУМ), уп. нпр. и шпански „sin cabeza, relacionado con una idea descabellada, imprudente“ (s. v. *sin cabeza*, Реверсо).

Метонимијски модел посведочен је већ у класичним изворима, уп. нпр.:

(1) „ἀκέφαλοι δέ εἰσιν οἱ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τὴν χωλότητα ἔχοντες“ (Атенеј 1927 1: 414);

(2) „tum enim dixit duo corpora esse rei publicae, unum debile infirmo capite, alterum firmum sine capite“ (Цицерон 1908: 414).

С обзиром на то да псл. дериват лексеме *муха* *muxati* (s. v. *muxati*, ЕССЈА), са семантичким реализацијама у српскоме језику (уп. s. v. *muhati*, *muhati se*, РЈАЗУ; s. v. *муваїи*, *муваїи се*, *мухаїи*, РСАНУ) у одговарајућим значењима денотира и недостатак сврхе, смисла, реда, из чега произлази и дезоријентисаност у кретању (нпр. „1. б. кретати се тамо-амо, тумарати, врзмати се, мотати се; задржавати се у близини некога, нечега“, s. v. *муваїи се*, РСАНУ), могуће је да је контаминацијом представе о мухи и универзалнога когнитивног обрасца реализованог у конструкцији *без љаве* дошло до стварања аутентичног фразеолошког поређења на словенскоме југу. Не треба искључити могућност ни да је анализирано поређење континуант псл. фразеологизма, према поменутој хипотези Н. И. Толстоја (1995: 82), према којој сачувана потврда фразеолошке јединице у дијалекатском корпусу периферних словенских зона може говорити о псл. старини.

6. Закључна разматрања

Предмет овога рада била је поредбена фразеолошка јединица *ићи* (*ходаїи*, *їрчаїи*, *јуриїи*, *леїеїи*, и сл.)

као муха (мува) без љаве у српскоме језику, са освртом на општесловенски план. Спроведена анализа у оквирима структурно-семантичкога моделирања и историјско-етимолошког метода упућује на неколико основних закључака.

6.1. Посведочени фразеологизам је очекиване тематско-рематске структуре, која иначе одликује поредбене фразеолошке јединице, представља репрезентативни пример фразеолошкога динамизма и зна за фонетско, морфолошко и лексичко варирање.

6.2. Фразеологизам припада ширем творбеном фразеолошком моделу који се дефинише као '(типично) глагол кретања + поредбени везник као + именичка синтагма с падежним атрибутом израженим предлошко-падежном конструкцијом без + ген.' у функцији квалификатора агенса радње и глаголске лексеме. У широј фразеосхеми која се реализује датим моделом у вези са семантичким пољем 'кретање' издвајају се фразеолошки синоними са значењима:

(1) 'дезоријентисано, неартикулисано, хаотично бесциљно кретање', које денотирају фразеологизми *као муха (мува) без љаве* и *као коло без најлајка*;

(2) 'бесциљно кретање као последица недостатка екстернога вођства', на физичком (и метафоричком) плану – реализовано у јединици *као њас без јосе (јосјодара)*, и на метафоричком плану, у фразеологизмима *као лађа без кормана (кормила, али метонимијски и кормилара)* и *као овца без њасџира*.

6.3. Најстарија датована потврда анализираног синтаксичко-семантичког модела је управо фразеологизам с ремом *као мува (муха) без љаве*, потврђен крајем 17. века у историји српскога језика. Упоредна анализа показала је да фразеологизам није позајмљен и да представља народни израз јужнословенскога југа, са изузетком словеначког језика, у којем се јавља фразеолошки синоним

kot kúra brez gláve. Потврде фразеолошке јединице у једином словенском језику ван јужнословенскога простора – словачком, могућа су последица утицаја штокавско-чакавског говорног појаса, посредством словачког класика Мартина Кукучина. Фразеолошка слика обезглављене муве која денотира дезоријентисано кретање посведочена је и у несловенским језицима, нпр. италијанском, али и кинеском, што потврђује универзалну мотивацију засновану на искуству свакодневног живота, иначе типичну за народну фразеологију.

С обзиром на историјску потврду у српском корпусу с краја 17. века, али и на потврде фразеолошке јединице у дијалекатском корпусу чакавице и штокавице, не треба искључити могућност да је анализирано поређење старо, позно прасловенско, опстало до данас на општесловенској периферији.

6.4. Сама слика обезглављене муве могла је бити мотивисана двома чињеницама:

(1) овај инсект наставља да лети дезоријентисано неко време без главе пре губитка свих животних функција;

(2) могуће је да је контаминацијом представе о мухи и универзалнога когнитивног обрасца реализованог у конструкцији *без главе* дошло до стварања фразеолошког поређења.

ИЗВОРИ

- Атенеј 1927: Athenaeus, *The Deipnosophists*, With an English Translation by Charles Burton Gulick. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd, 1927. Vol. 1, доступно на <http://www.perseus.tufts.edu/>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- Википедија 2024: https://en.wikipedia.org/wiki/Mike_the_Headless_Chicken; https://sr.wikipedia.org/wiki/Мартин_Кукучин; последњи пут приступљено 31. јануара 2025.
- ВСЈП 2024: *Wielki słownik języka polskiego*, доступно на <https://wsjp.pl/>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- Вук [1836] 2015: В. С. Караџић, *Српске народне њословице* (прир. М. Шћепановић, наслов *Вукове српске народне њословице*), Београд: Јасен.
- Даничић 2024: Ђ. Даничић, *Пословице на свијејџ издао Ђ. Даничић*, фототипско издање с регистрима, ур. Д. Мршевић-Радовић, А. Милановић, Београд: Филолошки факултет.
- ДРМЈ 1997–2019: *Дијитшален речник на македонскиот јазик*, верзија: 1.2.002-, речник доступан на <http://www.makedonski.info>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- Елезовић 2017: Глиша Елезовић, *Речник косовско-мејоохиској дијалектиа*, дигитално издање, (ур. Снежана Петровић, Тома Тасовац), доступно на <http://raskovnik.org>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- ЕССЈА 1974-: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Москва: Наука.
- Кебер 2015: J. Keber, *Slovar slovenskih frazemov*, elektronska objava, spletna izdaja, доступно на <http://fran.si>, последњи пут приступљено 31. јануара 2025.
- Колинс 2025: *Collins English Dictionary*. Collins, доступно на <https://www.collinsdictionary.com/>, последњи пут приступљено 31. јануара 2025.
- Кукучин 1911–1912: М. Kukučín, *Dom v stráni*, Dom v stráni 1 — 2. Slovenské pohľady roč. 23, 1903, č. 1 — 8, 10, roč. 24, 1904, č. 1 — 7, 9, 10, *Sobrané spisy Martina Kukučina*, Sv. 4. Mar-

- tin 1911 — 1912, 1935, 1947, Dielo 9. Bratislava 1954, 1961, доступно на https://zlatyfond.sme.sk/dielo/22/Kukucin_Dom-v-strani/1, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- Ларионова 2014: Ю. А. Ларионова, *Фразеологический словарь современного русского языка*, Москва: Аделант.
- Лингвопедија 2025: <https://lingvo.info/lingvopedia/croatian?hl=sk>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- Матешкић 1982: Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- НА28: Nestle-Aland. *Novum Testamentum Graece*. 28th ed., доступно на <https://www.die-bibel.de/en/bible/NA28/>, последњи пут приступљено 31. јануара 2025.
- ПДРС 2022: Веб-корпус *Serbian Web Corpus* PDRS 1.0 (2022), доступно на <https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=pdrs10>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- Пирандело 1904: L. Pirandello, *Le medaglie*, prime pubblicazioni: Il Marzocco, 21 agosto 1904, poi in Erma bifronte, Treves Milano 1906, доступно на <https://www.pirandelloweb.com/>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- Платформа „ChinesePod“ 2024: *ChinesePod*, доступно на <https://www.chinesepod.com/dictionary/>, последњи пут приступљено 31. јануара 2025.
- РБЕ 2001–: *Речник на българския език*, доступно на <http://ibl.bas.bg>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- Реверсо 2025: *Reverso Synonyms – Español*, доступно на <https://synonyms.reverso.net/sinonimo/es/sin+cabeza>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- РЈАЗУ 1880–1976: *Rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- РСАНУ 1959–: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, Београд: САНУ.
- СБНП 2011: *Слоўнік беларускіх народных параўнанняў*, Менск: Беларуская наука.
- Свето писмо Старога и Новога завјета 2002: *Светіо йисмо Сїароїа и Новоїа завјейа*, превео Стари завјет Ђ. Даничић, Нови завјет превео В. С. Караџић, Београд: Партенон

- / Југословенско библијско друштво.
Словачки национални корпус 2022: Slovenský národný korpus – prim-10.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2022, доступно на <https://korpus.sk>.
- ССЈ 1959–1968: *Slovník slovenského jazyka* I–VI, Bratislava: Vydavateľstvo SAV, доступно на <http://slovniky.juls.savba.sk>, последњи пут приступљено 31. јануара 2025.
- ФСУМ 1998: В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, *Фразеологічний словник української мови*, Київ: „Освіта“.
- ССЈ 1959–1968: *Slovník slovenského jazyka* I–VI, Bratislava: Vydavateľstvo SAV, доступан на <http://slovniky.juls.savba.sk>, последњи пут приступљено 31. јануара 2025.
- Старине 12 1880: *Starine 12*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Септуагинта: *The Septuagint LXX, The Greek Translation of the Hebrew Scriptures*, доступна на <https://www.septuagint.bible/#>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.
- Цицерон 1908: M. Tullius Cicero, *M. Tulli Ciceronis Orationes: Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Albertus Curtis Clark Collegii Reginae Socius*, A. C. Clark, Oxonii e Typographeo Clarendoniano, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, доступно на <http://www.perseus.tufts.edu/>, последњи пут приступљено 30. јануара 2025.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2006: А. Белић, *Историја српског језика, Фонетика, Речи са деклинацијом, Речи са конјугацијом, том 4, Изабрана дела Александра Белића*, Београд: Завод за уџбеника и наставна средства.
- Бирих et al. 2020: А. К. Бирих et al., „Контрапункты современной фразеологии. К юбилею проф. В. М. Мокиенко“, *Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика* 11 (3), 425–433.
- Вјежбицка 1996: А. Wierzbicka, *Semantics, Primes and Universals*, Oxford: Oxford University Press.

- Вујовић 2014: Д. Вујовић, „Поредбени глаголско-именички фразеологизми са значењем кретања у српском језику“, *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику* LVII/2: 115-126.
- Вулић 1999: С. Вулић, „Frazemi u rječnicima izvornih čakavskih govora“, *Čakavska rič*, XXVII, br. I, 29-41.
- Вуловић 2015: Н. Вуловић, *Српска фразеолоџија и релиџија. Лингвокултуролошка истраживања*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Гамкрелидзе/Иванов 1984: Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры (в двух частях)*, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
- Гољак 2009: С. Гољак, „Устаљена поређења у српском и белоруском језику са аспекта идиоматичности“, *Научни састајанак славистиа у Вукове дане* 38/1, 211-220.
- Гортан-Премк 1997: Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичкој сисџема у српском језику*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грковић-Мејџор 2013: Ј. Грковић-Мејџор, *Историјска лингвистика. Коинитивно-типолошке студије*, Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Драгићевић 2007: Р. Драгићевић, *Лексиколоџија српској језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Ивић 1991: П. Ивић, *Из историје српскохрватској језика, Издбрани оїледи II*, Ниш: Просвета.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Преїлед историје српској језика*, Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јовановић 2007: Ј. Јовановић, „О сликовитом поређењу – његовим синтаксичким и стилским особеностима“, *Узданица* 2, 2007, 7-23.
- Ковачевић 1999: М. Ковачевић, „Метонимија и синегдоха“, *Српски језик* IV/1-2, 171-202.

- Ковачевић/Башић 2012: В. Kovačević, М. Bašić, „Crikvenički poredbeni frazemi i njihovi ekvivalenti u hrvatskome jezičnom standardu“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 32/2, 357-384.
- Матешкић 1978: Ј. Matešić, „О poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku“, *Filologija* 8, 211-217.
- Менац-Михалић 2000: М. Menac-Mihalić, „Frazemi s nazivima kukaca u hrvatskim govorima“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 26, 179-195.
- Мокијенко 1989²: В. М. Мокиенко, *Славјанска фразеологија* (второе издание), Москва: Высшая школа.
- Мршевић-Радовић 1987: Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошке илајолско-именичке синџајме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет.
- Мршевић-Радовић 2014²: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, друго допуњено издање, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Пејановић 2010: А. Пејановић, *Фразеологија Горској вијенца*, Подгорица: ЦАНУ.
- Пејановић 2015: А. Пејановић, *Синџакса, семантика и линвокултурологија комјаративних фразеолојизама*, Бања Лука: Паневропски универзитет „Apeiron“.
- Перцан 2017: R. Percan, *Frazeološki rječnik Raklja*, diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, Pula, rujna 2017.
- Толстој 1995: Н. И. Толстој, *Језик словенске културе*, Ниш: Прогресс.
- Халас Поповић 2017: А. Халас Поповић, *Увод у лексичку полисемију*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Штрбац 2018: Г. Штрбац, *Фразеологија о човеку и човек у фразеологији*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Katarina Begović

PHRASEOLOGY AND THE HISTORY OF THE SERBIAN LANGUAGE: ON THE HEADLESS FLY

Summary

The subject of this paper is the comparative phraseological unit *ići (hodati, trčati, juriti, leteti, etc.) kao muha (muva) bez glave* ('to go (walk, run, rush, fly, etc.) like a headless fly') in the Serbian language, with reference to the broader Slavic context. The analysis is conducted within the framework of structural-semantic modeling and the historical-etymological method. The phraseologism belongs to a broader derivational phraseological model, defined as '(typically) a verb of motion + comparative conjunction kao + noun phrase with a case attribute expressed by the prepositional-case construction bez + genitive', functioning as a qualifier of the agent of action and the verbal lexeme. Comparative analysis has shown that this phraseologism is not borrowed but represents a native expression of the South Slavic linguistic area, except for Slovene. The phraseological image of a headless fly denoting disoriented movement is also attested in non-Slavic languages, such as Italian and Chinese, confirming a universal motivation based on everyday life experience. Given its historical attestation in the Serbian corpus from the late 17th century, as well as its presence in the Čakavian and Štokavian dialectal corpus, it is possible that the analyzed comparison is old, possibly late Proto-Slavic, having survived on the periphery of the Slavic linguistic area. The image of the headless fly itself may have been motivated by two factors: (1) this insect continues to fly disoriented for some time after losing its head before all vital functions cease; (2) the phraseological comparison may have emerged from the contamination of the image of the fly with the universal cognitive pattern realized in the *bez glave* ('headless') construction.

Keywords: phraseology, history of the Serbian language, structural-semantic modeling, historical-etymological method, comparative phraseologism, *kao muha (muva) bez glave* ('like a headless fly').

Исидора Г. Бјелаковић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ИЗ КУХИЊСКИХ ДНЕВНИКА МИТРОПОЛИТСКОГ ДВОРА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 18. ВЕКА (ПОРЕКЛО КУЛИНАРСКЕ ЛЕКСИКЕ)

У раду је анализирано порекло кулинарске лексике посведочене у периоду од 1720. до 1735. године у различитим документима (кухињским дневницима, тефтерима, евиденцијама о приходима и расходима и сл.), који су вођени на двору Београдске и Београдско-карловачке митрополије како би се утврдио однос аутохтоних лексичких форми у српском језику према иновативном сегменту овог тематског слоја лексикона. Узимајући у обзир узајамну повезаност језика и културе, приликом анализе су методе дијахронијских истраживања (унутрашње и спољашње компарације) удружене са поставкама лингвокултурологије и контактне лингвистике.

Кључне речи: кулинарска лексика, порекло, Београдска митрополија, Београдско-карловачка митрополија, 18. век, српски језик.

1. Увод. Ако се пође од чињенице да осамнаести век у српској култури представља један од преломних моментата у оквиру којег долази до наглог цивилизационог преображаја оног дела српског становништва које је

---

* isidora.bjelakovic@gmail.com

трајно населило подручје Хабзбуршке монархије (што ће се касније рефлектовати и на српско друштво у целини), онда постаје потпуно јасно да ће се управо у овом столећу појавити први јачи импулси ка позајмљивању стране лексике као последице непосредних контаката српског, немачког и мађарског становништва и њихових култура. Ово је, дакле, епоха када напредне тековине средње (и западне) Европе незадрживо продиру у различите домene српског друштва, надвисујући дотадашњи доминантан балканско-оријентални миље. Не треба, наравно, искључити чињеницу да су културолошки утицаји долазили и са истока, из Русије, будући да је свест о јединственој култури Православне Славије негована током читавог 18. века, па и касније. Важно је нагласити и то да су из Русије, поред духовних, научних и литерарних узора, пристизале и цивилизационе тековине тадашње западне Европе, које на велика врата бивају уведене у ову државу након реформе Петра Великог – дакле опет у 18. веку.

Нови културолошки обрасци продирали су у готово све сегменте свакодневног живота српског становништва Јужне Угарске, независно од социјалног staleжа – како међу мирјане тако и у свештенство. Ипак, на основу сачуване архивске грађе ове се промене данас најбоље могу пратити међу истакнутијим представницима и профане и духовне хијерархије, дакле, међу елитом, која се управо тада и формирала. У питању су били носиоци високих војних чиновa и економски све снажнији трговаци, али и епископи и митрополити, у чијим се домовима или дворовима одвијао жив друштвени живот осмишљен по европском моделу. У том контексту, култури исхране почело је да се придаје све више пажње, што се манифестовало у богатијој и разноврснијој трпези, која у од 18. века постаје симбол отмености и престижа (в. Поповић и Богдановић 1958: 6; Крушец 2004; Тимотијевић 2006: 202; 470; 474–475).

2. Предмет и задаци истраживања. Имајући у виду све наведено, а полазећи од претпоставке да се кулинарство у српском културном кругу Јужне Угарске од 18. века развијало под снажним утицајем народа са којима су Срби долазили у непосредан контакт (Немаца и Мађара, пре свега), у овом раду анализирано је порекло кулинарске лексике забележене у документима различитог профила, који би се могли објединити именом *кухињских дневника* како би се утврдио однос аутохтоних лексичких форми у српском језику, односно оних наслеђених из прошлости, према иновативном сегменту овог тематског слоја лексикона. Последице језичких контаката најочљивије су у језицима примаоцима, у којима долази до инфлусивних процеса, односно до прилива нових лексема и попуњавања ономасиолошких празнина у лексикону или његовог допуњавања новим лексичким јединицима (Шипка 1998: 58). Због тога се и очекује да се утицај страних језика на српски у домену кулинарске лексике манифестовао преко интеркултурног лексичког трансфера, у оквиру којег је пренос језичких елемената из културно супериорнијих језика (немачког, латинског, мађарског и сл.) реализован путем посуђивања или калкирања (Филиповић 1986; Шипка 1998: 58; Турк и Опашић 2010: 300–302).

Анализирајући, дакле, узајамну повезаност језика и културе, уз примену основних методолошких постулата дијахронијских истраживања (унутрашње и спољашње компарације), удружених са лингвокултурологијом (према Маслова 2001: 33) и контактном лингвистиком (према Филиповић 1986; Винфорд 2003), овај рад представља покушај реконструкције једног дела културне историје митрополитског двора током прве половине 18. века.¹ Истраживање је спроведено на основу грађе

---

1 Краћи преглед ранијих истраживања о овој теми дат је у Бјелковић 2024.

регистроване у двадесет једном документу: у кухињским дневницима, тефтерима о приходима и расходима, те различитим документима сличног карактера, који су настали на двору Београдске, а потом Београдско-карловачке митрополије од 1720. до 1735. године,² а чувају се у Фонду Б Архива САНУ у Сремским Карловцима. У питању су следећи извори:

1. *Кухињски издаци*, Београд, 4 л.³, С⁴: 1720/7;
2. *Тэфџер Доње цркве карловачке*, Карловци, 23 л., С: 1723/9;
3. *Трошак дворски*, Карловци, 1 л., С: 1726/28;
4. *Тэфџер џрошкова за џоџребе двора у Беоџраду*, 1726–1728, 14 л., С: 1728/16;
5. *Дневник кухињских издаџака у миџроџолиџском двору*, 5 л., С: 1727/7;
6. *Тэфџер кухињски у Белџраду*, 2 л., С: 1728/21;
7. *Тэфџер кухињски*, Београд, 20 л., С: 1728/22;
8. *Сџисак вина које је двор џоклонио*, Београд, 1 л., С: 1728/42;
9. *Тэфџер миџроџолиџскоџ двора*, Београд, 1728–29, 14 л., С: 1728/54;
10. *Белешке о издацима*, Београд, 2 л., С: 1729/40;
11. *Сџисак издаџака за домаџинсџтво у миџроџолиџском двору*, Београд, 14 л., С: 1729/41;
12. *Издаци о народном и црквеном сабору у Карловцима*, Београд, 12 л., С: 1731/44;
13. *Тэфџер кухиње у архиеџискоџском двору*, Београд, 47 л., С: 1731/49;
14. *Кухињски џрошкови*, Београд, 30 полутабака, С: 1732/50;

2 Више о историјату обе митрополитске резиденције в. у Поповић и Богдановић 1958: 6; Тимотијевић 2006: 470; 474–475.

3 Л. – лист.

4 С. – сигнатура.

15. *Тэфѿер дворској ѿрошка*, Београд, 37 л., С: 1732/596;
16. *Тэфѿер о ѿриходима и расходима*, 38 л., Београд, С: 1734/64;
17. *Извод из хесаѿа кухмајсѿора Максима Ињаѿио-вића у мийројолийском двору*, 3 л., Београд, С: 1734/65;
18. *Дневник кухињских издаѿака за мийројолийски двор*, 24 л., Београд, 1735/58;
19. *Сѿецификација ѿрошкова за архиеѿискојски двор*, 18 л., С: 1735/67;
20. *Делимичан ѿѿис ѿрихода мийројолије из 1734/35*, 12 л., Београд, С: 1735/76;
21. *Сѿисак издаѿака у резиденцији Горње цркве*, Карловци, 1 лист, С: 1735/168.

Порекло посведочених форми утврђивано је на основу података из следећих извора: Скок (1971–1974), ПЕРСЈ, РЈАЗУ, ЭССЯ, РКС, ЕSJS, РСА, Фасмер (1986–1987), ВМ (1972–1974), Петровић (1995), ОЕД.

3. Анализа. У грађи је забележено 238 лексичких јединица које имају статус хиперонима и немали број оних које функционишу као одговарајући хипоними (нпр. према хиперониму *риба*, забележен је низ вишечланих лексичких јединица које реферишу о појединим врстама рибе или начину њене припреме: *моруња риба / риба моруња, риба јесетра, риба пастрва, риба сомја, риба сомова, риба шарана, риба штучија, смуђева риба, сомлија риба, сомова риба, шарана риба, риба сува / суха; осушена риба, бела риба*). Све јединице могу бити подељене на неколико тематских поља: 1. месо и месни производи; 2. производи животињског порекла; 3. воће, поврће, житарице, махунарке, печурке и производи од њих; 4. зачини; 5. јела и прилози; 6. пића, посластице и дуван.

Анализа порекла регистроване грађе указује на очекивану ситуацију. Будући да је реч о лексемама којима се

денотира храна и пиће, што представља део људске свакодневице, у забележеној лексичкој грађи посведочене су како лексеме домаћег порекла тако и позајмљенице. Приликом анализе посебна пажња обрађена је на однос наслеђа према иновацијама (у оном степену у којем је то могуће утврдити на основу расположивих историјских речника српског језика) како би се утврдило у којој се мери, у којим тематским пољима и путем којих процеса овај део лексикона почео богатити у 18. веку.⁵

3.1. Лексеме домаћег порекла. Међу лексемама домаћег порекла најпре се издвајају форме праиндоевропског, прасловенског и(ли) балто-словенског порекла, које представљају део наслеђеног лексичког фонда. У питању су јединице којима се денотирају појмови из следећих тематских области:

(1) воће, поврће, житарице, махунарке, печурке и производи од њих: боб (од 13. в.), брашно (од 13. в.), виме, вишња (од 14. в.), воће (од 13. в.), грах (од 16. в.), дрењина (од 16. в.), жито (од 13. в.), зелен, зеље (од 15. века), зоб

5 Уз сваку лексему наведени су подаци како из консултованих речника и студија, тако и лична тумачења уколико речници нису давали податке о одређеној форми (уп. нпр. гевирц). Поред тога, за сваку је лексему наведен податак о најстаријој потврди у консултованим речницима (уколико постоји) како би се поткрепила претпоставка о наслеђеном, односно иновативном сегменту лексикона. То, наравно, не значи да време које се наводи за најстарију потврду представља моменат када је дата лексема заиста настала или почела да се употребљава у српском језику. Одсуство потпуног историјског речника српског језика и ограниченост корпуса контролних речника (РЈАЗУ, РКС, ПЕРСЈ; ВМ) јесу основни разлози за овакву ситуацију. Уколико се уз одређену форму не даје такав податак, то значи да она није обрађена у консултованим речницима (нпр. гевирц). Вишечлане лексичке јединице нису обрађивање посебно у консултованим речницима, те је немогуће извести закључак о њиховој старини. Због тога уз њих и нису давани посебни подаци.

(од 14. в.), јабука (од 16. в.), каша (од 13. в.), краставац (од 14. в.), лешник (од 14. в.), лобода ('лиснато поврће које се користи као спанаћ, зеље и блитва; француски спанаћ', од 16. в.), лубеница (од 17. в.), овас (од 14. в.), орах (од 14. в.);

(2) месо и месни производи: голубић (од 15. в.), грлица (од 14. в.), губица (од 16. в.), зец (од 15. в.), јагње (од 14. в.), жаребица (од 15. в.), језик (од 13. в.), јелени ('јеленски, који је од меса јелена', од 15–16. в.), кокош (од 15. в.), кокошка (од 16. в.), корњача (од 17. в.), крило (од 17. в.), лој (од 16. в.), месо (од 14. в.), мозак (од „најстаријих времена“ према РЈАЗУ), нога (од 13. в.);

(3) производи животињског порекла: јаје (од 14. в.), јајце (од 14. в.), масло (од 14. в.), млеко (од 13. в.);

(4) пића и послатице: вода (од 13. в.), колач (од 14. в.), мед (од 13. в.), пиво (од 14. в.), расол (од 17. в.).

Велик број лексема домаћег порекла којима се денотирају основни појмови типични за словенску и српску културу исхране сасвим је очекиван. Реч о лексемама општег лексичког фонда, а о њиховој распрострањености и активној употреби током средњег века сведочи и чињеница да је изванредан број ових форми добио статус балканизама словенског порекла будући да су посуђене у језицима попут мађарског, румунског, албанског, новогрчког и турског: нпр. боб (рум. и мађ.), вишња (мађ. и рум.), грах (тур. и новогрч.), диња (мађ.), жито (рум.), зоб (мађ. и рум.), каша (мађ. и рум.), кокош (мађ. и рум.), краставац (мађ. и рум.), овас (мађ. и рум.) и др.

Међу лексемама домаћег порекла у анализираној грађи забележена је и преведеница маслица ('маслина'; од 14. в.), настала од форме олива, којој је у основи значење 'уље', јер је иницијално и масло означавало уље (Скок).

Према подацима наведеним у РЈАЗУ, најстарије потврде следећих лексема домаћег порекла везују се за 18. век и касније доба иако није немогуће да је њихова старина ипак већа: грашак (од 18. в.), грожђе (од 18. в.), гуска

(18. в.), кисељак ('трава која се употребљава за салату'; од 18. в.); хрен / рен (од 18. в.). Три лексеме: јесетра, манић и пастрмка према РЈАЗУ забележене су од 19. века, а будући да су забележене и у грађи анализираној у овом истраживању, још једном се потврђује претпоставка о могућности веће старине ових лексема. Овоме у прилог иде и податак да је лексема пастрмка позајмљена у свим балканским језицима. Ипак, ових јединица нема много, а неке од њих формиране су суфиксацијом на основу старије форме (грах→грашак; гус→гуска), што би могло да упућује на њихов каснији настанак. Поред тога, различити правописни узуси у српској писмености до 18. века могли су да утичу на касније регистровање одређене лексичке јединице (нпр. гроздје→грожђе). За лексему вишњак у контролним речницима не постоји податак за најранију потврду.

Посебан статус у овог групи лексема имају тзв. одомаћенице, лексеме које су преузете из страног језика, али су се у потпуности уклопиле у творбени систем српског језика губећи статус посуђенице и постајући и саме творбено продуктивне: бубрежак (од основе турског порекла böbrek; од 16. в.); землчка, земличка (од нем. Semmel; од 18. в.), марамица (изведеница од махрама, балканског турцизма арапског порекла; од 18. в.). У грађи је забележен само један калк рошчић ('рогач') настао према грчком κέραιον како се називао плод ове биљке (κέρας – 'рог').

3.1.1. Међу домаћим лексемама посведочене су и многобројне вишечлане јединице: брашно пекарско, црно вино, бело вино, слатко вино, грозђе суо, жута репа, талијанска кобасица, дивља кокош, гушчије крило, крило от гуске, бели лук, лук црни, црни лук, говеђе месо, месо говеђе, месо јагњеће, овчије / овчје месо, пилеће месо, сухо месо, телеће месо; млади сир, кисело млеко, слатко млеко, млеко кисело, млеко слатко, јагњећа нога, нога телећа, телећа нога и др.

3.1.2. На основу свега наведеног могло би се закључити да је највећи број лексема домаћег порекла наслеђен из раније српске писмености те да су њима денотирани основни појмови из тематског круга хране или пића.

3.2. Лексеме страног порекла. Међу лексемама страног порекла у анализираној грађи уочавају се два слоја: (1) старије, наслеђене позајмљенице и (2) иновативни посуђени лексички слој.

3.2.1. Наслеђене позајмљенице. У питању су следеће форме:

(а) протоевропеизми: крушка (од 16. в.);

(б) оријентализми: мељ ('хмељ'; из источних језика (угро-финског, татарског, иранског и сл.); од 17. в.);

(в) германизми: лук (од 16. века);

(г) грецизми: авгутар / авгутарг ('очишћена и усољена рибља икра, кавијар'); диња (посредством иранских Скита и Сармата; од 16. в.), капра (од 16. в.); паприка (од 17. века), октопод / охтапод / актапод (балкански грецизам; од 13. в.);

(д) латинизми: вино (од 13. в.), јегуља (од 15. в.), репа (од 17. в.);

(ђ) романизми: купус (настало укрштањем два романизма: саррисуеи и *compro(i)ia*; од 15. в.); моруна (далматоманског порекла од лат. *mūr(a)ēna* < гр. *μύρινα*; од 17. века);

(е) италијанизми: капун / капаун / капаунер ('копун, уштројен петао ради добијања укуснијег меса'; од 16. в.); салата (од 16. в.);

(ђ) турцизми: исиот ('ђумбир'; од 17. в.); кафа (балкански турцизам арапског порекла; од 17. в.⁶), ракија (балкански турцизам арапског порекла; од 16. в.).⁷

6 У РЈАЗУ се чак наводи и могућност да је у српски језик ова реч ушла преко италијанског или немачког језика.

7 Неке од ових форми добиле су статус балканских славенизама (нпр. диња у мађарском, репа у мађарском и албанском и сл.).

Нејасног порекла, али велике старине јесте лексема кобасица / колбасица (позајмљена у мађарском; од 16. в.).

Уколико се обрати пажња на тематску припадност забележених назива, уочава се да су у питању лексема којима се денотирају поједине биљне културе и зачини, морска риба и производи од ње, специфичне животињске врсте које се користе у исхрани, те алкохолна или егзотична пића.

3.2.2. Иновативни слој посуђеница. У питању су форме за које се претпоставља да су позајмљене у 18. веку. У регистрованој грађи реч је о турцизмима и оријентализмима, германизмима, италијанизмима, хунгаризмима, грецизмима и другим позајмљеницама.

3.2.2.1. Турцизми и оријентализми. Међу забележеним лексемама турског порекла уочавају се оне које су могле бити позајмљене посредством других језика. Таква је, на пример, ситуација са лексемом авијар / ајвар / хајвар (‘очишћена и усољена рибља икра, кавијар’), оријентализмом персијског порекла, који је у овој форми у српски језик највероватније ушао преко турског, али се са иницијалним к- – као кавијар – могао усталити преко немачког (Kaviar) или италијанског (caviaro). Интересантно је, међутим, да у анализираној грађи форма кавијар није забележена. То би могло упућивати на претпоставку да је овај оријентализам током 18. века (и касније) стабилизовао своју фонолошку структуру са иницијалним к- под утицајем немачког и италијанског језика. У ВМ форма ајвар потврђена је од 18. века, а хајвар од 19. века.

Потврде од 18. века (према РЈАЗУ) везују се и за следеће турцизме: арпаџик, арбаџик (‘ситан црвени лук за сејање’), бадем (балкански турцизам персијског порекла), бибер (балкански турцизам грчког порекла), бут (балкански турцизам), духан / дуван (балкански турцизам арапског порекла), зејтин (балкански турцизам арапског

порекла), зетин-тане ('маслина'), кајмак / кајмајк / камак (балкански турцизам), кестен, маџун ('укуван шећер; бомбона од укуваног шећера; укуван сок од воћа или слатког вина'; турцизам арапског порекла), пиринца / пиринач (балкански турцизам персијског порекла), туршија.

У грађи су посведочени и ретки оријентализми: камфор (највероватније посредством латинског од 18. в. ушло у српски језик), лимун / лимон (преко немачког или италијанског прешло у српски језик од 18. в. (РЈАЗУ)).

Док је лексема урма (балкански турцизам персијског порекла) посведочена у РЈАЗУ и ВМ тек од 19. века, поједине форме нису нашле своје место у овим речницима: нпр. ноут ('леблебија'; турцизам персијског порекла).

3.2.2.2. Германизми. У анализираној грађи забележени су бројни германизми, што је и очекивано будући да је познато да је од краја 17. века утицај немачког језика код Срба био изузетно снажан у трима великим лексичким областима: (1) у војној терминологији, (2) у лексикону везаном за друштвени поредак, (3) у називима за кулинарство и занатство, где се убраја и кулинарство (Ивић 1998). Полазећи од чињенице да јачих утицаја немачког језика у домену материјалне културе није било пре краја 17. и почетка 18. века, претпоставља се да наредни германизми припадају иновативном лексичком слоју, те да су управо у ово време прикључени лексикону српског језика. У РЈАЗУ за њих нема потврда старијих од 18. века, а многе од регистрованих форми нису ни обрађене у овом речнику. У питању су следеће лексичке јединице: бермет (од 18. века), врenezл ('коприва'; РЈАЗУ; ВМ: -), земелмел ('пшенично хлебно брашно'; РЈАЗУ; ВМ: -), каз, олендариши каз, пармазан⁸ каз, лигер/лингер пургер каз ('сир', 'холандски сир', 'пармезан', 'лимбургер, сир јаког

8 У првом делу ове сложенице налази се италијанизам *it. parmigiano*.

мириса из области војводства Лимбург (данас у Белгији) који се производи од 15. века'; РЈАЗУ; ВМ: -), керштен ('трешња'; РЈАЗУ; ВМ:-), ким (од 18. в.), комбост ('јело од киселог купуса'; од 18. в.), креслинг ('кркуша, речна риба'; РЈАЗУ; ВМ: -), крундл ('врста морске рибе, главоч'; РЈАЗУ; ВМ: -), милирам (од 18. в.), мунмел / мундмел / мунтмел ('најфиније бело пшенично брашно', од 18. в.), мушкапла ('мушкатни орашчић'; РЈАЗУ: -), перец (од 18. в.), петерсил / петрожељ / петрожил ('першун'; од 18. в.), пишкот (преко италијанског; од 18. в.), платаизел / плотаизен / платаизл / платаизен ('платуша, врста морске рибе'; од 18. века), покфиш ('млада риба која се не може кувати, погодна само за печење'; РЈАЗУ; ВМ: -), померанца / померанча / помор(а)нца / поморанча (германизам латинског порекла; од 18. в.), призла ('грудна жлезда, најчешће телећа или јагњећа, која се користи у исхрани'; РЈАЗУ; ВМ: -), протфиш ('деверика'; РЈАЗУ: -), путер (германизам латинског и грчког порекла; од 18. в.), сенеф / сенеф ('сенф'; сенеф – од 18. в.), форела ('пастрмка'; од 18. в.), цвипок / ципок / ципокл ('двопек'; РЈАЗУ; ВМ: -), цицерл ('жути шипак, шимширика'; РЈАЗУ: -), штуквиш / штокфиш / штукфиш ('бакалар; ослић'; од 18. в.).

У РЈАЗУ и ВМ за поједине германизме посведочене у анализираној грађи наведен је 19. век као доња хронолошка тачка њихове појаве у систему, што анализирана грађа свакако оповргава. У питању су следеће јединице: гевирц ('зачин'), крис ('гриз'), мандул / мондл колач ('колач од бадема'; могло је ући у српски језик и преко италијанског језика), шнепф / шнеп ('шљука, барска птица').

3.2.2.3. Италијанизми. У грађи су регистровани и поједини италијанизми, који су најчешће у 18. веку у српски језик продирали преко немачког, што потврђују и контролни речници (РЈАЗУ и ВМ): артићока (лексема је у

српски језик могла ући и преко немачког или мађарског језика), карфиол (потиче од италијанске сложенице латинског порекла *savol fiore*, која се у немачком адаптирала у *Karfiol* и преко њега ушла у српски), кељ, келераба (потиче од италијанског *savoli gare* да би преко немачког *Kohlrabi* лексема стигла у српску културу 18. века), конфект / конфет / канафет / конвект ('слаткиш, посланица'; од италијанског *confetto*, која је могла стићи и преко немачког *Konfek*), макарони (потиче од италијанског, а могло је ући и преко нем. *Macaroni*), розолија ('слатки ликер црвенкасте боје (од ружиних листића)'), розмарин.

3.2.2.4. Хунгаризми. У грађи су посведочени и извесни хунгаризми: кесега / кечика / кечига (балканизам мађарског порекла; од 18. века), таркон ('вишегодишња зељаста биљка која се користи у исхрани, естрагон'; РЈАЗУ, ВМ: -). Међу посведоченим хунгаризмима, лексема деверика забележена је у контролним речницима тек од 19. века.

3.2.2.5. Грецизми. У грађи су регистровани и новији грецизми, посведочени од 18. века (према РЈАЗУ и ВМ): каравил ('каранфил'; посредством турског језика преузет у српском), пацијан ('фазан'), пасуљ (балкански грецизам), прас ('празилук'; балкански грецизам). Форма пистати / пистаци (балкански грецизам који је преко турског или италијанског ушао у српски језик) посведочена је тек од 19. века (према РЈАЗУ; ВМ).

3.2.2.6. Остале позајмљенице. Анализирана грађа указује на присуство мањег броја других позајмљеница:

(а) хиспанизми: чуколада (ушла у српски језик посредством италијанског или немачког; од 19. в.)

(б) латинизми: каули ('карфиол'; Скок; РЈАЗУ, ВМ: -),

(в) галицизми: карминадл (лексема ушла у српски преко италијанског или немачког; РЈАЗУ, ВМ: -),

(г) егзотизми: теј / тех (из кинеског, прешло у српски највероватније посредством немачког; од 18. в.),

Нејасног порекла је форма линак / лињак ('лињак, риба стајаћих вода из породице шарана').

Уколико се обрати пажња на тематску припадност забележених позајмљеница иновативног фонда, учачава се да су у питању лексеме којима се денотирају или поједине биљне културе (новије или егзотичне), јела/намирнице од њих и зачини (нпр. лимун, пиринча, померанца, кестен, петерсил, камфор, урма, ноут, туршија, бибер, артићока, карфиол, кељ, келераба, арпаџик, каравил, пасуљ, прас, вренезл, пистаци, земелмел, мунтмел, макарони, гевирц, цвипок, перец и сл.), речна и морска риба те рибљи производи (нпр. креслинг, крундл, кечига, деверика, покфиш, протфиш, платаизел, штуквиш, форела, авијар / ајвар / хајвар и сл.), специфичне животињске врсте или делови њиховог тела који се користе у исхрани (нпр. пацијан, шнепф, бут, карминадл), производи животињског порекла (нпр. каз, кајмак, милирам), те алкохолна или егзотична пића, послатице и дуван (бермет, дуван, мондл колач, конфект, пишкот, чуколада, розолија, теј и сл.). Све наведено упућује на закључак да култура исхране међу српским становништвом насељеним на територији Хабзбуршке монархије од 18. века постаје разноврснија, да се развијала под јаким утицајем пре свега немачке кухиње, при чему се истовремено нису смањивали ни утицаји балканско-оријенталне културе.

3.2.3. Славенизми и књишке форме. Пошто је почетак 18. века време када руски утицај постаје све интензивнији у српској култури, поставило се питање присуства славенизама (лексема из руског и рускословенског лексичког фонда) у српском кулинарском лексикону ове епохе. Анализирани рукописи указују на прилично мали број славенизираних или књишких (ненародних) форми. Реч је о придеву черни или иницијалној групи чр- као сегменту фразних лексема у примерима попут: черно/чрно вино (1731), лук черни (1731); черни лук (1735);

односно о ретким лексемама са руским или књишким фонетизмима: нпр. јазик (1732), мјасо (1732), овошчије (1726; 1728; 1734), гроздије (1731). Забележени примери показују да су најраније славенизиране форме посведочене углавном од 1731. године, када на митрополитски престо долази Викентије Јовановић.

3.2.4. Вишечлане лексичке јединице. У појединим вишечланим лексичким јединицама уочава се дуалност порекла, при чему је готово по правилу управни члан споја лексема домаћег порекла или старија појамљеница, а детерминативни – позајмљеница, неадаптирана према творбеној структури српског језика: брашно мунт (‘најфиније пшенично брашно’; према нем. Mundmehl), вино паничи (‘врста италијанског вина које је име добило по истоименом месту у Тоскани’); музлер вино (‘непреврело вино, вероватно увезено из рајнске области Мозел’), мондл колач (‘колач од бадема’; нем. Mandel – ‘бадем’), харпакаша (хибридна сложеница чији је први део турска лексема арпа (‘јечам’), а други домаћа лексема каша. У грађи је посведочена и занимљива таутолошка комбинација попут саламо буршт (са италијанизмом и германизмом блиског значења: salame и Wurst).

4. Закључак. Анализа порекла кулинарске лексике посведочене у документацији вођеној за потребе митрополитског двора у периоду од 1720. до 1735. године недвосмислено потврђује да је 18. век означавао преломни моменат у развоју културе исхране српског становништва које је насељавало области Хабзбуршке монархије. Ово је време када се под јаким утицајима језика из окружења лексикон богатио и у најразличитијим сегментима материјалне културе, при чему је позајмљивање било доминантан иновативни поступак. У ово време, услед јаким утицаја средњоевропске цивилизације, посредством немачког али и других језика овог култур-

ног миљеа (мађарског и италијанског, пре свега), лексички систем бива обогаћен низом позајмљеница којима су означавани нови појмови из света кулинарства. Интересантно је и то да је у грађи забележен велик број турцизама за који у контролним речницима (РЈАЗУ и ВМ) нема ранијих потврда, што би могло указивати на то да је утицај балканско-оријенталног миљеа био интензиван и у 18. веку у домену културе исхране.

Анализирана грађа показала се као драгоцен извор и за историјска лексиколошка истраживања будући да су у њој поједине лексеме забележене много раније него у РЈАЗУ и ВМ: нпр. туршија (1726), урма (1731), пистати (1727), пистаци (1732), јесетра (1728), манић (1731), пастрмка (1731), гевирц (1732), крис (1720), мондл колач (1731), шнепф (1732), шнеп (1731), деверика (1727), чуколада (1728).

Све наведено потврђује почетну претпоставку о плурализму порекла позајмљене лексике и у тематском лексичком пољу везаном за храну и пиће, типичном уосталом за читав српски 18. век.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бјелаковић 2024: И. Бјелаковић 2024: „Са београдско-карловачке митрополитске трпезе првеполовине 18. века (цртице о кулинарској лексици)“, *Зборник у часопису академицима*
- Милки и Павлу Ивићу*. Институт за српски језик САНУ – Матица српска – Филозофски факултет Нови Сад (у штампи).
- Винфорд 2003: D. Winford, *An Introduction to Contact Linguistics*, Blackell Publishing Ltd.
- ВМ: В. Михајловић, *Грађа за речник сѣраних речи у ѡредвуковском ѡериоду*, I–II. Нови Сад: Матица српска, 1972–1974.
- ЕСЈС: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová–), 1–. Praha: Academia, 1989–.

- ЕССЈ: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев-), 1-. Москва: Наука, 1974-.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Преїлед исиѳорије срїскої језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Крушец 2004: А. Kruszec, „Vukova trpeza – Kulinarska terminologija u prvom izdanju Srpskog rječnika Vuka Stefanovića Karadžića (1818)“. *Зборник Маїице срїске за филолоїју и линївистику* XLVII/1-2, 229–296.
- Маслова 2001: А. В. Маслова, *Лингвокультурољоља*, Москва: „Академиа“.
- ОЕД: *The Oxford English Dictionary, Second Edition*, Edited by John Simpson and Edmund Weiner, 1989, Clarendon Press.
- ПЕРСЈ: *Приручни еїѳмољошки речник срїскої језика*, Том 1, академик А. Лома (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ, Етимолошки одсек, 2023.
- Петровић 1995: Снежана Петровић, „Неки турцизми у српскохрватској куљинарској терминољољи“. *Јужнословенски филолої*, LI, 223–232.
- Поповић и Богдановић 1959: Д. и М. Богдановић (ред.), *Грађа за исиѳорију Беоїрага од 1717. го 1739*, Београд: Историски архив.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (ur. Đura Daničić-), I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- РКС: Ђуро Даничић. *Рјечник из књижевних сїарина срїских* I–III. Биоград: Државна штампарија, 1863–1864.
- РСА: *Речник срїскохрвайскої књижевної и народної језика* (гл. ур. Александар Белић-), 1-. Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 1959-.
- Скок: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1– 4, Zagreb, 1971–1974.
- Тимотијевић 2006: М. Тимотијевић, *Рађање модерне їриваїї-носїи*, Београд: Слио.
- Турк и Опашић 2010: М. Turk i М. Орашић, „Kulturno-povijesni kontekst kalkiranja u hrvatskome jeziku“. *Kroatologija* 1: 300–315.
- Фасмер: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, 1–4. Москва: Прогресс, 1986–1987.

- Филиповић 1986: R. Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb: JAZU.
- Шипка 1998: D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska.

Isidora Bjelaković

FROM THE KITCHEN DIARIES OF THE METROPOLITAN
COURT IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY
(ORIGIN OF CULINARY LEXICON)

Summary

The paper analyzes the origin of culinary vocabulary attested in the period from 1720 to 1735 in various documents (kitchen diaries, notebooks, records of income and expenses, etc.), which were kept at the court of the Belgrade and Belgrade-Karlovac Metropolitanate in order to determine the relationship of autochthonous lexical forms in the Serbian language to the innovative segment of this thematic layer of the lexicon. Taking into account the mutual connection of language and culture, the analysis combines the methods of diachronic research (internal and external comparison) with the premises of linguoculturology and contact linguistics.

The analysis of the origin of culinary vocabulary attested in the documentation unequivocally confirms that the 18th century was a turning point in the development of the food culture of the Serbian population that inhabited the areas of the Habsburg Monarchy. This was a time when, under the strong influence of the surrounding languages, the lexicon was enriched in the most diverse segments of material culture, with borrowing being the dominant innovative process. At this time, due to the strong influence of Central European civilization, through German but also other languages (Hungarian and Italian, above all), the lexical system was enriched with a series of loanwords that denoted

new terms from the world of cooking. It is also interesting that the material records a large number of new loanwords from Turkish, which could indicate that the influence of the Balkan-Oriental milieu was still intense in the 18th century in the domain of food culture. All of the above confirms the initial assumption about the pluralism of the origin of borrowed vocabulary in the thematic lexical field related to food and drink, which is typical for the entire Serbian 18th century.

Keywords: origin of culinary vocabulary, Belgrade Metropolitanate, Belgrade-Karlovac Metropolitanate, 18th century, Serbian language.

Јелена М. Газдић*
Универзитет Црне Горе
Филолошки факултет
Студијски програм за српски
језик и јужнословенске књижевности

О СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ У ГРАМАТИЦИ И БУКВАРУ ДИМИТРИЈА МИЛАКОВИЋА

У раду су компаративном методом представљена нека обиљежја граfiјског система *Србској буквара* и *Србске грамаиике* Димитрија Милаковића. Циљ је био да се укаже на статус графема у <њ>, <ф>, <х>, <ц> и <ш> у наведеним цетињским приручницима, а посредством тога и на Милаковићев однос према концепцији књижевног језика. Истраживање је показало да се и у *Грамаици* и у *Буквару* јављају одлике славеносрпског и вуковског граfiјског система, што одражава и ставове епохе у којој је Милаковић штампао наведена дјела.

Кључне ријечи: Буквар, Грамаиика, граfiја, црквена ћирилица, грађанска ћирилица, српски књижевни језик.

1.1. Димитрије Милаковић (1805–1858) је рођен у селу Јасеници у Херцеговини, одакле се његова породица преселила у Мостар, а из Мостара Милаковићи су због куге отишли у у Дубровник (гдје је Димитрије живио од десете до двадесте године). У Новом Саду је похађао гимназију, у Пешти је студирао филологију, а након тога у Бечу право.

---

* jelena.gazdic@gmail.com

Дошао је 1831. на Цетиње, гдје је обављао дужност народног секретара, а касније је постао и лични секретар Петра II Петровића Његоша (Гудков, 1974–1975: 56), и заједно с њим радио на културно-просвјетном развоју земље. Пратио је Његоша на путу у Русију 1833. (када је Његош ишао да се завладичи) и други пут 1836, када је остао годину дана у Русији. Од 1842. био је и дописни члан Друштва српске словесности. Уређивао је цетињски алманах *Грлицу* (1835–1839), а на Цетињу је, за потребе новоотворене школе, 1836. издао и свој *Србски буквар ради учена младежи црковној и грађанској чистијој*, а 1838. и *Србску грамаишу за црногорску младеж*. Овом приликом ћемо се усредсредити управо на ове његове школске приручнике и концепцију књижевног језика представљеног у њима.

Наиме, у досадашњим истраживањима је истицано да су Петар II Петровић Његош и његов секретар Милаковић вјероватно пред собом имали три модела буквара – Доситејева *Буквицу*, Соларићев *Буквар* и Вуков *Оглед српском буквару*¹ (Марковић 1990: 183), али да се, према

1 Марковић истиче да „Доситејева Буквица нису биле у складу са модерном концепцијом букварске књиге, имале су просветитељски карактер, црквену азбуку и писане су 'нашим простим језиком'. Владика Петар Петровић Његош није имао симпатије за Доситеја и његово деловање, па и за његове Буквице. Он је 1837. године писао кнезу Милошу Обреновићу“, наводећи да Доситејево дјело сматра штетним и да је то „разврат који од народа треба удаљити“, па „зато није могао да узме његове Буквице за углед. [...] Осећала се превазиђеност језичке основе на којој је стваран Соларићев Буквар и коју заговара као вид писмености. Отуда Његош није могао ни овај Буквар узети за узор. [...] Трећи модел – Вуков Оглед српског буквара био је нов и радикалан у реформи азбуке и књижевног језика коме она служи, па је, уз све Његошево прихватање идеја Вука Караџића и пријатељевање, исувише био нов и превратнички да би га црквени великодостојник-владика и владар Црне Горе могао прихватити, оживотворити у првој школској књизи и увести у службену употребу у својој новој школи.“ (Марковић 1990: 183).

ријечима Слободана Ж. Марковића, „Петар Петровић Његош одлучио да створи нову почетну књигу за своју школу, различиту од могућа три модела [...]. При стварању концепције буквара имао је на уму нове погледе на ортографију, језик и правопис Вука Караџића, али је морао узети у обзир и све друге околности и односе према Вуковој реформи, нарочито став цркве, јер је као владика био њен део, и ставове Кнежевине Србије са којом је успостављао блиске везе и настојао да погледи буду што јединственији“ (Марковић 1990: 184).

Бројна истраживања су показала да Милаковићева *Грамајника* није оригинално дјело, већ да су читави пасуси преузимани из граматикâ руског језика А. Востокова и Н. Греча (Гутков 1974–1975: 51), на шта указује и језикословна терминологија која је руског и рускословенског поријекла (Мацановић 2018: 55). Осим тога, Шуковић и Гудков наводе да се Милаковић ослањао и на Вукову *Грамајнику* из 1818. године преносећи „не само Вукове констатације о језичким феноменима него и његове примјере“ да би поткријепио своје тврдње (Окука 1989: 210; уп. и Шуковић 1972; Гудков 1974).

1.2. За ову прилику, ми ћемо се осврнути на нека обиљежја Милаковићевог графичког система у *Буквару* и *Грамајници*. У *Буквару* су посебно наведена слова црквене ћирилице (и то 45 великих и 45 малих слова), а посебно грађанске (36 великих и 36 малих слова), при чему Милаковић даје предност грађанској азбуци, наводећи да је „обликом“ „миловидниѧ“ и за „Србскій езыкъ совршенѧ“. У првом дијелу *Србској буквара*, писаном *црквном азбуком*, текстови су црквенога карактера; а у другом дијелу дати су прилози световне садржине штампани грађаницом².

2 Марковић сматра да се Његош за овакву концепцију буквара одлучио угледајући се на руске букваре свог времена, јер су и они садржали стару и нову азбуку, односно црквену и грађанску. „Узиман је за углед савремени руски буквар и прихва-

1.3. Сугласник <х> је углавном писан у свим позицијама, како у домаћим ријечима тако и у позајмљеницама, у основи и у наставцима за облик: хиляду [(СБ: 23), Херцеговину (СБ: 23), хвалиле (СБ: 24), Тихомилъ (СБ: 17), Хрватску (СБ: 18), њиховіемъ (СБ: 18), Архангеловъ (СБ: 19), христяни (СБ: 19), Хилендару (СБ: 20), хранио (СБ: 21), ухвати (СБ: 22), Херцеговину (СБ: 23), хиляду (СБ: 23), хвалиле (СБ: 24), трбуха (СБ: 25), храбро (СБ: 26), издахне (СБ: 26), хоћу (СБ: 28), воздухъ (СБ: 29), Патріярхъ (СБ: 23), издахне (СБ: 26); Влахъ (СГ: 9), ахати (СГ: 9), хладку (СГ: 29)]. Изузетак је једино изолована финална позиција, тј. у генитиву множине придјева и замјеница Милаковић не употребљава х [(устане на њи (СБ: 18), збогъ своје жена (СБ: 24), из ови (СГ: 59), од подобни или еднородни (СГ: 13)], као ни у прилогу *одмах* [одма (СБ: 23)]. Међутим, Милаковић у дијелу *Грамајнике* гдје говори о прошлим временима констатује да се у Црној Гори у првом лицу једнине аориста употребљава консонант х (читахъ, учихъ) (СГ: 129). Примјећујемо да је, слушајући говор тамошњих Цетињана, Милаковић закључио да српски језик има сугласник х. Будући да је дио живота провео и у Мостару и Дубровнику, на Милаковића је поред утицаја говора Старе Црне Горе могла утицати и та околност, поготово ако се узме у обзир то што се у Мостару х досљедно губи само у финалној изолованој позицији (уп. Гудков 1974: 61).

1.4. У *Буквару* сугласник <ф> се одликује стабилношћу, писано је већином у властитим именима, у одомаћеним ријечима страног поријекла [Суд Африканскій (СБ: 4), Стефанъ (СБ: 17), Стефана (СБ: 19), Фридриха (СБ: 18), Стефана (СБ: 19), Никифоръ (СБ: 20), Февруарія (СБ: 20)], за разлику од *Грамајнике* у којој не налазимо потврду за његову употребу у предметном језику, али га наводи у метајезику.

Статус графеме сугласнику <ф>³ и његову постојаност у српској ћирилици није оспоравао ни Мркаљ, нити Лука Милованов, али су мислили на његову употребу у ријечима грчког и латинског поријекла, за разлику од Вука који је био флексибилан и према турцизмима (Милановић 2013: 48, 49), а као што се види из приложеног и Милаковић.

1.5. Сугласник <џ> у *Буквару* срећемо у турцизмима [џамаданъ (СБ: 2), оџакъ (СБ: 2), наџакъ (СБ: 2), хаџія (СБ: 7), неранџе (СБ: 8)], а у *Грамаиџици* биљежимо само један примјер у турцизму <џпунџе> (СГ 50). Ријеч мађарског поријекла <mağar> писана је такође са <џ>, тј. адаптирана је преко турског: Маџарскогъ (СБ: 17), Маџара (СБ: 21), Маџари (СБ: 23).

У *Буквару* Милаковић даје појашњење да се у српском језику овај глас користи „готово само за туђе“ ријечи (СБ: 2). Иначе је овај сугласник у српском језику добио статус фонеме у вријеме продора турцизама, мада се и прије тога појављивао исти глас, „али је фонолошки гледано у питању био само алофон фонеме /ч/ добијен једначењем по звучности на морфемском споју основе и суфикса, тј. испред звучне фонеме /б/ – (Милановић, 2013, стр. 50). Крајем 18. и почетком 19. вијека у домаћим ријечима овај сугласник је обиљежаван графемом <ч>⁴ будући да је у то вријеме преовладавао морфонолошки ортографски про-

3 У српски језик консонант /ф/ је првобитно дошао из грчког посредством црквене терминологије, потом из латинског, а касније су, од 15. в., бројне ријечи са овим сугласником пренијете из турског језика. Кроз историју језика, посредством различитих културних и територијалних контаката, у српски језик је овај сугласник доспио и из мађарског, француског, италијанског, њемачког језика и других језика.

4 У савременом српском језику лексеме са сугласником <џ> су различитог поријекла – допрле су из енглеског, јапанског и др. језика (Милановић 2013: 50). „Први до сада познати примјер у Црној Гори са забиљеженом графицијом џ је из 1764. год.“ (Остојић 1976: 52).

седе у српском језику, међутим такве примјере не биљежимо у *Буквару* и *Грамајници*.

1.6. У *Буквару*, у дијелу писаном грађанском ћирилицом, уопште не налазимо руску, односно рускословенску графему <щ>, док се у дијелу писаном црквеном азбуком и у *Грамајници* доминантно јавља: [существую (СГ: 12), общима правилама (СГ: 97), существително (СГ: 12), общемъ (СГ: 42), Обща правила (СГ: 44), священный (СГ 70)]. Осим тога у Грамајници је потврђен и мали број примјера са српскословенским диграфом <шт>: воштина (СГ: 8), іоштъ (СГ: 70), нешто, ништа, свашто (СГ: 103).

О употреби графеме <щ> у Милаковићевој *Грамајници* писао је Александар Младеновић тврдећи да „слово щ означава руску групу шч“ (Младеновић 1981: 42)⁵.

У *Буквару*, у дијелу писаном грађаницом, као што смо већ поменули, јавља се искључиво српско <шт>: про-свѣштенија (СБ: 9), свештеника (СБ: 17).

Видимо да у овој фази свог стваралаштва Милаковић показује двоумљење кад је у питању наведена графема. У *Грамајници*, која је писана под утицајем руских граматицара, одређује се за руску графему, док у *Буквару* раздваја црквенословенску и грађанску ћирилицу, при чему у текстовима писаним „грађаницом“ не пише рускословенску графему, дајући предност српском изговору [про-свѣштенија (СБ: 9), свештеника (СБ: 17)]. Иначе се у 19. вијеку код писаца ова графема јављала при писању орто-

5 Ту своју тврдњу Младеновић је поткријепио тиме што је Милаковић на 20. страни поред именичког облика *моћи* (мислећи на ном. мн. ж. р.) у загради дао облик *мощи* да би објаснио први примјер. „Дакле, помоћу речи *мощи* (= *мошчи*) он објашњава српску реч *моћи*, а не, евентуално, обликом *мошійи* са српскословенским фонетизмом. [...] Руски (одн. рускословенски) језик био је Милаковићу близак, што је и природно очекивати. [...] Српскословенско *мошти* Вук је унео у свој Српски рјечник 1818. године“ (Младеновић 1981: 42).

графски неадаптираних славенизама, који су се, како каже А. Милановић, већином повлачили из књижевног језика, „све док их радикалним резом из њега практично није уклонио реформатор Вук Караџић“ (Милановић 2013: 51).

1.7. *Јаји* је код Милаковића писано у позицији гдје му је по етимологији мјесто (мада недосљедно), што одговара историографском ортографском проседеу, као и у комбинацији са <л> и <н>, гдје је означавало секвенце /ље/ и /ње/⁶, што је у складу са славеносрпском традицијом:

свѣтомъ (СГ: предговор), по заповѣди (СГ: предговор, 2), рѣчь (СГ: 6); Найлѣпша (СБ: 6), вѣруе (СБ: 8), свѣдомъ (СБ: 10), лѣпоти (СБ: 13), бѣжати (СБ: 26), цвѣће (СБ: 28), пѣва (СБ: 29), пѣсму (СБ: 30);

пенѣ (СГ: 4), полѣ (СГ: 13), трчанѣ (СГ: 12), роблѣ (СГ 32), трнѣ (СГ 32), нѣгово (СБ: 5), животинѣ (СБ: 6), поправлѣно (ИЦГ: IV), распространѣно (ИЦГ: IV), споминѣ (ИЦГ: 7), Углѣшу (ИЦГ: 20), учинѣну (ИЦГ: 40), полѣ (ИЦГ: 38), парче землѣ (ИЦГ: 5).

Наспрам старог дугог вокала *јаји* забиљежили смо и спорадичне облике са <е> у *Грамајици*, док се рефлекс <іе> доминантно јавља у *Буквару*:

коренѣ (СГ: 6), време (СГ 113, 128),

вриеме (СБ: 5, 20), ліепо (СБ: 6), звіезда (СБ: 6), свіету (СБ: 8), раздіеле (СБ: 11), ніесу (СБ: 14), біела (СБ: 18), лігати (СБ: 3), увріеди (СБ: 3), ціену (СБ: 3), ліепо (СБ: 3, 6), свіетѣ (СБ: 3), ПРИПОВІЄДКЕ (СБ: 4), вриеме (СБ: 5, 23), звіезда (СБ: 6), свіету (СБ: 8, 10), рідко (СБ: 10), раздіеле (СБ: 11), міешати (СБ: 11), двіе (СБ: 11), одніети (СБ: 14), сліепогѣ (СБ: 17), ціева (СБ: 25).

6 Спорадично срећемо графематске ознаке <не> и <ле> у значењу група /ље/ и /ње/: Словосочиненіе (СГ: 1), Одушевлени (СГ: 12). Милаковић у *Грамајици* овакве примјере наводи као „погрешке“. Поред облика „одушевлени“ наводи напореда исправан облик одушевлѣни и појашњава да на више мјеста у „оваквой рѣчи сто е послѣ л мѣсто ѣ“ (СГ: Погрѣшке).

У *Буквару* је махом извршено јекавско јотовање иза сугласника <д> и <т>, па се *јайи* не чува у тој позицији [ђеца (СБ: 5), међеда (СБ: 13), неђелю (СБ: 16), наћерао (СБ: 19), ђетенце (СБ: 27)], С друге стране, у *Грамајници* се већином чува *јайи* у овој позицији [дџца (СГ: 11), дџтенце (СГ: 17), дџчина (СГ: 19), дџла (СГ: 27), хтџ (СГ: 127), хтџсмо (СГ: 127)].

Неуједначено писање рефлекса дугог и кратког *јайиа* код Милаковића вјероватно је условљено с једне стране утицајем језика цркве и с друге утицајем дијалектаске базе. У *Грамајници* ова графема има ортографско-историјску функцију, а вјероватно њену гласовну вриједност код Милаковића прије треба тражити у *Буквару*, гдје је Милаковић очигледно био под утицајем своје дијалектаске базе, као и под утицајем говора Старе Црне Горе. Такође, на ијекавски рефлекс дугог *јайиа* и извршено јекавско јотовање иза дентала у *Буквару* могло је утицало и то што је писан за „црногорску младеж“.

1.8. Овдје бисмо се могли сагласити са мишљењем М. Окуке да је Милаковићев „Србски буквар више [...] значајан као културно-просвјетни докуменат него као дјело релевантно за просудбу Милаковићевих филолошких погледа и стања у књижевном језику Црне Горе онога доба. Он је био одређен својом намјеном и својим насловом. То је, у ствари, Милаковићев покушај да црногорску младеж уведе у „црковно и грађданско“ читање према схватањима идејног творца културне и просвјетне реформе у Црној Гори тридесетих година XIX вијека Петра II Петровића Његоша. Но, ови термини – црковни и грађдански – доста говоре сами за себе: ријеч је о различитим књижевнојезичким кодовима који су се управо у то вријеме у Црној Гори у доброј мјери преплитали. У то је Милаковић увео и одређене дијалектизме са ширега новоштокавског говорног ареала, што све говори да је овдје његов језик једна врста коинеа који више одсли-

кава предвуковску епоху у књижевном језику неголи нова струјања иницирана Вуковом језичком реформом“ (Оука 1989: 209). Међутим, Оука сматра да је у *Грамаџици* Милаковић отишао даље, упознавши се више са руском лингвистичком школом и ступивши у ближи контакт са Вуком, што је условило и да усвоји језичку филозофију Петра II Петровића Његоша и да у то „умјерено“ угради Вуков концепт језичке структуре народног језика као темеља књижевног језика (Оука 1989: 209).

1.9. Из овог кратког пресека можемо закључити да Милаковићева грађија у његовим школским приручницима није вуковска, већ је одраз преплитања славено-српског и вуковског грађијског система, што је и очекивано, будући да су и *Буквар* и *Грамаџика* штампани у вријеме када још увијек није званично била укинута забрана са Вукове ћирилице и правописа, а и с обзиром на то да су наведена дјела штампана на иницијативу владе Његоша. На основу употребе наведених графема можемо констатовати да је при писању сугласника <x> био досљеднији од Вука, а да је попут Вука био толерантан према туђицама, што свједочи и употреба сугласника <ф> и <ц>, као и да је с обзиром на његову употребу *јаџа* био наклоњен источнохерцеговачком нарјечју, што се нарочито назире у *Буквару*, али да је показивао и извјесну неодлучност при коришћењу рускословенског <щ> и српског <шт>, што је заправо и одговарало славеносрпском насљеђу и одражавало ставове епохе у којој је и стварао. Осим тога и сама употреба сугласника <ћ> и <ђ> у његовим текстовима такође је указивала наклоњеност Вуковој језичкој и правописној реформи.

ЛИТЕРАТУРА

- Газдић 2021: Јелена Газдић, *Језик цетињских јодушњака и неђељника из 19. вијека* (Грлица, Орлић, Црногорац, Црнојорка и Зејпа), Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност.
- Гудков 1974–1975: Владимир Гудков, „Србска грамајника Димитрија Милаковића и њен значај за науку о српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолоџ ХХХИ*, Београд, 55–66.
- Марковић 1990: Слободан Марковић, „Србски буквар Петра Петровића Његоша“, *Научни саставанак славистија у Вукове дане*, 18/2, Београд: МСЦ, 181–187.
- Мацановић 2018: Ана Мацановић, *Српска језикословна историјологија у 19. Веку*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Милановић 2013: Александар Милановић, *Језик весма јолезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Младеновић 1981: Александар Младеновић, „Неке славено-српске особине предвиђене у Српској грамајници (1838) Димитрија Милаковића“, *Научни саставанак славистија у Вукове дане*, 10/1, Београд: МСЦ, 41–48.
- Окука 1989: Милош Окука, „Димитрије Милаковић – умјерени вуковац“, *Књижевни језик* 18/4, Сарајево, 207–213.
- Остојић 1976: Бранислав Остојић, *Језик Пејира I Пејровића*, ЦАНУ, Књига 1, Титоград.
- Шуковић 1972: Радивоје Шуковић, „Србска грамајика Димитрија Милаковића“, *Зборник за језик и књижевност*, књ. I, Титоград, 109–116.

Jelena Gazdić

ON THE SERBIAN LITERARY LANGUAGE IN
DIMITRIJE MILAKOVIĆ'S GRAMMAR AND PRIMER

Summary

This study employs a comparative method to analyze specific features of the graphemic system in *Srbski Bukvar* (Serbian Primer) and *Srbska Gramatika* (Serbian Grammar) by Dimitrije Milaković. The primary objective is to examine the status of the graphemes <ѣ>, <ѡ>, <х>, <ѡ>, and <ѡ> in these Cetinje-based manuals, thereby offering insights into Milaković's attitude on the literary language.

The analysis indicates that Milaković demonstrated greater consistency than Vuk in the use of the consonant <х>, while sharing Vuk's tolerance for loanwords from other languages, as reflected in his adoption of the graphemes <ѡ> and <ѡ>. Furthermore, his use of the *jat* reflex aligns with a preference for the Eastern Herzegovinian dialect, particularly noticeable in the Primer. However, certain inconsistencies emerge in his application of the Rusyn grapheme <ѡ> and the Serbian <ѡ>. The utilization of the graphemes <ѡ> and <ѡ> further underscores Milaković's alignment with Vuk's linguistic and orthographic reforms.

The findings reveal that both the Grammar and the Primer exhibit characteristics of both Slavonic-Serbian and Vukovian graphemic systems, which reflect the transitional linguistic and cultural milieu of the period in which Milaković's works were published.

Keywords: Primer, Grammar, graphemic system, Church Cyrillic, civil Cyrillic.

Александра Л. Цолић Јовановић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ВОЈНА ЛЕКSIKA У РОМАНУ О ТРОЈИ**

Предмет овог рада јесте лексичко-семантичка анализа војне лексике у српском препису *Романа о Троји* (XV век). За основни приступ класификацији грађе одабран је семантички, те су лексеме класификоване на ужа тематска поља назива за војевање, учесника у рату и назива за оружје и пратећу опрему. Један од истраживачких задатака подразумевао је и утврђивање удела прасловенске и лексике страног порекла. Такође, посебна пажња поклања се појединостима које би се могле довести у везу са западноевропским пореклом основног текста *Романа о Троји*.

Кључне речи: Роман о Троји, војна лексика, тематска поља, називи за војевање, називи за учеснике у рату, називи за оружје и пратећу опрему, позајмљенице.

1. Увод

Међу актуелне теме у историји српског језика свакако спадају и оне које се односе на различите аспекте

---

* aleksandra.colic@ff.uns.ac.rs

** Овај рад финансирао је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора бр. 451-03-65/2024-03/ 200166 са Филозофским факултетом у Новом Саду.

лексице. Стога овај рад посвећујемо војној лексици у *Роману о Троји*.¹

Роман о Троји представља средњовековну обраду мотива о Тројанском рату и припада жанру витешког романа. Већина истраживача сматра да овај текст међу Јужне Словене долази са Запада,² те да је језик изворног текста био латински или неки други романски (дијалекат). Једини сачувани препис *Романа о Троји* на српском језику део је Зборника бр. 771 (381) који се чува у Народној библиотеци „Кирил и Методиј” у Софији (л. 220а–2736)³ и писан је језиком блиским вернакулару, са спорадичним српкословенским елементима (уп. Рингхајм 1951; Цолић Јовановић 2021). Редакција текста се на основу појединих културноисторијских и језичко-стилских аргумената везује за Дубровник (Маринковић 1986: 232–233),⁴ док

- 1 Српска средњовековна војна лексика до сада је разматрана на корпусу Житија краљева и архиепископа српских Данила II и његовог ученика (Хафнер 2001), као и у различитим преписима Српске Александриде (Курешевић 2024а; 2024б). На ширем словенском плану од посебног је значаја студија Ф. П. Сороколетова на грађи из староруског језика (2009²).
- 2 На овакво исходиште указују основни тон (релативно очуван западни, витешки поглед на свет), главни извори (Овидијеве *Хероиде* и *Мејшаморфозе*), те ономастички фонд сачуваних рукописа (фонетски ликови личних имена представљају адаптиране латинске облике на -us, -as, -es, -is, при чему се финални консонант преноси као -ш, -ж, нпр. *Анцилеш*, *Париж*) (Веселовскиј 1888: 1, 3, 98–100). С друге стране, у Византији се тројански мотив чини далеко мање продуктивним (уп. Бек 1967: 176–177).
- 3 Овај текст је широј научној јавности представила студија А. Рингхајма, која садржи и његово издање (Рингхајм 1951). Неколико деценија касније читав зборник издат је фототипски (Милутиновић – Караангов 1987), а његови снимци данас су доступни на сајту Народне библиотеке у Софији.
- 4 Како наводи Р. Маринковић (1986: 232–233), реч је о средини која је морала бити „штокавска и католичка, са потребом за овом врстом литературе, са познавањем и наше средњовековне

с друге стране, језичке црте указују на југоисточну провенијенцију самог преписа (Ивић 2014: 60).⁵ Обично се датира крајем XV или почетком XVI века.⁶

Предмет овог рада јесте лексичко-семантичка анализа војне лексике⁷ у *Роману о Троји*. За основни приступ класификацији грађе одабран је семантички, те су лексеме класификоване на ужа тематска поља назива за војевање, учесника у рату и назива за оружје и пратећу опрему. По природи ствари, језгро система чине именице као језички знаци за номинацију појмова, док се придеви и глаголи евидентирају у оквиру творбених гнезда. Лексеме су провераване у речницима⁸ и сагледаване у кон-

---

књижевности и са класичним школским образовањем. У XV веку то може бити једино Дубровник”.

- 5 У корист ове претпоставке најубедљивије говоре, рецимо, одсуство замене полугласничког знака са *a*, и чување *-л* на крају слога и речи, на фонетско-фонолошком нивоу, те присуство једне посесивне *на*-конструкције у сфери синтаксе (Рингхајм 1951; Џолић Јовановић 2021: 95).
- 6 Оваква датација изведена је на основу палеографске анализе (Рингхајм 1951: 22–31). Но, каснијом анализом водених знакова утврђено је да је већина Зборника писана на хартији из друге четвртине XV века (Милутиновић – Караангов 1987: 25). Новија синтаксичка испитивања показују да је прва, палеографски заснована датација можда вероватнија, будући да се у тексту налазе поједини хипотактички везници које постојећи историјски речници бележе од почетка XVI века (Џолић Јовановић 2021: 263).
- 7 Будући да у средњем веку није било разлике између цивилне и војне власти, ни војна терминологија није била јасно одељена од лексике општег фонда (према Јовановић 2016: 27; в. и Сороколетов 2009²: 3–4, 31). Стога у овом раду радије говоримо о *војној лексцици* (него о терминологији).
- 8 Информације о потврђености у споменицима писмености дају речници СС (за старословенски језик), те М, Д и РЈАЗУ (за српски језик у историјској перспективи), док податке о пореклу речи проналазимо у речницима С, Ф или ЭССЯ. В. списак литературе за разрешење скраћеница.

тексту,⁹ при чему њихове колокације пружају увид у концептуализацију одређених појмова из ове сфере. Један од истраживачких задатака подразумевао је и утврђивање односа прасловенске и лексике страног порекла. Такође, посебна пажња поклања се појединостима које би се могле довести у везу с пореклом српског текста *Романа о Троји* (у наставку: РТ).

2. Анализа грађе

2.1. Називи за војевање. Овом тематском пољу припадају лексеме које покривају значења ‘рат, битка, борба’, с тим да она међусобно нису диференцирана.

Најфреквентнија лексема у овом пољу у тексту РТ јесте глаголска именица од глагола *рватии* (*се*), који је прасловенског порекла и општесловенске распрострањености (РЈАЗУ 14: 361). Троструко чешће се јавља у књишком лику, као *рваније* / *рванија*¹⁰, уп. СС: 587:

и прѣнде анцнлешъ ѿ рьванїа съ гнѣвниѣ ѡбразѡ^ѹ (246а/23);¹¹
и тѣди нздѣ кѣкторѣ кра^а на рьванїю (251а/11).

У вернакуларној форми бележи се искључиво као *рвања*. Овај облик региструје РЈАЗУ (14: 359–360), уз напомену да значи „исто што и *рвање*”, те да се среће

9 Вредност књижевних дела као извора за проучавање специјализоване лексике, у овом случају војне, састоји се управо у томе што су лексеме употребљене у контексту. С друге стране, оне су део стилског колорита књижевног текста (Јовановић 2016: 19).

10 Анализиране лексеме дате су у фонетским ликовима какве претпостављамо да су имале у изговору писара, на основу фонолошке анализе, транскрибоване савременом српском ћирилицом, допуњеном словима њ и њ̣.

11 Примери се у раду наводе илустративно.

„само у примјерима од XIV до XVIII вијека”.¹² Уп. пример из текста РТ:

коя се не наоучила чѣтоу рѣваню прѣдматї и трѣпетн (262б/6).

Сам глагол је у тексту посведочен као транзитиван (*рваѣи*) и реципрочан (*рваѣи се*) – обе реализације потврђене су у споменицима писмености (уп. РЈАЗУ 14: 361–366):

кльнн мн ^с како вѣкѣ да мѣ не рѣвѣ^ш (259а/7);
и рѣватн се хокю ш нн^у (252а/20).

Тек нешто мање фреквентна је лексема *дој*. Мада прасловенског порекла (изводи се од глагола **biti*) и позната свим савременим словенским језицима (уп. М: 65; Д 1: 63; Ф 1: 185; ЭССЯ 2: 167–168), посведочена је у писаним споменицима тек од XIV века (РЈАЗУ 1: 502). С обзиром на то да је нема у старословенским канонским споменицима, те да је у својим студијама не спомињу ни С. Хафнер (2001) ни Ф. П. Сороколетов (2009²), док је, с друге стране, у преписима Српске Александриде фреквентнија у односу на све своје синониме, М. Курешевић (2024а: 156) износи претпоставку „да је ова лексема имала вернакуларни карактер”. Њена висока фреквенција у тексту РТ, чини се, говори у прилог томе. Уп. пример:

како анцилѣшь не хошѣтъ на бон излѣ^с тї (249а/2).

У значењу ‘рат, битка, борба’ у неколико случајева јавља се и лексема *војска*. Такође је прасловенског

12 На основу потврда наведених у РЈАЗУ (14: 359–360) стиче се утисак да је лексема *рвања* забележена само у изворима са запада штокавског наречја.

порекла и етимолошки се доводи у везу са *воји*, *војин* (Ф 1: 334–335). У једном случају забележена је у старословенском језику (СС: 121), а за касније потврде в. М: 71 и Д 1: 146–147. Уп. пример:

подвѣже се црь менѣлаоушь н поге на вонскоу (232а/15–16).

Све три лексеме, као што се може видети на основу наведених примера, најчешће се реализују уз глаголе кретања.¹³

2.2. Називи за учеснике у рату. Лексема *војска* знатно је чешћа у ужем семантичком пољу учесника у рату, у значењу ‘војне снаге’.¹⁴ У тексту РТ у знатном броју примера бележи се у споју с присвојним придевом *ірчка*:

а вонска грѣска припаде скоро по^а трою (267а/11).

Значење ‘ратник, храбар војник’ исказује се прасловенском позајмљеницом највероватније германског порекла *виѣз* (РЈАЗУ 21: 36; С III: 600), што се може објаснити чињеницом да РТ припада жанру витешког романа. Лексема је потврђена од редакцијског периода (М: 65; Д 1: 116). На основу речи с којима се комбинује у контексту, пре свега придева, закључујемо да су витези

13 Ф. П. Сороколетов (2009²: 31) истиче да је веза између опште и специјализоване лексике нарочито изражена код глагола, где на припадност војној сфери често указује само контекст. Као пример наводи управо глаголе кретања.

14 У споменицима старе руске писмености среће се ретко, по правилу у значењу војске која није спремна за борбу (Сороколетов 2009²: 83). У српској житијној литератури најчешће се бележи у изразу *војску сабраѣи*, *ујединѣи* – иначе, најфреквентнија лексема у значењу ‘војне снаге’ у том корпусу јесте *сила* (Хафнер 2001: 71).

у нашем тексту добри, жестоки, храбри, часни, понекад и охоли:

сонде сї парїжъ по^бньє ю^ подь добра внтєза (242а/16);
 како мнози жестоци и храбри внтєзи (248а/5);
 бєхоу т^тны внтєзы (264б/10);
 и тоу победы охолога внтєза застоупь шарпедоноуша тронскога (244б/20).

Истом творбеном гнезду припадају изведеница *виѡешиво* и придев *виѡешки* у склопу заклетвене формуле *вера виѡешка*:

хоку ти дати внтєжство да ниг^е внтєзь да не боуде на^ тебѣ (228а/6);
 и рє^ прѣямоушь кра^ анцнлешоу · г^пдне я юсь^ прншь^ на твою бєроу на внтєшкоу (257б/18).

Контекстуално значења ‘војне снаге’ и ‘ратник, храбар војник’ могу попримити лексеме *дружина* и *јунак*, обе прасловенске старине и широко распрострањене на словенском терену (РЈАЗУ 2: 814–815; 4: 681).¹⁵ Лексема *дружина* потврђена је од старословенске (СС: 197; М: 177; Д 1: 308), а *јунак* од редакцијске епохе (М: 1140; Д 3: 535–536). Уп. примере:

и тоу побї рнжоуша краля и нєговоу дружинноу (240а/12);
 и рє^ оуриѡишишь свондљ юнакоу^ свон корабль прндљкноутти на брѣгъ мѡра (241б/19).

Своју улогу у Тројанском рату имали су и *сѡраж* односно *сѡража* ‘онај који врши стражарску службу (поје-

15 У РЈАЗУ за лексему *дружина* као једно од значења наводи се управо ‘војска, чета’, док *јунак* може бити и ‘miles, војник, момак’.

динац или мноштво). Ове речи су настале од корена прасловенског порекла, познатог свим словенским језицима (РЈАЗУ 16: 691–697). Обе су забележене већ у старословенским канонским споменицима (СС: 627; в. и М: 887):

и нандѣ делона стража тронскога (240а/8);
и оутвѣрди стражани · шеврове (244б/4).

Преостале лексеме са значењем учесника у рату пронађене у тексту РТ консултовани речници не региструју. Међу њих спадају *дѣвѣцѣ* ‘ноћни стражар’ (од *дѣѣти* ‘бити будан, не спавати, нарочито ноћу’) и *шечѣцѣ* ‘гласник’ (од *шеѣти* ‘трчати’), изведене суфиксом *-ѣцѣ*. Ту су и два образовања са примарно деминутивним суфиксом *-иѣ*. Лексема *коруѣвениѣ* ‘онај који носи коругву’ изведена је од *коруѣва* ‘застава, барјак’, прасловенске и свесловенске речи позајмљене из монголског у аварско доба (С 1: 680; Ф 4: 269). У старословенском језику посведочена је као *хоронгы* (СС: 763), док је у консултованим речницима забележена у разноликим гласовним варијантама *коруѣва / коруѣа, хоруѣва / хоруѣа* (М: 1094; Д 1: 477; РЈАЗУ 3: 652; 45: 348). Ту је и *суличѣиѣ* ‘онај који рукује сулицом’, дериват од речи *сулица*, која означава оружје слично копљу (в. даље у тексту).¹⁶ Уп. примере:

И вѣхоу вѣѣци : по становѣхъ нзѣсноули (257а/1);
Ѧ се тетѣцѣ принесе листвѣ менеллоушоу цроу оу пагажѣю (233б/1);

и притѣте на терѣжитѣша короугвенника (245а/23–24);
кон вѣше нанболни · соулчѣиѣ оу вѣсѣ тронскыѣ странаѣ

16 Рецимо, РЈАЗУ (16: 930) ову реч региструје само као „*ѣрезиме од имена или надимка Сулица*”, док је онај који рукује сулицом *суличар* или *суличник*.

(243a/6).

2.3. Називи за *оружје* и пратећу опрему. Ово је најразуђеније тематско поље. Лексема оружје присутна је у тексту у великом броју примера, а потврђена је у споменицима писмености од најстаријег периода (СС: 416; М: 515; Д 2: 229; РЈАЗУ 9: 180–181). Има општесловенски карактер и прасловенско порекло (Ф 3: 154). Њене колокације у тексту РТ откривају значај и вредност оружја за средњовековног човека – оно је часно и светло, одраз силе свога власника, предмет борбе, а такође се и дарује:

и оуриксншъ направн свон корабль много-драгнмь роухо^и и
чѣтнмь оружїе^и (241б/9);

и сїе свѣтло оружїе на неѣа шнроцѣ плекы (242a/17);

кто не бн внде^а кою силе бешѣ анциле^м · на неѣове бы оружїю
позна^а (260б/2–3);

а се оуриксншъ и ѣакъ^м прѣта се ѡ оружїю анцилешевѡу
(261a/16–17);

да кон наю ѣдмѣ дарѡунтѣ га сїемь оружїемь (262б/19).

Истом творбеном гнезду припадају глаголи *оружаѣи* се и *оружеваѣи* се, те трпни придев *оружан*:

и потроколоушь оружѣ се и оуѣ^а на парїѣа (251a/12);

и оуѣ се оружѣвати (254б/18);

и бѣше тоу блнзоу анцилешъ оружѣанъ (256б/5).

У тексту су пронађене једино лексеме за означавање хладног оружја, чија моћ произилази из његових механичких својстава. Генерално се могу поделити на нападно (за блиску и далеку борбу) и одбрамбено.

2.3.1. Нападно оружје за блиску борбу може бити сечног, бодног и ударног типа.

Најчешће бележена лексема из ове групе јесте *мъч*, као нападно сечно и бодно оружје које се састоји од крснице (балчака) и сечива (Шкриванић 1957: 3). Реч је позната још од старословенског периода (в. СС: 325; М: 390; Д 2: 101; РЈАЗУ 6: 346) и има општесловенски карактер. На штокавском терену своди се на форму *тъць, док се у свим осталим словенским језицима изводи из облика *тець (С 2: 345–346; Ф 2: 612–623; ЭССЯ 18: 38), при чему наведени извори указују на могуће првобитно готско порекло ове речи. Мач може бити од злата, веома моћан и кадар да озбиљно оштети одбрамбену опрему противника. У тексту РТ мач је и персонификован – носи име Ориеш и жедан је тројанске крви. Уп. примере:

и оузе екторѣ кра^а златъ мъчъ и рѣ^т алакша телмоннѣ оузмн
сн златн мъ^т (248а/21, 22);

ово е ·бѣ· хель^у на мовн главѣ · кон соу стльѣнн ѿ твоєга
мъча (254а/5);

и лакоми мъ^т ѿрнѣшь · кон въз^а желеше на тронскѣ крвь ·
напнтн се (242а/4).

Придев *мъчни* појављује се у споју *мъчна ѡлава*, којим се именује део крснице (балчака), тј. лоптасти завршетак дршке.¹⁷ Разбијајући стакло мачним главама војници сакривени унутар тројанског коња (који је овде од стакла!) излазе ван:

и мъ^тнннн гла^вмн разбнше цкло (267а/15).

У једном случају као оружје употребљен је и *нож*, који се од мача разликује пре свега својом мањом дужи-

17 У савременој војној терминологији тај део мача назива се *јабучица* (Шкриванић 1957: 3). Ова именованја, заснована на метафори, имају различите изворне домене.

ном (Шкриванић 1957: 3). Реч је о прасловенској и општесловенској лексеми (Ф 3: 80; в. и СС: 383; М: 454; Д 2: 172; РЈАЗУ 8: 255), која јасно сведочи о развоју војне из општеупотребне лексике, тј. о семантичкој трансформацији оруђе > оружје. У тексту РТ за ножевима посежу жене у самоодбрани:

снѣхе же он ножеви его извоше (271a/13).

Сулица је врста средњовековног бодног оружја налик на копље (в. Шкриванић 1957: 75). Реч је прасловенска и свесловенска (С 3: 359–360; Ф 3: 801). Бележе је речници М (903) и РЈАЗУ (16: 928–930), уз дефиницију ‘ратно оружје, палица или мотка с оштрим гвозденим шиљком’. У творбеном смислу представља деминутив од *сула*, док је ова у вези с лексемом *сул* ‘мотка, палица, калани колац за трсје’ (РЈАЗУ 16: 927), што упућује на изворну припадност оруђу. Уп. пример:

и нстрѣча из гра^а соулнцо^а прѣла анцилеша (243a/9).

Из категорије ударног оружја тексту РТ забележена је једино лексема *бѣи*, и то у оквиру описа игара Парича као детета. Сачувана је у многим словенским језицима и њено порекло је вероватно прасловенско, с тим да остаје дилема да ли као коренски вокал треба реконструисати полугласник или вокал *а* (С 1: 120–121; Ф 1: 133, 200; РЈАЗУ 1: 205). Према мишљењу Г. Шкриванића (1957: 87), примери из писаног наслеђа показују да није реч о обичној батини или мачуги, већ да „под *бѣи*ом треба првенствено разумети палицу, батину, односно буздован и топуз, а тек затим маљ или бојни чекић и све друго”. Помиње се и као нека врста инсигније (в. М: 49). Уп. пример из текста РТ:

и парижъ дѣлаше кнѣзюу а другн снѣ еговъ бѣтъ (2236/10).

2.3.2. Лексема *сѣрѣла* је прасловенске старине и посведочена у споменицима писмености од најстаријег периода (СС: 631; М: 896; Д 2: 189; РЈАЗУ 16: 733). Она спада у најстарије нападно оружје за борбу на одстојању (Шкриванић 1957: 101). Судаћи према одредбеним речима, у Тројанском рату коришћене су и *јаговише*, тј. отровне стреле, које су настајале умакањем у биљни отров (Шкриванић 1957: 105) – управо таквом стрелом Анцилеш је погођен у пету (в. први наведени пример).¹⁸

У нашем тексту помиње се и један специфичан тип овог оружја – стрела *ѣдилоша* (в. други наведени пример). Ова одредница бележи се искључиво у преписима РТ,¹⁹ са различитим фонетским ликовима, па су тако варијанте *ѣдилон* и *ѣдилов* понекад интерпретиране као лично име неког непознатог ратника и посесивни придев од њега изведен (РЈАЗУ 3: 81). Но, имајући у виду одговарајуће место у бугарском препису, а које је идентично овом у нашем рукопису,²⁰ Ф. Миклошич (М: 125) реч *ѣдилоша* доводи у везу са „it. *giavelotto*, fr. *javelot*, mhd.

18 У тексту се појављују и *живи оѣни*, под којима се вероватно подразумевају запаљиве стреле (уп. Шкриванић 1957: 106): и извѣ собоу цноге витезе и шбразѣ юпитера ба · и жнѣѣ оѣнѣ на грѣске корабле да нѣ вѣ цоглѣ оуѣжѣкы (2446/12).

19 Јужнословенско рукописно наслеђе РТ обухвата пет рукописа – бугарски (из 30-их година XIV века), три хрватска (чакавски глагољски одломак из прве половине XV века, глагољски кајкавизирани из 1468. године, латинички са штокавским примесама из XVII века) и један препис на српском језику, који је и предмет нашег интересовања (в. Увод). Како је у својој књижевноисторијској и текстолошкој студији утврдила Р. Маринковић (1986: 208, 246–249), сви сачувани рукописи воде порекло од једног заједничког, мада не директног извора, тзв. основне јужнословенске матице.

20 Напомињемо да наш препис није део корпуса консултованих речника (в. Увод).

gabilôt”, са значењем врсте оружја, издужене стреле која се баца, попут копља. С обзиром на то да ова реч у нашој писмености нема ширу распрострањеност, чини се да њено присуство додатно подржава тезу о западноевропском пореклу јужнословенског текста РТ (в. Увод).²¹

Истом творбеном гнезду припадају и глаголи *усѣрѣлиши* и *сѣрѣлаши*. Уп. примере:

а се парн^к алѣн^лрѣ гадокнто^л стрѣло^лк^к · ѡстрѣлн анцилеша ѡ петѣ (259б/3);

и стрѣлаше пилота^ш стрѣло^л габило^лто^л и трї торне кднѣгн разара^ш (267б/12–13).

2.3.3. Оклоп, као део одбрамбеног оружја којим се штите груди и трбух, главна је карактеристика средњовековне војске (Новаковић 1893: 152). У тексту РТ забележена је лексема *брња*, која је, како истиче С. Новаковић (1893: 160), наша најстарија реч за оклоп. Налази се још у старословенским канонским споменицима (СС: 101; М: 46; РЈАЗУ 1: 664), општесловенског је карактера, с тим да извори њено порекло доводе у везу с готском речју *brunjo* (С 1: 215; Ф 1: 217–18).²² Мајстор који израђује брње назива се *брњар*. Уп пример:

и цно^г честѡ брњтарѣ крѣпнтѣ цоѣ брњнѣ · коѣ соу продрѣте ѿ твоѣга цѣта (254а/6).

21 У том контексту можда је од значаја споменути да је једна од најстаријих, а по свој прилици и најзначајних обрада тројанског мотива, с обзиром на бројне адаптације на многим европским језицима, написана на француском језику у XII веку из пера Беноа де Сент Мора (Грифин 1907: 6). Рецимо, лексему *javelot* региструју речници старофранцуског језика (уп. нпр. Борел – Фавр 1882/2: 3), а јавља се и у Песми о Роланду (Планел-Ивањез 2018: 13).

22 Исти је корен нпр. у речи *брњица* ‘колутић’, као и у појединим топонимима (РЈАЗУ 1: 664–665; в. и Новаковић 1893: 160).

С друге стране, лексема *оклој* вероватно јесте словенског порекла, али је потврђена још једино у словеначком. Њене прве потврде датирају тек из писаних споменика XVI века (М: 497; РЈАЗУ 8: 818–819). У тексту РТ саме речи *оклој* нема, али се јавља придев *оклојни* из ње изведен, и то у споју *оклојне верије*, што упућује на тип оклопа од гвоздених верижица (Шкриванић 1957: 139; в. и Новаковић 1893: 159–160). Уп. пример:

н оуџвати га за вернге ооклопне (2536/2).

Лексема *хелм* означава заштитну капу. Приписује јој се германско порекло (С 3: 405), с тим да још током прасловенске епохе долази до палатализације велара и метатезе у групи *-el-*. Као *илем* забележена је већ у старословенском језику (СС: 790; М: 1134; Д 3: 489; РЈАЗУ 17: 695). У тексту РТ, међутим јавља се искључиво у изворном облику, без извршених гласовних промена²³ – слична ситуација забележена је и у текстовима Српске Александриде (само једна потврда у новијем фонетском лику, в. Курешевић 2024б). У нашем тексту може бити богато украшен „жеженим златом и великим бисером” – у оваквим описима уочава се веза са народном традицијом (уп. Маринковић 1986: 215):

на нѣѣ бѣше хельѣ кон бѣше писанѣ жеѣниѣ златѣ · и веланкыць бисерѣ (2556/9).

Лексема *шиши* означава одбрамбено оружје којим је ратник штитио свој трбух и тело држећи га у рукама. Реч је општесловенске распрострањености и потврђена је у писа-

23 Можда је реч о страном утицају – нпр. старофранцуски зна за облик *helme* (уп. Борел – Фавр 1882/1: 335; Планел-Ивањез 2018: 14).

ним споменицима од најстаријег периода (СС: 770; М: 1136; Д 3: 491; РЈАЗУ 17: 796–797). Штит је обично прављен од дрвета и облаган са спољне стране тврдом кожом, говеђом и биволском (в. последњи наведени пример). Имао је функцију до појаве ватреног оружја, а његова употреба престаје крајем XVI века (Шкриванић 1957: 122–123, 126). У већини примера из текста РТ односи се на Анцилешев штит, раскошно украшен и веома моћан:

на нѣ^ѣ бѣше цы^т писанъ образо^ѹ простран нога свѣта · на
 нѣмь бѣхоу звез^ѣе и мѣ^ць и боура (242а/2);
 и свон^ѹ цнтоль цнкташе ^{д̄} кораблн грѣтъскын^ѣ ѿ жнвѣн^ѣ огнь
 (244б/17);
 и оуста на рѣ^ѣ свою г^лнь атакша те^лмонн^ѣ · кон бѣ^ш гнь · з
 ~врѣста цнта бнковѣ^ѣ ко^ѣ (261а/10).

2.3.4. Под пратећом опремом подразумевамо средства за транспорт војске и оружја.

У средњем веку војске су се копненим путем кретале уз помоћ *коња* – у тексту РТ управо ова лексема доминира како у значењу животиње, тако у значењу тројанског коња. Реч је прасловенског порекла (С 2: 142–143; Ф 2: 316) и потврђена од старословенске епохе (СС: 289; М: 301; Д 1: 471; РЈАЗУ 5: 280–283). Уп. примере:

и нзѣвѣ^ѣ оури^ѣкшишиъ ллертешевнѣъ трн конѣ белѣ (240а/19);
 и шбрѣтоше оноган конѣ стьклѣнога (267а/1).

Такође у оба значења, али у мањем броју примера, бележи се и лексема *фариж* и њена гласовна варијанта са супституцијом *ф* > *ѣ* *ѣариж*, пореклом из арапског језика, али примљена посредством грчког (С 1: 507). Региструју је речници М (555, 1085) и РЈАЗУ (3: 44; 9: 651), махом у примерима из текста Српске Александриде. Уп. примере из текста РТ:

и ре' кторѣ привезати га къ фарнжоу нѣговоу за сопашь
(2516/14);

хокою ва^и оути^ити ѿ црѣнога стѣкла парнжа (265а/16).

Међу речима којима се у тексту РТ означавају средства поморског транспорта најфреквентнија је лексема *корабль*. Јавља се још у споменицима старословенског канона (СС: 291; М: 303; Д 1: 477; РЈАЗУ 5: 316–317). Прасловенског је порекла и потврђена у многим словенским језицима, али речници наводе могућност да је реч о старој позајмљеници из грчког језика (в. С 2: 152 и нарочито. Ф 2: 321). Уп. пример:

и бѣше число^и ѿ кораблы (2336/10).

Знатно је ређа лексема *једрило* (РЈАЗУ 4: 561), изведеница од прасловенске и свесловенске речи *једро* (С 1: 768–769). У једном случају забележена је и реч *јолија*, пристигла из италијанског (С 1: 547), и потврђена „од првијех времена до XVI вијека” (РЈАЗУ 3: 253; в. и Д 1: 216), да би је након овог периода заменио облик *јалија* (РЈАЗУ 3: 95). Уп. примере из нашег текста:

и направнше срамотна єдрїла и начехоу бѣжати (245а/12–13);
и нанпрѣгїє прїнде атакша тельмоны^к · оурь пелагоннскын
бе-з-апоедѣннїа · съ · ѿ · голїамн (2336/9).

3. Закључак

У тексту РТ забележена је следећа војна лексика. Описани војни сукоб назива се: *рваније / рванија / рвања, дој, војска*. У њему су учествовали: *војска, виѣез, дружина, јунак, сїраж, сїража, дѣвц, ѿечьц, коруївенић, суличїић*. Међу *оружје* којим су се у борбама служиле зарађене

стране спадају: *мъч*, *нож*, *сулица*, *дѣи* (као нападно оружје за блиску борбу), *сѣрѣла* (као нападно оружје за борбу на одстојању), *дрња*, *хелм*, *шѣиѣи* (као одбрамбено оружје). За транспорт војске и оружја коришћен је *коњ*, *фариж* / *ѣариж* (као копнени транспорт) или пак *корабѣљ*, *једрило*, *ѣолија* (као поморски транспорт). Називи средстава за транспорт присутни у тексту откривају да се поред пешадије може говорити и о коњици, па и о морнарици. Ова лексика својом семантиком у потпуности репрезентује начин ратовања карактеристичан за средњи век и феудално доба.

Међу речима које означавају оружје поједине су настале специјализацијом значења од лексема из категорије оруђа за рад и лов (нпр. *нож*, *сулица*), док друге иницијално припадају специјално војној лексичици (нпр. *мъч*, *шѣиѣи*, *хелм*).

Анализа порекла лексике показала је да апсолутно доминирају речи прасловенске старине, које су најчешће и општесловенске распрострањености. Лексеме страног порекла по правилу су преузете још у прасловенско доба, махом из германских језика, попут готског (*виѣез*, *мъч*, *дрња*, *хелм*), док је лексема *корабѣљ* вероватно из грчког. Новијег датума су само позајмљенице *фариж* / *ѣариж* (из арапског преко грчког) и *ѣолија* (из италијанског).

У тексту РТ посведочене су и лексеме *сулица* и *дрња* (њихови еквиваленти, *коѣље* и *оклой*, нису забележени, али јесте придев *оклойни*). Неколико лексема из текста не региструје ни један од консултованих речника – реч је о изведеницама са суфиксима *-ѣц* (*дѣѣц*, *ѣѣѣѣц*) и *-иѣ* (*коруѣвениѣ*, *суличѣиѣ*), које припадају ужем семантичком пољу учесника у рату. О утицају књижевног, српкословенског језика може се говорити само у случају лексеме *рваније* / *рванија* у творбеном смислу (наспрам такође приступне вернакуларне форме *рвања*).

Напоследку, истакли бисмо и један детаљ из домена војне лексике који, чини се, говори у прилог претпоставке о западноевропском пореклу основног текста РТ – реч је о одредници *īабилоѿа* (у споју *сѿрѿла īабилоѿа*), која се у споменицима писмености бележи искључиво у преписима РТ и има паралеле у западноевропским језицима. Страним (западневропским) утицајем могао би се објаснити и гласовни лик лексеме *хелм*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бек 1967: Х. Г. Бек, *Пуѿеви визанѿијске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Борел – Фавр 1882: P. Borel, L. Favre, *Dictionnaire des termes du vieux françois : Trésor de recherches et antiquitez gauloises et françoises*.
 <<https://archive.org/details/dictionnairedest01bore/page/334/mode/2up?view=theater>>
- <<https://archive.org/details/dictionnairedest02bore/page/2/mode/2up?view=theater>> (29. 01. 2025).
- Веселовскій 1888: А. Н. Веселовскій, *Изъ историі романа и повѣсти. Выпускъ второй. Славяно-романскій отдѣл*, Санктпетербургъ: Сборникъ отделения русскаго языка и словесности ИАН XLIV.
- Грифин 1907: Е. Н. Griffin, *Dares and Dictys. An introduction to the study of medieval versions of The Story of Troy*, Baltimore: J. Н. Furst Company.
 <<https://archive.org/details/daresanddictysa00grifgoog>> 27.01.2025.
- Д (1863–1864): Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѿарина срѿских 1–3*, Биоград: Државна штампарија, 1863–1864.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* (ред. О. Н. Трубачев-), 1-, Москва: Наука, 1974-.
- Ивић 2014: П. Ивић, *Прејлед историје срѿској језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2014.

- Јовановић 2016: В. Јовановић, *Српска војна лексика и терминологија*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Курешевић 2024а: М. Курешевић, „Општа војна лексика у рукописима српске Александриде: између прасловенског наслеђа и иновација”, 53. *Научни састај славистија у Вукове дане, Београд, 13–16. IX 2023*, Филолошки факултет, Међународни славистички центар.
- Курешевић 2024б: М. Курешевић, „Војна лексика у рукописима Српске Александриде: називи за оружје и учеснике у рату” (у припреми).
- М (1862–1865): F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico – graecum – latinum*, Vindobonae: Gulielmum Braumüller, 1862–1865.
- Маринковић 1986: Р. Маринковић, „Јужнословенски Роман о Троји”, у: Радмила Маринковић (ур.), *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 195–260.
- Милутиновић – Караангов 1987: М. Милутиновић и П. Караангов (ур.), *Софијска илустрирана Александрида*, Београд – Софија: Народна библиотека Србије – Народна библиотека „Кирил и Методиј”.
- Новаковић 1893: С. Новаковић, „Стара српска војска”. <<https://books.google.rs/books?id=Si8kc2fgnzwC&printsec=frontcover&hl=sr#v=onepage&q&f=false>> 28. 01. 2025.
- Планел-Ивањез 2018: М. Planelles-Iváñez, „Les mots de la guerre au Moyen Age: étymologie, usage et évolution sémantique”. <<https://journals.uni-lj.si/linguistica/article/view/7458/8545>> (28. 01. 2025).
- Рингхајм 1951: А. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage*, Prague – Upsal: Imprimerie de l'état à Prague.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (ur. Ђ. Daničić–), I–XXIII, Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- С (1971–1974): Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga i srpskoga jezika*, 1– 4. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- Сороколетов 2009²: Ф. П. Сороколетов, *История военной лексики в русском языке (XI–XVII вв.)*, Москва: URSS.
- СС (1994): *Старословянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка и Э. Благова (ред.), Москва: Русский язык, 1994.

- Ф (1986–1987), Ф: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, I–IV, Москва: Прогресс, 1986–1987.
- Хафнер 2001: С. Хафнер, „О речнику и фразеологији ратних описа Данила II и његовог ученика”, у: *Српски средњи век*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбеника и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, 65–75.
- Цолић Јовановић 2021: А. Цолић Јовановић, *Синџаксичке одлике Романа о Троји (докторска дисертација)*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Шкриванић 1957: Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Посебна издања САНУ, књ. 293, Београд: Научно дело.

Aleksandra Colić Jovanović

MILITARY LEXICON IN THE ROMANCE OF TROY

Summary

This paper deals with the lexical-semantic analysis of the military lexicon in the Serbian transcript of the Romance of Troy (15th century).

The text includes the following lexemes:

1. Terms for fighting: *rvanije / rvanija / rvanja, boj, vojska*;
2. Participants in the war: *vojska, vitez, družina, junak, straž, straža, bdѣс, теѣс, korugvenić, suličić*;
3. Weapons and accompanying equipment: *oružje* (weapons in general), *тѣѣ, ноѣ, sulica, бѣт* (offensive close combat weapons), *strѣla* (offensive ranged combat weapons), *brnja, helm, štit* (defensive weapons) *konj, fariž / pariž* (land transport), *korabѣl, jedrilo, golija* (marine transport).

The analysis has shown the following.

The mentioned lexicon fully represents the manner of warfare characteristic of the Middle Ages and the feudal era.

By analyzing the origin, it was determined that words of Proto-Slavic origin absolutely dominate, which are mostly of common Slavic distribution. Lexemes of foreign origin were generally adopted back in the Proto-Slavic period.

The term *gabilota* (in the phrase *strěla gabilota*), which is exclusively recorded in the Romance of Troy transcripts and has parallels in Western European languages, supports the assumption of the Western European origin of the basic text.

Keywords: Romance of Troy, military lexicon, thematic fields, terms for fighting, terms for participants in the war, terms for weapons and accompanying equipment, loanwords.

Надежда Д. Јовић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

СТИЛИСТИЧКЕ ОДЛИКЕ ТЕРАПИЈСКИХ СПИСА У ХИЛАНДАРСКОМ МЕДИЦИНСКОМ КОДЕКСУ

Терапијски списи *Хиландарској медицинској кодекса* (препис, XVI век), најбогатијег српског средњовековног зборника научне медицине, обухватају терапијске савете познатих и непознатих аутора. Ови текстови одликују се стереотипним излагањем материје медике. Клишеизираност се огледа како у избору лексике, тако и у употреби морфолошких и синтаксичких средстава. Ово се даље манифестује кроз терминологичност (називи болести, лековитих супстанци, поступака за припрему и примену лекова) и посебно упадљиву директивност, због честе употребе 2. л. јд. императива којим се преводилац обраћа лекару. У том смислу, у овом раду се указује и на значај *Хиландарској медицинској кодекса* за обликовање научног функционалног стила средњовековних медицинских списа код Срба.

Кључне речи: Хиландарски медицински кодекс, терапијски списи, клишеизираност, медицинска терминологија, директивност.

1. *Хиландарски медицински кодекс* је најпотпунији и најзначајнији српски средњовековни медицински

---

* nadezda.jovic@filfak.ni.ac.rs

зборник. Начињен је половином XVI века и представља препис превода научних медицинских списа, који су сукцесивно настајали између краја XIII и прве трећине XVI века. Оригинални текстови писани су на латинском и претежно припадају салернско-мопељеској школи (Катић 1980: 50, 52; Катић 1989: XIV, Бојанин 2023: 104–106). *Кодекс* има 204 листа, откривен је 1952. године у Хиландару и одмах му је због великог значаја за историју српске медицине и културе посвећена изузетна научна пажња, те је издат најпре фототипски (Катић 1980), а затим је рашчитан и преведен на савремени српски језик (Катић 1989).

1.1. За историју медицине била су најважнија текстошката истраживања, која нису престала до данашњих дана (Бојанин 2017, 2022, 2023). Историјска лексикологија окренула се, пре свега, проучавању српске средњовековне медицинске терминологије на овој грађи (в. Јовић 2021 и тамо наведену литературу). Описан је језик споменика (Јовић 2011), који је потврдио запажања П. Ивића да је *Кодекс* писан „на језику мешовитом, с променљивим уделом српскословенских и српских елемената и са местимичним дијалекатским особинама које упућују на пределе око Призрена, Новог Брда или Јужне Мораве“ (1998: 88–89). Међутим, сагледавање његових стилских одлика, изузев једног прилога, који се бави стереотипима у фармаколошким списима (Јовић 2019), остало је по страни.¹

---

1 Иако је стереотипност једна од основних одлика средњовековне уметности уопште (Трифунковић 1990: 199), као и књижевних и некњижевних жанрова, проучавање стереотипа у писаним споменицима са дна пирамиде Н. И. Толстоја (Толстој 2004: 152), осим када су у питању дипломатички списи који имају сложенију структуру, тек у новије време постаје предмет научног интересовања, при чему је утврђено да су узорци били у грчким или латинским текстовима (Јовић 2019: 445, Јовић 2022: 127–128, Цветковић Теофиловић 2021: 26–27).

Стереотипност је у прошлости, као и данас, карактеристика научног стила која проистиче из тежње ка систематичном излагању. Њени корени су у страним језичким узорима, тј. у оригиналним, у овом случају углавном латинским текстовима научно-уџбеничког карактера, чијим је сукцесивним превођењем између XIII и XVI века *Кодекс* настао. Уз стереотипност главне стилске одлике фармаколошких списа су клишеизираност, терминологијачност и директивност (Јовић 2019: 445). Ове одлике су и данас уз интелектуализованост основне карактеристике научног функционалног стила (Луковић 1996: 148, 154), тако да се у *Кодексу* огледају почеци његовог формирања. Може се очекивати да ће стереотипност бити одлика и других група тематски обједињених медицинских списа у овом споменику, иако се текстови у *Кодексу* разликују и по садржини, и у излагању материје медике, те су проучаваоци у њему уочавали различит број целина: М. Грмек (1961: 31–39) – дванаест, Р. Катић (1980: XIII) – седам, З. Вацић (2023: 116–117) – шест.²

1.2. Предмет овог рада биће анализа стилистичких одлика терапијских списа *Хиландарској медицинској кодекс*, који долазе на странама 125а–1316 и 183а–1926 и спадају у најраније преведене текстове.³ Биће анализи-

---

2 Нпр. према подели Реље Катића (1980: XIII) *Кодекс* садржи: списе из интерне медицине (из кардиологије – о пулсу, о огњицама, о уроскопији, тј. о испитивању болести по гледању мокраће), списе о инфективним болестима (о кути и богињама, о маларији), фармаколошке списе (опис простих лекова, опис сложених лекова – масти, уља, емпластра и пилула), токсиколошке списе (о врстама отрова, антидотима и лечењу отрованих), спис из педијатрије (опис и лечење најчешћих обољења код деце), терапијска упутства и спис из хирургије (о пуштању крви).

3 Историчар медицине М. Грмек (1961: 36–37) посматра их као две различите целине које назива „Збирка терапијских савјета различитих аутора” и „Збирка анонимних терапијских савјета”, Р. Катић (1980: XIII) ове текстове сматра једном целином,

ран начин излагања материје медике, употреба морфолошких и синтаксичких средстава и избор лексике. Ове одлике, колико то литература омогућава, биће упоређене са стилистичким одликама медицинских списа *Ходошкој зборника*, најстарије сачуване збирке рецепата (Јерковић 1995), као и са одликама млађих лекаруша из Босне (Бјелаковић 2018) и са тла Јужне Угарске (Бјелаковић 2003), будући да су и ти текстови, попут терапијских списа *Кодекса*, имали практичан значај у лечењу.⁴

2. Терапијски списи, према запажањима Р. Катића, припадају првој групи превода насталих у XIII и XIV веку од стране ученог лекара, познаваоца западноевропске медицине (1989: XXXIX–XL). Прескрипције су преузете из дела салернско-монпељеске школе *Practica brevis* Јоанеса Платеариуса (Катић 1989: XLIII–XLIV), које обухвата препоруке античке, арапске, александријске и рановизантијске медицине, уз често позивање на имена аутора, тј. извора, на крају прве групе рецепата (Диоскорид, Константин Афрочки, Гилбертус Англикус, Герард де Соло и др.).⁵ Ове белешке су касније често преписиване и део су већег броја зборника српске народне медицине са читавог српског говорног подручја, као што су

коју назива терапијска упутства или белешке, док З. Ваџић (2023: 116) терапијским списима придружује још и списе о дечијим болестима (10a–11a), као и о пуштању крви и лечењу апостема (11b–14a), који у овом раду неће бити обухваћени анализом. Наиме, спис о педијатрији припада најкасније преведеној групи списа, а спис о пуштању крви разликује се у излагању материје медике у односу на друге терапијске белешке.

- 4 Досадашња проучавања лекаруша бавила су се њиховим језичким одликама (Јерковић 1995) и анализом лексике (Бјелаковић 2003, 2018).
- 5 Детаљнији попис имена аутора са подацима о њиховим делима и времену када су живели в. Грмек 1961: 36, Катић 1989: XL, Бојанин 2022: 65.

Ијатрософија о свакој вешии,⁶ Медицински списи *Ходошкој зборника*,⁷ *Дечански врачедник*,⁸ *Врачедни шийик Народне библиотеке у Београду*,⁹ *Босански зборник*,¹⁰ *Скадарски зборник*¹¹ (Катић 1989: XLIII).

Терапијски савети у *Кодексу* обухватају препоруке за лечење: опадања косе, екцема на глави, интертрига / иритације коже, вашљивости, летаргије, несанице, главобоље, епилепсије, очних болести – у групи списа на странама 125а–131б; а затим и: женских болести (амениореје, метрорагије, маститиса, неплодности, спонтаног побачаја, убрзавања или изазивања порођаја, ублажавања постпорођајних болова и компликација), артрити-

- 6 Спис је из последње четвртине XIV века и чува се у Хиландару (№ 462). Део је већег зборника и настао је под византијским утицајем (Бојанин 2012: 20). Објавио га је Р. Катић 1958. године.
- 7 Списи су део *Ходошкој зборника* из прве трећине XV века. Издао их је Р. Катић (1990), а С. Бојанин (2012: 18–19) сматра их једном од најстаријих и најрепрезентативнијих лекаруша, будући да се рецепти и препоруке тамо записани добрим делом могу наћи у каснијим лекарушама.
- 8 Садржај изгубљеног зборника из XVI века, који се сачувао налепљен на корици рукописа *Беседе Јована Златоустог*. Чува се у библиотеци манастира Дечани бр. 32/162.
- 9 *Врачедни шийик* је део *Призренској зборника*, рукописа који је изгорео приликом немачког бомбардовања Народне библиотеке у Београду 1941. године. Делове *Врачедној шийика*, који, према речима Р. Катића, „више представља физиолошко-хигијенски него терапијски зборник”, издао је С. Новаковић и његов настанак везао за XVII век. Више од половине његових рецепата постоји у *Ходошком зборнику* (Катић 1982: 32).
- 10 *Босански зборник* потиче с краја XVII или XVIII века. Има 22 стране. Називи рецепата поклапају се са називима из *Ходошкој зборника* иако је њихов редослед другачији (Катић 1982: 33).
- 11 *Скадарски зборник* представља препис старијег терапијског зборника пореклом из XVIII века, док су касније забелешке унете 1843. године у Мостару, када је додат и већи број нових рецепата. Део рецепата из ове лекаруше налази се у *Ходошком зборнику*, док се материја медика новоунетих рецепата не поклапа са одговарајућим средњовековним текстовима (Катић 1982: 33).

тиса и реуматизма, зубобоље, жутице итд. – у групи списа на странама 183а–192б (Грмек 1961: 36–37). На крају терапијских бележака, на страни 192б/8–25, долази грчко-српски речник лековитих средстава, чији наслов уклопљен у основни текст гласи: тлъкованіе былѡ^у и нѣна њаже нарицают се, по грѣскѡ^у ѣзнкѣ 1û192б/7–8.¹²

2.1. Начин излагања материје медике свих прескрипција је исти. Рецепти почињу навођењем медицинских индикација, а затим се наводе препоруке за њихово лечење, што укључује једноставне лекове, који се могу појединачно користити или комбиновати, затим њихову количину и начин припреме, дозирање и време примене, да би на крају, у првој групи терапијских списа 125а–131б, након честог истицања позитивних ефеката терапије, било наведено име извора, што у другој групи списа 183а–192б изостаје, по чему их М. Грмек доводи у везу са лекарушама. Број рецепата за различите индикације варира од једног¹³ до 25 алтернативних терапија,¹⁴ као и њихова дужина – од једног (1) до десет редова (2) што преваходно зависи од броја састојака који улазе у састав лека и начина његове припреме и примене.

(1) и ѡ^ѡ крѣвѣю ѡ ѡвна, мажи нѡмѣ гдѣ хонкѣ^ш да растѣ | властѣ. егедѡ^у: 125а/5–6; и ѡще ѣзмн пѣ^ѣцѣданѡ и мнршн га. крѣзо се члѣкѣ болнѣ ѡ сна разѣздн. | дѣа ѣнтѣлѣ говорн: 128а/9–11;

12 Приликом навођења примера слова нису спуштана у ред нити су разрешаване скраћенице. Преноси се оригинална интерпункција. Прва цифраа иза примера означава број стране, друга број реда у фототипском издању Кодекса (Катић 1989).

13 Нпр.: злѣ починаетѣ ѡ онѣхѣ | женѣ, ѡ кѡнѣ много крѣвн нде: ѡ конѣ ж енѣ мнѡ^ѡкрѣвн ндетѣ. ѣзмн кѡзѣн гнѡн. и смѣсн сокѡ^ѣ ѡ шанѣ | гвннарѣе. и чинн длѣго и дебѣло колнко прѣстѣ. и поставн | кѣ плодѣѣ. добро еѣ: 184а/7–9.

14 Ради се о рецептима против краста на глави, најављеним реченицом ѡ^ѣде почнѣ ѡ злѣ крастѣ что бѣва по главѣ, који долазе на странама од 125а/10 до 127а/2.

(2) н ѿ^ѿ ѡзѣи аллонпатнко, н кѣ^ѿдѣю заха^ѿ, н тѣцѣ а(!). н ка^ѿфора | н вѣрдерам^ѿ, срѣ^ѿскын се зовѣ зелѣны драгатъ. н гарофалн тъ | кѣю. н чн^ѿ пра^ѿ ѿ к^ѿѣ^ѿ много снтнъ. н простѣи крѡ^ѿ често | снто. н завѣжн ѡ крѣпѣ н поставн ѡ сатъ дѣтнннн. н нѣ | ка стон ѡ ннѣ ѣднѣ нѡ^ѿ. н пѣ^ѿ свтра нзѣннѣи нзъ сѣа. те^ѿ га нзѣвѣдн нзъ ѡнѣи крѣпѣ, н поставн га ѡ нѡ^ѿ грѣн^ѿцъ ѡ стра | кѣ^ѿ. те^ѿ оноган праха да бѣде г^ѿ зн^ѿче. н поставн к нѣмѣ | ро^ѿста б^ѿ антрѣ. н поставн къ огню да повѣи нѣколнко. | н потѡ^ѿ нзннѣи сѣ огнѣи н поставн да се нзѣбнстрн, н кѣда бѣ | де бѣстрѡ, ѡзѣи перѡ гѣшчѣе терѣ ѡмакѣи. н поставн ѡ око | свтра н вѣ^ѿрѣ за ѿ днѣи. добро ѣ^ѿ за онѣ^ѿ коѣ^ѿ ѣ^ѿ пѣлака на | ѡтѣю. н коѣмъ текѣ слѣзѣ нзъ ѡтѣю: дѣа ѡнтѣл: 130б/10–21.

2.1.1. Медицииска индикѣиѣ наводн се у најѣви терапиѣске белешке коѣ најчѣшѣе долази по моделу: *овде / зде + ѣочне / ѣочнѣе / начнѣнѣѣ / ѣочнѣнѣѣ + ѡѣ + индикѣиѣ + и ѣакоѣ се вѣда* (3, 4). У другоѣ групи терапиѣских белѣжака назнв болѣсти долази као део рѣченнѣе: *овде ѣочнѣе + ембласѣѣ / имбласѣѣ + за / ѡѣ + индикѣиѣ* (5). Неколнко упутстава најѣвѣѣје се синтагмом *ѡѣ / ѡ + индикѣиѣ* (6).¹⁵

(3) ѡ^ѿде почнѣ ѿ зѣ^ѿ крастѣ чѣо бѣѣѣ по глаѣѣѣ: | н такон се вѣда. 125а/10–11, ѡ^ѿде почнѣ кон нѣаю много вѣшн: 127б/7, ѡѣде почнѣ ѿ ѡтѣю: 130а/11, ѡѣдѣ начннѣѣ^ѿ ѿ онѣ^ѿхъ жѣнѣ, коѣ^ѿ | ѡтекѣтѣ сѣсѣи, ѿ днѡѡгаа мѣѣка: 184а/9–10, ѡѣдѣ начннѣѣ^ѿ | за онѣи жѣнѣ, коѣ нѣаю^ѿ пѣѡ^ѿѣѣ затѡрѡнѣнѣ, нлн задѣшѣнѣнѣ: 184б/6–7, ѡѣдѣ начннѣѣ^ѿ | ѿ онѣ^ѿхъ жѣнѣ, коѣ не моѡѣ прѣнѣмѣтн дѣтѣѣ: 184б/24–25, ѡѣдѣ начннѣѣ^ѿ ѿ онѣ^ѿхъ жѣнѣ. | коѣ не моѡѣтѣ дрѣѣѣ

15 И терапиѣски чланѣи у лекарушама, коѣ имаѣу практичан, фармакотерапиѣски карактер, почиѣу назнвом болѣсти, у вѣду јѣднѡчланѡг или вншѣчланѡг термина, с тим што назнв моѣе бнѣи и ѡпнсни, изражен сложеннм лексемама (Бѣлаковнѣѣ 2003: 11; 2018: 178, 182). Фармаколѡшки списн у *Кѡдексу* почиѣу наѡѣѣѣем нмена лековнѡг сѡстоѣка бнѣног, жнвѡтнѣског или мннералног порѣкла, а затнм се након ѣегоѡг ѡпнса набрѣаѣу рѣѣпѣтн у чнѣи сѡстав улази (Јовнѣѣ 2019: 440–445).

ати дѣтцѣ. кѣда съ тежкѣ: 185а/11–12, овдѣ начиннаеть ѿ онѣхъ женѣ коѣ не могоу скоро родити: 185б/3–4, овдѣ начиннаеть ѿ онѣхъ женѣ, коѣ по рождѣнію боли чрѣво или плава: 186а/18–19;

(4) здѣ починѣ ѿ свраба кон се чинѣ на бедраѣ. и такон се вида. 127а/3, здѣ починнаеть ѿ онѣхъ женѣ, ѿ конѣ много крѣви нде: 184а/5–6;

(5) овдѣ починне ѣм'блѣ. кон распѣ мѣсо: 189а/15, овдѣ починне ѣм'блѣсть за вѣсакѣ ранѣ. 189б/19, овдѣ починне ѣм'блѣсть за сврабѣ: 190а/5, овдѣ по чинне нѣм'блѣсть, за разкѣніе кости: 190а/8–9, овдѣ починне ѣм'блѣсть за онѣхъ кон нѣмаю нѣкѣю бѣлѣсть по образѣ тер' га възвгнзѣ (!): 190а/15–16;

(6) ѿ падѣніа власн починне 124а/1, ѿ огнѣце 128а/19; о разчѣстѣніи отію: 190б/24, о бѣлѣзны звѣнѣн: 191б/10.

2.1.1.1. Назив индикације је, као што се из претходно наведених примера види, најчешће описни, док је у пет случајева болест именована термином преузетим из латинског или грчког (7), за којим следи превод на српски уз најаву *срѣски се зове* (8), или називу претходи домаћи сложени назив (9).

(7) овдѣ починѣ колѣсть, коа се зовѣ летаргѣа: такон се вида. 127б/15–16; овдѣ починне нѣм'блѣсть, ѿ апостѣѣм: 189б/10;

(8) овдѣ починѣ ѿ епѣлѣжѣа. срѣбскын се зовѣ велнкаа болѣ: и такон се вида. 129б/5–6; овдѣ починне бѣлѣсть коа се зовѣ нтерѣѣа. срѣбскы се зове кон нѣма члѣкѣ жѣлѣтннѣ на образѣ: 192а/8–10;

(9) здѣ начиннаеть о онѣхъ кон нѣмають бѣлѣсть по чланѣѣхъ, и по ѣѣѣѣхъ. и ован се бѣлѣсть зовѣ латѣнскы, арѣтетѣка: и такон се вида. 186б/16–18.

2.1.2. Препорука за лечење почиње у 90% случајева директним обраћањем лекару императивом у облику 2. л. јд., при чему се најчешће јавља глагол *узетѣи* (укупно 142 потврде) или његов српскословенски фонетски лик *взетѣи* (укупно 28 потврда, углавном у другој групи

2.1.4. Уколико има више препорука за лечење, уводе се спојем везника и прилога јошт(е) (13) или јеште (14), некада уз понављање медицинске индикације:

(13) н ѿ^т рздн зин'зѣвера н сварн ѿ б'ѣлѣмъ вннѿ, н потѡ^у нзнн^и 131а/18, н оштъ мажи трѣбѣ^ѣ, н пло^ѣвѣ, | маслѡ^ѡ ѿ горкын^ѣ мнгалъ, добро іѣ^ѣ: 1846/11–12; н ѡще ако много спн болѣ^ѣ | ѡлѣкѣ^ѣ, рздн 128а/11–12;

(14) н еше острѣжн корѣнъ ѿ б'ѣлога слѣза 1836/23, н еше тропинны ѿ воска сварн с водомъ 1836/14, н еше трѣферидана смѣсн сокѡ^ѡ ѿ артеміѣѣ. н сквасн | бѣбакъ 185а/18–19.

2.1.5. Позитиван учинак који терапија има на оболе-лог не износи се увек на крају рецепта, али је врло чест део белешке. Изражава се на следеће начине: уопштеном констатацијом скоро ће оздравети (15), навођењем очекиваног здравог стања (16), или реченицом добро је(ст), која може бити допуњена односном реченицом уведеном деиксом за + онех (17). Јавља се и модел: *кто / кои + чловек + не може + буде* (18).

(15) скоро кѣ оздравѣти: 125а/15, н скоро кѣ оздра | вѣтѣ. 1266/18–19, н бѣде м^ѣ болѣ. 1286/21;

(16) власн стврѣдн: 124а/11, ѡчнстн прѣхѣтѣ ѿ главѣ. 124а/13, брѣзо се ѡлѣкѣ болнѣ ѿ сна разбѣдн. 128а/10; мастрнн прѣхѣти, н влажннн н жѣти | н црѣленнн ѿ сего праха погынѣти нмѣтѣ. | н ѡстанѣтѣ чнста глава. 124а/18–20; болѣ^ѣ ѡлѣкѣ брѣ | зо се хонкѣ разбѣднн. 128а/17–18, н обкнван нѡстѣ | ш нн^ѣ кѣда се мѣчн да родн. н хоше^ѣ тѣн ѡд^ѣ роднн. | аще бѣдетѣ живѡ, аще мрѣтѣ: 1856/14–16;

(17) добро іѣ^ѣ за | онѣхѣ коѣ^ѣ є гѣта. нли артѣтка: 1866/23–24, добро іѣ^ѣ за онѣн | женѣ коѣ^ѣ отежѣтѣ снѣѣ: 1846/3–4, добро іѣ^ѣ за онѣхѣ женѣ | ѿ коѣ^ѣ іѣ^ѣ мрѣтѣ дѣтѣ те^ѣ га не може нзбѣти: 1856/3–4;

(18) кто не може спати н бѣ | де спалѣ. добро іѣ^ѣ: 1286/5–6, кто | не може спати н бѣде спалѣ 1286/8–9, кон ѡлѣкѣ болѣ^ѣ не може спат^ѣ | н бѣде^ѣ спалѣ. 129а/5–6; кон ѡлѣкѣ болнѣ спы | разбѣднн се кѣ. 129а/13–14, кон ѡлѣкѣ болнѣ не може спати, н заспнѣ 129а/20.

2.1.6. Извор одакле је рецепт преузет у првом делу

терапијских бележака, у синтакси падежа, глагола и реченице, у непосредној су вези са њиховом садржином и наменом, будући да стварање клишеа води ограниченој употреби језичких средстава (Тошовић 1988: 75–76).

2.2.1. У синтакси падежа доминира употреба акузатива без предлога (10, 11) уз прелазне глаголе којима се именују радње за припрему лековитих средстава, партитивног генитива, најчешће уз мерне јединице (26), затим темпоралног акузатива (27) у изразима за означавање дужине примене лекова, као и номинатива приликом именовања аутора терапијских бележака (2.1.6).

(26) н поставн к нѣмѡ толнкожѣ| масла дрѣвенаго. 124б/1–2, н ѡѣ ѡзмн зин'зѣвера н сварн ѡ бѣлѣмѣ винѡ 131а/18, вѣзмн н винѡ. н нзмн прохѡѡ. 191а/8; ѡзмн лѣшнѣѡ ѡблѡщентѣѡ бѣ знѣѣ. 124а/9, ѡзмн лѡга ѡвѣтега бѣ лѣтрѣ. 127а/4, ѡзмн жнвога снпѡра, ѡ лѣтрѡ. н чрѣне сѡлѣ, бѣ лѣтрѣ. н воска, бѣ ѡ. н сварн заѡдно. 190а/6–7;

(27) мн| снѡ главѡ мѡкно свагѡн днѡ. 125а/12–13, н дан мѡ пнтн с винѡѡ за гѣ днн| свако ютро по ѡ лѣѡѡ. 129б/13–14, н нѣ| ка стон ѡ ннѡѡ ѡднѡ нѡѡ. 130б/ 13–14, н тн| кан ѡнѣмѣ коренѡѡ ѡ ѡтн за гѣ днн свагѡ вѣрѡ, ѡ крат 131б/2–3, н дан ѡн пнтн свагѡ вѣрѡ 185а/13, н ѡцѣ дан мѡ пнтн с мѡло винѡѡ ѡ лѣѡѡ ѡ ша| фрѡна, свѣра за, гѣ днн. по ѡднѡ лѣѡѡ вѣсако ѡтро: 192б/1–2.

2.2.2. Синтакса глагола одликује се готово искључивом употребом презента и императива, док су примери осталих личних глаголских облика, осим футура I и футура II на крају појединих рецепата, малобројни. Императив најчешће долази у 2. л. јд. што води директивности, као врло важној стилској одлици терапијских бележака. Употреба рефлексивног пасива презента и глаголског прилога прошлог доприноси интелектуализованости стила ових списа.

2.2.2.1. Презент долази најчешће у 3. л. јд. и мн. и појављује се у насловима рецепата (3, 4, 5), у описима припреме лекова (28), у реченицама са глаголима *дѣѡѡ*

и звајѣи се (29), као и у честим констатацијама *истѣина је(сѣи)* (22, 24), *добро је(сѣи)* (17), којима се сугерише делотворност рецепата.¹⁶ Облици 2. л. јд. презента, којима се преводилац обраћа лекару, јављају се у зависним реченицама уз главне са предикатом у императиву (30). Интелектуализованост се постиже употребом рефлексивног пасива, посебно често у реченици и *ѣако(и) се вида* (7, 8, 9), али и у другим примерима (31).¹⁷

(28) постави ѡ водаѣ и чѣѣ да врѣ. 1246/5, коѡ се зовѣ латрѣка. те^р ю копаю| кѣ^а ѣ зелѣна, и ѡ нѣ пра^х чѣѣ. 125а/3–4, и остави заједно да кнѣнѣ еднѣ нѡ^ѡ 1276/3;

(29) те^р мѣшан| доклѣ бѣде како маѣтѣ, 1246/19–20, и стѣци заједно ѡ мѣ| рѣлангѣ докле бѣде како пра^х. 129а/22–23, и смѣси с толнокѣ^р рѣжнога маѣсла,| докле бѣде како вода 130а/12–13; и ѡ^ѡ ѡзѣмѣ прѣтро. срѣ^сскѣн се зовѣ таркосѣ. 125а/14, и папаберн^ѡ чрѣнѣн ѣ^ѣ ѡнѣ. срѣ^сскѣн се зовѣ чрѣнѣ ма^ѣ. 1286/23;

(30) и постави кѣ огню да се| свѣе, како може^ѡ ѡ нѣнѣ пра^х чѣнѣнѣ. 124а/15–16, и потѡ^ѡ мѣн глаѡѡ. нан где| нѣде нѣмѣшѣ ѡласѣн растѣ. 1246/7–8, и ѡ^ѡ крѣѡѣ ѡ ѡѡна, маѣн нѡѡѣ где хонкѣ^ѡ да растѣ| ѡласѣн. 125а/5–6, нѣ нанпрѡѡ ѡстрѡжн краѣтѣ нѣхо ма| жѣшѣ. 1256/12–13;

(31) и ѡѣ ѡзѣмѣ что се нѣдѣлаѣ нѣ магарѣтѣкога| копѣнта 186а/22–23, ѡ ѡнѣѣ ѡѡѣ ѡѡѣпѣнѣнѣѣѣ, ѡ коѣ^ѣ се може чѣнѣнѣ пра^х| чѣнѣн го. 189а/21–22, и такон се чѣѣ. ѡзѣмѣ корѣнѣ ѡ лѣѡнѣнѣнѣ. 1896/11.

2.2.2.2. Императив у облику 2. л. јд., којим се означавају радње везане за припрему и примену лекова, доминира терапијским белешкама (2, 10, 11). Његова употреба и директно обраћање лекару емпирику представљају једну од главних стилских одлика терапијских

16 У медицинским списима *Ходошкој зборника*, према налазима В. Јерковић (1995: 36), најчешћи су глаголски облици у 3. л. јд. и мн. презента, при чему је врло чест глагол *јесам*.

17 Према запажањима И. Грицкат (1972: 115), употреба рефлексивног пасива била је у прошлости чешћа него данас.

списа *Кодекса*.¹⁸ Заповест болеснику изражава се конструкцијом *да / нека + ѿрезенїи* (32).

(32) н нѣка сѣдне онан жена в корнто 183а/3, н нѣка поставн вѣнхтрѣ. 185а/19, н нѣка маже лѣдвѣа, 186а/10, поставн на жє|рат'къ. н нѣка он ндѣ дымлѣ спрѣда 186б/14–15, н нѣка се обаннѣ ш нѡ^ѡ: 188б/11.

2.2.2.3. Футур I и футур II, који се граде као у савременом српском језику (Јовић 2011: 208–210), најчешће долазе на крају терапијских бележака у констатацијама да ће исход терапије бити позитиван (2.1.5).

2.2.2.4. Глаголски прилог прошли (33) доприноси кондензацији језичког израза и његовој интелектуализованости. Долази уз императиве и друге личне глаголске облике да означи радњу која им претходи.¹⁹

(33) те^ѡ мажн главѣ острѣгавшїи 126а/2, те^ѡ мажн главѣ краставѣ острѣгавши 126б/5, н пото^ѡ поставн ѡ згорѣ врѣ^ѣ о^ѡїю смокрнвши|крѣпѣ. 131а/8–9, н поставн в грѣн'цѣ, проврѣтѣ|вши мѣ дно. 187а/19–20, поставн врѣхѣ|праха мор'скѣ гѣвѣ. срѣтѣ свнгерѣ, скваснѣши в водѣ. 187б/24–25, вѣзди ав'соделѣ кворѣнѣ, стлѣкѣ н нзмѣж'н|сѡ^ѡ нз нѣго. сѣгрѣавѣ влѣнѣже вѣ нѡ^ѡры, ндеже ѣ^ѣ вѡлѣзнѣ. 191б/16–18, вѣзди шнпчаны люспн, сѣтлѣкѣ ва|рнѣже сѣ оцтѡ^ѡ. 192а/7–8; н ѡще се гла^ѣ ѡчнстн ѡ всакоѣ нечнстотн мадавшї свако^ѡ|стварїю горкою. гнѣ^ѣтѣсѣ: 127б/10–11.²⁰

18 У медицинским списима *Ходошкої зборника* (Јерковић 1995: 36) такође су међу личним глаголским облицима потврђени примери 2. л. јд. императива. У лекарушама из Јужне Угарске као конкурентна средства којима се изражавају упутства лекару долазе инфинитив и императив, што се може видети из контекста наведених уз поједине лексеме у речнику (Бјелаковић 2003: 15–28).

19 Глаголски прилог садашњи уочен је само у примеру: нѣ нанпрѣво ѡскѣвѣ бадлѣ с малѣхнѣдїи|кнѣцїи, те^ѡ ѣзидлюкн на нглѣ ѡ онѣн масти, н мажн гдѣ|искѣвѣшѣ бадлїи за ѣ^ѣ дїи, свакиѣ вѣтрѣ: 130б/7–9.

20 У конкурентној употреби јављају се временске реченице, нпр.: н кѣда се бѣде стннѣло, ѣзди онѣн мастѣ что|бѣде врѣ^ѣ водѣ н поставн

2.2.3. У синтакси реченице најупадљивија је употреба саставних реченица, које се уводе најчешће везником *и* (2, 34), што уз употребу овог везника у синтагмама води полисиндетичности, као упадљивој одлици стила средњовековне писмености уопште (Грицкат 1972: 92–93). Чест је и саставни везник *ије* (35).

(34) н чини сак⁸ | лицѸ дльгѸ н дѣбелѸ колнко прѣстѸ. н поставн | Ѹ ню онон былѣе, н завѣжѣ ю н тако поставн кѣ плѡвѣе: 1836/16–18; н стлѣци за | єдно. н згрѣн, н поставн гдѣ га болнтѸ: н оцѣ | Ѹзмн свинско сало старо. н бѣлѣцѣ ѿ ганца. н трнцѣ | н корѣнїе ѿ лапасїе. срѣѣтѣ плаво былѣе расте по внно | градѣхѸ. н зрѣна нма⁷ дробна те⁹ се Ѹхватаютѣ по свн | тѣ. н рѣтѣтѣ, тѣкмо. н стлѣци заєдно моцнѣ⁸. н поставн на кожѸ стѣдено како нмѣблѣстѸ. н | прнтискни гдѣ га болн моцно. 1876/1–8;

(35) н поставн нхѸ вѣ грѣн'цѣ | вє² водѣ тер сварн добрѣ. 124а/14–15, процѣдн га | скрозѣ рѣчнѣ⁸ на⁴ мрѣзлѡ⁴ во⁴мѣ, терє нзѣж'мн мошно. 1246/15–16, н ѡ¹⁰ Ѹзмн те⁹ мѸ пѣсти крѣвѣ 1286/20, те⁹ нанпрѣво нѣга поставн 125а/18, н пото⁴ оцѣдн те⁹ мн главѸ мошно: 126а/21.

2.3. Лексика која се јавља у терапијским белешкама семантички је веома разноврсна,²¹ а њена основна одлика је терминологичност. Лексеме које припадају семантичким пољима као што су: називи за индикације и болести (в. 2.1.1), називи лековитих супстанци биљног,

---

врѣхѸ водѣ Ѹ мѣрелнѣ. 1246/17–18, н мажн свѣн свра⁶ сваќнн днѣ дорн | погынѣ. 127а/17–18; н кѣда вѣде варєно, нзннмн нзѣ слѣзенѣ онан внаїа, н мажн отї около н носѣ Ѹнѣтра. н вѣта около н хонкїе спатн: 1286/1–2, н ѿ оноган | нстога праѣа поснпнн н ѿзгорѣ кѣда вѣдѣ¹⁰ поставн⁴ водѣ | Ѹ ѡко. 1316/18–20, н єше мажн брадавнѣвѣ балсамѡ⁴ кѣда мнѡ⁷ колн сѣца 183а/22; мада у списима ипак доминира низање императива и, уопште, вербални начин изражавања који је одлика вернакулара (Грковић-Мејѡр 2013: 63–68).

21 Лексика *Кодекса* у целини, укључујући и терапијске белешке, била је обрађивана у више наврата, а преглед њених тематских слојева и досадањих проучавања дат је у Јовић 2021: 187, 194–195.

съ смолою жълтою. 183а/11–12; н шаркокола, фарфѿѿ арап'скы, н сал'вѿа. 183б/6, поставн гвѿнарабн^т.| срѣтъ, комн^а. твр'скы зам'къ 189а/12–13, смола ѿ срѣке. твр'кы (!) ѿ арднсаквзъ. 189б/24–25;

(37) нъ нанпрѣво ѿсквѣты бадле с малъхнѣмѿн| клецин 130б/7–8, н ошъ чн^т стѣннло. срѣтъ фнтн^а.| ѿ бѣм'бакы. 183а/9–10; по| ставн на съсцъ како ндѣблаетъ. 184а/13–14; докле бвде како пра^х 129а/1, докле| бвде како мастъ 129а/3–4;

(38) н оноган| лѣга да бвдетъ полъ дръга пин'та. 124а/4–5, кнслн камѣ^т д' зн'че. н сало| в' зн'че, н оцта в' лѣтрѣ. 126б/16–17, ѿ вѣ| сакого по єдннѿ^т аѣакю. 184б/17–18;

(39) н тавн на| главѣ свтра н вѣ^т те^р трн мокнѿ^у рѣкѿ^у н топле^у| рѣчнѣкѿ^у 124а/16–18, ѣзмин перѿ гвшчѣ терѣ омаквн. н поставн в око 130б/19, н ошъ лѣщъ сварн в оц'тѣ. н по| ставн на съсцъ како ндѣблаетъ. 184а/13–14;

(40) н ѿ^ш ѣзмин гранѣ младаѣ съ лнствѣѿѿ ѿ смоквѣ 125б/6, н ѿ^т ѣзмин коренѣ ѿ єлево^р бѣлн. срѣб'скы се| зове вѣ(!) бѣлн квк-рѣкѣ. 126б/23–24;

(41) поставн в но^в грѣн'цѣ. 124а/3, н поставн в малъхнѣ чашицѣ| оловѣнѣ 128а/7–8, н поставн| в корнто. н нѣка он нде ѿнан пара къ плѿвѣ:183б/14–15.

3. Може се закључити да су основне стилистичке одлике терапијских списа *Хиландарској медицинској кодекса*, српскословенског рукописа писаног са доста елемената народног језика (препис, XVI век), клишеизираност, директивност, терминологичност, интелектуализованост и полисиндетичност.

3.1. Клишеизираност, као и код претходно са истога аспекта анализираних фармаколошких бележака *Кодекса*, произилази из устаљеног, схематског излагања материје медике. Композиција терапијских списа долази по моделу: а) навођење медицинске индикације или болести, б) прескрипција за лечење која почиње директним обраћањем лекару, а садржи називе лековитих средстава, опис њихове припреме и примене, в) истицање позитив-

ног учинка који терапија има на оболелог, г) позивање на ауторитете у првој групи терапијских списа. Исходиште тог модела је у страним, латинским оригиналима, а циљ је систематичност у излагању научних медицинских знања. Клишеизираност се огледа, осим на семантичком, и на морфолошком, синтаксичком и лексичком плану.

3.2. Директивност се као граматичко-стилистичка одлика испољава директним обраћањем лекару емпирику (2. л. јд. императива), којим се налаже одабир лековитих супстанци и начин припреме и примене терапијских препарата. Присутан је и облик 2. л. јд. презента глагола као допуна императиву, мада се ово време чешће користи у квалификативном значењу у облику 3. л. јд. и мн.

3.3. Терминологичност као основна лексичко-стилистичка особина произилази из употребе стране и домаће медицинске терминологије (називи болести, називи лековитих средстава), као и лексике из других термилошких сфера (називи делова тела човека и животиња, називи делова биљака, посуђа и посуда, поступака за припрему лекова). Видно је настојање да се уз страни термин наведе и домаћи назив.

3.4. Интелектуализованост текста последица је избора лексике и морфосинтаксичких средстава попут рефлексивног пасива и глаголског прилога прошлог, који доприносе кондензацији израза.

3.5. Полисиндетичност се, као синтаксичко-стилистичка одлика честа у средњовековној писмености, испољава нагомилавањем саставног везника и у паратак-сичким и синтагматским спојевима.

3.6. Све наведене стилистичке одлике указују на то да циљ терапијских списа *Хиландарској медицинској кодекса* није био само преношење знања научне медицине онога времена о лечењу различитих медицинских индикација, већ и сугерисање њихове проверености. Посебан зна-

чај има потреба преводиоца / преписивача да термине преведе на српски језик, што је више пута истицано као постављање темеља српској медицинској терминологији. Томе би се могло додати да је *Хиландарски медицински кодекс*, следећи моделе научне медицинске литературе писане у оригиналу латинским језиком, постао образац научног функционалног стила у медицинским списима код Срба у средњем веку и касније, што би још требало истражити поређењем са, до сада још недовољно описаним, стилем средњовековних и касније насталих лекаруша.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелаковић 2003: И. Бјелаковић, „Називи болести у лекарушама из XIX века са територије Војводине”, *Прилози проучавању језика* 34, 5–36.
- Бјелаковић 2018: И. Бјелаковић, „Медицинска терминологија у трима лекарушама из Босне (XVIII и XIX век)”, у: З. Никитовић (ур.), *Српско ѝисано насљеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 173–193.
- Бојанин 2012: С. Бојанин, „Лечење биљем у средњовековној Србији. Основни преглед”, *Годишњак за друштвену историју* I, Београд, 7–34.
- Бојанин 2017: С. Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану”, у: Л. Симеонова, Л. Тасева (ур.), *Средновековните Балкани като световен крѝстонѝт: контакти и обмен*, София: Институт за балканистика с Център по тракологија Българска академия на науките, 277–294.
- Бојанин 2022: С. Бојанин, „Превод трактата о отровима

- из Авицениног Канона медицине у Хиландарском медицинском кодексу”, у: И. Станић, Ј. Манојловић, С. Митровић (ур.), *Танка линија између лека и ојрова*, *Зборник радова*, Београд: Музеј науке и технике, 64–97.
- Бојанин 2023: С. Бојанин, „Чији је трактат о отровима? Историјат истраживања текста из Хиландарског медицинског кодекса (1952–2022)”, у: Г. Јовановић (ур.), *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XIII*, Деспотовац – Београд: Народна библиотека „Ресавска школа” – Институт за српски језик САНУ, 91–114.
- Ваџић 2023: З. Ваџић, „Болести уста и зуба и њихово лечење према Хиландарском медицинском кодексу бр. 517”, у: З. Ваџић (ур.), *800 година српске медицине*, *Зборник радова Једанаестог конгреса историчара медицине*, Књига I, Београд: Српско лекарско друштво, 111–166.
- Грицкат 1972: И. Грицкат, *Актуелни језички и лексиколошки проблеми у старим српским ћирилским споменцима*, Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Грковић-Мејџор 2013: Ј. Грковић-Мејџор, *Историјска лингвистика: коинитивно-типолошке студије*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грмек 1961: М. Д. Грмек, „Садржај и подријетло Хиландарског медицинског рукописа бр. 517”, *Споменик СХ*, Одељење друштвених наука, Нова серија 12, Београд: Српска академија наука и уметности, 31–48.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Прејед историје српског језика*, Целокупна дела VIII, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јерковић 1995: В. Јерковић, “О језику медицинских списа Ходошког зборника”, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XXXVIII/1*, 29–39.
- Јовић 2003: Н. Јовић, „Неке лексичке појединости из Хиландарског медицинског кодекса N° 517”, *Славистика VII*, 389–393.
- Јовић 2011: Н. Јовић, *Језик Хиландарског медицинског кодекса*, Ниш: Филозофски факултет.
- Јовић 2019: Н. Јовић, „Стереотипи у српским средњовековним

- медицинским списима”, *Сборник с доклади от Четиринадесетите междунородни славистични четения София*, 26–28 април 2018 г., Том първи: *Езикознание*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 437–446.
- Јовић 2021: Н. Јовић, „Медицински списи као извор за *Истѣорѣјски речник срѣјској језика*”, у: Ј. Грковић-Мејѣор, И. Бјелаковић, М. Курешевић (ур.), *Истѣорѣјска лексикоѣрафија срѣјској језика*, Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак: Матица српска, 185–197.
- Јовић 2022: Н. Јовић, „Стереотипи у језику путописа Андреја Петковића из 1734. године”, у: Ц. Иванова, Д. Константинова, В. Седефчева, С. Стаменковић (ур.), *Пѣтјат в културата на бѣлгари и сѣрби/ Пуѣј у кулѣури Буѣара и Срѣа*, Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методиј, 117–129.
- Катић 1980: Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс №517*, Фототипско издање. Београд: Народна библиотека Србије.
- Катић 1982: Р. Катић, „Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење”, *Поседна издања САНУ*, књ. DXLI, Одељење медицинских наука, књ. 33, Београд, 9–41.
- Катић 1989: Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс №517*, Превод и рашчитан текст. Београд: Народна библиотека Србије.
- Луковић 1996: М. Луковић, „Специјални стилови”, у: М. Радовановић (ред.), *Срѣјски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 143–157.
- Толстој 2004: Н. И. Толстој, *Сѣјудије и чланци из истѣорѣје срѣјској књижевној језика*. Београд – Нови Сад: Завод за уѣбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска.
- Тошовић 1988: В. Тошовић, *Функционални стилови*, Сарајево: Svjetlost.
- Трифуновић 1990: Ђ. Трифуновић, *Азбучник срѣјских средњовековних књижевних ѣојмова*, Београд: Нолит.
- Цветковић Теофиловић 2021: И. Цветковић Теофиловић, *Зде, у свейтому ѣраду Јерусалиму. Прилој ѣроучавању језика срѣјске ѣуѣјојисне ѣрозе*, Ниш: Филозофски факултет, Центар за црквене студије.

Nadežda Jović

STYLISTIC CHARACTERISTICS OF THERAPY WRITINGS IN HILANDAR MEDICAL CODEX

Summary

Therapeutic writings in the Hilandar Medical Codex (transcription, XVI century), the richest Serbian medieval collection of scientific medicine, include advice from well-known and unknown authors. These texts, like the previously studied pharmacological writings on simple medicines from the same monument, are characterized by a stereotypical exposition of the medical matter. Stereotypicality, in the past as well as today, is a characteristic of the scientific style that stems from the aspiration towards systematic presentation. Its roots are in foreign language patterns, i.e. in the original, mostly Latin texts of a scientific-textbook character, which were successively translated in the 13th and 14th centuries to create the Codex. Clichédness as a basic stylistic characteristic of medieval medical writings is reflected both in the choice of vocabulary and in the use of morphological and syntactical means. This is further manifested through terminology (names of diseases, medicinal substances, procedures for the preparation and administration of medicines) and a particularly striking directiveness, due to the frequent use of 2nd person singular imperative with which the translator addresses the doctor. In this sense, this paper points out the importance of the Hilandar medical codex for shaping the scientific functional style of medieval medical writings among the Serbs, which does not diminish the importance of this monument for the formation of medical terminology among the Serbs.

Keywords: Hilandar Medical Codex, therapeutic writings, clichédness, medical terminology, directiveness.

Тамара Н. Лутовац Казновац*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српски језик

ТИПОВИ ПРЕНОШЕЊА ТУЂЕГ ГОВОРА У ПИСМИМА ПОРТИНЕ СРПСКЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ ДУБРОВНИКУ

Предмет нашег рада¹ је истраживање модела преношења туђег говора у писмима Портине српске канцеларије Дубровнику. Основни циљ рада је да се у епистоларном дискурсу старосрпске пословноправне писмености класификују и анализирају два граматикализована синтаксичка модела преношења туђег говора – управни и неуправни, као и остале форме које представљају синтаксичко-стилистичке варијације у оквиру ових граматикализованих модела. Проведена анализа показала је да се у писмима издвајају: а) ауторски говор; б) управни говор; в) неуправни говор; г) неуведени управни говор.

Кључне речи: Портинa српска канцеларија, Дубровник, типови говора, ауторски говор, управни говор, неуправни говор, неуведени управни говор

---

* lutovactamara@gmail.com; tamara.kaznovac@filum.kg.ac.rs

1 Истраживање је финансирано Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2024. години 451-03-65/2024-03/ 200198).

1. Уводне напомене. Епистоларни дискурс подразумева „сложену социокомуникативну појаву и обухвата социјални контекст, из којег црпимо податке о учесницима интеракције и процесима производње и рецепције поруке” (Поповић 2000: 7). Будући да је у питању специфична дијалогска форма, комуникативна интеракција се мора одвијати тако да „улоге адресанта и адресата [буду] видљиве не само у контексту конкретног писма него и у ширем социокултурном контексту за који је типичан одређени модел преписке” (Бабић 2019: 201). Тај модел подразумевао је утврђену структуру у оквиру које су се одсликавали елементи комуникативне интеракције, а њу су устројавала три чиниоца: *адресант̄* – *деловање* – *адресат̄* (уп. Поповић 2000: 7).

Настала у идентичним друштвено-историјским околностима и тематски обједињена, писма Портине српске канцеларије упућена Дубровачкој републици артикулишу конвенционализовани образац пословне интеракције између субординираних учесника комуникационог ланца. Уколико је посматрамо у контексту шире јавне комуникације, старосрпска пословноправна писменост¹ представља деловање адресанта на адре-

1 Н. И. Толстој пословну писменост и писменост свакодневног живота не карактерише као жанрове будући да су текстови који припадају овим рубрикама писани „пословним старим српским књишким језиком који је поседовао неке црте старог словенског књижевног језика, али је ово питање прилично сложено пошто се језик текстова ових рубрика приближавао језику световно-правних текстова, који је такође у извесном смислу био послован” (Толстој 2004: 154). Текстови ових рубрика – повеље и писма намењена световним лицима – припадали су српској средњовековној писмености, а не књижевности па су, као такви, значајни, пре свега за праћење развоја историје српског језика и српске писмености уопште (Ibid.). Другим речима, увођење рубрика пословне писмености и писмености свакодневног живота у тзв. пирамиду жанрова старе српске

сата посредством одређене пословноправне поруке која реферише о правним објектима, а све са циљем да се на тај начин утиче на понашање адресата не би ли се остварили општи, посебни или шири друштвени интереси (уп. Висковић 1998).

Обимну преписку која представља корпус нашег истраживања чине писма која обједињује идентичан тематски оквир, као и типичан хронотоп – период владавине турских султана Мурата II, Мехмеда II, Бајазита II, Селима I и Сулејмана I, када је Висока порта кроз посебно формиране канцеларије користила српски језик и ћирилицу у оквиру дипломатске преписке вођене са околним хришћанским земљама (уп. Костић 1924). Писма² су настајала изван матичног, културног и етничког ареала употребе ћирилице од 1430. до 1566. године, када након

књижевности подразумева идентификовање жанрова старе српске књижевности супротсављањем по моделу бинарне опозиције – будући да пословна писменост и писменост свакодневног живота немају статус књижевног жанра налазе се у опозицији према осталим жанровима, односно према жанру уопште (уп. Толстој 2004). С друге стране, С. Павловић (2000: 763) сматра да би овакве текстове у које спадају писма повезана правно-економским садржајем као заједничким именитељем, требало подвести под посебан – правноекономски жанр.

2. Истраживање је спроведено је на основу фотографских снимака забележених у Државном архиву у Дубровнику, где су у оквиру збирки „Prilozi k arhivskim serijama IV B”, „Večka ćirilčna dokumenta” и „HR-DADU-61 Miscellanea” чувају оригинална документа Портине српске канцеларије која су била упућена Дубровачкој републици. Из канцеларија ових турских султана Дубровачкој републици издата су укупно 132 писма, од којих 107, према свом дипломатичком статусу представљају несумњиве оригинале (чије је обележје султански печат – тутра), док су остала писма преводи и преписи (уп. Лутовац Казновац 2019: 30-32). С обзиром на чињеницу да се у овом раду нисмо бавили језичким карактеристикама ове преписке, у истраживање смо укључили и писма која представљају преводе и преписе.

владавине султана Сулејмана I српска писарска канцеларија на Високој порти и престаје да постоји (уп. Костић 1924).

Ово истраживање мотивисано је чињеницом да је почетком 21. века пажња научне јавности све више усмерена ка репрезентолошким анализама у књижевноуметничком и публицистичком стилу (в. Николић 2020), док оваквих анализа у научном, административном и разговорном стилу готово и да нема (уп. само Марковић 2015; Павловић 2015)³. Истраживања овога типа недостају најпре у административном и разговорном стилу савременог језика, а на дијахроном корпусу репрезентолошке анализе до данас готово да нису ни спроведене. Изузетак представља студија Павловић 2015 у којој се испитују модели преношења туђег говора у *Стиенографским белешкама о седницама народне скупштинине Краљевине Србије* за 1898. годину, али и овде је реч о корпусу који припада административно-правном стилу с краја 19. века.

Од посебног значаја за наше истраживање је студија Ђуркова, Михаљевић (2014), у којој се компаративном анализом испитује навођење туђег говора у текстовима македонске и хрватске редакције црквенословенског језика. Будући и да у црквенословенским текстовима изостају ортографски маркери (наводници, тачке, црте), аутори истичу да је веома тешко у конкретним случајевима утврдити да ли је реч о управном или неуправном говору. Истраживање које су спровели показало је да се у текстовима македонске и хрватске редакције црквенословенског језика, поред управног и неуправног говора, појављују и полууправни говор који има неке карактеристике управног, а неке неуправног говора (уп. Ђур-

3 Студија Николић 2020 од изузетног је значаја јер су у њој веома детаљно представљени резултати репрезентолошких истраживања у србистици која су проведена током последње две деценије.

кова, Михаљевић 2014: 140). Некада је, како истичу Ђуркова и Михаљевић (2014: 140), истраживање олакшано постојењем грчког и/или латинског предлошка, уколико су познати, јер је у њима правописни говор ортографски маркиран, али има случајева и када је истраживање додатно отежано, што се углавном односи на ситуације када се преведени текст на црквенословенском не подудара у потпуности са изворним текстом.

Полазећи од тога да М. Бахтин (1979: 237) писма сврстава у говорни жанр, сматрајући их говорном делатношћу сегментованом на исказе у оквиру које је посебно наглашена слојевитост исказа, као и улога туђега говора у ауторском, у овом раду ћемо покушати да идентификујемо моделе преношења туђега говора у епистоларном дискурсу старосрпске пословноправне писмености⁴. Основни циљ истраживања је да класификујемо и анализирамо најпре два граматикализована модела преношења туђега говора – управног и неуправног, а онда и остале форме које представљају синтаксичко-стилистичке варијације у оквиру поменутих граматикализованих модела чије су ортографске, структурне, и синтаксичке карактеристике детаљно представљене у студији Ковачевић (2012). Будући да критеријуме ортографске маркираности у нашој грађи морамо потпуно искључити, пажњу ћемо усмерити искључиво на контекст писма, те интенцију адресанта која уједно има функцију актуализатора одређених интеракција адресанта према адресату⁵.

---

4 Изворна верзија овога рада урађена је у оквиру семинара из предмета Говорни жанрови на Докторским академским студијама из српског језика на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 2015. године, под менторством проф. др Милоша Ковачевића.

5 Вербална комуникација има потпуни учинак једино онда када саговорници поседују и језичку и прагматичку компетенцију, а прагматичка компетенција, поред одабира најпримеренијих

2. Анализа грађе

2.1. Будући да припада типу асиметричне еписто-ларне интеракције (уп. Поповић 2000: 27), у писмима Портине српске канцеларије Дубровнику⁶ доминантан је ауторски говор кроз који се у преписци актуализује наредба као резултат надређеног положаја адресанта у односу на адресата. Уп. само неке забележене примере:

(1) кои днѣъ. примите сию заповѣт. црѣтва мѣ вишеписанѣ. милицѣ съ снѣ. да доведете прѣ ва на сѣ. ѡ ѡлице. да видите и да изънагете ако мѡ бѡде била робинѣ лицѣ. робиню. съ снѣ. да мѡ вратите и има^ѡ цю годѣ мѡ бѡде ѡкрала. все по̀пно да вратите. и платите. и дрѡгоѣ Мех 1477: 17–23; (2) за ѡвои заповѣда царѣствѡ ми кои ѡасѣ прѣмите заповѣсть. царѣства ми да пошлете и да га нагете ѡногаи крѣвѣзника кои е ѡбнѡ врата мѣмедѡва. алию ѡ конавлахѣ. и да га прѣдате ѡ рѣке мѣхѣмедѣ. да га повѣ на аз башѡ и ѡнѣда мѣ. ѡѡини сѡдѣ за крѣвь братѣнѣ кѣо веке да не сме нитко да ѡбнѣ ѡловека ѡдѣ земле царѣства ми. Бај 1482: 10–18.

језичких облика подразумева и ефикасно прилагођавање језичких облика комуникативном циљу (уп. Škiljan 1998: 208). Strategija je uvek kompromis između „1) konvencionalnosti konteksta i (2) intencionalnost adresanta”, što se u sferi starosrpske poslovnopravne pismenosti ispoljava kroz spoj, s jedne strane, srednjovekovnih diplomatskih formulara kao eksplicirane volje evropskog kulturno-civilizacijskog kruga i, s druge strane, odgovarajućeg ustrojstva govornog čina kao izraza volje adresanta” (Pavlović 2007: 616).

- 6 И премда је веома слична структури средњовековне српске повеље (уп. Соловјев, Мошин 1936: LXXI–LXXII), уз мања одступања, структуру средњовековног пословноправног писма чине следећи сегменти: 1. интитулација; 2. инскрипција; 3. диспозиција; 4. короборација; 5. хронотоп.

Премештање фокуса са адресанта на адресата постиже се се употребом „*neperformativn[ih] glagol[a] znati, vědēti u imperativ[noj] konstrukciji*” (Pavlović 2007: 620): да љзна^ѣ плѣмѣнѣство^ѣ ви. Мур 1431: 7; да знаѣ плѣмѣнѣство^ѣ Мех 1465: 4; да зна плѣмѣство^ѣ ви Мех 1480: 22; ве^ѣдомо да ви естѣ Мех 1475₁: 5/6; итд⁷.

Некада се у интитулацији може приметити јасна граница између говора наратора (писара) – који је уједно и „*nosilac pragmatičke kompetencije u srednjovekovnoj poslovnopravnoj komunikaciji [i] arbitrirajući između konvencije i intencije stiče status stručnog posrednika između laika koji moraju stručno komunicirati*” (уп. Pavlović 2000: 616) и аутора (султана), која се одмах затим поништава јер се ауторска и нараторска перспектива обједињују у улози аутора. Уп.:

(1) ѡъ великога гѣара и великаго амирѣ сѣлтана мѣра бега. мноплеменитѣ. и мнопочтени. прѣмѣдрѣмь и прѣскрашеннимь кнеземь и властеломь дѣбровчаномь. мночестно любовно поздравлениѣ и радованиѣ да приме племенство ви како почтени влѣтели. да да бѣде ве^ѣдомѣ вашемѣ племенствѣ ерѣ ви по всѣ моѣ зѣмля ходите тер тѣгѣете. [...] Мур 1430: 1-7; (2) ѡъ великога гѣара и великога цѣра амире сѣтѣ мѣмедѣ бега кнезѣ и влѣтелѣ дѣбровѣцѣми много здравие да при племенствѣ ви а то да знате како догоше ваши покѣлидри и ваши влѣтеле на по^ѣтѣ цѣрѣтва ми ниша жѣрѣти и фрѣѣко пѣци и донесоше ѡъ вѣ

7 Као и у свим средњовековним пословноправним документима, и у пословноправним писмима Портине српске канцеларије у функцији перформатива јављају се граматикизоване перифрастичне конструкције са глаголом *дати*: давамъ њ знанье Бай 1485: 4; давѣ на знанье Бай 1485₂: 3-4; давѣ ведети и знати Мех 1480₁: 2-3; као и перифрастичне конструкције „*u kojima se uz kopulu jesъть kao nominalna komponenta javlj[a] pas. part. prez. vědomo*” (Pavlović 2007: 620), нпр. да ѣ ве^ѣдомо Мех 1471₂: 12; да ви ѣ ве^ѣдомо Бай 1481₁: 3 итд.

закони харѣ црѣствѣѣ ми девѣ хѣтаадѣ дѣкатѣ златѣхѣ внет-
чѣцѣ [...] Мех 1471₃: 1-11; (3) ѡ великога и сильнѣга цѣра амирѣ
сѣлтана баазѣа пѣшео си нашѣ лѣте мѣтафа кѣлѣ санѣжакѣѣ
хѣрѣцѣгѣвѣзѣскоѣ и кѣдинѣ новѣскоѣ давамѣ ѣ знанѣе. како пѣге
ѡган ѣмене бѣше заповѣалѣ црѣство ѣ. [...] Бај 1485₁: 1-5.

То значи да се у овако окамењеним формулама инти-
тулације јасно одваја говор наратора, а да инскрипција
постаје веза између интитулације и диспозиције при
чему се делови писма суксецивно допуњују и постају
кохерентна целина⁸ коју формира писар, а тако форми-
рана целина представља поруку за адерсата и то у виду
нарације чији је носилац хиперординирана истанца
(у овом случају султан), а која конкретан облик добија
захваљујући улози писара.

С друге стране, формула интитулације често обје-
дињује само ауторску перспективу⁹ као у примерима:

ѣ велики господарѣ и велики амира сѣлтанѣ амѣратѣ бѣгѣ синѣ
великога гѣподѣра и великога амирѣ сѣлтанѣ мѣхѣмѣ бѣга Мур
1430₁: 1-3; милѣтѣно божю. ми ѡѣкѣ гѣподѣра и ѡѣкѣ амирѣ сѣлтѣ.
мѣхамѣд Мех 1463: 1-2; ми сѣлтѣ баазѣ. хѣ. милѣтѣнѣ бѣжѣнѣ.
велики. и сѣни цѣ. Бај 1481₁: 1-2; милѣстѣно. божѣю ѣ великиѣ
гѣподѣрѣ. и силниѣ црѣ и великиѣ амирѣ солтанѣ сѣлим хѣн Сел
1513: 1-2; мѣѣстѣнеѣ божѣнеѣ ѣа великиѣ цѣр ѣи сѣниѣ гѣподѣр
ѣи ѣлиѣ дѣнѣрѣ сѣлтѣ сѣѣнѣ хѣ Сул 1520-1566₃: 1-2.

8 Обично се интитулација, инскрипција и диспозиција везују
рекцијски за одређени глагол те и са прагматичког аспекта
представљају кохерентну целину, а такав је случај и у *Повељи
Кулина бана* (уп. Pavlović 2000: 619).

9 Мике Бал (2000: 23) сматра да је свако приповедање заправо
приповедање у првом лицу, и поред тога што се ја не исказује
експлицитно – „priповедач није „on”, већ priповедач који о' њему
или неком другом priповеда”.

То значи да писар условно постаје екстерни приповедач (уп. Val 2000) који не упуђује на себе као на једног од протагониста преписке, те самим тим преузима улогу хетеродијагетичког приповедача, док адресант писма (аутор – султан) преко писара добија функцију хомодијагетичког¹⁰ или још прецизније – самосвесног приповедача¹¹.

2.2. Познато је да управни говор подразумева дословно пренесен говор неког лица који је увек ортографски маркиран и уведен ауторском дидаскалијом. У анализираној грађи највише је потврђених примера управног говора са ауторским коментаром, чији су граматички центри – глаголи *рећи* и *ѿвориши* у препозицији (примери 1-10), интерпозицији (пример 11) и постпозицији (пример 12). Уп.:

(1) и говори ахъма̂ ви за тон знате дѡре. и па̂ за тѡи работѡ сѡ книге.. и тетради̂ ѡ племѣства ви. Мех 1474₁: 9–12; (2) доигче. сапнъски амѡдаръ батѣ̂ на порътѡ црѣтѡ ми теръ говри. пслам жм бив ѡввека вѡ антони кръси ѡ дѡбровникѡ. и ш име тийкъ и трита дѡкат̂ затѣ. да кѡм̂ мѡло и на пѡт̂ мѡ се присталъ вѡ дѡбровника. марй̂ аѣ перо. Мех 1477₂: 9–15; (3) вѣни и потѣни слѡга црѣства м̂ ахъма̂ вѣ тѡжи се црѣтѡ ми и говори по законѡ цо ми не ѡтавив ѡтѡ. ѡсѡ на десете хйѡда дѡка̂ златѣ. ѡ дѡбровникѡ. теи дѡкате неге да ми вратѣ. Мех 1477₁: 6–11; (4) доге батесто амѡдаръ на порът̂ црѣта ми тер говори послам сжмъ бив ѡввека свога на босѡ именовъ антони кѡръси ѿ пристаѡ м̂ се на пѡтѡ марй̂ де перѡ вѡ дѡбровника кѡдъ е вѡ̂ до

10 На основу уђешња у дијагези, Ж. Женет (1985) приповедаче класификује на хомодијагетичке и хетеродијагетичке. Хомодијагетички је онај који је део приче о којој приповеда било као учесник или као сведок, док је хетеродијагетички онај који у причи уопште не учествује.

11 Приповедач „који poseduje svest o vlastitom pripovedanju; pripovedač koji raspravlja i komentariše temu svojih pripovedačkih zadataka” (Prins 2011: 174).

некое место Мех 1478: 7–15; (5) рекоше вишеѣчени пвкълисари
 вво не њшь хожеѣ. ѡ ѡ лазара деспод. ѡ хожеѣ такои пише. цо не
 гоѣ виль деспѡ гѡрьгъ посавилъ подѡ ѡ дѡбъровъникъ али злѡ
 али сребрѡ али ковѣ злѡ али себъръни впеѣ на свѡз животѣ. ѡзе
 све мало њого исто ѡд ѡ дѡбъровъникѣ. ѡ кнеза и владѣль. сѣ. лѣръ
 злата. и за вненѣ. сѣ литръ злата ѡ рѣси Baj 1486₁: 19–25; (6)
 пѣкѣ кралицѡ рече ѡди кнѣгѣ не пѡва ни печѣль. ѡди не мога ѡцѣ
 Baj 1486₁: 31; (7) вни дѡкои рекоше. ѡ печѣтѣ не ѣспѡбѣска. Baj
 1486₁: 33–34; (8) дѡге марѣ верѣш ѡ скра амѡдѡрѣ. цѣтѣва мѣ тер
 гѡврѣ имѡ ѡ дѡбръвѣникѣ лѡди кѡ ми сѣ дѡжѣ тере ми не плакѣю Baj
 1493₁: 6–8; (9) и пѣсѡ кѣге. на прѣ цѣтѣва мѣ. тѣ гѡврѣте. ѡчинѣмѣ
 ѡдѣ и разлѣг. и наѡдоше се дѡжѣ. дѡбръвѡске кнезѣ. амѡдѡрѣм. дѡвѣсте.
 и дѡвѣдѣсе. и трѣ дѡкатѣ зѡтѣ и четѣдѣсе. и сеѡдѡ. асѣге. Baj 1495:
 14–17; (10) ѡ рекоше. мѣ веке ѡтѡгѡ. и ѡ иѣга разлѣга веѣ ш ѡмѣ
 сѡдѡ. не имѡмѣ. ни ѣсѣ веке цѣ жѣ. Baj 1493₁: 23–24; (11) дѡвѣ кѣ имѡ
 гѡвѡри ѡ дѡбръвѣникѣ тѣ их ѣце прѡдѡ Baj 1493₁: 12; (12) дѡнде
 насѡ. и тѡжи се на пѡте цѣрѣства ми. ѡтѣче ми рѡвинѡ. сѣ ѡдѣ. име
 ѡ не милица. и сѣѡ. ѣвѣи хѡза и ѡкрадоше ми. гѣ. гѡше. и дѡва на
 дѣсе ѡкаѡ свѣте. и ѣдѡ кѡвѡ ѡ камѡхе и ѡсѣвѣ ѡвогаи вишепи-
 сѡнога имѡѡа неколико прѡтежи. и ѡнѣли сѡ. ѡ ѡнѡле. и сѡде сѡди
 ѡ кѡнѡлѣ. кѡ сокола ѡ вѡше ѡвѡдѡю сѡ гѡвѡри. Мех 1477: 7–15.

За разлику од савремених истраживања проведе-
 ним у књижевноуметничком стилу¹² у коме управни
 говор често доприноси динамичности наративног тока,
 те публицистичком¹³ у коме аутор управним говором
 углавном настоји да прецизно и објективно пренесе
 ставове говорника и да се дистанцира од његових речи
 и ставова, што потврђује и употреба знака навода или

12 „У приповиједању је управни говор и најчешћи начин прено-
 шења туђег говора. Под њим се подразумејѡва тачно наведени
 и наводницима или цртом ортографски маркиран говор некога
 лика у приповједачком тексту” (Ковачевић 2013: 30).

13 [Управни говор] „може допринети драматичности и живо-
 писности догађаја и тако публику и аутора текста укључити у
 догађај, али исто тако тексту може донети прецизност, понекад
 чак сувопарност и хладноћу” (Јеротијевић 2011: 651).

црте, горенаведени примери показују да се управни говор употребљава онда када се истиче или посебно апо-строфира оригинални говорник са циљем да се оваквим дословним преношењем адресат увери у истинитост исказа адресанта.

2.4. Изостављањем ортографских маркера и ауторске дидаскалије из структуре управног говора добија се неуведени слободни управни говор као његова синтаксичко-стилистика варијанта (уп. Ковачевић 2012). Слободни управни говор представља тип говора у којем се искази или мисли лика представљају без посредовања аутора, односно онако како их лик сам формулише и исказује (уп. Принс 2011). Будући да критеријум ортографске маркираности из нашег корпуса морамо потпуно искључити јер се у анализираним документима не бележе наводници, црта, нити две тачке, за главни критеријум класификације управног и неуведеног слободног управног говора узели смо присуство/одсуство глагола типа *verba dicendi*, који имају улогу граматичког центра ауторске дидаскалије (уп. Ковачевић 2012). У нашој грађи забележена су два примера неуведеног слободног управног говора:

(1) десѣпѣ лаѣра кѣи. кѣлица босѣнѣсѣска. и говѣи ѣрѣстѣ мѣ. како ѣ билѣ ѡѡвилѣ десѣпѣ гѣорѣгѣ злѣ. ѡ телѣге госѣѡамѣ дѡбѣровѣзѣкѣмѣ ѡ посѣѡ. и ѣтѣи ѣ бѣѣ. по ѡѣ сѣрѣти. да даѣ моѣѣ синоѡѡѣ Бај 1485₃: 5-8; (2) цѡ ѣ гѡѣ билѣ десѣпѣ гѡрѣгѣ посѣвилѣ поѡѣ ѡ дѡбѣровѣникѣ [...] ѣ лазарѣ десѣпѣ ѡзѣхѣ свои ѣѣѣ на ѡно и стѣпанѣ ѡзѣ своѣ дѣѣѣ на ѡно. а гѣѡрѡѡѡѣ дѣѣ ѡѡ ѡ кнеѣа и ѡ властѣѣ. Бај 1486₁: 21-22, 28-29.

Потврде неуведеног слободног управног говора у наведеним примерима од посебног су значаја, будући да се слободни управни говор углавном бележи у књижевноуметничком стилу јер има експресивну функцију

– у највећем броју потврђених примера то је усмеравање пажње читалаца ка успостављању јасне разлике између говора наратора и говора других ликова, што врло често указује и на немогућности успостављања чврстог онтолошког и наративног идентитета (уп. Лутовац Казновац, Танасковић 2020: 99, 100). За разлику од потврда из књижевноуметничког стила, у нашој грађи примери слободног управног говора имају идентичну функцију као и примери управног говора – уверавање адресата у истинитост исказа адресанта, посебно због чињенице што ове примере приписујемо говорницима који су посредни учесници, а који су у комуникациони ланац уведени посредством тачке гледишта носилаца директног говора.

2.5. У писмима Портине српске канцеларије као најфреквентнији тип говора јавља се неуправни, који је лишен експресивне маркираности која је својствена уметничким жанровима. Како се неуправним говором препричава садржај управног говора, овај модел туђег говора фреквентан је онда када аутор (у овом случају султан) репродукује говор неког другог лица. Зависносноложене реченице које представљају конструкцију са неуправним говором уведене су везницима *како* и *да*, при чему је употреба везника *како* знатно фреквентнија, за разлику нпр. од савременог стања у језику, где је његова употреба ређа те се сматра и стилски маркираном категоријом (в. Марић 2016: 130). Уп. примере:

- (1) ер мѣ гвѣри витѣ хѣккадамъ на порте цѣствѣ мѣ како не бив продаѣ паскѣѣ ромѣ. места цѣствѣ коѣа сѣ љ дѣпѣтѣѣ землѣ. сребрѣнѣцѣ и црѣнѣчѣ. и заѣчѣ. и крѣпѣнѣ. за. з. тисѣкѣ. дѣкатѣ златѣ. [...] Мех 1468: 29-33; (2) десѣпѣ лаѣра кѣи. кѣлица босѣнѣзѣска. и говѣи црѣствѣ мѣ. како не билѣ ѡѡвилѣ десѣпѣ гѣорѣгѣ злѣ. љ телѣге госѣѡамѣ дѣбѣровѣчѣкемѣ љ посѣѡѣ Бај 1485: 5-7; (3) сѣда таи вишѣрѣчѣни кѣло. ѡпоменѣѡѣ синѣ ми сѣлта ѡметѣ. гѡвори. да не ѡтаѡи на предѡѣ. љ вашѣ градѣ. љ ѣнѣ чѣѣ неко-

лико книге латѣске. и ини пратѣ. [...] Бај 1489₃: 10-13; (4) и покълісари тѣкои казаше каіс се ѣ ѡтъкъмили тѣкоі къдь се прѡа новьска соъ [...] поомъ тѡган за неколико време несѡ тѣгѡвдлі. неке кѣ хілаъ тѣкои казаше. Бај 1485: 12-20; (5) и ѡгѡвѡри, имь, какѡ сѡ, и пѣвѣ ѡгѡвѡри, да дв, гѡдине, дате, девѣ, тисѡ, дѡкѡ, златѣ [...] а хѡза берѡ, сѡ, писав, да ви ѣ пѡти, слѡбѡдни, и да ви на ми, дѣжи, да ви, не двсади, и да ви испѡви, за вѡсѡ, и за ѡѡхѡ цѡв ви не, хѣцегѡ, ѡzew а ви неѡ, гѡвѡри, да ѡ сте ладно, ѡзели, да ѡ, вѡтите, и хѣцегѡ писѡ, да ви, вѡти тѡи, и да ви не, пѡтъ, слѡбѡдѡ Мех 1471₁: 8-17; (6) сѡда ми хѡ николе ѡрнѡ-ѡкиѡ сѡнѡ доиде на пѡтѡ црѡтѡвнѡ мѡ и тѡкои каза како ѣ више-писѡни амѡдѡ нѡнѡ лекѡ дошав ѣ ѡ дѡбрѡни и сѡда ѣ ѡ наделина попа матере кѡки настанио се ѣ ѡ дѡбрѡникѡ Бај 1501₁: 9-13; (7) кадина нѡски казѡе како тѣ ималѡ за со прѡ и со и затѡи гѡподарѡ хѣцегове зѣле мѡгафа берѡ и кадинѣ нѡскоѡ неколикрѡ со заповѣти ѡ пѡте доношени Бај 1499₂: 5-7; (8) да знате. како ми гѡри емѡ цѡства ми хѡжа соле. како ѣ бив прѡ мѡта сре-врзна и хасовѡ цѡства мѡ коѡ со ѡ десѡтѡве земѡліе кѡ среврзнице паскѡ ромѣ. и ѡтога мѡ ѣ разлога вѡтѡ паскѡ дѡжѡ. гѡ. тисѡкѡ дукѡ златѡ. Мех 1468₂: 6-10; (9) какѡ двидѣ, стѡпѡ, хѡликѡ на пѡртѡ, цѡствѡ, и гѡвѡри какѡ има нескѡе имениѡ, ѡ дѡбѡвникѡ Мех 1475: 6-9; (10) доге племенити. и всѡке пѡтене хвале достѡни. и нѡ вѡни ѡвими скѡ цѡтва ми. ѡмѡ пѡш хѣсегѡви. и ѡспоменѡ цѡтѡвѡ ми. гѡвореки. да ѣ негѡ отѡц. гѡри хѣсѣ ѡ вѡшѣ градѡ много имѡнѡ на предавѡ отѡвио. [...] Бај 1488₁: 4-11; (11) доге. вѡкота. и тѡжи се на пѡти цѡтва ми. гѡвореки. да мѡ сотъ вѡши ѡди. вѡрта. прѣ вѡшѣ градѡ. ѡѡрили. вѣ ниѡне кривине Бај 1489₁: 4-8; (12) потѣ паки. како вѡ поклисѡ вѡше био послѡ ѡ племетѡвѡ ви. за отѡни живѡнѡ дѡкѡ. [...] гѡвореки и молеки се. да би билѡ вола цѡтва ми како они вишерѣѡени дѡжници да ѡ полѣ кѡ племетѡвѡ ви. и заповѣти ѡ моѡгѡ величѡтва. како нѡ вѡцина и кѡкиѡе и ино имѡниѡ. где гѡде се обрѣтѣ или ѡ градѡ вѡшемѡ. или ѡ земли цѡтва ми. да тѣ вѡни ѡзѣти и прѡдѡти Мех 1479₃: 17-29.

И премда се у многим језицима приликом преображаја директног у индиректни говор мења и време,

оваква ситуација није својствена ни црквенословенском, а ни савременим словенским језицима (уп. Gjurkova, Mihaljević 2014: 146). Горенаведени примери из нашег корпуса показују следеће: (а) глаголи при навођењу и/или у самом неуправном говору могу бити у прошлом времену, и поред тога што је уводни глагол у презенту (1-3); (б) уводни и глагол при навођењу могу бити у прошлом времену, а глагол у неуправном говору и у презенту и у перфекту (4-5); (в) уводни и глагол при навођењу могу бити у прошлом времену, а глагол у неуправном говору у перфекту (6); (г) уводни глагол може бити у презенту, а глагол у навођењу и у управном говору у перфекту и/или презенту (7-8); (д) уводни глагол и глагол у навођењу могу бити у презенту (пример 9); (ђ) глагол који уводи индиректни говор налази се у облику глаголског прилога садашњег у функцији герунда (10-12). Слична ситуација потврђена је и у текстовима хрватске и македонске редакције црквенословенског језика – нпр. глагол који уводи неуправни говор, као и глагол унутар неуправног говора може да буде у било ком времену, иако је уводни глагол у презенту, док на неуправни говор може упутити и употреба инфинитива, партиципске конструкције или кондиционала (уп. и Gjurkova, Mihaljević 2014: 146-147).

3. Закључне напомене. Проведена анализа типова преношења туђег говора у у писмима Портине српске канцеларије Дубровнику која припадају епистоларном дискурсу старосрпске пословноправне писмености показала је да су, поред двају граматикизованих синтаксичка модела – управног и неуправног, јављају и примери неуведеног слободног управног говора. Како смо критеријуме ортографске маркираности морали потпуно искључити, пажњу смо усмерили искључиво на контекст писма, односно интенцију адресанта која уједно има функцију актуализатора одређених интеракција адресанта према адресату. У највећем броју при-

мера, потпуно очекивано, бележи се неуправни говор, лишен експресивне маркираности карактеристичне за књижевне функционалне столове. Управни говор са ауторским коментаром, чији су граматички центри – глаголи *рећи* и *љовориџи* у препозицији, интерпозицији и постпозицији употребљава се онда када се истиче или посебно апострофира оригинални говорник са циљем да се оваквим дословним преношењем адресат увери у истинитост исказа адресанта. Коначно, од посебног значаја су усамљени примери неуведеног слободног управног говора који имају искључиво експресивну функцију те се као такви не очекују у пословноправном жанру. Њихова функција у писмима Портине српске канцеларије идентична је функцији коју имају забележени примери управног говора – уверавање адресата у истинитост исказа адресанта, а посебно су занимљиви јер се приписују говорницима који су посредни учесници, а који су у комуникациони ланац уведени посредством тачке гледишта носилаца директног говора.

Коначно, анализа типова преношења туђега говора у у писмима Портине српске канцеларије Дубровнику уједно представља и први покушај да се репрезентолошке анализе почну спроводити и на дијахроно оријентисаним корпусима јер средњовековни како књижевни тако и некњижевни жанрови пружају велике могућности за овакве типове истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

- Бал 2000: Mike Bal, *Naratologija*, Beograd: Narodna knjiga / Alfa.
Бабић 2019: М. Бабић, „О особинама епистоларног дискурса у писмима војника и логораша из Првог свјетског рата”, *Српски језик*, XXIV, Београд, 201-218.

- Бахтин 1980: М. Бахтин, Проблем говорних жанрова, *Трећи ироірам*, бр. 47, Београд: Радио Београд, 233–270.
- Висковић 1989: N. Visković, *Jezik prava*, Zagreb: Naprijed.
- Ђуркова, Михаљевић 2014: A. Gjurkova, M. Mihaljević, „Upravni i neupravni govor u hrvatskoj i makedonskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika”, u: Mislav Ježić, Ivan Andrianić, Krešimir Krnić (red.), *Vita Litterarum Studiis Sacra. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću*. Zagreb: FF Press, 139–171.
- Женет 1985: Ž. Ženet, *Figure*, Београд: „Vuk Karadžić”.
- Јеротијевић 2011: Д. Јеротијевић, „Типови и функције туђег говора у језику српских писаних медија”, *Радови Филозофској факултету*, 13 (1), 645–660.
- Ковачевић 2011: М. Ковачевић, „О типовима говора у Причањима Вука Дојчевића Стефана Митрова Љубише”, *Годишњак за српски језик и књижевност*, Ниш: Филозофски факултет, 27–37.
- Ковачевић 2012: М. Ковачевић, „О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора”, *Српски језик*, XVII, Београд, 13–38.
- Костић 1924: М. Костић, *Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV–XVIII века*, Скопље: Стара Србија.
- Лутовац Казновац 2019: Т. Лутовац Казновац, *Језик исама ијурских султана Дубровнику*, необјављена докторска дисертација, Крагујевац: Филум.
- Лутовац Казновац, Танасковић 2020: Т. Лутовац Казновац, Т. Танасковић, „Типови туђег говора у роману Бернардијева соба Слободана Тишме”, у: Милош Ковачевић, Јелена Петковић (ур.), *Српски језик, књижевност, уметност* : зборник радова са XIV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–27. X 2019). Књ. 1: *Експресивност у српском језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 97–106.
- Марић 2016: Биљана Марић, „Неуправни говор у српском и руском језику”, *Јужнословенски филолој*, 72/1–2, Београд, 127–137.
- Марковић 2015: Јелена Марковић, „Модификације директног

- говора у академском дискурсу”, у: М. Ковачевић (ур.), *Наука и слобода*, 9/1, Источно Сарајево: Филозофски факултет, 207–219.
- Николић 2020: М. Николић, „Србистичка истраживања типова туђејі говора током последње две деценије”, *Српски језик*, XXV/1–2, Београд, 287–301.
- Павловић 1999: Слободан Павловић, „Синтаксичка структура старосрпске раздужнице”, *Зборник Мајице српске за филологију и линвистику*, XLII, Нови Сад, 113–122.
- Павловић 2000: Слободан Павловић, „Перформативи у старосрпској правноекономској писмености”, *Јужнословенски филолој*, LVI/3–4, Београд, 763–770.
- Павловић 2007: Slobodan Pavlović, „Starosrpska poslovnopravna pismenost kao retorički fenomen”, *Slavistična revija*, 55, 615–623.
- Павловић 2015: Јелена Павловић, „Типови преношења туђејі говора и њима сродне конструкције у Стенографским белешкама о седницама народне скупштине Краљевине Србије за 1898. годину”, *Радови Филозофској факултетеја*, 17/1, Источно Сарајево, 447–472.
- Принс 2011: Džerald Prins, *Naratološki rečnik*, Beograd: Službeni glasnik.
- Поповић 2000: Људмила Поповић, *Ејисѡоларни дискурс украјинској и српској језика*, Београд: Филолошки факултет.
- Соловјев, Мошин 1936: *Грчке ѡвелеје српских владара*, у Јован Радонић (ред.), *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. 1, Београд: Издање задужбине др-а Николе Крстића 15.
- Толстој 2004: Никита И. Толстој, *Сѡудије и чланци из исѡорије српској књижевној језика*, Београд / Нови Сад: Завод за уѡбенике и наставна средства / Вукова задужбина / Матица српска
- Шкиљан 1998: Dubravko Škiljan, *Javni jezik*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Тамара Лутовац Казновац

ТИПЫ ПЕРЕДАЧИ ЧУЖОЙ РЕЧИ В ПИСЬМАХ ПОРТЫ СЕРБСКОЙ КАНЦЕЛЯРИИ В ДУБРОВНИК

Резюме

Предметом нашей работы является исследование модели передачи иноязычной речи в письмах Порты сербской канцелярии в Дубровник. Основная цель статьи – классификация и анализ двух грамматикализованных синтаксических моделей передачи чужой речи в эпистолярном дискурсе старосербской делово-юридической грамоты – прямая и косвенная, а также других форм, представляющих собой синтаксически-стилистические вариации внутри этих грамматикализованных моделей. Проведенный анализ показал, что в письмах выделяются: а) авторская речь; б) прямая речь; в) косвенная речь; г) невведенная прямая речь.

Ключевые слова: Сербская канцелярия Порты, Дубровник, типы речи, авторская речь, прямая речь, косвенная речь, невведенная прямая речь, экспрессивная прямая речь

Милош М. Ковачевић*
Филолошки факултет Београд
Филолошко-уметнички факултет Крагујевац

ВЕЗНИ БУДУЋИ (ДА) У ИСТОРИЈСКОЈ И САВРЕМЕНОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

У раду се анализира статус везника *дугући (ga)* у историјској и синхроној перспективи. Циљ рада је да се издвоје и објасне несагласни ставови дијахроничара око појединих аспеката његове анализе, али и да се направи својеврсна контрастивна анализа употребе овога везника (и његових варијаната/компонената) у предстандардним идиомима и у данашњем српском књижевном језику. И још посебно употреба везника *дугући ga* у Вуковом и данашњем књижевном језику. Циљ је такође детаљно описати све употребне карактеристике овога везника у савременом српском стандардном језику.

Кључне ријечи: будући, будући да, адвербијализовани партицип, сложени везник, прости везник, предикатски апозитив, предстандардни идиоми, српски књижевни језик

*

* *

За овај скуп о историји српског језика – дисциплини којој научно најмање, или је можда боље рећи уопште не припадам – пријавио сам тему о везнику БУДУЋИ (ДА), иако је о њему можда више од било ког везника, посебно

---

* mkovacevic31@gmail.com

са дијахроног становишта, писано. А и са синхроног становишта том је везнику посвећивано доста пажње, мада се не може рећи више неголи неким другим зависним везницима (посебно временским и допусним). Наиме, том везнику су посебне радове посветили најприје Аугуст Мусић (1931), потом Јелена Павловић Јовановић (2023), а њима треба придружити и Александра Милановића (2003). Чак се у наслову радова А. Мусића и Ј. Павловић Јовановић тај везник истиче као основни предмет анализе (код Мусића је у наслову само тај везник, дакле *дугући га*, а код Ј. Павловић Јовановић наслов је шири јер је њиме спецификован и корпус на коме се врши анализа: везник *дугући га* анализира се на основу употребе „у административно-правном стилу српскога језика 19. века“). Ацо Милановић у наслову свог рада нема тај везник, иако је њему цио рад посвећен, али у вези са једном од најбитнијих његових синтаксичких карактеристика, његовом (не)корелативношћу, при употреби у 19. вијеку (па наслов и гласи: „Корелативи у српској сложеној реченици из XIX века“). Уз та три рада у којима се синтаксичко-семантичке особине везника *дугући га* освјетљавају искључиво на корпусу предвуковског и Вуковог језика, употреба везника *дугући га* анализирана је као инкорпорирана тема у још три монографије, чији предмет истраживања нужно укључује и анализу статуса овога везника. А те монографије за предмет истраживања имају: а) анализу свих језичких каузалних јединица (Ковачевић 1988), б) анализу сложених зависних везника (Ђуркин 2018), и в) анализу свих типова везника (Булић 2021). Тим радовима треба додати и рад у коме се контрастира употреба узрочних везника, међу којима је нужно и везник *дугући га*, у Вуковом и данашњем књижевном језику (Ковачевић 1998: 123–133).

Пошто је овај везник детаљно освијетљен из дијахроне перспективе, циљ рада је да се издвоје и објасне неса-

гласни ставови дијакроничара око појединих аспеката његове анализе, али и да се направи својеврсна контрастивна анализа употребе овога везника (и његових варијаната/компонената) у предстандардним идиомима и у данашњем српском књижевном језику. Осим тога, постоји још један, лични, мотив за избор ове теме. Наиме, прије готово 40 године, или тачно 1986. године, послао сам редакцији *Нашеј језика*, чији је уредник тада био Митар Пешикан, рад о нормативном статусу везника *с обзиром га*. Редакција је тај рад објавила измијенивши мој предло- жени наслов „(Не)спорни везник *с обзиром га*“ у „Спорни везник *с обзиром га*“, с тим да је на крају рада придодата и „напомена уредника“ Митра Пешикана, која се управо тиче поријекла везника *дугући га* и његове генеративне везе с везником *с обзиром га* (в. Ковачевић 1986:101-113). Напомена се, заправо, односила на моје и Пешиканово различито читање и тумачење Мусићевог чланка о везнику *дугући га*. Кад се, међутим, ишчита литература о везнику *дугући га*, очито је да нису несагласни само моји и ставови Митра Пешикана о Мусићевим закључцима, него да се у готово свим радовима који се позивају на овај Мусићев рад Мусићеви ставови у понечему друк- чије тумаче, с тим да нема ниједнога рада у коме се шире говори о овом везнику а да се тај Мусићев рад не цитира.

Из тих је разлога, кад је ријеч о везнику *дугући га*, баш као што су то чинили и други истраживачи, готово неопходно кренути од Мусићеве (готово свеобухватне) анализе овога везника. Мусићеву анализа може се подијелити у два дијела. У првом дијелу Мусић се бави невезничком (боље би било рећи: предвезничком) употребом лексеме *дугући*, а у другом дијелу везничком (исправније би било речи: унутарвезничком) употребом лексеме *дугући*. У невезничкој (односно предвезничкој) фази ријеч је о замјењивачко-копулативном *дугући*, а у везничкој фази ријеч је о унутарвезничком *дугући* (у

саставу везника *будући га*) и везничком *будући* (у значењу *будући га*).

Мусић анализу започиње констатацијом да је „*будући* адвербијализирани партицип презента акт. глагола *дйиѣи*“, који „замјењује споредну адвербијалну реченицу: темпоралну, каусалну, концесивну“, с тим да „каузални смисао већ од почетка и претеже“, при чему у таквој „споредној реченици“, у којој у позицији предиката долазе или именица или придјев или партицип претерита акт. II или партицип претерита пасива, *будући* „замјењује копулу“ (Мусић 1931: 173). Као партицип који замјењује копулу, *будући* долази у таутосубјекатским и хетеросубјекатским конструкцијама, које кондензују дубинско временско, узрочно, допусно и, најрјеђе, условно значење, као нпр.:

Ти *будући човјек*, чиниш тебе самога бога. Н. Рањина (= премда си човјек; концес.); Ја *будући удои* ни себи нијесам добар ни другу. М. Држић (= јер сам убог; каус.); Ове књиге речени фра Матија исписа *будући каџеланом* у Сарајеву. М. Дивковић (= кад је био капеланом; темп.). Како се може човик припородити *будући сѣар*. Ј. Бандулавић, 204. (= ако је стар; хипот.); Порушена у црнилу већи дио лежиш пуста, *изјудила будућ* силу и од руку и од уста. И. Гундулић, 370. (= јер си изгубила; каус.); Ови (апостоли) *будући карани, дијени и мучени*, весељаху се. Ј. Бановац, Разг. 68. (=премда су били карани и тд.; концес.); *Будући* теби *крива*, још ме с неба тријес не скрши? Ј. В. Бунић (=премда сам теби крива); *Будући цесаром* добри Теодосиј, бише у Цариграду један племенит чловик. Ф. Вранчић (= кад је био цесаром, темп.); Не помаже отворити очи на смрти, *будући зајиво-рио* их у живот свој. П. Посиловић (=јер си их затворио; каус.) и др. (Мусић 1931: 173-174).

Партиципска *будући* конструкција може, дакле, дијелити субјекат с предикатом реченице, или имати вла-

стити субјекат неподударан с реченичним субјектом. Ти случајеви, међутим, не омогућавају прерастање партиципског *дугући* у унутервезничко *дугући*, тј. у *дугући* као саставни дио везника *дугући га*.

По Мусићу, настанак везника *дугући га* омогућавају тек примјери типа *Бугући љраво*, да се свакоме своје даде, зато може се задовољштина искати. А. Бачић (= кад је право; каус.), у којима „субјекат партиципа *дугући* може чинити средњи род показне замјенице (*џо*), којему се садржај казује експликативном реченицом са *га*, а предикат средњи род придјева (*љраво*), који партицип, замјењујући копулу, саставља са субјектом“ (Мусић 1931: 176). Уз такав субјекат [*(џо) га*], наставља Мусић, „може чинити предикат и сам глагол *диџи* у свом правом конкретном значењу, а у облику партиципа, којим се замјењује финитни облик његов; на пр. *Бугући (џо) га* киша пада, остат ћемо код куће [= јер је(ст) то, да киша пада]. Тим се постиже то, да се уз *дугући (га)* могу налазити не само номинални облици (именица, придјев, партиц. прет. акт. II), него и финитни облици глаголски. А посљедак је тому, да се *дугући га*, уз које се налази финитни облик глаголски, схвата као (каусални) везник као и *кад* или *јер*, уз које долазе тако исто финални облик глаголски [= на пр. *дугући га* киша пада = *кад (јер)* киша пада]. (Мусић 1931: 175-176). Тако је *дугући га* уз финитни глаголски облик добило статус правог, и то искључиво узрочног везника¹ (за разлику од партицип-

1 Поводом рада А. Мусића А. Милановић каже да Мусић није понудио одговор на питање: „до када *дугући га* код говорника српског језика не функционише као везник, тј. од ког тренутка почиње у српском језику да се осећа као посебна јединица са својим лексичким и граматичким значењем?“, сматрајући да одговор на то питање могу дати два критеријума: а) интерпункција у дјелима српских писаца предстандардне епохе, б) (не)употреба корелатива код писаца предстандардне

ског *будући*, везничко *будући га* искључује изражавање било ког значења сем узрочног).

Укратко, везник *будући га* настао је преко примјера у којима је субјекат адвербијализованог партиципа презентивног глагола *бићи* показна заменица средњег рода *ѿо* чији се садржај исказује експликативном реченицом с везником *га*. Или још краће: везник *будући га* настао је елидирањем субјекатског катафорског замје-

---

епохе. А. Милановић показује да се везник *будући га* „још увек у 18. веку, па чак и у 19. веку, понекад обележава тако што се исписује запета између партиципа и експликативног *га*. При тада важећој граматичкој интерпункцији, то је очигледан сигнал да схватање о *будући га* као везничком споју још увек није искристализовано“. Што се пак (не)употребе корелатива тиче, Милановић наглашава да се, за разлику од корелатива *заѿо*, корелативи *ѿако* и *ѿо* „у анафорској функцији (они) могу јавити и уз друге типове зависносложених реченица, те нужно не редуплицирају узрочно значење. Употреба ових корелатива очигледно и указује на порекло везника, на мешање узрочног значења са осталим значењима партиципа.“ (Милановић 2003:86-87). Дати критеријуми заиста одражавају прије свега прагматичке дилеме оних који употребљавају овај везнички спој да ли га сматрају узрочним везником. Али не и да ли га сматрају везником. На то питање, по мом мишљењу, не могу понудити одговор дати критеријуми, него искључиво критеријум структуре сложене реченице са спојем *будући га*. Наиме, тај је спој нужно сложени везник ако се његова прва (невезничка) компонента, а то је лексема *будући*, може интегрисати у структуру основне (надређене) клаузе у функцији било ког реченичног члана. Будући да се ради о партиципу с копулативним значењем, њега није могуће сматрати структурном компонентом основне клаузе, тј. он сам не може бити компонента финитне основне клаузе. То је довољан разлог да свако *будући га* без обзира да ли су му компоненте или нису одвојене запетама, и без обзира да ли му корелатив редуплицира или не редуплицира узрочно значење – на синтаксичком плану има искључиво статус сложеног везника. Само остаје питање да ли сви корисници препознају његово значење као чисто узрочно.

ничког елемента *џо*: *дугуџи џо да* → *дугуџи да* (Ковачевић 1986: 112). Тај замјенички катафорички елемент био је нужна карика у формирању везника *дугуџи да*, карика која је недостајала таутосубјекатским и хетеросубјекатским констуркцијама с адвербијализираним партиципом *дугуџи* е да би се преко њих формирао сложени узрочни везника *дугуџи да*.²

Као примјере за своје тврдње Мусић по правилу наводи оне забиљежене у Рјечника ЈАЗУ, а то су или примјери из писаца дубровачке књижевности, или примјери из дјела фрањеваца, најчешће босанских. Али за готово све типове употреба адвербијализованог партиципа *дугуџи* у таутосубјекатским и хетеросубјекат-

- 2 А управо сам при писању рада о формирању везника *с обзиром да* тврдио да је начин формирања тог везника и везника *дугуџи да* у основи подударан, јер су оба настала елидирањем катафорског замјеничког елемента *џо*: *дугуџи џо да* → *дугуџи да* као и *с обзиром на џо да* → *с обзиром да* (Ковачевић 1986: 112). Овдје детаљно представљено Мусићево образложење настанка везника *дугуџи да* потпуно потврђује ту, тада изнесену тврдњу, показујући потпуну неутемељеност (нетачност) примједбе тадашњег уредника *Нашеј језика*, штампане као „накнадна напомена“, у којој се каже да „паралелност [везника *с обзиром да*] с везником *дугуџи да* само је делимична, јер он није настао од 'будуџи то да' него од конструкција типа Држићеве: *Ја будуџи убој ни себи нијесам добар ни друју*, или.... *дугуџи искао Миљенка*. То видимо из Мусићевог рада на који се позива М. К.“ (Ковачевић 1986: 113, напомена уредника). То се, међутим, не види из Мусићевог рада, из чега произлази да уредник није добро или прочитао или разумио Мусића, јер адвербијализирано партиципско *дугуџи* у конструкцијама какве су оне Држићеве, на које се позива уредник - *Ја будуџи убој ни себи нијесам добар ни другу*; Радат исходи уморан, *дугуџи искао Миљенка* - пошто не подразумевају замјенички субјекат *џо* нису испуњавале нужни услов за формирање везника *дугуџи да*. Без посредничког, катафорског, субјекатског замјеничког *џо* - нису, по Мусићевом мишљењу, постојали ни нужни ни довољни услови за формирање сложеног везника *дугуџи да*.

ским конструкцијама, као и за употребу везника *дугући га* Мусић наводи и примјере из језика Вука Караџића:

Ти *човјек дугући* градиш се бог. Вук (=премда си човјек; концес.); А Јосиф... *дугући њобожан* и не хотећи је јавно срамотити, намисли је тајно пустити. Вук (= јер је био побожан; каус.); Ви, *зли дугући*, умијете добре даре давати дјечи својој. Вук (=премда сте зли; концес.); *Не дугући* пристаниште *згодно* за зимовник, свјетоваху многи да се одвезу оданде. Вук. Дјела ап. 27, 12. (= кад није било згодно; каус.); *Бугући га* није добро виђела, зато није могла одмах да уврзе. Вук. (Мусић 1931: 174, 176).

Честа употреба адвербијализираног партиципа *дугући* и везника *дугући га* у Вуковом језику представља немало изненађује ако се у обзир узме чињеница, коју наводе и А. Мусић и Т. Маретић, да „у народним умотворинама не долази ни партицип *дугући* уопће, па ни везник *дугући га*“ (Мусић 1931: 176), односно да је „свеза *дугући га* веома обична у књижевника, али је народ у својим умотворинама не употребљава никад.“ (Маретић 1963: 546). То изненађење је још веће ако се зна да је Вук у *Српски рјечник* унио као одредницу везник *дугући га*: „**будући да**, *indem, cum* (ital. *essendo che*)“ (Караџић 1818:54), без обзира што је у предговору рјечнику експлицитно навео да су све ријечи у њему народне: „Ја могу слободно казати за ове ријечи, што су овђе скупљене, да су све у народу познате, и да се овако изговарају као што су овђе записане“ (Караџић 1818: VII). Вук је, по ријечима Јована Кашића, ријечи *дугући га* и *найројив* чуо у Војводини, сматрајући да су „одлика богатијег и интелектуалнијег изражавања“ (Кашић 1968: 136).

Истраживања историчара српског језика показала су да је везник *будући га* „забележен у језику Доситеја Обрадовића, Јована Рајића, Милована Видаковића, Јована Јовановића Змаја, Емануила Јанковића, Ђуре Јакшића, Јована Суботића, Павла Соларића, [као] и у новинарском стилу предстандардне епохе“ (Павловић 2023: 318). Везник *будући га* један је од најчешћих узрочних везника савременог српског језику, па, логично, и нема ниједне граматике, од најстаријих до најновијих, у којој се он не наводи. У савременом језику употребљава се у општеузрочном значењу и уводи зависну клаузу и у препозицију, и у интерпозицију и у постпозицију у односу на надређену клаузу:³

Будући га се овде налази и воштана фигура Стаљина у природној величини, многи се изненаде кад виде колико је заправо био низак. (Политика, 3. 5. 2024, 2); Приче за децу треба писати врло простим речима јер деца, *будући га* су мала, знају мало речи и не воле да користе оне сложене. (Данас, 22-23. 10. 2022, Празник књиге, XVI); Настанку култа погодвале су сама стварност и кнежева мученичка смрт, *будући га* је за установљење светачког култа она неопходна. (Политика, 23. 7. 2024, 22) итд.

Везник *будући га* чест је у употреби не само у савременом него и у Вуковом језику, „мада се структуре реченица с овим везником доста разликују у Вуковом и данашњем језику. У Вуковом језику он по правилу уводи антепози-

3 Истина, поједини граматичари, без икаквих аргумената, не сматрају га ни позиционо слободним ни узрочно општезначањским, као нпр. П. Мразовић и З. Вукадиновић (1990:378), које потпуно неосновано тврде: „Субјунктор *будући га* је синониман са узрочним субјунктором *како*. Подређена реченица са овим субјунктором стоји увек испред надређене (sic!). И субјунктор *будући га* и *како* упућују на познати узрок (sic!) за разлику од субјунктора *јер*“.

тивну узрочну клаузу а у основној је клаузи готово увијек употребљен корелативни замјенички прилог *зайшо* или *ѿако*, и то као редуликатор узрока и семантички верификатор посљедичности структуре чији је члан. Тај се корелативни прилог у савременом језику у овим сложеним реченицама готово никад не употребљава. „Вук очито редулицира узрочност (једанпут везником, други пут прилогом) зато што *дугући га* још увијек не осјећа као чисти (узрочни) везник, пошто се само *дугући* преко кога је настао овај везник могло, како је то Мусић показао, употребљавати у различитим значењима па, да би тај везник једнозначно одредио, Вук врши узрочну редулицирајућу замјеничку прилогом анафорског типа“⁴ (Ковачевић 1998: 129–130, уп. и: Милановић 2023:87; Ђуркин 2018:218–219; Павловић Јовановић 2023: 319). Таман колико се, кад су корелативи у питању, Вуков језик разликује са савременим српским језиком, толико се подудара са језиком славеносрпских писаца 19. вијека, у коме је „употреба корелатива *зайшо*, као и *ѿо* и *ѿако*, била сасвим уобичајена“ (Милановић 2003:82). То је и разумљиво ако се зна да је „базу вуковског идиома чинио разговорни језик, махом лишен корелација, тако да у Вуково време од корелатива у књижевном језику егзистирају углавном они утемељени у писаној српској традицији, тј. књишког порекла, али у редукованом броју“ (Милановић 2003:85).

4 Упореди неколика примера из Вукових дела: ...но *дугући га* је у даија било више војске него у њега, *зайшо* није могао то одма учинити. – Намастир је овај у великој врлети, и *дугући га* је врло високо, *зайшо* је готово свагда маглом прекривен. –...али *дугући га* је био завладичен, *ѿако* тога није могао учинити.

Изузетно су ријетке у Вуковом језику реченице с везником *будући* да без корелатива (в. Ковачевић 1998: 130; Ђуркин 2018: 2019), какав је сљедећи: ...и *дугући га* их је много више било, нијесу се дали.

Још више неголи по употреби везника *будући да*, Вуков језик се од данашњег српског књижевног (стандардног) језика разликује по употреби адвербијализираног партиципа *будући*. На основу напријед наведених примјера из Вуковог језика, које је цитирао А. Мусић, види се да Вук адвербијализирани партицип *будући* употребљава у творби таутосубјекатских и хетеросубјекатских конструкција у вриједности „споредне реченице“ и са именицом, и са придјевом и са партиципом претерита пасива, и то и у узрочном, и у допусном и у временском значењу. У савременом српском књижевном (стандардном) језику адвербијализовани партицип *будући* твори конструкције са именицом или придјевом (и правим и трпним, као и оним насталим попридјевљавањем глаголског прилога) искључиво у узрочном значењу (тј. у вриједности кондензоване узрочне клаузе) са нужно изостављеним субјектом који је кореферентан са субјектом или објектом управне клаузе, као нпр.:

Будући одличан њознавалац људске ѡаштине [← будући да је одличан познавалац људске таштине], Кинугаса не пропушта прилику да на самом крају филма убедљиво поентира. (Политика, 21. 5. 2022, КУН, 10); *Будући линѡисѡа* [← будући да сам лингвиста], био сам заинтересован како му је то успело. (Политика, 2. 4. 2021, 13: Данко Шипка); Мислим да човек постаје ближи идеалу, ако, *будући невин* [← будући да је невин], прима на себе кривицу за оно што, може бити, није учинио. (Политика, 31. 12. 2023. – 2. 1. 2024, 22); *Будући заробљен* [← будући да је заробљен], састављен од противречности која укида сваку могућност сазнања, наративни глас у једном тренутку закључује да живи у распарчаном свету. (Политика, 1. 4. 2023, КУН, 5); А како се завршила [косовска] битка? Историја нас учи да су Срби, *будући знаѡно малобројнији* [← будући да су били знатно малобројнији], изгубили. (Политика, 24. 8. 2024, КУН, 5: Бошко Ломовић); Дотична особа, *будући неѡѡјеѡа*

ио било ком за изборну кампању бијном параметру [← будући да је непостојећа по било ком за изборну кампању битном параметру], није била прва на листи кандидата за одборнике. (Данас, 21. 6. 2022, 21) итд.

Конструкције с адвербијализованим партиципом *будући* у савременом језику имају, дакле, искључиво узрочно значење са подразумејивајућим субјектом који је кореферентан са субјектом или објектом управне клаузе. Од Вука до данас конструкције с партиципским *будући* престале су бити полисемантичне, и постале чисто узрочне, а изгубиле су, као и сви партиципи, могућност употребе у хетеросубјекатским конструкцијама. Оне имају, како смо то у посебном раду показали (Ковачевић 2023:5-29), вриједност полукондензатора узрочне зависне клаузе с именским предикатом. На први поглед изгледа да су ове конструкције, као то и М. Стевановић (1979:891) тврди, узрочне реченице с везником *будући да* „у облику само првог дела без везника *да* у случајевима реченица без глаголског дела предиката.“ Једноставније речено, Стевановић сматра да је *будући* у овим конструкцијама скраћени везник *будући да*. Из тога би произлазило да су дате конструкције, попут оних с допусним везницима,⁵ безглаголске клаузе. А нису, него су реченични

5 Као нпр.: Ми смо једина земља на Балкану и у Европи која се, *иако мала*, још држи. (Вечерње новости, 28. 6. 2022, 20); Скерлић је, *мада феминистка*, на политичком пољу био уосталом тврдо убеђен у урођену инфериорност жене. (Политика, 9. 6. 2022, 23); *Премда мање њевна*, облеће [сунчаница] још око облачних брегова. (Политика, 27. 7. 2024, КУН, 2); Тада ћу доћи на прославу и ја, *макар и незван*. (Вечерње новости, 20. 1. 2016, 18); Тај режим, *ипремда неидеалан*, био је углавном онај о коме је он сањао и за који се борио. (Вечерње новости, 16. 9. 2024, 28); *Иако срећно заљубљен*, она га присиљава да преиспита свој буран љубавни живот. (Политика, 9. 6. 2023, 36); Помислим да је Марија Тодорова, *иако одсујна*, звијезда и ове вечери. (Данас,

чланови у функцији предикатског апозитива (в. Ковачевић 2023: 16-17).

У посебном раду (Ковачевић 2023) констатовали смо да се „у прилог тврдњи да су овакве конструкције предикатски апозитиви као секундарни неморфологизирани предикати могу навести бар три критеријума: 1. да *будући* у оваквим конструкцијама задржава статус копулативне партиципске форме, јасно је већ по томе што уза њ није могуће употријебити неглаголски предикат с копулом, него само предикатив, уп.: *Будући линивисџа, дио сам заинџересован како му је џо усџело.* → **Будући сам линивисџа, дио сам заинџересован како му је џо усџело*; 2) да овакво *будући* задржава особине копулативног глагола, види се по томе, што је за разлику од везника, подложно негирању, као нпр.: *То је било месџо које је, не будући ни Небо ни Пакао, изџледа, одџоварало, оџџриликџе, оном реџиону који је одређен да буде досуђен онима који су одређени да џу џриџреме своју будућу кандџаџуру за Небо.* (Политика, 16. 6. 2022, 21); 3) да *будући* у оваквим конструкцијама није прави везник, показатељ је и чињеница да не мора, као сви везници, доћи на почетку конструкције, него може бити и на њеном крају, као нпр.: *Милош, у њеџовим рукама будући, није моџао ниџџа друџо реџи неџо: „Добро, чесџиџи џашо, да иџемо а кажемо народу да џресџане од доја, и да џледамо да се куџи оружје“.* (Вук 2005: 240)“ (Ковачевић 2023: 17).

Сви ти критеријуми, чак и ако би се овакво *будући* третирао као скраћено *будући да*, показују да полукодензоване конструкције *будући+џриџев* или *именица* не треба сматрати безглаголским клаузама, него усложњеним предикатским апозитивом као дијелом монопре-

---

14-15. 10. 2023, Недеља, X); *Иако марксисџа*, није био затворен за друге теорије, *иако социјалисџа*, није допустио да га зароби власт. (Вечерње новости, 9. 5. 2023, 24); *Иако лицемерно*, то је у реду. (Вечерње новости, 4. 9. 2022, 2) итд.

дикатске јединице – клаузе или реченице. (уп. и: Булић 2021:202; Крсник 2021:243). Такво одређење подржава и чињеница да статус клаузе нема у српском језику ниједна конструкција структурисана са (првим) дијелом сложеног везника, чему су потврда и конструкције са лексемама *као* и *нејо* (в. о тим конструкцијама опширно у Ковачевић 2023:17-24).

Партиципско *дугући* претходило је везнику *дугући га*, тако да је нелогично тумачење да је овакво *дугући* настало скраћењем сложеног везника *дугући га*. Уосталом, адвербијализовани партицип *дугући* и везник *дугући га* никад нису нити могу бити супституентни. Међутим, поред партиципског *дугући* у српском језику постоји и хомоформно везничко *дугући*. То *дугући* замјењиво је везником *дугући га*, јер је, по мишљењу А. Мусића, и настало скраћењем везника *дугући га*, односно редукцијом *га* из сложеног везника *дугући га*, тј. свођењем *дугући га* на само *дугући* у истој везничкој функцији. Но, послушајмо Мусића: „Поред реченица са *га* веже се партиципом *дугући* исто таква реченица без *га*; на пр. Не би се ти зачудио у оваком случају томе слепцу, *дугући* он ни зраке ни доброће бисера не види? Ј. Рајић. У таквим примјерима, који су врло ријетки (Даничић у Акад. рј. I, стр. 370. осим споменутога наводи само још један примјер исто из 18. в.), држим да је *га* изостављено стога, што се *дугући уз га* више не осјећа као партицип, него само као каусални везник, а што *га* уза њ значи, заборавило се; тако се према другим каусалним и друкчијим везницима, уз које *га* не долази, и код *дугући* стало изостављати.“ (Мусић 2031:176).

А на данашњи српски књижевни језик може се примијенити Мусићева констатација да су примјери с везником *дугући* „врло ријетки“. Постојање тог везника, међутим, потврђују и рјечници савременог језика, гдје се *дугући* не сматра копулом него простим везником.

Тако нпр. *Речник српског језика* под одредницом *будући* наводи: „везн. (обично с везником „да“) *йошйю, јер, зайю шйю*“. (2007: 119). „Обично“ значи најчешће, а не искључиво, тако да рјечничка дефиниција не искључује везничку употребу *будући* без „да“, него само констатује да је тај везник „обичнији“ са „да“, иако за потврду везничке форме *будући* не наводи ниједан примјер. И у Речнику САНУ за *будући* се наводи да је „св(еза) узрочна, обично с везником „да“, али се везничко *будући* поткрепљује једним примјером из језика Стојана Новаковића: *Чујући йю цар, будући је веома људио кћер своју, и будући је знао да је краљ родом из краљевске лозе, обрадује се йюме*. (РСАНУ 1962:253). Везник *будући* у вриједности *будући да* обичан је и доста фреквентан код војвођанских славеносрпских писаца 19. вијека, као и у административно-правним текстовима из 19. века (Павловић Јовановић 2023:327–328).

Наш корпус показује да се *будући* у вриједности везника *будући да* у савременом српском језику јавља у финитним клаузама првенствено као идиолектизам, тј. као стилска одлика појединих аутора, што потврђују и сљедећи примјери:

Срамотно или не, **будући** ме сјорови са јурјарима уојће нису занимали, и сам сам се упустио у потрагу за гласинама. (Кекановић 2021, 144); ...песнику је, и данас, дато, **будући** је ослоњен на вечноживо дрво, да домаши неопстижно. (Вечерње новости, 25. 2. 2024, 2: Селимир Радловић); На нивоу демократије смо политички пигмеји. Ми о демократији више ништа не знамо нити умемо да користимо институције које имамо, **будући** инстййуције демократије више и немамо осим формално (Радар, 25. 7. 2024: Кокан Младеновић); Тито је у том погледу био најстрпљивији, **будући** је Крлежу знао огранице и чак био с њим у пријатељству. (Вечерње новости, 16. 9. 2024, 27: Милован Ђилас); У затвору, по доласку усташа на власт, један скојевац га је плунуо – причао ми је – добавивши му да се

чуди шта ће и он ту, *будући* је „изгајица“. (Вечерње новости, 16. 9. 2024, 28: Милован Ђилас); **Будући** сам *йрехлађен* а био ред да ја идем код Матије, дошао је Матија код мене у 18ч. (Политика, 16. 5. 2022, 21: Милован Ђилас); Али и у таквој „свеобухватној концепцији“ многе ствари измичу контроли; рецимо што (у)радити с великим писцем Ивом Андрићем, камо га смјестити, **будући** овај наш *нобеловац* *измиче свим сйтереоийийима*. (Данас, 19–20. 2. 2022, Недеља, III: Јарослав Пецник); Узгред, тужитељица за ратне злочинце Снежана Станојковић добро зна да осумњичене / оптужене може процесуирати само у одсутности (што правосудна пракса ЕУ не држи валидним) **будући** су *недо-сйуйини срйском йравосуђу*. (Данас, 11–12. 6. 2022, Недеља, III: Јарослав Пецник); Недавно ме је новинарка загребачког „Вечерњег листа“ замолила да јој, **будући** *йроводи анкейшу*, покушам одговорити на питање како ће се живјети у РХ до краја ове године. (Данас, 11–12. 3. 2023, Недеља, III: Јарослав Пецник) итд.

Међу ауторима код којих су забиљежени примјери с везником *будући*, као што се види, има оних што припадају актуелној садашњости (писци Драго Кекановић и Селимир Радуловић, редитељ Кокан Младеновић и новинар Јарослав Пецник), али и оних из најближе прошлости (писац и политичар Милован Ђилас)⁶. Код неких

6 Интересантно је да се везничко *будући* без *да* сусреће у језику Марка Миљанова, који је у основи кучки говор, дијалекатски језик подударан (раз)говорном народном језику, па и није у правом, данашњем смислу књижевни језик, него је књижевни језик тек према Вуковим критеријумима с почетка стандардизације српског народног језика да је „све исправно што се налази у народном језику“. Ево примјера узрочних реченица с везником *будући* из дјела М. Миљанова *Примјери чојсйва и јунашйва* и *Живој и обичаји Арбанаса*:

Божо Илин се намјерио у Скадар (не знам како је Туцима уграбио ђевојку, **будући** је *давно било*), таке ју доведе у Куче и вјенча ју за жену. (Миљанов, *Примјери*: 64); И сви Арнаути,

смо забиљежили само појединачне примјере ових реченица (Д. Кекановић, С. Радуловић и К. Младеновић), код других већих број као готово досљедну идиолекатску стилску црту (код М. Ћиласа и Ј. Пецника). Семантички подударни везници *будући га* и *будући* ипак се у савременом језику позиционо разликују: везник *будући га* најчешће уводи узрочне клаузе у препозицију, а везник *будући* по правилу у постпозицију у односу на надређену клаузу.

Везник *будући*, како смо већ видјели на основу његовог представљања у рјечницима српског језика, не карактерише се као некњижеван, него се сматра варијантом обичнијег везника *будући га*. Уосталом, на његову ненормативност не упућују ни најзначајнији српски језички савјетници⁷. Међутим, у варијантама српског

крсћенин и некрсћенин, који су на села, и много дана и ноћи у муке провели, тражећи прилику да убију Илију и Рака, и с тијем себе прославе, сад га ти исти Арнаути питају, ка мајка своје дијете, наслањајући Арнаут Илијину главу на своју лијеву руку, а десном руком у уста Илијина меће залогаје и чашом пригиње, **будући** Илија није мога себе служити својјими рукама. (Миљанов, Живот и обичаји, 197-198); Турци су метнули Арбанасе у Ора'ово зато навр' главе од Куча, како ја с Кучима нећу моћ' никако бој чињет', **будући** је село Ора'овско најјорње од Куча (Марко Миљанов, Живот и обичаји, 217).

Забилежили смо један примјер и из језика Стефана Митова Љубише, који је такође више народни него књижевни у значењу стандардни српски језик:

Будући му оцу мрла дјеца у њовоју, градске бабе гаталице напуге му матер (Кату Брдареву из Грбља) да изложи на раскршћу прво мушко дијете које роди, како би му се нашла намјерна кума. (Политика, 11. 3. 2023, КУН, 4: Стефан Митров Љубиша).

7 Али зато у варијантама српског језика, бошњачкој и хрватској, везник *будући* проглашава се ненормативним. Тако Х. Булић каже: „У савременом босанском није прихватљиво да се *будући* допуни личним глаголским обликом без додавања ријечи *га*“ (Булић 2021: 202), док се у приручнику за полагање „хрватског“ на матури каже: „Veznik *budući* ne pripada standardnomu

језика, бошњачкој и хрватској, везник *дугући* сматра се ненормативним. У савременом српском језику он је иди-олекатска особина појединих аутора. Зато га је најбоље сврстате у стилематоре⁸, тј. стилски маркиране везнике. (О стилематорима в. Ковачевић 2025). Опештеупотребну вриједност има везник *дугући га*, док је *дугући* као његов синоним изразито стилски обиљежен, и може се сматрати само индивидуалном стилском особином појединих аутора, најчешће књижевника.

Хронолошки развој ова два везника ишао је, како то Мусић наглашава, од *дугући га* према *дугући*. То потврђују и дијахроне потврде употребе ових везника. Везник *дугући га*, како показују примјери у Рјечнику ЈАЗУ, потврђен је у 17. вијеку (Милановић 2003:86), а везник *дугући* тек у 18. вијеку, и то само са два примјера (Мусић 1931: 176). Поједини истраживачи језика предстандардне епохе доводе у питање наведени хронолошки међуоднос везника *дугући га* и *дугући*. Тако Ј. Павловић Јовановић, на основу употребе ових везника у административно-правном стилу српскога језика XIX вијека, у коме је честа синонимна употреба везника *дугући га* и *дугући*

---

jeziku. Umjesto njega treba upotrebljavati veznik *budući da*“, а уз то рестрингира и његова позициона реализација: „*Budući da* uzročni je veznik koji treba upotrebljavati isključivo na početku rečenice, tj. samo kad u zavisnosloženoj uzročnoj rečenici zavisna surečenica prethodi glavnoj.“ (*Hrvatski na maturi* <<http://matura.ihjj.hr/sintaksa.html>>)

- 8 „Везивне ријечи (конјунктори и субјунктори) на два начина могу добити статус стилематора: а) употребом форми везивних елемената несвојствених стандардном језику, и б) структурним онеобичајењем синтаксичке конструкције заснованом на изневјеравању и надограђивању граматичких правила употребе конјунктора и/или субјунктора. Статус стилематора тако имају или а) саме форме конјунктора и/или субјунктора, или б) онеобичајена форма синтаксичке конструкције изазвана стилематичном употребим конјунктора и/или субјунктора.“ (Ковачевић 2025: 36).

сматра да форма *будући* „представља претходну фазу у развоју сложеног везника *будући га*. Примери уведени везником *будући* налазе се у све три позиције (препозицији, интерпозицији и постпозицији). Показују благу тенденцију ка постпозицији. Обично су без корелатива. [...] Учесталост примера са везником *будући* у односу на конкурентну форму *будући га* показује да се ради о хронолошком слоју у повлачењу. Пошто је форма везника *будући* изоморфна са облицима глаголског прилога садашњег и са обликом партиципа презента у мушком роду, долази до њеног повлачења, да би се задржала структурно и значењски транспарентнија форма *будући га*“.⁹ (Павловић Јовановић 2023: 326).

Наведено схватање на први поглед, али само на приви поглед, изгледа логично јер се заснива на начелу да нешто што је компонента сложеног везника мора хронолошки претходити настанку тог везника. Међутим, том привидно логичном закључивању противурјече неспорне емпиријске чињенице. Најприје, вријеме настака једнога и другога везника (везник *будући га* јавља се цијели вијек прије везника *будући*). А потом и (не) постојање корелатива: корелативне реализације с везником *будући га* много су старије од оних некорелативних (в. Милановић 2003: 85–89). Та чињеница нужно имплицира да је везник *будући*, који се „обично јавља без корелатива“, нужно хронолошки млађи од везника *будући га*. Мусићева тврђња да је везник *будући* настао скраћењем

9 Из новинског језика забиљежили смо један примјер реченичне амбивалности конструкције с лексемом *будући*, јер се та лексема у датом реченичном контексту може тумачити и као глаголски прилог садашњи и као попридјевљени глаголски прилог садашњи: Чак ни он, **будући** [→ јер је био // који је касније био] *јенерал и васийијач краља Александра Обреновића*, није одолео искушењу да се бави трагањем за материјалним остацима минулих епоха. (Политика, 17. 5. 2024, 20).

дугући да тако је емпиријски много утемељенија од супротне тврдње да је везник *дугући да* настао проширењем везника *дугући*.

Истина, ни Мусићеви аргументи разлога скраћења везника *дугући да* на везник *дугући* нису много увјерљиви. Мусић, наиме, како смо већ цитирали, каже да је *дугући уз да* изгубило статус партиципа и осјећало се „само као каусални везник, а што *да* уза њ значи, заборавило се; тако се према другим каусалним и друкчијим везницима, уз које *да* не долази, и код *дугући* стало изостављати.“ Први дио Мусићеве тврдње је неспоран: *дугући* уједињено са *да* престало је бити партицип и постало сложени везник. Али само у оквиру *дугући да*, јер је тек сједињење с везником *да* омогућило потпуно разилажење унутарвезничког *дугући* са партиципском употребом. Други дио тврдње који се односи на аналогију са „другим каусалним и друкчијим везницима“ емпиријски је непотврдљив. Јер, нема ниједнога ни каузалнога ни било ког другог простог (моноксичког) зависног везника који је настао скраћењем сложеног везника тако што се из његовог састава редукује општезависни везник *да* (или *шћо*), с обзиром на чињеницу да „у формирању сложених везника у српском језику од свих простих зависних везника најчешће учествују везници *шћо* и *да*“ (Ђуркин 2018:434). Зато је готово реторичко питање: је ли могуће да једна лексема (овдје *дугући*) која постаје дио сложеног везника тек кад се уједини с општесубординацијским везником (овдје *да*) може сама постати везник кад јој се укине веза с простим везником који је био нужни услов њеног везничког статуса? Вјероватнија је претпоставка да је *дугући* могло преузети функцију везника *дугући да* по аналогији. Наиме, онога тренутка када се партиципско *дугући* у конструкцијама са неглаголским лексемама (именицама и различитим придјевима) почело употребљавати искључиво у узрочном значењу (какав

је случај у савременом српском књижевном језику) и унутарвезничко *будући* почело се уз финитне глаголске облике употребљавати само у вриједности цијелог везника *будући га*. Такву претпоставку подржава чињеница да је *будући* уникатан примјер прерастања сложеног (вишелексичког) везника у прости (монолексички)¹⁰.

Једна од нужних карактеристика свих сложених везника јесте „блокираност конституената“, која подразумемијева „то да у сложену везничку структуру није могуће уметање каквог елемента између њених интегралних дијелова“ (Ђуркин 2018: 37). Међутим, Ј. Павловић Јовановић указује да се у административно-правном стилу српскога језика XIX вијека „изузетно ретко везник [*будући га*] може разбити речцом *иак*, која уноси значење супротности у односу на претходни контекст или очекивања адресанта“¹¹ (Павловић Јовановић 2023: 320). Та особина није страна ни употреби овога везника у савременом српском језику, само што се не своди само на ријечцу *иак*, него укључује и ријечце *и*, *међуџим* и *дакле*,¹² што потврђују и следећи примјери:

-
- 10 Због тога није ни чудно што се таква његова употреба, будући несистемска, проглашава ненормативном.
- 11 Ево тог примјера: *Будући иакъ, га* поредакъ изискуе, да се све квите, кое Началничества разнымъ лицама при пријманю каквы прихода, и новаца издавала буду, свагда и свуда по еднакой форми пишу и издаю, то се прилаже овде за образаць, како треба квите да буду написане (Павловић Јовановић 2023: 322).
- 12 Један примјер „раздвајања“ везника *будући га* лексемом *међуџим* биљежи и Х. Булић (2018:200) и користи га као аргумент да „конструкција *будући га* није везник (једна ријеч)“: ***Будући, међуџим, да*** и сам ауџор *истиче* како неки типови поредбених клауза имају изразито начинско значење, њихов опис (...) од изнимне је важности за разматрање начинских зависних клауза. (Исмаил Палић).

Будући, међутим, да је уметница, националне пензије [Констракта] неће добити. (Курир, 20. 5. 2022, 5: Светислав Басара); **Будући и да је рок за доношење кандидатуре истражао**, и како се нико други није јавио, очекује се да Човић ускоро преузме руковођење КСС. (Вечерње новости, 25. 9. 2024, 37); **Будући, дакле, да је циљ рада утврдити семантичко поље лексема „оцац“ у корпусу Сладојеве поезије**, методолошки се анализа ослања као на темељне лексиколошке теорије – компоненцијалну и концептуалну. (Миланка Бабић, „Лексема ‘оцац’ у поезији Ђорђа Сладоја“, у зб. *Оцац у српском језику, књижевности и култури*, Андрићград: Андрићев институт, 2024, 12).

У структуру везника *будући да* очито се могу уметати само неке од ријечци различитих значења: значења супротности (*међутим, ипак*), конклузивности (*дакле*) и логичке конјункције (*и*). Тиме овај ријечцом усложњени субјунктор заправо постаје и текстуални конектор, који указују на тип логичког односа дате реченице (у ствари исказа) с претходном реченицом или реченицама (односно исказима), чиме своју субјункторску функцију у саставу сложене реченице надограђује конекторском у саставу текста. То је врло специфичан тип интерференције субјункторске са конекторском функцијом једног везивног елемента¹³.

И не само да везник *будући да* с уметнутом ријечцом као текстуалним логичкосемантичким оператором на специфичан начин структурише текст него он на врло специфичан начин може структурисати и вишеструкосложену реченицу. Наиме, при координацији више зависних узрочних реченице с овим везником нужно се испред сваке од кородинираних калуза не понавља цијели сложени вез-

13 Тип који се, колико нам је познато, уопште и не спомиње у иначе сиромашној србистичкој литератури о конекторима. О односу конектора према морфолошким и синтаксичким везницима в. у Ковачевић (2025: 32–35).

ник: само испред прве од кородинираних клауза нужна је употреба цијелог сложеног везника *будући да*, док се испред сваке наредне координиране клаузе може употребијити само везник *да*, као нпр.:

Будући да у нову сезону улази као бб8. играч на свету, а **да** [← будући да] није играо више од шест месеци, има прилику да уђе на надметања са заштићеним ренкингом. (Вечерње новости, 19. 12. 2023, 44); **Будући да** није имао довољно војске **и да** [← будући да] је страховао од новог устанка, наредио је да се Срби разоружају. (Политика, 15-16. 2. 2024, специјални додатак „220 година од збора у Орашцу“, VI); **Будући да** се књижевна дела обрађују по плану и програму наставе и учења које доноси Министарство просвете, **да** [← будући да] се за то не тражи сагласност родитеља, **да** [← будући да] се може протумачити као омаловажавање професора српског језика и књижевности питање да ли су прочитали роман који обрађују на часовима, „Политика“ је од повереника за информације од јавног значаја тражила да појасни да ли су гимназије у обавези да одговоре на захтев Синдиката запослених полиције. (Политика, 23. 2. 20214, 7); **Будући да** је капетан Џек Спероу (Џони Деј) готово Србин (јер однедавно има и српски пасош), **да** [← будући да] је одликован престижном златном медаљом председника Републике Србије, **и да** [← будући да] је више пута боравио у главном граду, изразивши љубав према српском народу, али и домаћој шљивовици, многи у Србији су са одушевљењем дочекали одлуку суда у Вирџинији да бивша супруга Џонија Депа, Амбер Херд, мора да му исплати 10 милиона долара надокнаде штете и пет милиона долара казне због клевете. (Политика, 3. 6. 2022, 32); **Будући да** те грешке није спречио, **да** [← будући да] за њих није имао другачије решење, то што их сада накнадно помиње, не наноси му мање штете. (Данас, 12. 7. 2022, 5).

Без употребе *будући да* испред прве од координираних хомосемантичких клауза није могућа употреба

везника *да* испред друге или осталих координираних клауза. Тако је везик *да* заступник везника *будући да*, он контекстуално имплицира и форму и значење тог везника. Пошто координација клауза подразумијева употребу *да* умјесто и у вриједности *будући да*, логично је да се везник *да* не може употријебити ако прије њега у истој сложеној реченици није употребљен везник *будући да*, нити може замијенити везник *будући да* употријебљен испред прве од координираних клауза. (уп: **Будући да** [→ ***да**] у нову сезону улази као бб8. играч на свету, а **да** није играо више од шест месеци, има прилику да уђе на надметања са заштићеним ренкингом.) Комбиновањем употребе везника *будући да* и његовог контекстуалног еквивалента *да* вишеструкосложена реченица постаје кохезивно и кохеренцијски компактнија, јер се остварује „боља структурна међузависност међусобнокоординираних зависних реченица, а самим тим и стилска маркираност вишеструкосложене реченице“. Готово да добија и структурно-семантички статус микротекста. (Ковачевић 1998:239).

И да закључимо. Циљ рада је био да се издвоје и објасне несагласни ставови дијахроничара око појединих аспеката његове анализе, али и да се направи својеврсна контрастивна анализа употребе овога везника (и његових варијаната/компонената) у предстандардним идиомима, у језику Вука Караџића и у данашњем српском књижевном језику.

У детаљаној анализи научно најутемељенијег и најреlevantнијег рада А Мусића (1931) показано је како је везник *будући да* настао преко примјера у којима је субјекат адвербијализованог партиципа презента активног глагола *дисти* показна заменица средњег рода *ѿо* чији се садржај исказује експликативном реченицом с везником *да*. Или још краће: везник *будући да* настао је елидирањем субјекатског катафорског замјеничког елемента

џо: *бугуџи џо да* → *бугуџи да* (као нпр.: *Бугуџи (џо) да* киша пада, остат ћемо код куће). Тај замјенички катафорички елемент био је нужна карика у формирању везника *бугуџи да*, карика која је недостајала таутосубјекатским и хетеросубјекатским конструкијама с адвербијализираним партиципом *бугуџи* е да би се преко њих формирао сложени узрочни везник *бугуџи да*.

Везник *бугуџи да* чест је у употреби не само у савременом него и у Вуковом језику, мада се структуре реченица с овим везником доста разликују у Вуковом и данашњем језику. У Вуковом језику он по правилу уводи антепозитивну узрочну клаузу а у основној је клаузи готово увијек употријебљен корелативни замјенички прилог *зџо* или *џако*, и то као редуликатор узрока и семантички верификатор посљедичности структуре чији је члан.

Још више него по употреби везника *бугуџи да*, Вуков језик се од данашњег српског књижевног (стандардног) језика разликује по употреби адвербијализираног партиципа *бугуџи*. На основу примјера из Вуковог језика, које је цитирао А. Мусић, види се да Вук адвербијализирани партицип *бугуџи* употребљава у творби таутосубјекатских и хетеросубјекатских конструкија у вриједности „споредне реченице“ и са именицом, и са придјевом и са партиципом претерита пасива, и то и у узрочном, и у допусном и у временском значењу. У савременом српском књижевном (стандардном) језику адвербијализовани партицип *бугуџи* твори конструкије са именицом или придјевом (и правим и трпним, као и оним насталим попридјевљавањем глаголског прилога) искључиво у узрочном значењу (тј. у вриједности кондензоване узрочне клаузе) са нужно изостављеним субјектом који је кореферентан са субјектом или објектом управне клаузе, као нпр.: *Историја нас учи да су Срди Косовску биџку, бугуџи знаџно малодројнији* [*← бугуџи да су били знаџно малодројнији*], *изџубили*.

Од Вука до данас конструкције с партиципским *дугући* престале су бити полисемантичне, и постале чисто узрочне, а изгубиле су, као и сви партиципи, могућност употребе у хетеросубјекатским конструкцијама.

Партиципско *дугући* претходило је везнику *дугући га*, тако да је нелогично тумачење да је овакво *дугући* настало скраћењем сложеног везника *дугући га*. Уосталом, адвербијализовани партицип *дугући* и везник *дугући га* никад нису нити могу бити супституентни. Међутим, поред партиципског *дугући* у српском језику постоји и хомоформно везничко *дугући*. То *дугући* замјењиво је везником *дугући га*, јер је, по мишљењу А. Мусића, и настало скраћењем везника *дугући га*, односно редукцијом *га* из сложеног везника *дугући га*, тј. свођењем *дугући га* на само *дугући* у истој везничкој функцији (као нпр.: *Чуди се шѝа ће он ѝу, дугући је „издајица“*). Наш корпус показује да се *дугући* у вриједности везника *дугући га* у савременом српском језику јавља у финитним клаузама првенствено као идиолектизам, тј. као стилска одлика појединих аутора.

Хронолошки развој ова два везника ишао је, како то Мусић наглашава, од *дугући га* према *дугући*. То потврђују и дијахроне потврде употребе ових везника. Везник *дугући га*, како показују примјери у Рјечнику ЈАЗУ, потврђен је у 17. вијеку, а везник *дугући* тек у 18. вијеку, и то са само два примјера. Поједини истраживачи језика предстандардне епохе доводе у питање наведени хронолошки међуоднос везника *дугући га* и *дугући*. На основу честе синонимне употребе везника *дугући га* и *дугући* у језику текстова XIX вијека изведен је закључак да форма *дугући* „представља претходну фазу у развоју сложеног везника *дугући га*.“ Том тумачењу, међутим, противурјече неспорне емпиријске чињенице. Најприје, вријеме настанка једнога и другог везника (везник *дугући га* јавља се цијели вијек прије везника *дугући*). А потом и (не)

постојање корелатива: корелативне реализације с везником *дугући да* много су старије од оних некорелативних. Та чињеница нужно имплицира да је везник *дугући*, који се „обично јавља без корелатива“, нужно хронолошки млађи од везника *дугући да*. Мусићева тврдња да је везник *дугући* настао скраћењем *дугући да* тако је емпиријски много утемељенија од супротне тврдње да је везник *дугући да* настао проширењем везника *дугући*.

ИЗВОРИ

а) дјела из књижевности и есејистике:

Вук – Вук Стефановић Караџић, *Животи и обичаји народа српскога*, Београд: Политика, Народна књига, 2005.

Кекановић – Драго Кекановић, *Привржености*, Загреб: СКД „Просвјета“, 2021.

Миљанов – Марко Миљанов: Марко Миљанов Поповић, *Примјери чојсйва и јунашйва / Животи и обичаји Ардана, Фрајменйи, / Писма / Библиографија*, Сабрана дјела, Критичко издање II, Титоград: ЦАНУ, НИО „Побједа“, 1990.

б) публицистички стил – новине:

Блиц – *Blic*, dnevne novine iz Beograda.

Вечерње новости – *Вечерње новости*, дневне новине из Београда.

Данас – *Danas*, dnevne novine iz Beograda.

Курир – *Kurir*, dnevne novine iz Beograda.

Политика – *Полијика*, дневне новине из Београда.

Радар – *Radar*, nedeljne novine iz Beograda.

ЛИТЕРАТУРА

- Булић 2021: Halid Bulić, *Veznici u savremenom bosanskom jeziku*, Sarajevo: Filozofskifakultet.
- Ђуркин 2018: Веселина Ђуркин, *Сложени зависни везници у српском језику (и њихова функционално-стилска дисјункција)*, Београд: Јасен.
- Караџић 1818: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истаколован њемачким и латинским ријечима, скупио ја и на свијет издао Вук Стефановић*, Беч: у штампарији Јерменског манастира. [фототипско издање, приредио Павле Ивић, Београд: Просвета, Нолит, 1987].
- Кашић 1968: Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Ковачевић 1986: Милош Ковачевић, „Спорни везник с обзиром да“, *Наш језик* XXVII/1–2, 101–113.
- Ковачевић 1988: Miloš Kovačević, *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo: Svjetlost.
- Ковачевић 1998: Милош Ковачевић, *Синтакска сложене реченице у српском језику*, Београд, Србије: Рашка школа, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета.
- Ковачевић 2023: Милош Ковачевић, „Полукондензацијске конструкције у српском језику“, *Српски језик*, XXVIII, 5–29.
- Ковачевић 2025: Милош Ковачевић, „Везници као морфолошке, синтаксичке, стилистичке и текстуалне јединице“, *Српски језик* XXX, Београд, 2025, 5–42.
- Крсник 2021: Davor Krsnik, *Složeni i sekundarni predikati u hrvatskome jeziku na primjeru konstrukcija s predikatnim instrumentalom te s riječju KAO*, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (pristup: 27. 4. 2021). <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A4130> (приступ: 9. 2. 2022.)
- Маретић 1963: Томо Маретић, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Милановић 2003: Александар Милановић, „Корелативи у српској сложеној реченици из XIX века“, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 31/1, 81–90.

- Мразовић, Вукадиновић 1990: Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Мусић 1931: August Musić, „Будући да“, *Južnoslovenski filolog* XI, 173–178.
- Павловић Јовановић 2023: Јелена Павловић Јовановић, „Узрочне клаузе уведене везником *будући (да)* у административно-правном стилу српскога језика 19. века“, *Књижевности и језик*, 70/2, Београд, 317–333.
- Речник 2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ 1962: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, књ. 2, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1962.
- Стевановић 1969: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (грамајички системи и књижевнојезичка норма)*, II, Синтакса, Београд: Научна књига.

Miloš Kovačević

HISTORICAL AND CONTEMPORARY PERSPECTIVES ON THE CONJUNCTION BUDUĆI (DA)

Summary

This paper analyses the status of the Serbian language conjunction *budući (da)* [*Engl. since, as or given that*] from historical and synchronic perspectives. The aim is to highlight and explain conflicting diachronic views on certain aspects of its analysis and to provide a contrastive analysis of this conjunction's usage (and its variants/components) in pre-standard idioms, the language of Vuk Karadžić, and contemporary standard Serbian.

The article begins by examining the interpretation of August Musić regarding the origin of the conjunction *budući da*, which has been understood differently in the literature. According to Musić, this conjunction arose from constructions in which the subject of

the adverbialised present participle of the active verb *biti* [to be] is the demonstrative pronoun *to* [*that*], whose content is explained by a clause introduced by the conjunction *da* [*that*]. In short: *budući da* originated by eliding the cataphoric subject pronoun *to*: *budući to da* → *budući da* (e.g., *Budući (to) da kiša pada, ostat ćemo kod kuće* [Since it is raining, we will stay at home]). This cataphoric pronominal element was a necessary link in the formation of the complex causal conjunction *budući da*, which was absent in earlier tautosubjective and heterosubjective constructions with the adverbialised participle *budući*.

The conjunction *budući da* is frequently used not only in contemporary language but also, surprisingly, in Vuk Karadžić's language, despite its absence in folk speech. However, sentence structures containing this conjunction differ significantly between Vuk's language and contemporary Serbian. Even more notable is the difference in the usage of the adverbialised participle *budući*. Examples from Vuk's language reveal that he used the participle *budući* in tautosubjective and heterosubjective constructions, with meanings equivalent to condensed subordinate clauses expressing causation, concession, and time. In contrast, in contemporary standard Serbian, the adverbialised participle *budući* appears exclusively in causal constructions (i.e., as a condensed causal clause) with the subject necessarily omitted and coreferential with the subject or object of the main clause.

From Vuk's era to the present, constructions with the participial *budući* have ceased to be polysemous and have become purely causal, losing, like all participles, the ability to appear in heterosubjective constructions.

The adverbialised participle *budući* and the conjunction *budući da* are never and cannot be substitutes for one another. However, alongside the participial *budući*, Serbian also contains the homonymous conjunctive *budući*, which can be replaced by the conjunction *budući da*. Chronologically, as Musić emphasises, the development of these two conjunctions moved from *budući da* to *budući*. Some researchers of pre-standard language advocate the opposite view, suggesting that the form *budući* represents a precursor stage to the development of the complex conjunction *budući da*.

This interpretation, however, contradicts indisputable empirical evidence. First, the temporal precedence of the two conjunctions (*budući da* predates *budući* by an entire century). Second, the presence (or absence) of correlatives: correlative realisations with *budući da* are much older than non-correlative ones. These facts explicitly demonstrate that the conjunction *budući*, typically used without correlatives, is necessarily chronologically younger than *budući da*. Musić's claim that the conjunction *budući* developed by the shortening of *budući da* is thus empirically far more substantiated than the opposite claim, which posits that *budući da* emerged from the expansion of *budući*.

Keywords: *budući*, *budući da*, adverbialised participle, complex conjunction, simple conjunction, predicative appositive, pre-standard idioms, Serbian literary language

Марина Ф. Курешевић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

АПСТРАКТНЕ ИМЕНИЦЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ПРОЗИ ПРОФАНОГ КАРАКТЕРА**

Циљ овог рада јесте да у наративним текстовима профаног карактера писаним средњим стилом српске средњовековне писмености региструјемо суфиксе за деривацију апстрактних именица, утврдимо њихову фреквенцију, те да уочимо разлику у односу на старословенски и српскословенски вишег, сакралног, стила у том погледу.

Истраживање је спроведено на три преписа Приче о Акиру Премудром, различита у погледу времена и места настанка, као и погледу стилске реализације језика у њима. Како би се извукли валидни закључци о језичким одликама средњег стила српске средњовековне писмености, резултати нашег истраживања упоређени су са ситуацијом забележеном у текстовима Српске Александриде и Романа о Троји.

Кључне речи: творба речи, апстрактне именице, старословенски језик, српскословенски језик, средњи стил, средњовековна проза.

---

* marina.kuresevic@ff.uns.ac.rs

** Овај рад финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу уговора бр. 451-03-47/2023-01-/200166, склопљеног с Филозофским факултетом Универзитета у Новом Саду.

1. Апстрактне именице у старословенском

Под апстрактним именицама подразумевамо речи којима се исказују физичке и људске особине и својства, апстрактни појмови и радње (или стања). Главно језгро ове лексичко-семантичке категорије чине структурно обележене речи, које су деривирани одређеним суфиксима као формалним показатељем апстрактног значења.

Руска научница Јефимова (2006) издвојила је продуктивне суфиксе за грађење апстрактних именица у старословенском језику: **-vje*, **-bstvo* / **-bstvije*, **-ostь*, **-ota*, **-ina* и мање продуктивне: **-izna*, **-yŋi*, **-ьda*, **-tva*, **-ьba*. Све су то афикси словенског порекла, само што су се они из прве групе показали нарочито продуктивним у процесу стварања нових речи. Иако су на тај начин изведене речи имале књишки карактер, ретко можемо говорити о правим калковима међу њима. Будући настале додавањем словенских афикса на словенске основе, често по грчким моделима, о њима пре можемо говорити као о књишким неологизмима (Грковић-Мејдор 2001: 29).

Поред изведених, у апстрактне именице, по семантичком критеријуму, могу се убројати и речи које немају творбени суфикс као показатељ њихове семантике, већ су настале деривацијом од глаголске основе. Такве су нпр. речи *гнѣвъ*, *грѣхъ*, *идъ*, *оукорь*, *походъ*, *љжа* и сл. Оне су махом изведене од простих или префиксираних глагола и саставни су део прасловенског лексичког слоја унутар старословенског. Понекад су први преводиоци старословенских текстова и тим речима додавали суфиксе (нпр. *похотъ* ~ *похотѣннѣ*), а дешавало се и да су на старе словенске афиксе додавали нове (нпр. *благостъ* ~ *благостъни*) како би их на формалном плану удаљили од разговорног језика (Јефимова 2006: 20–21). Тако су настајале творбене варијанте исте речи, које су се често повезивале са постојањем охридског и преславског центра писмености (Цејтлин 1977: 46–50), али

не треба искључити ни могућност да се у томе може огледати и индивидуална одлика писара.

2. Ситуација у редакцијском периоду и постављање задатка

Сви наведени модели наставили су да се употребљавају и у редакцијском периоду старословенског језика. Досадашња проучавања апстрактних именица у споменицима српске редакцијске писмености сакралног карактера потврдила су да се суфикс *-нзна*, непродуктиван и у старословенским споменицима, у редакцијском периоду губи, док је суфикс *-ѡтвнѡ* очуван, али као обележје високог стила изражавања.¹

Једно од актуелних питања историје српског језика јесте и – који су то творбени модели апстрактних именица били продуктивни у средњовековној прози профаног карактера? (Грковић-Мејдор 2007: 262). Будући да се зна да су ови текстови доминантно, с обзиром на тематику и жанр, били писани средњим стилем српске средњовековне писмености², у којем се у већој или мањој мери одражавају и процеси који су се дешавали у штокавском вернакулару, они представљају важан језички корпус за проучавање односа између наслеђа и иновација у погледу творбених модела заступљених у њима.

---

1 Као илустрација реченог може послужити једно истраживање књишких лексичких слојева у жанровски различитим делима Стефана Првовенчаног које је потврдило одсуство везника *-нзна*, док је суфикс *-ѡтвнѡ* забележен једино у Житију светога Симеона (Трзин 2004).

2 Р. Маринковић (2007: 318) језик којим је писана српска Александрида описује као „средњи језик између литерарног српске редакције и говорног, штокавског дијалекта“, што у овом раду прихватамао као одређење те језичке реализације.

Наш истраживачки задатак у овом раду јесте да у наративним текстовима профаног карактера писаним средњим стилем српске средњовековне писмености региструјемо суфиксе за деривацију апстрактних именица, утврдимо њихову фреквенцију, те да уочимо разлику у односу на старословенски и српскословенски вишег, сакралног, стила у том погледу. У фокусу наше пажње су апстрактне именице изведене суфиксима -нзна, -ость, -ота, -ыѣнн, -ьствнѣ, -ьство, -нѣ, -нна, -ьда, -ьба и -тва, док оне настале деривацијом од глаголске основе нису. Семантички аспект ових именица нам је био у другом плану. Такође треба нагласити да су све апстрактне лексеме и суфикси за њихово извођење у овом раду ортографски уједначени и да су бележени уређеним рашким правописом.

3. Корпус

Истраживање смо спровели на три преписа Приче о Акиру Премудром³, различита у погледу времена и места настанка, као и погледу стилске реализације језика у њима. То су: савински препис (у даљем тексту Сав. 29) из 1380. године, познат на основу издања И. Кузидове (2010: 499–506), писан српскословенским језиком нижег стила (Куршевић 2019); дубровачки препис (у даљем тексту Либро) из 1520. године, познат на основу издања М. Решетара (1926: 48–55), писан народним језиком штокавско-јекавског типа (Решетар 1952) и западнобосански препис (у даљем тексту НБС 53) из треће четвртине 16. века, познат на основу издања М. Куршевић (2019: 171–

3 У јужнословенској писаној традицији познате су многе верзије овог текста. Више информација о томе види у: Витић (2015); Куршевић (2019).

175), писан мешаним језиком (Курешевић 2016). Будући да су у питању варијантни текстови, као основни препис, на основу којег доносимо закључке, одабрали смо савински препис писан српскословенским језиком нижег стила, док су нам друга два служила као контролни корпус на основу којег се могу уочити неке иновације које сведоче о процесима који су се дешавали у вернакуларној бази.

Ради добијања шире слике о фреквентности суфикса за творбу апстрактних именица у средњем стилу српске средњовековне писмености, резултате нашег истраживања упоредили смо и са ситуацијом забележеном у кртичком издању Српске Александриде (у даљем тексту СА) (Станковић 2006), као и у препису Романа о Троји (у даљем тексту РоТ) (Масаловић 2006). Први је писан српскословенским језиком нижег стила (Курешевић 2014), а други у основи народним српским језиком са југоистока штокавштине (Ringheim 1951).

Свим текстовима је заједничко то што припадају истом типу дискурса (наративној литератури профаног карактера) мада са различитим уделом књишких и вернакуларних језичких елемената. Овако осмишљен корпус омогућио нам је увид у дистрибуцију и фреквенцију одређених суфикса у зависности од типа језика.

4. Резултати истраживања у компаративном контексту

Резултате истраживања ћемо представити према фреквентности употребе суфикса за творбу апстрактних именица у савинском препису Приче о Акиру Премудром (Сав. 29).

4.1. Најпродуктивнији суфикс за творбу апстрактних именица у овом тексту био је суфикс -нѝ. Наслеђен из прасловенског (Меје 1934: 357–358) и у старословен-

ском језику је био веома продуктиван. Помоћу њега су се градиле апстрактне именице од партиципске основе глагола (нпр. вѣскрѣсеннѣ, начатнѣ), од сложене именичке (нпр. наследнѣ, насланѣ) и од придевске основе (нпр. обнлнѣ, сѣдравнѣ). Учествовао је и у творби збирних, а ретко и у творби именица конкретне семантике (Јефимова 2006: 130–156). Дакле, поред тога што је био продуктиван, био је и полифункционалан.

У Сав. 29 забележено је 16 лексема изведених овим афиксом: 3 од именских (безоуднѣ, безчѣстнѣ, знаменнѣ) и 13 од глаголских основа (вѣзданнѣ, збаннѣ, наказаннѣ, недомншлѣннѣ, окованнѣ, повелѣннѣ, погоублѣннѣ, подолѣннѣ, пороуганнѣ, риканнѣ, оученнѣ, свезаннѣ и нѣненнѣ). Њих 5 није потврђено у старословенским споменицима (према СС 1999) (недомншлѣннѣ 'неразумевање'⁴, окованнѣ 'окивање', подолѣннѣ 'молба', риканнѣ 'рикање' и свезаннѣ 'везивање'), док глаголи од којих су изведене наведене лексеме јесу, што потврђује продуктивност овог суфикса и у средњовековном књижевном језику.

У друга два преписа овај творбени модел је ређе забележен (у Либро 8х, а у НБС 53 3х). Дубровачки препис чак бележи и лексеме изведене овим суфиксом које нису потврђене у Сав 29: арваннѣ, благооуфаннѣ⁵, прилежаннѣ, скончаннѣ и оуздаржаннѣ⁶, у чему се огледа слободнији однос према текстовима профаног карактера приликом њиховог умножавања. Новину у односу на лексеме забележене у старословенским споменицима представља лексема арваннѣ⁷ у значењу 'борба': сннѣ дон

4 Значење смо наводили само код речи које нису потврђене у СС 1999.

5 Представља понародњену фонетску адаптацију лексеме благоуханнѣ (СС 1999: 90).

6 Изведена од глагола вѣздърѣжати (СС: 136), али у понародњеном фонетском руху.

7 Претпостављамо да је у питању глаголска именица деривирана од глагола *рвайти*, потврђеног у споменицима писмености од

анадане не-двнжн с-пачнедъ себе арванне за-часть нн-бонство цю хоѣшь двнжнѣти на-те (Либро 326/10).

На овај начин изведене су чак 52 лексеме у СА и 14 у РоТ, а међу њима и следеће које нису потврђене у СС 1999: гатаннѣ ‘татање’, клетвопрѣстоупленнѣ ‘тажење клетве’, ѣтаннѣ ‘јечање’, крвопролантнѣ ‘крвопролиће’, крѣманнѣ ‘одмор’, малодоушнѣ ‘малодушност’, мѣттаннѣ ‘оно што се замишља’, намажденнѣ ‘насртање’, прнстраснѣ ‘деловање, стање’, скрѣбнѣ ‘брига’, соужденнѣ ‘суд’, оуѣнштреннѣ ‘лукавство’, храброваннѣ ‘снага, храброст’. Ретко, овако изведене именице имају конкретно значење: знаменнѣ, нманнѣ, брѣннѣ или припадају класи *nomina collectiva*: ороуѣннѣ.

4.2. Суфикс -остъ, прасловенског порекла (Меје 1934: 358), у старословенском је градио апстрактне именице изведене од придева и био је продуктивнији у односу на суфиксе -ота и -нна (Јефимова 2006: 121–130).

У Сав. 29 изведено је 7 апстрактних именица помоћу овог суфикса: ѣростъ, кротостъ, мнлостъ, моудростъ, прѣмоудростъ, снтостъ и старостъ. Све су оне потврђене и у старословенским споменицима (према СС 1999). Једино је код лексеме прѣмоудростъ уочено семантичко померање од значења ‘божанска мудрост’, какво је имала у старословенским споменицима, ка значењу ‘велика мудрост’, какво је забележено у каснијим старословенским текстовима и текстовима профаног карактера (Цејтлин 1977: 165), али и у нашем корпусу: ѣко наоуѣн мѣ вѣсакон прѣмоудрѣтн (Сав. 29 52r/VIII.146).

У НБС 53 бележимо 3 примера, а у Либро 6 овако деривираних лексема, а међу њима и неке непотврђене у Сав. 29: лоудостъ, жалостъ и радостъ. Лексема лоудостъ представља новину у односу на речи регистроване у старословенским споменицима: нере-не ѣ сннеѣѣ лѣдостъ а-ѣ-лѣдостн безѣмнѣ (Либро 326/8).

XIII века (РЈАЗУ 14: 361), забележена онако како ју је писар изговарао.

Сличну продуктивност овог суфикса бележимо у РоТ (7х), док је у СА забележен много чешће (20х), на шта је можда утицала и дужина самог текста. Поред већ поменути лексеме *лоудость*, у овим текстовима срећемо још неке нове, посматрано у односу на старословенске споменике, лексеме: *смаглость* 'црноћа', *хрѣлость* 'хитрост', *грозѣость* 'ружноћа' и *наглость* 'наглост'.

4.3. Суфиксом -нна, такође прасловенског порекла (Меје 1934: 366), у старословенском су се чешће изводиле именице апстрактног него конкретног значења, и то пре свега од придевских, али и именичких основа. Није био веома продуктиван у старословенским споменицима (забележен је три пута ређе него суфикс -ость), а сматра се и да су именице изведене њим углавном преузете из говорне базе (Јефимова 2006: 111–116).

Овим суфиксом у Сав. 29 изведене су 4 лексеме од придевских основа: *внсна*, *дљжнна*, *нстина* и *шнрна*, од којих је једино *нстина* потврђена и у старословенским споменицима, док су остале потврђене, али са другим суфиксом: *вѣсота*, *длѣгота*, *шнрота*.

У друга два преписа потврђена је и лексема *кривнна* 'заблуда', коју такође не бележи СС 1999. Она је у корпусу потврђена у антонимском односу са лексемом *правѣда*: *кон лѣчи кривннѣ · ѿ правѣ* (НБС 53 496/12).

Сличну продуктивност имао је овај суфикс и у СА (5х) и РоТ (7х). Од лексема које нису потврђене у СС 1999 у њима се бележе: *вѣтшнна* 'старост', *новнна*, *дворѣштнна* 'дворски обичаји', *срѣбнна* 'срѣба' и *покранна* 'покрајина', при чему последња има конкретно значење.

4.4. Суфикс -ота се, слично суфиксу -ость, додавао на придеве творећи именице апстрактног значења. Иако је то био веома продуктиван суфикс у старословенском (Џејтлин 1977: 175), речи њим изведене припадају свакодневној лексици, те Јефимова (2006: 116–130) сматра да су оне у великој мери у старословенски ушле из говорног језика.

Овај суфикс је у Сав. 29 забележен са сличном учесталостју употребе (4x) као и суфикс -нна у функцији формалног показатеља апстрактне семантике. Ове се именице по правилу изводе од придевских основа (красота, сламота, висота), док је једино лексема работа деноминалног или девербалног порекла. Она у односу на старословенске споменике у којима има значење 'ропство' (СС 1999: 563), у нашем корпусу има значење 'посао': аще те гнѣ поуститѣ те на работу кою лоубо не оукрѣси⁴и да ннѣ въ твоѣ место не пошьлет' се Сав 29 39г/II.30

Суфикс -нна потврђен је и у НБС 53 (2x), док у Либро није.

Забележен је и у СА (7x) и у РоТ (4x). У СА је потврђена и нова (у односу на лексику старословенских споменика) лексема роуцота 'црвенкастост', а у РоТ лексема бесота 'бес'⁸.

4.5. Суфикс -ѣство, општесловенског карактера (Меје 1934: 369), имао је изразито високу продуктивност у старословенским споменицима (потврђен је три пута чешће него суфикс -остѣ), те се сматра типичним суфиксом за творбу апстрактних именица у најстаријем словенском књижевном језику (Јефимова 2006: 156–179). Додавао се на именичке, придевске, а ретко и на глаголске основе.

У Сав. 29 забележене су свега 3 лексеме изведене овим суфиксом: две адноминалне (дѣтѣство и царѣство) и једна девербијална (оубнѣство). Лексема дѣтѣство 'детињство' представља иновацију у односу на старословенски: снѣ снѣ своѣго ѿ дѣтѣстѣа оукроуѣты (Сав. 29 38v/II.18).

Друга два преписа овог текста доносе још и речи богатѣство, конѣство и оубоажѣство 'крајња беда', при чему је лексема конѣство 'рат' неологизам, забележена у дубровачком препису: сннѣ мон анаданѣ не-движн с-ѣчнемѣ себе арванне за-часть нн-конѣство що хоѣешь двнгнуѣти на-те (Либро 326/10).

8 Ово значење се у старословенским споменицима исказивало лексемама вѣсованнѣ или вѣшеннѣ (СС 1999: 107).

Текстови СА (18x) и РоТ (14x) бележе речи овог творбеног модела у већем проценту, а међу њима нашли су се и многи неологизми, тј. речи (или облици речи) незабележене у старословенским споменицима: витеџство 'витештво', 'храброст', крѣвомѣство 'инцест', непотворство 'невиност', поганство 'поганост', поносство 'понос', податливство 'дарежљивост', охолство 'охолост', пријатељство 'пријатељство', храбрство 'храброст' и хотинчство 'наложништво'.

4.6. Суфикс -ѣствнѣ ни у једном препису Приче о Акиру Премудром није потврђен. Забележен је у 5 лексема једино у СА: велнѣствнѣ, лоукавствнѣ, невѣрствнѣ, отѣчѣствнѣ и пророѣствнѣ. За две међу њима потврђене су и творбене варијанте: невѣрство, лоукавство.

4.7. Једино у СА забележена је и лексема грѣдннѣ 'охолост, надменост' изведена суфиксом -ннѣ (<-ѣннѣ), који је и у старословенском језику показивао слабу продуктивност (Цејтлин 1977: 176–178). Поред те речи у истом тексту она је забележена и у другом лику/творбеној варијанти: грѣдннѣ.

4.8. Од мање продуктивних суфикса у нашем корпусу забележени су још и суфикси -ѣба (друѣѣба и татѣба 'крађа' у Сав. 29), -тѣва (жетѣва у Сав. 29 и молтѣва у Либро) и -ѣда (правѣда у НБС 53 и Либро).

У поређењу са преписима Приче о Акиру Премудром, текст СА доноси мало разноврсније лексеме овог творбеног типа (гостѣба, злоба, молѣба, соудѣба и оутрѣба), од којих једино гостѣба 'гозба' представља нову реч у односу на лексику старословенских споменика.

5. Ка синтези

Резултати истраживања представљени су сумарно у наредној табели.

Суфикси	ПАП Сав. 29/ НБС 53/Либро	СА	РоТ
*- <i>ѡје</i>	16x / 3x / 8x	52x	14x
*- <i>остѡ</i>	7x / 3x / 6x	20x	7x
*- <i>ина</i>	4x / 2x / 1x	5x	7x
*- <i>ота</i>	4x / 2x / 0x	7x	4x
*- <i>ѡство</i>	3x / 2x / 1x	18x	14x
*- <i>ѡствије</i>	/	5x	/
*- <i>ѡни</i>	/	1x	/
*- <i>ѡѡа</i>	2x / 0x / 0x	5x	1x
*- <i>тѡа</i>	1x / 0x / 1x	(нема податка)	2x
*- <i>ѡѡа</i>	0x / 1x / 1x	(нема податка)	3x

Табела 1. Учесталост суфикса

На основу представљене учесталости суфикса за творбу апстрактних именица у разматраним текстовима уочавају се тенденције које су одлика наративног начина изражавања у средњовековним прозним текстовима профаног карактера, без обзира о ком типу језика је реч, књижевном (српскословенском), вернакуларном (што-кавске основе) или мешаном.

1. Највећу фреквенцију и продуктивност приликом творбе апстрактних именица у свим текстовима показивао је суфикс -нѣ.

2. Са изузетком текста СА, у нашем корпусу сличну продуктивност (али дупло мању у односу на суфикс -нѣ) показали су и суфикси -остѡ, -ота и -нна, који имају велику старину. У савинском препису текста Приче о Акиру Премудром, пак, речи које су у старословенском изведене помоћу суфикса -ота, потврђене са суфиксом -нна: *внснна*, *дљѡнна* и *шнрнна*.

3. У анализираним преписима текста Приче о Акиру Премудром забележено је мало речи изведних суфиксом -ѡство у односу на старословенске и редакцијске споменике сакралне тематике, у којима је то најпродуктивнији

суфикс за творбу апстрактних именица. У другим пак текстовима (у СА и РоТ) то је био суфикс помоћу којег су се градиле многе нове речи апстрактног значења.

4. Књишки суфикси *-ствнѣ* и *-ыни* (<ыѣни), карактеристични за старословенске и друге сакралне редакцијске текстове, потврђени су у малом или занемарљивом проценту једино у СА, тексту писаном српскословенским језиком нижег стила.

5. Поред овога, у анализираним текстовима писаним српскословенским језиком нижег стила забележене су и неке иновације на семантичком плану, у чему се може огледати утицај говорног језика. Именица *рѣѣмоудрость* нема сакрални карактер као у старословенском, већ означава 'велику, нарочиту мудрост'. Именица *работа* има ново значење 'посао', за разлику од значења 'ропство' које јој се приписује у старословенским споменицима.

6. Уочене су и творбене варијанте исте речи, како унутар истог текста (нпр. у Сав. 29 *внота* ~ *вннна*, у СА *моленнѣ* ~ *мольба*, *невѣрствнѣ* ~ *невѣрство*, *лоукавствнѣ* ~ *лоукавство*, *отъѣствнѣ* ~ *отъѣство*, *оубненнѣ* ~ *оубнство*, *грѣдннѣ* ~ *грѣденнѣ*), тако и унутар српског језика као целине (Сав. 29 *татѣба* ~ РоТ *татѣнна*). Конкуренција две творбене варијанте показује неустаљеност лексичке норме у језику старе српске књижевности слично као и у старословенском језику⁹.

На основу дистрибуције и фреквенције појављивања анализираних суфикса, можемо рећи да творбу апстрактних именица у средњовековној прози профаног карактера писаној средњим стилем српске средњовековне писмености одликује, с једне стране, отклон од употребе књишких и архаичних суфикса (**-bstvije*, **-izna*, **-yñi*), а

9 Велики број творбених варијанта забележен је и у старословенском језику, што Р. Цејтлин (1977: 183) објашњава непостојањем једне лексичке норме и њеним постепеним формирањем.

са друге, склоност ка употреби оних суфикса који су или имали ослонац у говорном језику (*-ina и *-ota) или су се одомаћили у језику књижевности поставши продуктивни за творбу нових речи (*-bje, *-ostb и *-bstvo).

ЛИТЕРАТУРА

- Витић 2015: Зорица Витић, „Софијски препис *Повестѣо о Акиру Премудром*“, *Годишњак Друшћѣва Маѣице срѣске у Рейублицѣ Срѣској*, 4–5 (2014–2015), Бања Лука, 229–238.
- Грковић-Мејдор 2001: Јасмина Грковић-Мејдор, *Пиѣања из сѣарословенске синѣаксе и лексике*, Нови Сад, Филозофски факултет.
- Грковић-Мејдор 2007: Јасмина Грковић-Мејдор, „Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци“, у: Сreto Танасић (ур.). *Шездесетѣ ѣодина Инсѣићѣуѣа за срѣски језик САНУ: зборник радова I*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 249–266.
- Јефимова 2006: В. С. Ефимова, *Старославянская словообразовательная морфемика*, Москва: Российская академия наук. Институт славяноведения.
- Кузидова 2010: Ирина Кузидова, „Преписѣт на повестта за Акир Премѣдри в рѣкопис N° 29 от манстира Савина (около 1380 г.). пѣние мало геургию“, у: *Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дѣн Г. Попов*, София, 492–510.
- Курешевић 2019: Марина Курешевић, „Уз целовито издање *Приче о Акиру Премудром* из рукописног зборника бр. 53 Народне библиотеке Србије“, *Зборник Маѣице срѣске за књижевностѣ и језик*, LXVII/1, Нови Сад, 165–177.
- Курешевић 2014: Марина Курешевић, *Хиѣоѣакѣићке сѣрукѣѣуре у Срѣској Александриди: функционалностѣилски асѣекѣи*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Курешевић 2016: Марина Курешевић, „Језик Слова Акира Премудроѣ из рукописног зборника Народне библиотеке Србије бр. 53“, *Јужнословенски филолоѣ 72/1–2*, Београд, 105–126.

- Курешевић 2019: Марина Курешевић, „Синтаксичка анализа поука / гномских исказа из *Повести о Акиру Премудром* (у препису из рукописа бр. 29 манастира Савине из 1380. г.)“; у: *Српско језичко и књижевно наслеђе на њосјору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*. Зборник радова са Другог међународног научног скупа одржаног у Подгорици 26–28. маја 2017, 127–137.
- Маринковић 2007: Радмила Маринковић, *Светородна јосјода српска: истраживања српске књижевности средњеј века*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Масаловић 2006: Марија Масаловић, *Именички суфиски у Роману о Троји*, Дипломски рад под менторством проф. др Јасмине Грковић-Мејџор, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Меје 1934: Meillet, A. *Le slave comtin*, Paris: Librairie ancienne honore chapion.
- Решетар 1952: Милан Решетар, *Најсјарија гудровачка њроза*, Београд: Српска академија наука.
- Рингхајм 1951: Alen Ringheim, *Eine Altserbische Trojasage*, Prague–Upsal: imprimerie de l'état à Prague.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (ur. Ђ. Daničić–), I–XXIII, Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- СС 1999: *Старословјанский словарь (по рукописям X–XI веков)*, 2-е издание, стереотипное. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва: Русский язык.
- Станковић 2006: Јелена Станковић, *Деривација ајсјрактјних именица у Српској Александриди*, Дипломски рад под менторством проф. др Јасмине Грковић-Мејџор, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Трзин 2004: Душица Трзин, *Књишки лексички слојеви у делима Сјефана Првовенчаног*, Дипломски рад под менторством проф. др Јасмине Грковић-Мејџор, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Цејтлин 1977: Р. М. Цейтлин, *Лексика старославјанского языка: опыт анализа мотивированных слов по данным древне болгарских рукописей X–XI вв*, Москва: Наука.

Marina Kurešević

ABSTRACT NOUNS
IN MEDIEVAL PROSE OF A PROFANE CHARACTER

Summary

The aim of this paper is to present suffixes for deriving abstract nouns, their productivity and frequency, registered in medieval narrative texts of a profane character written in middle style of Serbian medieval literacy, and to observe the difference in relation to Old Church Slavonic and Serbian Church Slavonic of a higher, sacral, style in this respect.

The research was conducted on three transcriptions of the Story of the Sage Ahiqar, different in terms of time and place of origin, as well as in terms of the stylistic realization of the language in them. In order to draw valid conclusions about the situation in middle style of Serbian medieval literacy, the results of the research were compared with the situation recorded in the texts of the Serbian Alexander Romance (written in Serbian Church Slavonic) and the Romance of Troy (written in Old Serbian).

It was concluded that the formation of abstract nouns in medieval prose of a profane character written in middle style of Serbian medieval literacy is characterized, on the one hand, by a deviation from the use of bookish or archaic suffixes (*-*bstvije*, *-*izna*, *-*yńi*), and on the other, by a tendency towards the formation of abstract nouns using either suffixes that were common in the spoken language (*-*ina* and *-*ota*) or were domesticated in the language of literature becoming productive for the creation of new words (*-*bje*, *-*ostb* and *-*bstvo*).

Key words: word formation, abstract nouns, Old Church Slavonic, Serbian Church Slavonic, middle style, medieval prose.

Милена С. Зорић Латовљев*
Висока школа струковних студија
за образовање васпитача у Новом Саду

О ПОРЕКЛУ „ГРДНИХ ИМЕНА” У БАБИНОМ
ЛЕКСИКОНУ ЂОРЂА НАТОШЕВИЋА:
ХИБРИДИ И ВИШЕЧЛАНИ
ЛЕКСИЧКИ ИЗРАЗИ

Овај рад бави се пореклом лексема забележених у *Бабином лексикону* Ђорђа Натошевића (1821–1887) који се чува у Рукописном одељењу Матице српске. Анализирани су хибриди и вишечлани лексички изрази са бар једним елементом који је идентификован као позајмљеница. Формална анализа творбеног система, као ни анализа процеса творбе нису биле циљ овога рада. Наведени су суфикси и префикси страног порекла присутни у анализираној грађи, уз осврт на њихово порекло и семантички тип лексема уз које се везују. Показује се на које су се стране лексичке слојеве и творбене елементе говорници српског језика средине 19. века ослањали када је реч о лексици погрдног значења. С обзиром на то да се ради о збирци погрдних назива за особе која је настала у 19. веку, рад представља допринос дијахроном сагледавању негативне експресивне лексике, те потврђивању становишта о континуитету у употреби и функционисању пејоратива.

Кључне речи: пејоратив, хибриди, позајмљенице, Ђорђе Натошевић, српски језик, 19. век.

---

* milena.zoric.ns@gmail.com

1. *Бабин лексикон* се као део богате заоставштине Ђорђа Натошевића¹ први пут помиње у запису Милана Шевића у књизи објављеној поводом стогодишњице

1 Ђорђе Натошевић (1821, Сланкамен – 1887, Карловац, Хрватска) рођен је у imuћној породици те је имао прилику да стекане добро и темељно образовање у Сегедину, Еперјешу, Пешти и Бечу. По основном занимању био је лекар, али се тиме кратко бавио и остао је упамћен пре свега по свом педагошком раду, али и по филолошком. Као један од главних реорганизатора српског школства, најпре на територији данашње Војводине, а затим и у Србији, заслужан је за увођење часова физкултуре, за оснивање српских учитељских школа, као и за отварање виших девојачких школа; залагао се за отварање занатских школа, библиотека, као и за побољшање статуса просветних радника, како материјалног тако и друштвеног (Баковљев 1987; Тешић 1987).

Бавећи се педагошком праксом, а у настојањима да унапреди школски програм, посебно се посветио бризи за језик. „Матерњи је језик после науке вере први и најважнији предмет у овој школи [...] а још више зато јер је он најпрече и једино средство којим се народ освестити, научити, изобразити и облагородити даде [...] Без матерњег језика није ни изображења и благорођења народу ни замислити, зато га и сваки отресити народ као своје највеће благо и светињу воле и чува и пре живот и све жртвује, него га газити, отимати и затирати даје“ (Натошевић 1861: 42).

Ђорђе Натошевић је био иницијатор предлога да се све књиге за основну школу пишу новим, реформисаним (Вуковим) правописом (Тешић 1987: 699). У друштву младих вуковаца – Б. Радичевића, Ђ. Даничића, Б. Атанацковића – нашао се још за време студирања у Бечу, када се укључио у послове око другог издавања Вуковог *Српског рјечника* (Тартаља 1988: 87), а са ширењем вуковских идеја наставио је чак и када због свог положаја и средине у којој се налазио није имао много простора за „вуковање“ (Шевић 1822: 33).

Сакупљао је пословице, загонетке, упућивао на читање епских песама (Натошевић 1861: 80–81, 88; о Натосевићу као Вуковом присталици и настављачу његовог рада в. Тартаља 1988), а бавио се и лексикографским радом – међу Натосевићевим рукописима који се чувају у Матици српској, поред речника који је предмет овога рада, налази се и терминолошки речник *Имена за анатомију и физиологију* (Рудолф, Поповић 1996).

рођења (1922) овог великог народног учитеља.² Списак лексема се под наведеним насловом чува у Рукописном одељењу Матице српске заведен под бројем М 8.759 и броји безмало 2000 јединица.³ Речи су дате без значења и контекста или икакве информације о намери или намени самог речника,⁴ па ни о аутору, што је био чест случај са Натошевићевим текстовима од којих је велики део остајао непотписан.⁵ Иако је сличан списак речи, односно, како је анонимни аутор експлицирао – имена које „дају људи један другим кад се грде и руже“ објављен у *Скоротијечи* (1844) (в. Ристић 2000а, 2000б), Натоше-

2 О настанку речника и његовом називу в. Зорић Латовљев 2023.

3 Више о опису самог речника в. Зорић Латовљев (2023).

4 Овакав приступ могао би се (опет) довести у везу с Натошевићевим карактером. У једном од својих писама Даничићу, а поводом одређених замерки упућених му због употребе језика, Натошевић каже: „Ја листом грабим ствар, *ни руо ни љуске*, зидам или помажем тврду кућу зидати (кад ме ти не хвалиш, да се хвалим сам) носим, вучем оно најгрубље тврдо камење у основе и зидине, а полираће други суптилнији људи, који за ово нису“ (према Варађанин 1888: 69, истакла М. З. Л.) – НАПОМЕНА: Сви цитати и примери дати су транскрибовано у складу са савременим правописом, како према упутствима А. Младеновића (1979) тако и на основу досадашње праксе у оквиру пројекта Матице српске *Писци њредсијандардної њериода срїскої књижевної језика и њихова дела* (в. на пример Мушкатиновић 2022).

5 О проблемима ауторизације Натошевићевих текстова који су често остајали непотписани или означени само звездицама в. Варађанин 1888: 74, Шевић 1922: 71, Баковљев 1988: 672–675, при чему о великом броју рукописа (забележено је да је малих цедуља, повезаних по темама у снопиће, на којима је Натошевић бележио своје мисли и реченице, било око десет килограма – Хаџић Радовић 2023: 38, 45) и импозантној заоставштини сведочи Варађанин који наводи да су иза Натошевића остале на стотине завежљаја рукописа, као и Шевићева тврдња да ни Натошевићева „књижевна оставина, ни библиотека нису у овом рату (Први светски, нап. М. З. Л.) остале поштеђене“ (1922: 59).

вићева збирка погрдних назива за особе представља, претпоставља се, најобимнију збирку овог типа из средине 19. века. Термин „грдна имена“, којим је сам Натошевић означио списак сакупљених речи, забележен је у препису ове збирке који се чува као део грађе за РСАНУ.⁶

Овај речник „без руа и љуске“ (в. Зорић Латовљев 2023, као и овде нап. 4) сачувао је професор Александар Сандић у чијој је заоставштини и пронађен. На корицама је налепница на којој одштампано „Бабин лексикон“, а на првој унутрашњој страни, односно насловној страни саме збирке (не Натошевићевим) рукописом написано је „Народно благо“. Овај наслов, као и сам Натошевићев приступ приликом сачињавања ове збирке речи, упућује на то да је „грдна имена“ Натошевић посматрао као и остале једноставне усмене форме које је прикупљао, попут пословица или загонетки, у којима се огледа дух једног народа.

2. Циљ овога рада јесте да се ближе сагледају и помоћу дескриптивно-аналитичке методе представе позајмљенице, односно страни лексички слојеви које налазимо у *Бабином лексикону*, при чему је анализа усмерена на хибриде⁷ са творбеним елементима из различитих језика

6 У грађи за РСАНУ налази се, испоставило се, унеколико измењена збирка Натошевићевог „народног блага“, и то под називом *Збирка њрдних имена* Ђорђа Натошевића која је 1908. године заведена у Деловодном протоколу збирки речи за РСАНУ под ред. бр. 143 као Збирка речи из Срема, Баната и Србије, како је и наведена у списку извора и њихових скраћеница (РСАНУ). Сама збирка насловљена је као „Речник погрдних речи, скупио га д-р Ђорђе Натошевић“, а садржај појашњава и прецизира наслов „Грдна имена“ који је наведен на почетку низа прикупљених речи. Околности приспећа збирке две деценије након Натошевићеве смрти нису познате, али свакако да сама збирка садржи више информација од ове која се чува у Матици српској (в. Ивановић, Јовановић 2023). Посао на сравњивању ова два преписа, као и на њиховом критичком сагледавању тек је започет.

7 О хибридима и хибридизацији в. Ђорић (2008).

и вишечлане језичке спојеве чији је бар један елемент идентификован као позајмљеница. Као позајмљенице посматране су речи које су у српски језик ушле из неког страног језика али су се и по изговору, и по ортографији, и по флексији уклопиле у језички систем српског језика (Мразовић 1996: 210). Када је реч о хибридима, анализирани су оне лексеме које су настале деривацијом помоћу страних формантских делова (префикса и суфикса), при чему је основа страног и/или домаћег порекла,⁸ као и композите које су настале спајањем основа различитог порекла (домаћег и страног или из два различита језика). Деривати настали додавањем суфикса домаћег порекла на страну творбену основу, иако веома заступљени у оквиру грађе коју је Натошевић сакупио, овде неће бити разматрани због ограниченог простора.

Формална анализа творбеног система, као ни анализа процеса творбе нису биле циљ овога рада. Наведени су страни суфикси и префикси присутни у анализираној грађи, уз осврт на њихово порекло и семантички тип лексема уз које се везују.

3. Страни лексички слојеви идентификовани су провером најпре у *Грађи за речник стираних речи у њредуковском њериоду* Велимира Михаиловића (ВМ), затим у *Српском рјечнику* Вука Стефановића Караџића (издање из 1852) (РВ), будући да су ова два речника просторно и/или временски најближи *Бабином лексикону*,⁹ затим у Шкаљићевом речнику турцизама у српскохрватском

---

8 Један од проблема приликом одређивања речи страног порекла у српском језику управо је тај што одређивање степена адаптације страних језичких средстава није лак (Ђорић 2008: 118).

9 Михаиловићев речник представља његову претходницу, будући да садржи лексеме ексцерпирание из грађе од друге половине 17. до прве половине 19. века, док је друго издање Вуковог речника настало највероватније у приближно истом периоду када и *Бабин лексикон*.

језику (Шкаљић 2015), речницима САНУ (до одреднице *йослужийельсйво*) (РСАНУ), Матице српске (РМС), као и у *Речнику ойсцених речи и израза* (Шипка 2011), Скоковом етимолошком речнику (Скок) и Речнику ЈАЗУ (РЈАЗУ).¹⁰ Напоследку, издвојена лексика упоређена је и са списком погрдних речи из *Скоройече* (1844) (СК), али и са рецентним речницима жаргона (Герзић 2012, Ђирковић 2016) (Ж)¹¹, о чему је уз лексему дата напомена у виду овде наведених скраћеница, а дата је, такође у виду скраћенице, и напомена да ли је потврђена у Буковом (РВ) и Михаиловићевом (ВМ) речнику. На тај начин је могуће пратити присуство одређеног пејоратива, односно лексике погрдног значења, и на дијахроној и на синхроној равни.

3.1. У *Бабином лексикону* идентификовани су вишечлани лексички спојеви и хибриди са елементима из следећих језика: турског, немачког, мађарског, грчког, латинског, француског и румунског.¹² Приликом утврђивања значења ослањали смо се на семантичке парафразе у сфери *човек* које су код тих лексема забележене у консултованим речницима, док је код појединих деривата значење утврђивано на основу семантике њихових творбених елемената.¹³ Речи у којима су идентификовани различити

10 Пун назив свих речника дат је на одговарајућем месту у списку литературе.

11 Потпуни подаци о речницима дати су засебно у списку литературе, али су овде обједињени скраћеницом будући да је у оба представљен жаргон савременог српског језика.

12 При утврђивању страног порекла лексема за ову прилику није се посебно инсистирало на томе да ли су оне позајмљене директно или индиректно. Наиме, међу турцизмима има много речи које су из арапског и персијског језика; неке француске и италијанске речи дошле су у српски језик из немачког итд.

13 Уколико је лексема, уз податак о етимологији, потврђена у неком од консултованих речника, или на значење деривата недвосмислено упућују његови творбени елементи, ма колико из синхроне позиције лексема била непрозирна, због економи-

страни слојеви класификоване су према тематским скупинама датим код Ивановић и Јовановић (2023).¹⁴ Лексеме које су полисемичне могу се, очекивано, сврстати у више тематских скупина, али је овом приликом као референтно узимано значење које је и у консултованим речницима дато као прво од оних са значењем пејорације.¹⁵

4. Х и б р и д и који су настали процесом *суфиксалне деривације са сївраним суфиксом и домаћом или сївраном неистїојезичном основом* забележени су с турским, мађарским, латинским, као и интернационалним суфиксом *-ија*.

4.1. С турским суфиксом *-џија/-чија* забележене су лексеме са основама из: немачког – *банкроџија*; латинског – *їроцежџија* (СК), мађарског – *лармаџија* (РВ, Ж), српског – *їуїунџија*, док су са његовим српским дериватима (Радић 2001: 110, 112) *-џија*, односно *-џија* забеле-

---

сања простором овом приликом није навођено значење или потврда у речнику. То је учињено у ситуацијама када је значење нејасно или по нечему специфично, или пак ако дата лексема није потврђена.

- 14 (1) погрдни називи за човека као носиоца неке непожељне духовне особине, (2) погрдни називи за човека као репрезентанта неког устаљеног начина понашања или навике која се колективно оцењује као непожељна, (3) погрдни називи за човека као носиоца негативне физичке особине односно неког естетског обележја које излази из оквира пожељне мере; као и називи за носиоца телесног обележја које се оцењује као мана, недостатак, (4) погрдни називи за човека као представника друштвеног слоја, материјалног статуса или вршиоца неког (обично непрестижног) занимања, (5) погрдни називи за човека на основу етничке припадности, (6) погрдни називи за човека на основу конфесионалне припадности или односа према вери и цркви, (7) погрдни називи за човека према старосном добу, (8) вулгаризми.
- 15 Нпр. лексема *мајмун* је сврстана је у другу скупину, са значењем „особа која слепо опонаша, подражава друге“ (РСАНУ), док је *мајмуница* сврстана у трећу скупину, са значењем „ружна женска особа“ (РСАНУ).

жене речи са немачком основом – *лумѿација* и српском – *силеција* (РВ, Ж). П. Радић сматра да је овај суфикс веома продуктиван и данас у творби неологизама (2001: 184),¹⁶ што показују и најновија истраживањима пејоративне лексике (Јовановић 2021: 142, 152). С друге пак стране, И. Клајн истиче да речници наводе „много данас забрављених турцизама“ и да они, иако забележени у речницима, нису део „активног“ фонда (Клајн 2003: 206).

4.1.1. За лексему *ѿусѿаија* (РВ, СК, Ж) Шкаљић у свом речнику турцизама наводи да је хибрид настао од „наше ријечи *ѿусѿи*“ по узору на турцизме: *сиахија*, *дахија* и слично (2015: 527).¹⁷

4.2. Суфикс *-ош* пореклом је из мађарског језика, а појављује се и у проширеној варијанти, *-арош*, када долази након суфикса *-ар* (Клајн 2003: 184–185, Скок: 574).¹⁸ Забележен је уз основе српског порекла: *друцош*, *ѿузош*, *дроћкош*¹⁹, *кицош*²⁰, *клоѿош*²¹, *козош* (РВ), *мудош*,

16 Овај аутор наводи и да се значење датог суфикса „померило“ од вршиоца радње (које има у турском језику) померило ка категорији носиоца особине и тиме постало квалификативно (Радић 2001: 184).

17 М. Ђинђић наводи да А. Шкаљић у свој речник није укључио хибриде овог типа, те је могуће да је ово један од ретких, ако не и једини пример (в. Ђинђић 2013: 5). Међу хибридним изведеницама са турским суфиксима не наводи га ни Радић (2001). П. Скок је мишљења да је дошло до укрштања са речју дахија – пуста дахија, те да је то „турцизирање наше ријечи типа *чешаѿија*“ (Скок: 83).

18 Б. Ђорић говори о краћој (*-ош*) и широкој (*-арош*) форми суфикса (Ђорић 2008: 183).

19 Глагол 'дроћкати' забележен је у значењу „вршити велику нужду уз испуштање ветрова“ (Шипка 2011: 123).

20 П. Скок даје различиту етимологију – (1) под *-ош*: од глагола китити се (Скок: 574); (2) под *кика*²: од глагола кичити се 'разметати се, шепурити се' (Скок: 79).

21 У РСАНУ забележена је лексема 'клопан' у значењу „б. погрд. човек клопавих, клемпавих ушију, клемпо“.

ѡрцкош, ѡрарчкош, фрцкош; женарош ('женар' РВ), нок-ѡарош ('нокташ' РВ), ѡичкарош, ѡлейкарош ('плеткаш' РВ),²² сѡлейкарош (СК, Ж), али и мађарског (само -арош): дрѡтарош²³, кецарош²⁴. Висока фреквентност овог суфикса међу „грдним именима“ показује континуитет када је реч о његовој употреби у грађењу лексема са негативним лексичким или метафоричким значењем основе (Јовановић 2018: 503–507), те његовој заступљености у разговорном стилу (Ђорић 2008: 182–185). Примери у

- 22 Примери у заградама дати уз поједине лексеме, уз потврду у речнику из истог периода, указују на постојање творбене синонимије и конкуренције суфикса која је актуелна и данас (уп. 'женар'/женарош' и 'женскар'/женскарош'; 'нокташ'/ноктарош' (именицу 'ноктар' која има зоолошко значење и не треба је доводити у везу с наведеним лексемама чије је значење „1. онај који воли распусан, ноћни живот, пиће, кафане, жене и сл., лола, бећар, женскар(ош)“ (РСАНУ); 'сплеткар'/сплеткаш'/сплеткарош', 'плеткар'/плеткаш'/плеткарош' (РМС)).
- 23 Овде је дошло до својеврсног „посрбљавања“ управо уметањем суфикса -ар- у мађарску лексему 'дротош' која је у РСАНУ забележена са значењем „онај који је одрпан, умазан, одрпанац“. Важно је напоменути и да је лексема 'дротарош' наведена само са потврдом у Натошевићевом речнику који се налази у грађи за РСАНУ.
- 24 У РСАНУ забележена је лексема 'кецар' дефинисана као реч са нејасним значењем, можда од немачке речи – Ketzer: „кривоверац“, при чему је једна од две потврде из Натошевићевог речника који је део грађе за РСАНУ. Нејасно је даље је ли и лексема *кецарош* са истим значењем или је значење 'картарош' од глагола забележеног у РСАНУ ('кецати се' – „играти карата, проводити време у игри карата, картати се“), односно од именице *кец* (од мађарског *kétszem*), чије је једно од значења и „играње карата, картање“ (РСАНУ). Глагол 'кецати' дат је и као опсцена лексема са значењем „имати сношај“ (Шипка 2011; Герзић 2012). У Вуковом *Рјечнику* забележен је узвик 'Кец!; Кеца!' којим је јарац подстицан на парење кад му доведу козу (ВР: 269), о чему имамо и непосредно сећање из детињства Љиљане Пешикан-Љуштановић, која наводи и да су их као децу тукли ако би једни другима викали „Кец! Кец!“

заградама дати уз поједине лексеме, уз потврду у речнику из истог периода, указују на постојање творбене синонимије и конкуренције суфикса која је актуелна и данас (уп. 'женар'/'женарош' и 'женскар'/'женскарош'; 'нокташ'/'ноктарош' (РСАНУ); 'сплеткар'/'сплеткаш'/'сплеткарош', 'плеткар'/'плеткаш'/'плеткарош' (РМС)).

4.3. Интернационални суфикс *-ија* идентификован је у лексемама *крџилонција* и *лонција* (РВ). Прва представља сложено-суфиксални дериват са глаголом у првом и именицом у другом делу и значењем „онај који крпи, поправља лонце“ (РСАНУ). Код *лонција* је у РСАНУ забележено значење „скитница, пробисвет; лола, бекрија“ које не показује евентуалну везу с речју 'лонац', за разлику од првог примера, те упућује да би порекло ове лексеме евентуално могло бити од немачког 'lonckneht' које Скок бележи са значењем „њемачки војник, пјешак“ (317).²⁵

4.4. Забележена је и лексема *коњисимус* са основном из српског језика – *коњ* и суфиксом елативног значења из латинског језика *-исимус*, који би овој лексеми, осим секундарно развијеног пејоративног значења у њеном основном облику,²⁶ могао да дода и ироничан или пак фамилијаран тон.

5. Када је реч о *ѝрефиксацији* и *ѝрефиксално-суфиксалној ѝворди*, међу хибридима налазимо лексеме које су настале спајањем страних префикса и основа домаћег и/или страног неистојезичног порекла.

25 Да су се стране речи са значењем 'војник, пешак' у српском језику усталиле с погрдним значењем упућују и хунгаризми *бака* („покр. војник који служи у пешадији“, РСАНУ) и *баканцош* (СК) („(маџ. *bakancsos*) покр. вар. *баканчош* 2. погрд. неотесан човек, војничина, простак“, РСАНУ), који су забележени у *Бабином лексикону*, али нису предмет анализе у овом раду.

26 В. Ранђеловић 2012: 96.

5.1. Префикс *архи-*, грчког порекла, за који Клајн наводи да је продуктиван у хибридним твореницама фамилијарног призвука (2003: 207), појављује се уз домаће основе: *архибезобразник*, *архибукван*, *архидедак*, *архизликовац*, *архиуївара*, *архилажа*, *архиїриїтворница*, али и у лексеми *архиїусїаија* додавањем на хибридну лексему. Уз забележене *архианашемњак*, *архиасїида*, *архимаїарац*, *архимаїарчина* (где је и основа из грчког језика)²⁷, показује се као прилично продуктиван у твореницама са пејоративним призвуком. Ово указује на то да се значење датог префикса елативног значења екстензивирало још средином 19. века, а не, како се сматра, последњих година (заједно са осталим елативним префиксима *архи-*, *хиїер-*, *ексїра-*, *уїїра-*) (в. Клајн 2003: 203).

5.2. Префикс *їара-*, такође из грчког језика, осим што се појављује у деривационом гнезду са српском основом лаж: *їаралажа*, *їаралажов*, *їаралажљивац*, *їаралажниница*, налази се и у лексеми *їарађидија* која није забележена ни у једном од консултованих речника, са основом из турског језика, те потврђује екстензију значења овог суфикса на елативно значење које бележи и Скок (605), док га Клајн не наводи (2003: 198).²⁸

5.3. За префикс *обр-*, који је немачког порекла (>ober'над'), И. Клајн наводи да може да се нађе код малог броја застарелих речи (2002: 196), али нам грађа из *Бабиної лексикона* показује да је средином 19. века био и те како продуктиван када је реч о „грдним речима“. Овај

27 Ова је лексема (уз још неколико деривата од исте основе) једино у речнику В. Михаиловића детерминисана као грецизам (ВМ II: 350).

28 Иако се Клајн поводом овог префикса позива на Скоков речник (2003: 198), наводи значење 'помоћни, додатни, неправи', па и пример *їаравраи*, не наводи и значење које Скок даје уз њега – „враг над враговима“ (Скок: 605).

се префикс појављује уз речи турског порекла: *обрдећар*, *обрмуфљуз*, *обрџелдиз*, *обрдиџанџа*, као и додавањем на речи домаћег порекла: *обрдукван*, *обробешењак*, *обрваралица*.²⁹ Пејоративност ових твореница додатно се појачава ако се има у виду чињеница да је наведени префикс граничарске, војне етиологије и да је долазио уз војне чинове и друге части (Скок: 536). Анализирана грађа у рецентним истраживањима погрдне лексике показује да „у спојевима са именицом негативног експресивног значења реализује се иронична, погрдна конотација, односно, додатно се истиче већ постојећа пејоративна компонента алузијом на то да је именована особа 'изнад свих осталих' у поседовању негативне особине или репрезентовању непожељног владања“ (Јовановић 2018: 576).

6. Међу хибридним лексемама забележене су и сложенице са елементима из српског и турског језика: (1) српски + турски – *деривашка*, *драживашка* (ВР), *замейкавија* (СК) / *замейникавија*, *обрџиџур*³⁰ (све четири императивне глаголско-именичке сложенице); (2) турски + српски а) са именицом у првом и глаголом у другом делу – *вашкодер*, *чанколиз* (РВ, ВМ, СК); б) са именицом

29 Вредно је пажње да су све наведене лексеме (осим *обрмуфљуз*, *обрџелдиз* и *обрваралица* наведене само у РСАНУ и то уз једину потврду из Натошевићевог списка речи који је у грађи за наведени речник).

30 Иако наизглед прозирног значења, нејасно је на шта упућује овај пејоратив. Претпостављено значење би могло бити „таригуз – тоалетни папир“ (Шипка 2011: 210). Ово је уједно и једина потврда ове лексеме у речницима, и дата је као моносемантична реч. Ни на неформалној интернетској страници *Вукајлија*, која је посвећена објашњавању и тумачењу савременог жаргона, није дато значење које би реферисало на човека (<https://vukajlija.com/tariguz>). Ова лексема евентуално упућује на особу која би због својих особина могла послужити коме у сврху брисања задњице – небитна особа која се може искористити за „прљаве“ послове.

у оба дела: *наџакбада* (РВ) (сва три примера су сложеносуфиксални деривати). Лексема *чанџуз*³¹ непрозирног је значења будући да је само за њен други елемент могуће недвосмислено утврдити да је из српског језика, са значењем „доњи део леђа, задњица“ (РСАНУ).

Две су лексеме нејасног значења које би по свом саставу могле бити композите са елементима из српског и француског језика: *џишмокер* и *џриџарада* – уз први елемент који је опсцени глагол из српског језика 'пишати', односно 'прцати', као други елемент идентификована је реч француског порекла. Лексема *џишмокер* није забележена ни у једном од консултованих речника, али у Речнику САНУ уз глагол 'мокирати се' стоји „(фр. *se moquer*) варв. ругати се, подсмевати се“, те би јој се могло приписати значење погрдног именовања за особу која се руга, подсмева другима. У лексеми *џриџарада* идентификована је француска реч 'парада' (РСАНУ), док сама лексема представља синтагму код које је дошло до десемантизације и даље до процеса супстантивизације. Ни она није потврђена ни у једном од консултованих речника, осим на интернетској страници Вукајлија где је забележено да се реч користи да означи нешто што је профано, бесмислено (<https://vukajlija.com/prc-parada>).

Забележена је и једна композита са елементима из немачког и грчког језика, скована по немачком узору (Клајн 2003: 48–49) – *џенералфанџазија* у којој прва лексема, која је немачког порекла, има одредбени карактер и упућује на степен исказивања особине именоване другим делом који је грчки интернационализам, те би

---

31 Наведена лексема није потврђена ни у једном од консултованих речника. Први елемент могла би бити именица *чан*, односно *џан* „душа“, од чега даље долази *џанум* узречица са значењем „душо моја, душо си ми драга“ (Шкаљић 2015: 233, 234), те би претпостављено значење могло бити погрдно именовање за хомосексуалца.

претпостављено значење могло бити „главна фантазија, односно онај који говори највеће измишљотине“.

7. Када је реч о тематским скупинама којима хибриди по свом значењу припадају, издвајају се: (1) лексика која се односи на носиоца непожељне духовне особине – *архидезодобразник*, *архидукван*, *архидедак*, *архизликовац*, *архиушвара*, *коњисимус*, *обршишур*³², *иријарада*^{*}, *обрдећар*, *обрдишаниа*, *обрдукван*, *обрмуфљуз*, *обршелдиз*; (2) лексика која се односи на носиоца непожељне навике / начина живота – *архилажа*, *архиришворница*, *архиушцаија*, *јенералфанијазија*, *женарош*, *заметикавиа* / *заметникавиа*, *кецарош*, *кицош*, *лармација*, *лонција*^{*}, *лумиација*, *нацакбада*, *нокшарош*, *обробешењак*, *обрваралица*, *шарађидија*, *шаралажа*, *шаралажиница*, *шаралажљивац*, *шаралажов*, *шлейкарош*, *шроцежција*, *шшцаија*, *шшшош*, *силеција*, *сшлейкарош*, *шрачкош*, *чанколиз*; (3) лексика која се односи на непожељне физичке особине – *клошош*, *фричкош*, *дрошарош*; (4) лексика која означава вршиоце непрестижног занимања или особе неповољног материјалног стања – *банкроција*, *вашкодер*, *деривашка*, *драживашка*, *кришлонција*, *шшунчија*; (5) погрдни називи према старосном добу: *друцош*, *козош*; (6) вулгаризми: *шшош*, *дрошкош*, *мудош*, *шшчкарош*, *шшшмокер*^{*}, *шшчкош*, *шријарада*^{*}, *чаншуз*^{*}.

8. У *Бадином лексикону* забележен је и изван број вишечланих лексичких спојева³³ у којима се као један од елемената појављује позајмљеница. Једини примери у којима су оба члана из слоја позајмљеница јесу *кашшшални машарац* и *оршшнални машарац* у којима се налазе латинизми (*кашшшални*, *оршшнални*) и грецизам (*маш*

32 Астериском су обележене оне лексеме чије је значење нејасно или је у потпуности реконструисано на основу семантике њихових творбених елемената.

33 Сви забележени примери представљају именичку синтагму с конгруентним атрибутом.

рац). Код забележених примера страном лексичком слоју могу подједнако припадати (1) атрибут: латинизми – *кайиџиална луда, кайиџиални дукван, ориџиналан во, ориџиналан коњ, сакрменска курва* (ВМ: проклета); германизми – *реџеменџиска луда, реџеменџиска курва, солдачка курва*; (2) управни члан: грецизми – *џиринаџсџи айосџол*,³⁴ *асџида василиска* (РСАНУ: васеџенска, васколика – славенизам³⁵), *дивџи филозоф, дрвени филозоф*; румунски: *шокчина закована*. Тежиште погрдне номинације налази се у управном члану, док је функција атрибута да појачава или додатно одреди значење самог пејоратива. Изузетак је пример *џиринаџсџи айосџол* чије се пејоративно значење, које долази из ванлингвистичке стварности, односи на цео израз, и уклапа се у скупину пејоратива који реферишу на непожељно устаљено понашање или навику, као и изрази са лексемама *курва* и *филозоф*. Вишечлани погрдни називи са зоонимом (аспида, во, коњ, магарац) у функцији управног члана синтагме спадају у групу назива за човека као носиоца неке непожељне особине,³⁶ као и они са лексемом *луда* и *дукван*.

34 Овај израз није забележен ни у једном од консултованих речника, али се на основу употребе увиђа његово пејоративно значење – особа која нема никакву улогу ни у чему, која није битна („Ја, који сам машину и Енглеску опевао, / можда сам, напросто, / најобичнијег јеванђеља постао / тринаести апостол.” – Мајаковски 1974).

35 Као лексичке славенизме посматрамо ону лексику славено-српског језика која га је чинила различитим од народног језика вуковског типа и обезбеђивала му интелектуални, европејски, па и узвишен тон, а могла је бити или наслеђена из српско-ловенског језика или иновација из русколовенског, односно руског књижевног језика 18. и 19. века, или пак настала креирањем неологизама хибридног типа спајањем елемената свих побројаних језика (Бјелаковић, Зорић 2021: 391; о статусу славенизама у србистици в. Зорић 2013).

36 Ово је у складу са истраживањем А. Ранђеловић о експресивним значењима зоонима у српском језику (в. Ранђеловић 2012).

9. Анализирана погрдна лексика из *Бабиној лексикона* односи се на погрдну номинацију човека. Показало се да постоји континуитет када је реч о деривацији појединим суфиксима и префиксима. Као продуктивни у творби експресивне лексике од 19. века појављују се суфикс -џија (и његове варијанте) из турског језика, као и суфикс -(ар)ош из мађарског језика. Такође, уочен је и извештан број лексема које (за сада) могу да се окарактерису као оцазионализми, што показује широк спектар творбених средстава који је био у употреби приликом стварања пејоратива, али и сведочи о оригиналности и креативности говорника српског језика приликом надавања различитих „грдних имена“. С тим у вези, уочава се и да је највећи број ексцерпираних лексема из домена који се односи на човека као носиоца неке непожељне духовне особине, односно репрезентанта неког устаљеног начина понашања или навике која се колективно оцењује као непожељна, што је резултат и последњих истраживања пејоратива у савременом српском језику (Јовановић 2021: 149).

Даља истраживања, као и наставак рада на *Речнику славеносрпској језика*, који укључује и ексцерпцију приватне преписке и рукописа, могао би, евентуално, показати у коликој су мери „грдне речи“ Ђорђа Натошевића експресивни оцазионализми и неологизми, те да ли су део књижевноуметничког стила (на пример, осим наслова чувене комедије Јована Стерије Поповића *Лажа и љаралажа*, и Сара, из Стеријине *Покондирене њикве*, оцактерисана је као „чанколиза код Феме“ (Поповић 1838: б. с.), курзивом истакла М. З. Л.) и која им је функција.

ИЗВОР

Натошевић: Ђ. Натошевић, *Бабин лексикон*, Нови Сад: Рукописно одељење Матице српске, сигн. М 8.759.

ЛИТЕРАТУРА

- Баковљев 1987: dr M. Bakovljević, Đorđe Natošević, *Pedagoška stvarnost. Časopis za školska i kulturno-prosvetna pitanja*, XXXIII/ 9–10: 677–691.
- Баковљев 1988: dr M. Bakovljević, „Bibliografija radova dr Đorđa Natoševića“, *Pedagoška stvarnost. Časopis za školska i kulturno-prosvetna pitanja*, XXXIV/ 9–10: 660–675.
- Бјелаковић, Зорић 2021: И. Бјелаковић, М. Зорић, „Лексички славенизми и питање жанра у славеносрпском језику“ *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXIX/2: 389–404.
- Варађанин 1888: А. Варађанин, „У спомен дру Ђорђу Натошевићу о св. Сави 1888. г. говорио Аркадије Варађанин“, *Летопис Матице српске*. 155/ 3: 49–77. <<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=3953&m=2#page/82/mode/lup>> 30. 04. 2022.
- Вукајлија: <<https://vukajlija.com/>> 15. 9. 2024.
- Герзић 2012: В. Gerzić, *Rečnik srpskog žargona (i žargonu srodnih reči i izraza)*, Београд: Borivoj Gerzić.
- Ћинђић 2013: М. Ћинђић, *Турцизми у савременом српском језику (семантичко деривациона анализа)*. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.
- Ивановић, Јовановић 2023: Н. Ивановић, Ј. Јовановић, „Збирка грдних имена Ђорђа Натошевића (1821–1887) као извор за проучавање лексике погрдног значења у савременом српском језику“, *Јужнословенски филолог*, LXXIX/2: 91–120.
- Зорић 2013: М. Зорић, „Неколико речи о статусу и идентификацији славенизама“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXI/3: 811–818.

- Зорић Латовљев 2023: М. Зорић Латовљев, „*Бабин лексикон* – народно благо Ђорђа Натошевића“, у: Исидора Бјелаковић, Зорица Радовић Хаџић (ред.), *Ђорђе Натошевић у свом и нашем времену*, Нови Сад: Матица српска: 149–159.
- Јовановић 2021: Ј. Јовановић, „Пејоративи у номинацији човека у српском језику“, *Јужнословенски филолог*, LXXVII/1: 127–161.
- Јовановић 2018: Ј. Јовановић, *Лексика погрдног значења у именовану човека у српском језику*, необјављена докторска дисертација, Београд, Филолошки факултет <<https://nardus.mfn.gov.rs/handle/123456789/10311>> 21. 12. 2024.
- Клајн 2002: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Први део. Суфиксација и конверзија*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Клајн 2003: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Други део. Слагање и префиксација*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Мајаковски 1974: В. В. Мајаковски, *Песме*, превео Бора Ћосић, Рад, Београд, 1974.
- ВМ: В. Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду. I–II*. Нови Сад: Матица српска.
- Младеновић 1979: А. Младеновић, „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века“, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXII/2: 95–129.
- Мразовић 1996: Р. Mrazović, „Germanizmi u govornom jeziku Voјvoђana“, у: М. Ивић и др. (ред.), *О лексичким позајмљеницама : зборник радова са Научног скупа Стране речи и изрази у српском језику, са освртом на исти проблем у језицима националних мањина*, Суботица – Београд: Градска библиотека – Институт за српски језик САНУ: 209–230.
- Мушкатировић 2022: Ј. Мушкатировић, *Причине илићи њо њро-стиому њословице њемже сенџениције илићи реченија (1807, друго издање)*, Милена Зорић Латовљев (прир.), Нови Сад: Матица српска.

- Радић 2001: П. Радић, *Турски суфикси у српском језику са осврћом на сћанање у македонском и дујарском*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ранђеловић 2012: А. Ранђеловић, „Метафорична значења зоонима која се односе на људске особине“, *Наш језик*, XLIII/3–4: 89–105.
- Ристић 2000а: С. Ристић, „Експресивна лексика – из историје српског језика“, *Јужнословенски филолој*. LVI/3–4: 951–964.
- Ристић 2000б: С. Ристић, „Погрдни експресиви у часопису *Скоройеча* 1844 год. (социолингвистички и лингвокултуролошки аспект)“, *Српски језик*, V/1–2: 293–307.
- РВ: *Српски рјечник исћумачен њемачкијем и лаћинскијем ријечима*. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу: У штампарији јерменскога намастира. 1852. Београд: Нолит, 1977.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–XXIII (1880–1976). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- РМС: *Речник српскохрвајској књижевној језика I–VI* (1967–1976). Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска..
- РСАНУ: *Речник српскохрвајској књижевној и народној језика*. I–XXII (1959–2023). Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Рудолф, Поповић 1996: О. Рудолф, Т. Поповић, *Ђорђе Натошевић (1821–1887): каталој изложбе*. Нови Сад: Матица српска.
- Симић 1921: М. Симић, „Неколико црта из живота д-ра Ђорђа Натошевића“, *Учићельски весник*. Бр. 7: 7–8.
- СК: *Пешићанско-будимскиј Скоройеча*, год. III, Пешта: 249–250. <<http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1139/>> 28. 12. 2024.
- Скок: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1971–1974), Zagreb: JAZU.
- Поповић 1838: Ј. С. Поповић, *Покондирена ћиква: весело Позоришће у ћри дейсћава / составлено одъ Јоанна С. Поповича*. - У Новомъ-Саду: Писмены Павла Јанковића ц. к. Прив. Типографа, 1838.
- Тартаља 1988: И. Тартаља, „Ђорђе Натошевић на Вуковим пословима“, *Научни сасћанак слависћа у Вукове дане*. 17/4: 87–97.

- Тешић 1987: dr V. M. Tešić, „Školsko-pedagoški rad Đorđa Natoševića. Bakovljevi, Đorđe Natošević”, *Pedagoška stvarnost. Časopis za školska i kulturno-prosvetna pitanja*, XXXIII/ 9–10: 692–707.
- Бирковић 2016: С. Бирковић, *Речник урбане свакодневице: кулисе њред лицем времена*, Београд: ХЕРАеду.
- Ђорић 2008: Б. Ђорић, *Творба речи у српском језику (одабране џеме)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност србије.
- Хаџић Радовић 2023: З. Хаџић Радовић, „Ђорђе Натосевић у виђењу Милана Шевића”, у: Исидора Бјелаковић, Зорица Радовић Хаџић (ред.), *Ђорђе Наџосевић у свом и нашем времен*, Нови Сад: Матица српска: 43–63
- Шкалајић 2015: А. Шкалајић, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Fototipско izdanje prema 6. izd. Svjetlosti, Sarajevo, 1989, Sarajevo – Novi Sad: Dječja knjiga –Prometej.*
- Шевић 1922: М. Шевић, „О Ђорђу Натосевићу (1821. – 1887.): приликом стогодишњице од његова рођења”, *Педагоџијска књижица*, XVII и XVIII: 5–126.
- Шипка 2011: Д. Шипка, *Речник оџценних речи и израза*, Београд – Нови Сад: Корнет – Прометеј.

Milena Zorić Latovljevi

ON THE ORIGIN OF „BAD NAMES” IN *THE BABA’S LEXICON* BY ĐORĐE NATOŠEVIĆ:
HYBRIDS AND MULTI-WORD EXPRESSIONS

Summary

The paper deals with the origin of lexemes recorded in *The Baba’s lexicon* by Đorđe Natošević (1821–1887), which is kept in the Manuscript Department of Matica Srpska. Hybrids and multi-word expressions with at least one element identified as a loanword were analyzed. The formal analysis of the derivational system, as well as the analysis of the word formation process, was not the goal of this

work. Suffixes and prefixes of foreign origin present in the analyzed material are listed, with reference to their origin and the semantic type of lexemes to which they are linked. It shows which foreign lexical layers and word formation elements the speakers of the Serbian language in the middle of the 19th century relied on when it comes to the lexicon of derogatory meaning. It has been shown that there is continuity when it comes to the derivation of certain suffixes and prefixes. Also, a certain number of lexemes were observed which (for now) can be characterized as occasionalisms, which shows a wide range of word-forming elements that were used when creating pejoratives, but also about the originality and creativity of speakers of the Serbian language when using different „derogatory names”. The largest number of extracted lexemes is from the domain that refers to a person as the bearer of some undesirable spiritual trait, that is, a representative of some established way of behavior or habit that is collectively evaluated as undesirable, which is also the result of the latest research on pejoratives in the modern Serbian language. As it is a collection of derogatory names for people that was created in the 19th century, the work represents a contribution to the diachronic overview of the negative expressive lexicon, as well as confirming the point of view about the continuity in the use and functioning of pejoratives.

Key words: pejorative, hybrids, loanwords, Đorđe Natošević, Serbian language, 19th century.

Ана З. Мацановић*
Институт за српски језик САНУ
Београд

О СРПСКОЈ ГРАМАТИЦИ (1862) ДИМИТРИЈА ЧОБИЋА**

У раду се анализира *Српска грамаџика* (1862) Димитрија Чобића. Најпре се полази од тога ко је био аутор ове граматике, како је она изгледала, зашто ју је Чобић сачинио, коме ју је посветио и коме је она била намењена. Средишњи део рада бави се проучавањем структуре *Српске грамаџике*, с освртом на описане језичке дисциплине, а затим се анализира и Чобићев метајезик. У завршном делу указује се на компилаторске елементе у овом приручнику, уз покушај да се уоче новине које је Чобић у ову граматичку публикацију унео у односу на друге граматике предстдарног језика. На самоме крају, представљен је осврт на филолошку рецепцију *Српске грамаџике* у ондашњој периодици.

Кључне речи: Димитрије Чобић, доситејевски језик, граматографија, језикословна терминологија, контактна синонимија.

1. ГРАМАТОГРАФИЈА КОД СРБА ДО 1860. ГОДИНЕ.
Познато је да су Срби у 19. век ушли без граматике свога

---

* randjelovicana@yahoo.com

** Овај рад финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-66/2024-03/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

језика. Крајем 18. и почетком 19. века улогу граматичког уџбеника обављала је рускословенска граматика¹ А. Мразовића *Руководство к славенској граматичкој уџбеници славено-српских народних училишца* А. Мразовића, настала под утицајем граматичких дела Ломоносова и Смолетског, која је од 1794. год. доживела неколико издања (Караџа 1984: 88; Мацановић 2018: 18).

На потребу израде граматике српског језика указивали су почетком 19. века понајвише С. Мркаљ², Вук³ и П. Соларић⁴. Своју је идеју, међутим, реализовао једино Вук у *Писменици српскога језика по говору просвијетскога народа написаној* (1814) и, много успешније, у *Српској граматичкој у оквиру Српског рјечника* (1818). Тако је у тој почетној фази израде будућег језичког стандарда донекле извршена селекција и дескрипција граматичких норми српског језика, што је био основни предуслов да оне с временом постану експлицитне, кодификоване и институционализоване. До тога је, међутим, био дуг и трновит пут. Вук је описао, пре свега, морфолошке норме српског народног језика. Међутим, ваља истаћи да је под појмом „српски народни језик“ код Срба тада подразу-

1 Мразовићева граматика, прва штампана рускословенска граматика код Срба, „била је узор многим потоњим граматографима (пре свега П. Соларићу, М. Видаковићу и Е. Јовановићу)“ (Мацановић 2025, у штампи).

2 Мркаљ је у свом *Салу дебелога јера либо азбукојројресу* (1810) најавио и *језикорјојрес*: „Да тје нам бити лагше толико нуждну језика Српског сочиннити Писменницу; о чем у Језикопротресу, будуштој књижици мојој, својемјестно имаде бити слово“ (Мркаљ 1810: 12), који, нажалост, никад није публикован.

3 „Србљи ... јошт никакове Грамматіе свога эзика немаю“ (Караџић 1968: 15).

4 У *Поговору Улога ума челојјеској* (1808) Соларић истиче: „Словар, писменицу смо ми наумили као и други честити народи имати!“ (Иванић, Бјелаковић 2019: 322–323).

меван „како народни језик вуковског тако и онај доситејевског типа, па чак и славеносрпски језик“ (Бјелаковић 2016: 65). Наиме, почетком 19. века код Срба коегзистира употреба различитих књижевних језика – рускословенског, славеносрпског и доситејевског, која се додатно усложњава појавом Вука и вуковаца, да би се врло брзо упростила на два теоријска концепта књижевног језика, вуковски и доситејевски, што је добило одраза и у изради граматика (и језичких приручника уопште) у Србији све до 70-их година 19. века.

Грамотографија код Срба у првих шест деценија 19. века доживљава процват. Поред Вукових, у овом периоду објављено је још 11 „српских“ граматика, чији су аутори били П. Соларић, М. Видаковић, Д. Милаковић, Ј. Поповић, И. Захаријевић, П. Нинковић, Ј. Балугџић, К. Цукић, Ђ. Даничић, В. Вујић и Ј. Илић.⁵ Већина ових приручника одликује се следећим карактеристикама.

(1) Изузев Вукове, Даничићеве и Илићеве граматике, остала дела писана су традиционалном ћирилицом, старим неререформисаним правописом, и придев „српски“ у њиховим насловима денотира углавном доситејевски тип језика. Занимљиво је, међутим, да је код припадника обеју струја метајезик препун славенизама, посрбљених руских/рускословенских форми, уз спорадичну појаву калкова и кованица, што сведочи о чињеници да је и у почетним фазама изградње терминолошког регистра постојала свест о томе да је у питању апстрактна лексика која припада тзв. вишем стилу.

(2) Преузима се рускословенски концепт о пет граматичких дисциплина – *орѳоеија*, *ѳрозогија*, *орѳоѳрафија*, *еѳимолоѳија* и *синѳакса*,⁶ уз раздвајање ортоепије од орто-

---

5 Детаљније о језикословним текстовима код Срба у 19. веку в. у Мацановић (2018).

6 О томе шта се под наведеним терминима подразумева у савременој лингвистици в. у Мацановић (2018: 48–66).

лексичким јединицама, те је синтакса била најнеразвијенији део науке о језику и углавном се сводила на разна питања слагања речи (Мацановић 2018: 315). Њен развитак постепено креће 40-их година 19. века, када се у граматичким уџбеницима јављају поглавља о синтакси (Ј. Поповић у граматичи из 1843. године описује прва начела синтаксе реченице и разрађује скромна запажања из синтаксе падежних облика – тачније, синтагматских допуна – преузетих од М. Видаковића), а од 50-их год. се појављују и синтаксичке монографије (Мацановић 2018: 315).

(6) Од средине 19. века граматике су издаване не само као плод појединаца, већ и на захтев власти или институција (најпре граматички приручници П. Нинковића, Ј. Балугића, К. Цукића и В. Вујића).

Иако су неке од ових граматика доживљавале више издања (нпр. *Српска граматика за основне српске школе* К. Цукића из 1850. године у наредне две деценије реиздавана је неколико пута), ниједна од ових граматика није нашла дуготрајну примену ни у школи ни у друштву. Поготово нису биле прихваћене Вукове граматике, управо због тога што све до средине 70-их година 19. века није било консензуса о српском књижевном језику и правопису, као и због ондашње језичке политике у Србији, која је не само прихватила доситејевски језик и етимолошку (орто)графију, него је то и наметала, законски забранивши фонолошки правопис (Окука 2019: 793).

2. ДИМИТРИЈЕ ЧОБИЋ – ЖИВОТ И РАД. Димитрије Чобић (Сремски Карловци, 1808 – Панчево, 1886) био је најпре учитељ, а затим и директор народних српских школа на подручју Банатске војне границе. Немачку школу, гимназију и богословију завршио је у Карловцима (Стојчић 1913: 130). Говорио је немачки и латински језик. Чобићева биографија открива, пре свега, педагога. У *Извештају о стању српских народних школа сремске епархије за 1841. год.* наводи се да је са добрим успехом

обучавао децу, да има добре особине, редовно иде у цркву. Његов разред је бројао 21 ученика, којима је предавао следеће предмете: Читање Часослова, Свештену историју, Српску граматiku, Рачуницу (четири рачунске радње) и Писање на српском језику (Лупуровић 2022: 66). Међутим, у то доба од осталих га је одвајала његова потреба да свој педагошки рад искаже и кроз књижевно стваралаштво – „судећи по нумерацији коју је малко помпезно, очигледно смерајући да стекне поштовање савременика, исписивао на насловним странама својих књига, било их је једанаест“ (Војновић 2024: 539), углавном из домена педагогије и црквеног живота. Судећи по некролозима објављеним 1886, након Чобићеве смрти, у часописима *Јавор* и *Застава*, савременици пак нису повољно оцењивали његов књижевни рад:

„Као учитељ био је врло вредан и добар раденик за оно доба. Покојник је радио и на књижевном пољу, но slabим успехом“ (Јавор 1886: 1468); „Он је радио и на књижевном пољу доста, пишући ситније књижице за народ, али је у томе мање био срећан, као што је знатно коло српских учитеља образовао, од којих данас леп број са најбољим успехом на школ. пољу ради“ (Застава 1886, 175/3).

2.1. ЧОБИЋ КАО ФИЛОЛОГ И ГРАМАТОГРАФ. Димитрија Чобића српска култура данас готово да и не памти. Иако очигледно није био поштовалац Вукове реформе писма, овај културни прегалац 19. века слао је Вуку неке народне приповетке (Карацић 1853: IX–X). То је готово једини разлог што је касније помињан у историји српске културе, упркос свом педагошком труду (Војновић 2024: 539). Године 1862. из пера Димитрија Чобића произашла је *Српска ѿрамајѝка (језикословије, Sprachbuch)*.

3. ПРЕДМЕТ И ЦИЉЕВИ АНАЛИЗЕ. Овај граматички

уџбеник остао је сасвим заборављен у меандрима српског језикословља, те се у анализи најпре полази од тога како је *Српска ѓрамајџика* изгледала, зашто ју је Чобић сачинио, коме је била посвећена, а коме је намењена. Затим је описана структура *Српске ѓрамајџике*, с детаљнијим освртом на језичке дисциплине које су у њој представљене, а потом се анализира језик, графија и ортографија Д. Чобића, као и метајезик односно језикословни терминолошки апарат (уз осврт на српско-немачко-латинску контактну синонимију) овог српског педагога и граматографа. Завршни део рада посвећен је евентуалним узорима – с једне стране, указује се на компилаторске елементе који у овом делу постоје, а с друге стране покушава се уочити постојање новина које је Чобић унео у своју грамагичку публикацију у односу на преддуковске грамагике својих претходника и савременика. На самоме крају, представљен је осврт на филолошку рецепцију *Српске ѓрамајџике* у ондашњој периодици.

4. СРБСКА ГРАМАТИКА (ЄЗЫКОСЛОВІЄ, *SPRACHBUCH*⁹): *језик, ѓрафија и орџоџрафија*. Димитрије Чобић објавио је *Српску ѓрамајџику* 1862. године у Зрењанину (ондашњем Великом Бечкерекy), у књигопечатњи Франца Павла Плајца, као своје последње, 11. дело. У питању је грамагички уџбеник од свега 77 страна, писан на доситејевском типу језика, преддуковском (орто)графијом (славеносрпском ћирилицом од 36 графема) (Мацановић 2025).

4.1. СТРУКТУРА И САДРЖАЈ. У погледу структуре и садржаја, ова грамагика се не разликује много од претходних грамагика тадашњег књижевног језика – доситејевског; штавише, може се чак рећи да је оскуднија у много чему. Одмах након насловне странице налазе се два цитата, као два уводна гесла у текст који следи, што

---

9 Термини немачког порекла дати готицом у Чобићевој грамагичици у овоме раду биће транслитеровани латиничким писмом.

представља својеврсни куриозитет у ондашњој српској граматографији. Након посвете, Чобић представља свој граматички спис. Централни његов део обухвата *йраво-йоворење*, иза којег следи кратко поглавље о *йравойисању*. На самоме крају изложена је позамашна листа пренумераната, која ће бити трн у оку Чобићевим критичарима и присталицама Вукове реформе.

4.1.1. МОТО. Занимљиво је да се на самом почетку овог дела, у класицистичком духу, а посве неубичајено за ондашње граматичке приручнике, налазе два мота: један антички, Аристотелов: „Грамматика естъ свѣхъ наукъ ѡснованіе“, а други италијанског хуманисте Полидора Вергилија: „Грамматика естъ дражашіее паче иныхъ свободныхъ наукъ знаніе“.

4.1.2. ПОСВЕТА. *Срѣску ірамайику* Чобић посвећује свом највећем *блајодјеју*, одн. добротвору, Самуилу Маширевићу, ондашњем епископу темишварском, а нешто касније и митрополиту карловачком и патријарху српском. Да се дело посвећује особи која је у материјалном смислу помогла његово објављивање није никаква Чобићева новина – нпр. познато је да је Вук *Писменицу* посветио Мелентију Никшићу, игуману манастира Фенек, док је *Писменица* Ј. Поповића посвећена Георгију од Диван, падејском племићу, и његовој кћерки Ирени итд.

4.1.3. ЈЕЗИЧКИ НИВОИ У СРПСКОЈ ГРАМАТИЦИ. Централно поглавље Чобићеве граматике носи наслов *О йраво-йовореню*. У њему аутор полази од штурих граfiјских, ортоепских и прозодијских забелешки, док главни део подразумева опис морфолошке структуре – исцрпан опис типологије врста речи и њихових парадигми, док о деривацији и синтакси нема речи. Заправо, може се рећи да у овом делу Чобићеве граматике, а и у потоњем, *о йравойисању*, има врло мало иновација. Углавном је у питању компилаторско понављање већ уврежених ставова његових непосредних претходника, (славено)

српских граматичара – понајвише П. Нинковића (другог и трећег издања његове граматике из 1856². и 1857³), али и П. Атанацковића¹⁰, чија је дела сажео, прерадио и прилагодио превасходно их намењујући како српској деци, тако и „немецким“ ђацима који су живели на подручју ондашње Хабзбуршке монархије и учили српски језик као (полу)страни. Ипак, Чобићева граматика садржала је и понеку новину, о којима ће бити речи у тачки 4.1.5.

4.1.4. Оригинално дело или плагијат? Упоредном анализом Чобићеве граматике и Нинковићевих и Атанацковићевих језикословних публикација утврђено је следеће:¹¹

(1) Структура Чобићеве граматике у потпуности одговара Нинковићевој из 1857. (која је пак потпуно друкчија од структуре првог и другог издања његове граматике). Наиме, иако код Нинковића прво поглавље није насловљено, његов садржај, као и садржај потоњег поглавља *О љраво-ѝису* (Нинковић 1857: 89–104), несумњиво су послужили Чобићу као модел према којем је стварао свој граматички

---

10 Платон Атанацковић објавио је две граматичке читанке – *Прва језикословна читанка за српска народна училишња у Аустријском царству* (прво издање 1854) и *Књига друѝа о језикословију и читану за српска народна училишња у Аустријском царству* (прво издање 1856). Ове књиге доживеле су више издања, будући да су, према налогу Високог намесништва, биле обавезни уџбеници за ученике II разреда основне школе, на подручју ондашње монархије. У њима су се, након текстова за читање, налазиле и граматичка поглавља. С обзиром на то да је прво и друго издање *Прве језикословне читанке* тешко доступно, у овом раду је у анализу коришћено треће издање, из 1857. год. За разлику од Нинковићевих граматичких публикације, Атанацковићеве језикословне књиге нису се битније мењале кроз различита издања.

11 Услед ограниченог обима рада, у тексту су наведени само поједини резултати компаративне анализе наведених граматичких (и језикословних) публикација.

уџбеник, само концизније, сажетије, али уз традиционалнији метајезик у односу на свог претходника.

(2) Код обојице аутора наведено је да славеносрпска грађанска ћирилица садржи 36 графема. Међутим, у када се преброји Нинковићев граfiјски инвентар, графема има 35. Разлика у односу ћирилицу коју Чобић представља лежи само у знаку *ѡейѡ* (*ѡ*), за коју пак Чобић у напоменама на крају књиге наводи: „На страни 4 и 5-тој ове граматике случајно се у азбуку и писма **Ѡ** увукла“ (Чобић 1862: 76). Такође, занимљиво је и запажање да у граfiјском инвентару обојице граматографа недостаје *крайко* и <ѡ>, иако га и један и други уредно користе у писању.

(3) Типологија именица по значењу у Чобићевој граматизи је трострука: он, дакле, *имена сушћина* дели на *имена сојсћивена* (одн. на властите именице), *имена нарицајћелна* (одн. заједничке именице) и *имена сабирајћелна*. Оваква класификација је, на први поглед, посведочена и код Ј. Поповића, И. Захаријевића, П. Нинковића, Ј. Балугџића и К. Цукића (Мацановић 2018: 186–192). Још је, наима, Вук у *Српској грамајћини* поменуо *сабирајћелна* имена, али их суштински није разликовао од *нарицајћелних* (заједничких именица), већ их је посматрао са аспекта семантичког критеријума – као множинске облике, без информација о томе да су у питању облици једине који именују множину. До комплексније именичке поделе и одвајања збирних и градивних именица у две различите категорије први пут долази у граматизи Д. Милаковића, а под утицајем руске граматике Н. Греча (Мацановић 2018: 185). Оваква типологија код Срба, међутим, није заживела све до граматике С. Новаковића. У „доситејевским“ граматицама, објављиваним 40-их и 50-их година 19. века, под *сабирајћелним/сабирајћелним именима* подразумевају се именице које, најшире гледано, означавају некакав скуп, а примери су, међутим, и код Ј. Поповића, и код И. Захаријевића, и код Ј. Балугџића и код К. Цукића листом збирне именице. Нинковић, међутим, ову категорију поткрепљује и примерима градивних именица, попут *ѡесак* и *млеко* (Нинковић 1857:

3), а исте примере налазимо и у Чобићевој граматичи (Чобић 1862: 7).

4.1.4.1. Чобићев метајезик. Попут Нинковићевог, и Чобићев метајезик обилује руским/рускословенским терминима (*мјестџоименије, нарјечије, сојуз*), каткад у одређеној мери посрбљеним (*међурјечије, име сабираџелно, склањање*) или сасвим србизираним (*џравџи-сање, мушки род, време скорџрошло*), уз далеко ређу појаву калкова и кованица (*једноброј, вишеброј*). Ипак, код Чобића се запажа већи степен славјанских форми у односу на Нинковића, који, из издања у издање, своју терминологију све више србизира и богати калковима и кованицама: *бројџиџелно – бројно, сојуз – сајуз, међурјечије – међумеџак, сабиџиџелно име – збирно име* итд. Међутим, у погледу метајезика код обојице граматографа уочена је појава конататкне синонимије: у другом издању граматиче П. Нинковића (1856) уз сваки новоуведени термин наводи се и његов еквивалент на немачком и на латинском језику – нпр. *име суџиџесџвиџелно (Hauptwort, substantivum), џрилоџ (Beiwort, adjektivum)* итд., уз спораднично понављање контактнџ синонима на немачком језику онда када одређени термин именује наслов неког одељка – нпр. *1. О суџиџесџвиџелномџ (Von dem Hauptworte)* (Нинковић 1856: 11). На исти начин је то чинио и Чобић: *име суџиџно (das Haupt = order Nenwort, Substantivum)*¹², *1. О имену суџиџномџ (Von dem Hauptworte)* (Чобић 1862: 6).¹³

Анализом Чобићевог терминолошког апарата којима именује врсте речи у Мацановић 2025. закључено је да граматиче П. Нинковића нису биле његов једини узор. Наиме, метајезик Д. Чобића махом је преузет из

12 Уп. нем. *Hauptwort* 'главна реч', *Nenwort* 'именичка реч'.

13 Детаљније о терминима за врсте речи у Чобићевој граматичи в. у Мацановић (2025).

језикословних дела П. Атанацковића, о чему сведоче понајвише термилошке синтагме за именовање именице и придева – *име сушћино* и *име љриложно*. Наведени термини нису потврђени у исцрпном језикословном корпусу 19. века, датом у Мацановић (2018: 355–366), нити у историјским речницима српскога и рускога језика, али се срећу једино у делима П. Атанацковића, одакле их Д. Чобић и преузима (Мацановић 2025).

4.1.5. Новине у *Српској љрамаџици* Д. Чобића. Најзначајнија новина забележена у Чобићевој граматичи везује се за сам њен почетак. Као што је већ назначено, он најпре наводи славеносрпску ћирилицу од 36 графема: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, љ, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, њ, ы, њ, љ, е, ю, я, љ, љ, ц, ѓ (Чобић 1862: 3). У питању је донекле модификована славеносрпска грађанска ћирилица кроз преузимање Вукових слова <ћ>, <ђ> и <ц>, уз уклањање постојећих диграфа, али без графема <ј>, <љ> и <њ>.¹⁴ Занимљиво је напоменути да Чобић наводи азбуку од 36 графема, а да у *Примедби* на крају књиге бележи како је том приликом случајно направио грешку, те да знаку *џџџџ* (ѓ) ту није место. Ипак, у његовом азбучном инвентару недостаје *крајико* и <й>, које је посведочено у његовом графичком систему. Међутим, на следећој страници Чобићеве граматике налази се табела двају писама насловљена *Писмена србска с' хрвајџским* (Чобић 1862: 4). Чобић, наиме, испод тог наслова наводи тростубачну табелу, чији леви део чине штампана слова славеносрпске грађанске ћирилице, у средини су њена писана слова, и те две колоне назива *џисменима српским*, а с десне стране налази се штампана латиница, коју он назива *џисменима хрвајџским*. Занимљиво је да у латиничком делу, на местима према којима стоје *дебело*

14 Слично стање посведочено је и у делима Ј. Хаџића и Ј. Суботића (Милановић 2021: 12).

јер <ъ> и *ѡанко јер* <ь>, Чобић на немачком језику бележи: „Endbuchftabe nach einem Mitlaut“ и „Beichen der Erweichung wie J“ – *крајње слово након суїласника и знак умекшавања као Ј*. Само 12 година након Бечког књижевног договора, овакав поступак директора народних српских школа у страниј земљи, ондашњој Хабзбуршкој монархији, мора се оценити као израз велике грађанске храбрости.

4.1.6. Пренумеранти. На крају Чобићеве граматике налази се позамашна листа *уїисника* или пренумераната, међу којима је, рецимо, град Панчево са 165 примерака, затим немачке школе у Панчеву – 100 комада (Чобић 1862: 77). Ово не чуди, имајући у виду да је Чобић наводио контактни синоним из немачког, каткад и из латинског језика уз сваки новоуведени термин (и не само тада – Чобић је контактне синониме у свом приручнику често понављао, посебно онда када је термин графички издвојен – у оквиру неког поднаслова или, рецимо, именована парадигме). Стога се може претпоставити да је намера овог педагога била да своју граматику намени не само ученицима који уче српски језик као матерњи, већ и осталој деци рејона чији је школски управник био, дакле на подручју Банатске војне границе, а која су српски језик учила као (полу)страни или непознати, нематерњи језик. Међу осталим потписницима највише је учитеља, који су наручивали више десетина примерака, вероватно за даљу продају својим ученицима.

4.1.7. Рецензије *Срїске їрамаїишке* Д. Чобића. Огроман број пренумераната је управо било оно што је критика Чобићу највише замерала. Наиме, године 1863. појавиле су се три кратке рецензије ове граматике. Прва је објављена у часопису *Јавор*, у рубрици *Листїићи*, чији је уредник био Змај. Анонимни критичар за Чобићеву граматику иронично пише да је у питању „проналазак у филолођији“, „право чудо“, те констатује да је „цело

дело плагијат ... и прави галиматијас“ (Јавор 1863: 64). Даље у критици стоји: „Назови – граматика ова као да је намењена за народне школе (по свој прилици за оне, које су под управом г. сачинитеља)“, те се моли „господин управитељ Д. Ч. да се окане једанпут... свога вашарског посла“ како би родитељима уштедео новац (Јавор 1863: 64). Иако аутор ове рецензије није потписан, она би се могла приписати Змају као уреднику, мада је вероватније да је неко то Змају у перо диктирао и могло би се посумњати да је у питању Даничић, управо због употребљених облика „филолођија“ и „галиматијас“, посведочених у Даничићевој писаној речи.¹⁵

Друга критика је такође објављена анонимно, овога пута у *Даничиној* рубрици *Подлисѝак*, чији је уредник био Ђорђе Поповић Даничар, дугогодишњи сарадник Ђ. Даничића на филолошким пословима. У свега неколико редова, и овде се иронично коментарише да се вредност Чобићеве граматике може просудити по већ по самоме наслову, те да Чобић има велику срећу с пренумерантима – алудирајући на то да многи ондашњи учитељи ради додворавања надређеном управнику, а не ради саме вредности дела, у великом броју купују и својим ученицима пласирају овај приручник: „Колико му вреди, разборит ће читатељ видети из наслова. И чудо, како је г. Чобић сретан с пренумерацијом! Опет има 1913 пренумераната“ (Даница 1863, 63).

И трећу рецензију, објављену у *Видовдану*, коначно потписује Даничић, истакавши да ова граматика „сама по себи не заслужује ни то да се о њојзи јавно каже само да не ваља ништа“ (Даничић 1863: 3), те да је мотив за ово његово писање узнемиреност коју је осетио приликом вести да је крајишкој власти предложено да ову

15 Уп. такође у ироничном контексту: „О да дубока знања филолођије Славенске“ (Даничић 1847: 8).

књигу уведе у мале српске школе. Он даље износи свој врло оштар суд о Чобићевом уџбенику:

„Ова је српска граматика гора од најгоре њемачке граматике ... Кад је ова граматика гора од најгоре њемачке, онда ће без сумње власт које се тиче и сама знати да унедавши ову граматику у српске школе не би учинила српском народу у свом подручју ни онолико добра колико би учинила њемачком народу кад би у њемачке школе увела најгору њемачку граматику“ (Даничић 1863: 4).

5. ЗАКЉУЧАК. Након спроведеног истраживања, може се закључити следеће:

(1) *Србска граматика* (езикословје, *Sprachbuch*) Димитрија Чобића, учитеља и директора народних српских школа на подручју Банатске војне границе, писана је доситејевским типом језика, модификованом славеносрпском грађанском ћирилицом и предстандардном ортографијом.

(2) Према садржају и структури сасвим незнатно одудара од ондашњих уџбеника (славено)српских граматографа, понајвише се ослањајући на друго и треће издање граматика П. Нинковића.

(3) Најзначајнија новина односи се на графички систем, у коме Д. Чобић раздваја *имена српска* од *имена хрватских*.

(4) У погледу метајезика, Д. Чобић се већински ослања на терминологију из уџбеника П. Атанацковића, који су, према налогу Високог намесништва, били обавезно школско штиво за ондашње ђаке на територији данашње Војводине: у питању је традиционални, руски (каткад у одређеној мери посрбљени) терминосистем (нпр. *нарицајелна имена* – заједничке именице, *сабирајелна имена* – збирне именице, називи за падеже *именијелни*, *родијелни*, *дајелни* – номинатив, генитив, датив, *јоложијелни*,

сравниџелни, ѿревосходни сџейен – позитив, компаратив, суперлатив итд.), уз спорадичну појаву калкова са немачког језика (нпр. *једноброј, вишеброј, међурјечије*).

(5) Имајући у виду Чобићево врсно познавање немачког и латинског језика, те готово доследно бележење контактних синонима на овим језицима приликом увођења сваког новог термина у своју граматику, може се закључити да код овог аутора постоји и утицај западне провинијенције. Сасвим је извесно да је ондашњи учитељ био одлично упознат како са постојећим српским граматикама, тако и са немачким и латинским, али и хрватским, те је покушао да направи својеврсну компилацију формирајући свој терминолошки апарат преузимањем од различитих граматографа (понајвише од П. Атанацковића) већ устаљене, традиционалне термине у рускословенском и славеносрпском лику, уз дискретне покушаје да своје ђаке и свој народ упозна и са немачком и латинском граматичком терминологијом (Мацановић 2025).

(6) Ако је Чобић био граматичар који се бори за своје место под сунцем кодификације српског језика, онда је његова улога у томе сасвим незнатна. Ипак, имајући у виду да је сврха његове граматика вероватно била и учење српског као страног језика у полилингвалној средини, онда му се могу, ако не опростити, онда барем донекле разумети и застарелост и спорадично присвајање туђе граматичке мисли.

(7) Иако је иза себе оставио 11 дела, од којих је управо *Срџска ѿраматџика* било последње, Димитрије Чобић после оваквих рецензија није објавио више ништа (а поживео је наредне 24 године, до 1886). Сурова и немилосрдна критика, као и потоња победа вуковаца, несумњиво су имали утицај на то да се овај културни трудбеник повуче и посвети свом педагошком раду.

ИЗВОРИ

- Атанацковић 1856: *Друга књига о њзикословиу и читаню за Србска народна училишта у Аустријскомъ царству, у Бечу, 1856.*
- Атанацковић 1857³: *Прва њзикословна чиианка за Србска народна училишта у Аустријскомъ царству, у Бечу, 1857³.*
- Даница 1863: *Даница, листи за забаву и књижевности, бр. 4, год. IV, ур. Ђорђе Поповић, у Новоме Саду.*
- Даничић 1847: *Раи за сриски језик и њравоиис, написао Ђ. Даничић, у Будиму, 1847.*
- Даничић 1863: Ђ. Даничић, *Видовдан*, бр. 60, год. III, 1863, 3–4.
- Застава 1886: *Застава*, ур. С. Милетић, бр. 175.
- Јавор 1863: *Јавор: листи за Забаву, њоуку и књижевности, ур. Ј. Јовановић Змај, бр. 4.*
- Јавор 1886: *Јавор: листи за Забаву, њоуку и књижевности, ур. Ј. Јовановић Змај, бр. 46.*
- Караџић 1853: В. Ст. Караџић, *Сриске народне њриловијетике*, Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- Караџић 1968: „Новине Србске из царствујушега града Виенне от 2га јануарја 814 до 6: ферв. с дозволеніем его кес. кр. величества”, у: *О језику и књижевности I. Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 12, Београд: Просвета, 13–20.
- Мркаљ 2018: С. М., *Сало дебелоја ера либо азбукойроѡрес*, у Будиму Граду.
- Нинковић 1856²: *Србска ѡрамаѡика за ниже ѡмнасиалне класе одъ Петра Нинковића, у Новомъ Саду, 1856³.*
- Нинковић 1857³: *Србска ѡрамаѡика за сриске нормалне школе одъ Петра Нинковића, у Новомъ Саду, 1857³.*
- Чобић 1862: Д. Чобић, *Србска ѡраммаѡика (ѡзикословиє, Sprachbuch)*, у Вел. Бечкереку, 1862.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелаковић 2016: И. Бјелаковић, „Језикословци и њихове писменице (Структура граматичких приручника „српског“ језика у XIX веку)“, у: *Теме језикословне у србистици кроз*

- дијахронију и синхронију. Зборник у част Љиљане Суботић*, ур. Јасмина Дражић, Исидора Бјелаковић, Дејан Средојевић, Нови Сад: Филозофски факултет, 55–67.
- Војновић 2024: Ж. Војновић, „Језуитска амблематика у православној употреби“, *Црквене студије*, књ. 21, Ниш, 537–557.
- Иванић, Бјелаковић 2019: Д. Иванић, И. Бјелаковић (прир.), *Павле Соларић, Сабрана дјела*, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“.
- Караца 1984: М. Karadža, „Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji“, *Radovi X*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, 1–330.
- Лупуровић 2022: Д. Лупуровић, „Извештај о стању српских народних школа сремске епархије за 1841. год.“, у: Д. Лупуровић (ред.), *Годишњак завичајној друштва Стара Бешка* 5, 50–95.
- Мацановић 2018: А. Мацановић, *Српска језикословна терминологија у 19. веку*. Београд: Институт за српски језик САНУ (едиција *Монографије* 26).
- Мацановић 2025: А. Мацановић, „Врсте речи у *Српској граматици* (1862) Димитрија Чобића“, *Научни саставник славистија у Вукове дане* 54/1 (у штампи).
- Милановић 2017: А. Милановић, „Морфологија у *Суботићевој Српској граматици* (1847)“, *Научни саставник славистија у Вукове дане* 46/1, 65–76.
- Милановић 2021: А. Милановић, „Досадашњи резултати и задаци у истраживањима славеносрпске ћирилице“, *Научни саставник славистија у Вукове дане* 50/1, 7–16.
- Окука 2019: М. Окука, „*Српска Граматика за гимназијалну младеж Княжества Србије Владимира Вујића* (1856)“, *Наш језик* L/2, 791–802.
- Стојчић 1913: И. Стојчић, *Знаменићи земунски Срби у XIX. веку*, Земун: Штампарија И. Стојчића.

О СЕРБСКОЙ ГРАММАТИКЕ (1862) ДМИТРИЯ ЧОБИЧА

Резюме

В статье анализируется сербская грамматика (серб. *Српска граматика*) Димитрия Чобича, сербского учителя и директора национальных сербских школ в районе Банатской военной границы, изданная в 1862 году в Великом Бечкереке (ныне Зренянин). Анализ начинается с того, кто является автором этой грамматики, как она выглядит, что именно содержит, почему Д. Чобич её создал, кому он её посвятил и для кого она предназначалась. Центральная часть статьи посвящена изучению структуры сербской грамматики, с более детальным рассмотрением представленных в ней лингвистических дисциплин, а затем языка, графики и орфографии Д. Чобича, а также метаязыка, т.е. лингвистического терминологического аппарата (учитывая и сербско-немецко-латинскую межъязыковую синонимию) этого сербского педагога и автора грамматики. Заключительная часть статьи посвящена произведениям которые предположительно послужили автору как образцы. С одной стороны, указывается на в данном произведении существующие неоригинальные, из других произведений взятые элементы, а с другой стороны, делается попытка отметить существование инноваций, которые Чобич внёс в данную грамматическую публикацию по отношению к грамматикам своих предшественников. В самом конце представлен обзор филологической рецепции его сербской грамматики в периодической печати того времени.

Ключевые слова: Дмитрий Чобич, доситеевский язык, граммотография, лингвистическая терминология, межъязыковая синонимия

ИМПЕРСОНАЛНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У ФОЧАНСКОЈ АЛЕКСАНДРИДИ

У раду се разматрају имперсоналне конструкције у Фочанској Александриди (1754). Циљ истраживања је да се представе типови ових конструкција и утврди до каквих је промена дошло у односу на претходни период старосрпске писмености. Потврђена је већина раније постојећих структура: посесивна *mihi est* конструкција, егзистенцијална, конструкција с предикативом, с безличним глаголом, рефлексивна и конструкција с глаголом *biti* и инфинитивом. Нису нађени следећи типови: 3.л.јд. глагола 'догодити се' + датив + инфинитив / *ga* + презент, глаголски придев на *-mo* + датив агенса и конструкције с предикативима на *-ћ* (годћ, тућбћ), које су потиснуте безличним глаголом *трѣвоуѣ*.

Кључне речи: српски језик, историјска синтакса, имперсоналне конструкције, Фочанска Александрида.

1. Увод. Испитивање имперсоналних конструкција спроведено у овом раду наставак је раније започетих истраживања датог феномена у историји српског језика, када смо анализирали дате структуре на богатом корпусу старосрпских текстова XII-XVI века, највећим делом повеља и писама (Грковић-Мејџор 2007: 188-203).¹⁶ Циљ

---

* jgrkovicns@gmail.com

16 У раду се сви подаци за српски језик у периоду XII-XVI столећа наводе према овој студији, без посебног упућивања.

њенога постанка. Постоји претпоставка да ју је јеромонах Викентије, игуман манастира Пиве, могао донети са собом у Фочу када је напустио свој игумански положај,³ те да је рукопис можда и настао у Пиви (ФочА: 9). Преписана је с неког старијег предлошка, о чему говоре грешке и повремене нејасноће у тексту.

ФА је драгоценост сведочанство о постојању народне Александриде и у српским православним срединама, будући да су раније познати преписи, познати као „дубровачка редакција српске Александриде“ (Маринковић 1976: 55), били везани за католички ареал. Оваква ситуација потврђује Јагићев увид да је српскословенски текст понародњаван независно на различитим, међусобно удаљеним територијама (Јагић 1871: 216, уп. Маринковић 1976: 23–24). Рукописа сродних ФА у православним областима било је свакако више. З. Кајмаковић, рецимо, пише да је у Бијељини имао прилике да види „још један рукопис Александриде из 18. вијека, који је у многоме подсећао на фочанску Александриду. Рукопис је изгледа потицао из Крајине ... Несретним случајем ова Александрида уништена је прије него што је проучена“ (Кајмаковић 1962: 142). Током истраживања открили смо да се текст једне Александриде из XVIII века која се чува у Архиву САНУ (АСАНУ), добављене из Призрена,⁴ до средине листа 22а скоро у потпуности слаже са ФА, да би се потом роман наставио другом текстолошком варијантом, писаном

3 Игуман Викентије помиње се у једном од записа на крају књиге. На провенијенцију рукописа могла би указати и чињеница „да се у посједу истог власника налазе још двије рукописне књиге поријеклом из Пиве и да се у фочанској цркви налази једно јеванђеље, штампано у Москви 1804. год., са Његошевом својеручном посветом Пиви“ (Кајмаковић 1962: 140).

4 Овај препис до сада је у литератури само помињан (Јагић 1871: 211; Новаковић 1878: VII; Маринковић 1986: 270), али се о карактеру његовог језика није ништа знало.

знатно понародњеним српскословенским језиком нижег стила, што још једном показује да су за средњовековног аутора / писара српски народни и српскословенски, иако два језичка система, у ситуацији хомогене диглосије представљали континуум. Део текста који се поклапа са ФА преписан је с истог предлошка, или је можда чак један од ова два рукописа био предлогак другом, што откривају и њихова у многе идентична ортографска решења. Иако је за закључивање о превенијенцији рукописа који лежи у основи ФА и самог рукописа неопходно свеобухватно истраживање на свим језичким нивоима, може се са сигурношћу рећи да је он настао на територији јекавских дијалеката.⁵

2. ТИПОВИ ИМПЕРСОНАЛНИХ КОНСТРУКЦИЈА

2.1. ПОСЕСИВНА КОНСТРУКЦИЈА. Предикативна посесија се у ФА по правилу исказује транзитивном конструкцијом с глаголом *имати*:

(1) царь пилпъ нмаше женѣ 26.12-13, тен жене крнла нмашѣ 110.19, сваки њ рѣкѣ н њ ногѣ нмашѣ 242.13-14, та|н| река нн краѣ нн конца не нма 318.12, та жена нмаше ѣ снна 330.14-15 итд.

5 На јекавски рефлекс неспорно упућују примери попут *ннѣ* 22.1, *ѣдрѣти* 36.3, *насна* *се* 76.12 и др. О екавском слоју који је могао заостати из неког од ранијих (српскословенских) предлогака тешко је судити без темељног истраживања овог питања. Проблем представља и чињеница да графема *е* означава и вокал *е* и групу *је* и ван положаја на почетку речи и слога, те се, на пример, *бѣхѣ* 18.1, *внѣ* 22.10, *сеѣ* 24.8 могу тумачити као екавски (*деху*, *виде*, *седе*) или као јекавски (*дјеху*, *видје*, *сједе*). Срећемо и паралелне форме *деѣ* 39.19 и *кеѣ* 40.5.

Стање одговара ономе потврђеном у старосрпским споменицима од XIV–XVI века, који показују да је у том периоду транзитивна реченица са *имайџи* постала канонска у српском језику (в. Грковић-Мејдор 2011).

По изузетку се јавља архаична *mihi est* посесивна структура с посесором у дативу и предикатом глагола *бийџи* у 3.л.јд. (в. Грковић-Мејдор 2007: 98–117). С обзиром на негирани предикат у свим потврђеним примерима, посесум је у балто-словенском генитиву:

(2) неџ не би помоџн ннедне 416.7–8, не бџде ти места џ светџ џкрнти се 128.2–3, не би ми тџ|н| стана 408.4, каменна драгаго коџџ чнсла не беше 234.12.

У процесу синтаксичке промене ширењем новијег обрасца старији модел се повлачи на периферију система, где се, уколико не дође до његовог потпуног уклањања, на различите начине реанализира. Са уопштавањем транзитивног модела исказивања предикативне посесије *mihi est* конструкција се постепено реанализирала, реинтерпретацијом датива посесора у посесивни датив или датив реципијента (Грковић-Мејдор 2013: 125), нпр.:

(3) не бџде ти места џ светџ џкрнти се 128.2–3

‘нећеш имати места у свету да се сакријеш’ >
 ‘неће бити за тебе места у свету да се сакријеш’.

2.2. ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНА КОНСТРУКЦИЈА. Потврђен је мали број егзистенцијалних реченица. У потврднима се у презенту у 3 примера среће глагол *бийџи* у 3.л.јд., у персоналној структури (4), и једанпут *имайџи*, у безличној (5):

(4) есџ чловџ|к| египтаннинџ џ градџ нашеџџ 28.8–9, многа е џ неџџ вонска 92.12, есџ џ на|с| жене 258.19;

(5) кога хоћешъ послати ѝзѣти злато ере велма много га нма 420.9-10.

Негирана реченица је безлична, са глаголом *дѣиѣи*:

(6) нне на землн радостн где се не прѣмесн жалостъ 212.9-10.

Уколико је предикат у прошлом или будућем времену увек се јавља глагол *дѣиѣи*, при чему су потврдне реченице персоналне (7), а негиране имперсоналне, са генитивом (8):

(7) беше ко нетко сѣлѣнскн црѣъ 332.6-7, то|н| време беше з|н|он велнкн 146.17-18, ѝ градъ томъ беше жена ѣдовнца 330.13, ва то време бехъ ѣ брата маѣдоннани лекадѣшь н врѣонѣшь 428.2-3 итд.;

(8) ере ѝ нон не беше црѣкога белега 130.14-15, не бѣде тан данъ нн женѣ нн мѣжа нн бѣде тада|н| лепостн нн грѣбостн нн мал нн велнкн нн разлнкога лнца 388.4-7, човека такога стрелца не беше 418.1-2 итд.

Оваква ситуација врло је блиска стању у споменицима XII-XVI века, у којима доминира изворна словенска конструкција са *дѣиѣи*, док се са *имайѣи* јавља по изузетку тек у XIV столећу, на истоку српске језичке територије, и везана је за презент. Међутим, с обзиром на веома мали број примера, са сигурношћу се може рећи само да у време настанка ФА *имайѣи* није још увек било уопштено у презенту. До овог уопштавања, познато је, доћи ће у каснијем периоду (Ивић 1981: 23). Потом ће се дати глагол ширити и на друга времена,⁶ посебно у српским дијалектима

6 Ђ. Даничић, на пример, бележи примере са *имало је* код Симе Милутиновића Сарајлије (1858: 90), али је тешко рећи да ли је ово била одлика говора Сарајева, где је Милутиновић рођен, или говора ужичког краја, одакле се његова породица доселила у Сарајево.

захваћеним балканистичким процесима (в. Младеновић 2014), а исти процес уочавамо данас и на нивоу супстандарда (в. SrWas). Чињеница да је најпре захваћен презент последица је граматикализације глагола *јесам* у копулу, чиме се губи његово изворно значење ‘постојати’, сачувано у суплетивним непрезентским облицима (*бијии*).

Иако је до ширења глагола *имајии* долазило у ситуацији језичких контаката на Балкану, његова појава има примарну унутарњу мотивацију,⁷ чему објашњење треба тражити у универзалној вези појмова ‘имати’ и ‘бити’ (Бенвенист 1975: 153), односно категорија посесије и егзистенције (Иванов 1989: 218; уп. Грковић-Мејџор 2013: 330).

У прилог реченом говори и наша претпоставка да словенска егзистенцијална конструкција води порекло од посесивне *mihi est* структуре у којој је уклоњен посесор:

- (9) не бѣде ти места ѹ светѹ ѹкрѣтити се
 ‘(ти) нећеш имати места у свету да се сакријеш’ (посесија):
 не бѣде Ø места ѹ светѹ ѹкрѣтити се
 ‘неће бити места у свету за сакривање’ (егзистенција).

2.3. КОНСТРУКЦИЈА С ПРЕДИКАТИВОМ. У овој општесловенској имперсоналној модалној конструкцији уз предикативе емоционалних стања, именичког (жао ‘жао’ < жалъ ‘жалост’, срамѹта ‘срамота’) или придевског порекла (драго ‘драго’), обавезан је датив, којим се денотира носилац стања тј. експеријенсер (10), при чему се ређе као допуна може јавити инфинитив (11):

- (10) жао мѹ бн велѹа 44.16, не мѹ бн жао велѹа (!) 88.2–3,
 ако мн жао бѣде на маѣдоннани 264.12–13, ако вам є драго
 260. 6–7, велѹка срамѹта тебн бѣде 322.19–20 итд.

7 На ово указује и чињеница да се оваква конструкција јавља и ван јужнословенског ареала, у ограничену домену (Корин 1997: 46).

(11) ако є вамъ драго поклонити се мени и самн на бащини и законѣ пребивати бес печалн 136.11–15, ако вам є драго еванать рече до отока доћи 260. 6–7.

Као допуна инфинитив се среће и уз конструкцију с предикативом деонтичке модалности неџможно ‘немогуће’:

(12) ако ли ти неџможно ѣ македонню доћи 410.7–8.

Уз предикативе аксиолошке модалности добро ‘добро’, подобно ‘прилично’, право ‘исправно’, прилично ‘прилично’, боле ‘боље’, доста ‘доста’ конструкција датив + инфинитив означава предикацију која је предмет оцене:

(13) нне подобно (!) царѣ ѣвити поклонсара 128.10–11, тако и мени ни|є| прилично поклонити се теби 186.14–15, ере нне траво (!) за пора и з-а-лесен|д|рѣ (!) свемѣ светѣ ѣпѣстити се 306.18–20, боле би ми живѣ ѣ землѣ ѣлести негли твонемѣ жivotомѣ ва|с| мнрѣ поколебати 152.12–13; да доста теби бѣди ѣ бащини находити с|є| 126.14–15 итд.

Изостанком датива агенс постаје уопштен:

(14) до|б|ро є данакѣ поставити по землахѣ ѣзимати 416.11–13.

Јављају се и конструкције с просентенцијализатором који реченицу чини формално персоналном:

(15) то нетнаноѣ би недраго 86.20, то|ни| алесен|д|рѣ драго би 68.4, то алесен|д|рѣ мно би велма 152.14–15, ако ли ти то нне драго 196.7, то ќе намѣ бити срамота 320.19.

Од старих предикатива на *-ѣ потврђено је само годне (< годѣ), једанпут, у копулативној структури:

(16) ако ли немѣ годне бѣде саблѣсти 190.9–10.

Сви наведени типови са дативом јављају се већ у споменицима XII–XVI века. Међу предикативима јавља се лексичка иновација: у питању је доста, које је у старосрпском потврђено најпре у форми *досытъ* (< *do syta, ПЕРСЈ: 307). Синтаксичка иновација у односу на ранији период је губљење изворно номиналне структуре имперсоналне реченице са *годнѣ* (< *godě) (Травничек 1956: 12) увођењем копуле, као и непостојање предикатива *трѣбѣ* (лок.јд. именице *trěba). Оба предикатива су већ у споменицима XII–XVI века била сасвим спорадична.

Потврђени су и примери са експеријенсером у акузативу уз предикативе именичког порекла који денотирају емоционална стања (*страхъ* ‘страх’, *желѧ* ‘жеља’, *срамъ* ‘срам’). Акузативом се носилац стања концептуализује као пацијенс, за разлику од датива којим се денотира експеријенсер, а као допуна се може јавити инфинитив:

(17) *цѣнѣ цногомѣ стра|х| бн 360.3, желѧ цѣ |с| видѣти тога дѣтнѧ 212.17–18, н велѧ н⁸ срамъ бн 208.1.*

Ова архаична неноминативна конструкција се у историјском периоду јавља углавном на јужнословенском, врло ретко на западословенском терену, већином са предикативима који означавају негативна емоционална стања (Јагић 1899: 19; Мразек 1990: 109). Потврђена је у старосрпском у првој половини XV столећа, са именицом *сѣид*. У српском језику се, према расположивим подацима, до средине XIX века јављају и именице *воља* и *жеља* (Даничић 1858: 406–407). У каснијем периоду предикативи уз акузатив ограничавају се, судећи према расположивим подацима,⁹ на оне који денотирају нега-

8 У питању је акузатив множине *их*, с губљењем финалног *х*.

9 Овде имамо на уму чињеницу да дијалекатске студије по правилу не садрже анализу имперсоналних конструкција.

тивна емоционална стања, док се уз остале акузатив замењује дативом (нпр. *жеља ми је*), што показује да се негативна стања конципирају као она над којима човек има најмању контролу.

2.4. КОНСТРУКЦИЈА С БЕЗЛИЧНИМ ГЛАГОЛОМ. Од безличних глагола јавља се скоро искључиво модална конструкција са глаголом *трѣбоує* / *требова* (З.л.јд.) и дативом, која је у потпуности потиснула стару структуру с предикативом *трѣбѣ*. Овај деноминал (< *trěba, Скок III: 501) јавља се само у имперсоналној структури, као и у споменицима XII–XVI века:

(18) *алесен|д|рѣ љзе што мѣ трѣбова ѿ црѣ пилпа 50.20, не трѣбѣ нама драгоманѣ 90.10–11.*

У већини примера уз имперсонални глагол се среће конструкција датив + инфинитив, као синтаксички експонент предикације која подлеже деонтичкој оцени:

(19) *не трѣбѣ нама бити се с толнко|м| сломаѣ 86.15–16, не трѣбѣ теби према порѣ стати 298.12, трѣбѣ мени бити се ш ниде а не теби 300.16, не трѣбѣ теби то љчинити 370.20, љовекомѣ велма през мерѣ спати не трѣбѣ 392.9–10 итд.*

Ређе изостанком датива агенс постаје уопштен:

(20) *не трѣбѣ први дан собеѣавати 40. 14–15, не трѣбѣ се такон кннзи сднати се 76.13–14, не трѣбѣ са алесен|д|ро|м| бити се 86.5–6, не трѣбѣ на царкомѣ (!) престолѣ седеѣн тако љчинити 198.13–14, како трѣбѣ царскѣ частѣ љчинити 222.19 итд.*

Према 25 случајева са инфинитивом једанпут је забележено и *да* + презент, а реч је о иновацији која је потврђена у датим конструкцијама у старосрпском од XV столећа:

(21) трѣбѣе веѣе властелин твои домова да ви|д|е 434.18–19.

Осим потврда са трѣбоуѣ нађен је још само пример са вала 'ваља', које није забележено у корпусу XII–XVI века:¹⁰

(22) свакоуѣ по|д| земљу поѣи вала 404.14–15.

Безлични глаголи су секундарни по постању и још у старословенском се не реализују увек као *impersonalia tantum* (Вечерка 1996: 236). Безлично 'треба' је притом карактеристика јужнословенског ареала (Мразек 1990: 32).

2.5. РЕФЛЕКСИВНА КОНСТРУКЦИЈА. У овој ретко посведоченој конструкцији уз рефлексивни предикат у 3.л.јд. реализује се датив експеријенсера. Првом групом примера са предикатима видн се, мнн се и чинн се, све 'чини се, изгледа', исказује се епистемичка модалност. Датив експеријенсера компатибилан је с рефлексивним предикатом медијалне семантике:

(23) да |о|вако видн се |м|не 86.16/17, како се еленомѣ мнн 262. 2, како се вама мнн 288.3–4, ннесамѣ ја толнко лѣда колнко се теке мнн 368.18–19, чинн мн се када видн теке ѣчинниѣ ср|д|цѣ твоемоу хотениѣ 28.10–11, нне тако вонска маѣдонска безглавна како се чинн дарню вашемоу 74.5–7 итд.

У другој групи примера реч је о имперсоналном пасиву:

(24) каже се ѣ книга|м| оца свога ѣбне 34. 4–5, пише мн се ѿ ѣтетѣ мога хоѣѣ ѣбениѣ бити 44.2–3, ѣ законѣ се видн персе ѣбитн и трерати (!) пре|д| нами бегати и ѣмирати 168.9–10.

Конструкције с безлично употребљеним рефлексивним глаголима припадају старом слоју имперсоналних

10 Не бележи га ни РКСС. У Речнику ЈАЗУ потврђен је и у наведеном значењу (РЈА XX: 541).

структура, а потврђене су још у старословенском (Георгиева 1968: 74; Вечерка 1996: 232) и јављају се и у историји западних и источних словенских језика. Све су посведочене у старосрпском корпусу XII–XVI столећа, с тим што је рефлексивни предикат чини се у овој позицији нов.

2.6. КОНСТРУКЦИЈЕ С ГЛАГОЛОМ ВИТИ И ИНФИНИТИВОМ. У овим конструкцијама које исказују деонтичку модалност јавља се 3.л.јд. глагола *бидити* и инфинитив, док се дативом спецификује вршилац радње. Уколико је глагол у презенту исказује се неопходност:

(25) ако мн |ε| саде љдрнети не хапа за тон 36.3, ако мн ε с тобо|м| љдрнети нељ се ѿебе разделити 348.3–4,

док се у реченицама са *бидити* у имперфекту исказује могућност:

(26) беше кољ видети славно сретение 120.18–19, кољ беше видети каде се ѿ вонске љдрнше 216.2–3, беше кољ видети стреле љ гра|д|(а) летећи како ѿблакъ 154.3–4.

Изостанак датива упућује на уопштеност агенса, увек у формулаичном, идиоматизованом исказу беше видети, који је и доминантан у корпусу:

(27) беше видети стреле љ гра|д|(а) летећи како ѿблакъ 90.16–17, тљ беше видети жалосно где македонини снецнахљ брзо 96.10–12, беше видети жалосно видение 96.15–16, беше видети лепо славно сретение неља 102.12–13, да беше видети|н| чљдно и лнепо када љѿкол пољхаше 426.3–4 итд.

Овај тип имперсоналне структуре прасловенског је порекла и потврђен је у историјском развоју свих грана словенског језичког континуума, а присутан је у старосрпском корпусу XII–XVI века.

3. ОПШТИ ОСВРТ. У Фочанској Александриди потврђено је шест типова имперсоналних структура: посевна *mihi est* конструкција, егзистенцијална, конструкција с предикативом, с безличним глаголом, рефлексивна и конструкција с глаголом *биџи* и инфинитивом. Све оне јављају се и у споменицима XII–XVI века. У односу на ранији период присутне су следеће иновације. Није потврђен образац са 3.л.јд. глагола ‘догодити се’ (пргодн се, згодн се) + датив + инфинитив / *ga* + презент. Дати предикати посведочени су само у персоналној структури, где је датив у позицији индиректног објеката (ако тебе самртъ пргодн се 120.3-4, да колнко на|м| досле пргодн се ова|н| книга наша 282.9–10, пргоднтн ти се хоће чџдо 348.10–11). Није посведочена структура глаголски придев + датив агенса (типа вџдомо ваць ље), која је старосрпском од најстаријих споменика непродуктивна и јавља се као синтаксички архаизам, искључиво у формулама (в. Грковић-Мејдор 2025). Најкрупнија иновација у односу на период XII–XVI столећа присутна је у домену архаичних предикатива на -џ (годџ, тџџџ): модел с предикативом тџџџ у потпуности је истиснут безличним глаголом тџџџџџ, врло честим у тексту, док се годнє (< годџ) јавља само једанпут. Тиме је у српском окончан процес који је започео у самосталној историји јужних и западних словенских језика, у којима безлични модални глаголи заузимају место старијих, прасловенских конструкција с одговарајућим модалним предикативима, што сведочи о њиховом развоју ка типу *habeo*-језика.

ИЗВОРИ

- АСАНУ: Александрида, Стара збирка Архива САНУ, бр. 50, XVIII век.
 ГА: Прва Гајева Александрида, 1520–1540, Национална и свучилишна књижница у Загребу, S.M. 32F.15 (фотографије Легат Јерковић ФФНС 2067–2068).

ФА: П. Милошевић, М. Путица, Б. Кулићан (прир.), *Фочанска Александрида. Роман о Александру Македонском*, Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2021.

SrWac: Serbian web corpus. <<http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/srwac/>> 1.09.2024.

ЛИТЕРАТУРА

- Бенвенист 1975: E. Benvenist, *Problemi opšte lingvistike*, Beograd: Nolit.
- Вечерка 1996: R. Večerka, *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*, III: *Die Satztypen: Der einfache Satz*, Freiburg: Weiher Verlag.
- Георгиева 1969: В. Л. Георгиева, „Безличные предложения по материалам древнейших славянских памятников (особенно старославянских)“, *Slavia*, 38, 63–90.
- Грковић-Мејдор 2007: Ј. Грковић-Мејдор, *Сјиси из исјоријске линвистике*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејдор 2011: Ј. Грковић-Мејдор, „Развој предикативне посесије у српском језику“, С. Танасић (ур.), *Грамајтика и лексика у словенским језицима*, Зборник радова с међународног симпозијума, Нови Сад, Београд: Матица српска, Институт за српски језик САНУ, 361–377.
- Грковић-Мејдор 2013: Ј. Грковић-Мејдор, *Исјоријска линвистика. Коинитивно-типолошке студије*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Грковић-Мејдор 2025: „Глаголски придев + датив агенса: реликти у старосрпском“ (у штампи).
- Даничић 1858: Ђ. Даничић, *Србска синтакса*, У Београду: У Државној штампарији.
- Иванов 1989: Вяч. Вс. Иванов (отв. ред.), *Категория посессивности в славянских и балканских языках*, Москва: Наука.
- Ивић 1981: М. Ивић, „Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости“, *Јужнословенски филолој*, XXXVII, 13–24.
- Јагић 1867: V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, I. Staro doba*, Zagreb: Štamparija Dragutina Albrechta.

- Јагић 1871: V. Jagić, „Ogledi stare hrvatske proze, IV. Život Aleksandra Velikoga“, *Starine JAZU*, III, 203–331.
- Јагић 1899: V. Jagić, *Beiträge zur slavischen Syntax*, Wien: In Commission bei Carl Gerold's Sohn (*Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe, Band XLVI*).
- Јерковић 1983: В. Јерковић, *Српска Александрида. Академијин рукопис (бр. 352). Палеографска, орфографска и језичка истраживања*, Београд: САНУ (Посебна издања, књ. DLIV, Одељење језика и књижевности, књ. 35).
- Кажмаковић 1962: Z. Kajmaković, „Fočanska Aleksandrida“, *Naše starine*, VIII, 139–144.
- Корин 1997: A. Corin, „О синтакси егзистенцијалног *habere* (има) у српском језику“. *Научни саставанак слависта и Вукове дане*, 26/2, 45–60.
- Курешевић 2014: М. Курешевић, *Хијоџакијичке сџрукџуре у Српској Александриди: функционалносџилски асџекџи*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Маринковић 1976: Р. Маринковић, „Српска Александрида у Дубровнику“, *Анали Филолошкој факулџетеџа*, 12, 23–59.
- Маринковић 1986: Р. Маринковић (прир.), *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
- Младеновић 2014: Р. Младеновић, „Егзистенцијалне конструкције призренско-јужноморавских говора у метохијској и косовској котлини“, *Јужнословенски филолоџ*, LXX, 151–171.
- Мразек 1990: Р. Мразек, *Сравнительный синтаксис славянских литературных языков. Исходные структуры простого предложения*, Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Новаковић 1878: С. Новаковић, „Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности“, *Гласник СУД*, 9, I–LVIII; 1–150.
- ПЕРСЈ: М. Бјелетић, Ј. Влајић-Поповић, А. Лома, С. Петровић, ур. Александар Лома, *Приручни еџимолоџици речник српској језика*, 1, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РЈА: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIV, Zagreb: JAZU, 1880–1976.

PKCC: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сјајина српских*, 1-3, У Биограду, 1863-64, Београд: Вук Караџић, 1975.

Скок: Р. Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, I-IV, Загреб: JAZU, 1971-1974.

Травничек 1956: Ф. Тра̀вни́чек, *Historická mluvnice česká, III: Skladba*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Jasmina Grković-Mejdžor

IMPERSONAL CONSTRUCTIONS IN THE ALEXANDER ROMANCE FROM FOČA

Summary

This paper deals with impersonal constructions in the manuscript known as The Alexander Romance from Foča (1754), written in Serbian vernacular with traces of Serbian Church Slavonic. It is a valuable testimony to the existence of the “folk Alexander Romance” in the Serbian orthodox milieu, having in mind that, until now, the only known manuscripts of this kind were from catholic areas. The goal of this research is to present types of impersonal constructions in the text. It is established that most patterns from the previous period of Old Serbian still exist: the possessive *mihi est* construction, the existential construction, models with predicative and impersonal verbs, the reflexive construction, and the pattern with the verb ‘be’ and the infinitive. The following types are not confirmed: 3sg. of the verb ‘happen’ + dative + infinitive / *da* + present tense, verbal adjective in *-mo* + dative, and the pattern with archaic predicatives *godě, trěbě*, which is replaced by the impersonal verb *trěbuje*. This change shows the finalization of the process in which impersonal modal verbs took the place of impersonal constructions with modal predicatives, testifying to the development of Old Serbian into a *habeo*-language type.

Key words: the Serbian language, historical syntax, impersonal constructions, the Alexander Romance from Foča.

Александар М. Милановић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ПОГЛЕДИ САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ НА СРПСКУ ЋИРИЛИЦУ

У раду се анализирају Текелијини ставови о српској ћирилици које у својим преводима, песмама, писмима и другим текстовима износио у периоду 1805–1842. године. Иако је први међу Србима одстранио <ъ> из грађанске ћирилице још 1805. године и залагао се за одбацивање других сувишних графема, Текелија је остао доследан борац против нових, вуковских графема. Текелијин став о новим графемама доводи се у везу са његовом борбом против унијаћења Срба у Араду и другим српским насељима на тлу Румуније.

Кључне речи: Сава Текелија, српска грађанска ћирилица, реформа писма, латинизација, језички пуризам, унијатска црква, унијаћење

1. Позиција Саве Текелије у историји српског књижевног језика одређена је пре свега општепознатом чињеницом да је у Матици српској био највећи противник Вукове ћирилице, али – на први поглед – и контрадикторном чињеницом да га је Сава Мркаљ у чувеном *Салу дебелоја јера* 1810. године поменуо као једног од првих реформатора српске грађанске ћирилице.¹ Готово

---

* aleksandar.jus@gmail.com

1 Текелија је, заједно са Платоном Атанацковићем, 11. јуна 1842. године изабран за почасног члана Друштва српске словесности,

да нема историчара српског књижевног језика који се бавио судбином грађанске ћирилице у XVIII и XIX веку који уложи Саве Текелије у развојним графичким процесима није посветио дужну пажњу. Када се погледа импресивна листа филолошких и лингвистичких референци у којима се реферише о деловању Саве Текелије, а ту су поред осталих и Јован Суботић, Платон Кулаковски, Љубомир Стојановић, Александар Белић, Јован Скерлић, Александар Младеновић, Миодраг Поповић, Павле Ивић и многи други, може се стећи утисак да се о његовом језику и писму, као и о његовим погледима на језик и писмо, заправо и нема шта ново рећи. Посвећујући се више практичном деловању у области избора типа српског писма, нарочито у Матици српској, Текелија није много писао о језику и ћирилици, и готово свака његова реч већ је тумачена у литератури.² Све се суштински заправо своди на следеће за Текелијина живота штампане текстове: а) предговор његовог књизи превода *Римљани у Шпанији* (по списању Ватсона Англичанина преведено на сербској езыкѣ чрезѣ Саву отѣ Тјукели, съ примѣчаніями и краткимѣ додаткомѣ правила и уптаженія военнаго, управленія сраженіяхѣ и укрепленія мѣстахѣ. Въ Будимѣ градѣ пис. кр. всеуч. 1805), б) песму „Писмо едномѣ ученомѣ Сербљину“ (објављену са цензуром у *Срѣском лейѣоису*, 36, 1834, 39–43, потом у пуној, интегралној форми у *Јавору*, 12, 1878, 335–336), в) песму „Родољубиви поздрав Дру Лудевиту Гају“ (објављену

на истој седници на којој су за дописне чланове бирани Јован Хаџић и Вук Караџић (Милисавац 1986: 393).

- 2 Овај податак нагласио је и Александар Форишковић (1989: 264): „Још једном, а то ће бити на самом почетку треће деценије XIX столећа, када је пламтео познати ’рат за српски језик и правопис’, Сава Текелија ће се трајно ангажовати у овом сукобу, и то на антивуковској страни, истина мање са пером у руци, а више својим економским утицајем и друштвеним угледом.“

првобитно у часопису *Danica Ilirska* 3. X 1840. под насловом „Rodoljubivi pozdrav od Save Tökölye“, а потом у новој, обимнијој верзији у гласилу *Србскии народнии лисѣѣ* 20. III 1841),³ г) песму „Распра измежду ѣ, ѣ, j, и ѣ“ (*Србскии народнии лисѣѣ* 27. III 1841), д) „Писмо едномъ члену Матице“ (написано 14. II 1842. и објављено као одговор Платону Атанацковићу у *Српском народном лисѣѣ* исте године, а потом прештампано у Вуковом бечком издању из 1845. године⁴). Занимљиво је да у дневнику и аутобиографији Текелија није више пажње посветио своме филолошком деловању па из ових текстова о ауторовим погледима на језик писмо сазнајемо јако мало.

Када се, међутим, погледа листа и других научних референци о животу и раду Саве Текелије, историјских пре свега, лако се уочава да међу свим до сада сакуљеним информацијама нема готово никакве корелације. Стога ће овај реферат, на примеру поступака Саве Текелије у вези са реформом писма, указати на методолошка ограничења при анализи предвуковских реформи грађанске ћирилице. Покушаћемо да докажемо како лингвисти нису искористили све релевентне податке о Текелијиним погледима на српско друштво и цркву, али да ни историчари, истовремено, своја сазнања нису повезивали са Текелијиним филолошким ставовима. Исто методолошко огрешење, нажалост, карактерише и сагледавања резултата и домета других тадашњих реформатора ћирилице (Доситеја Обрадовића, Атанасија Стојковића,

3 У верзији која је штампана у Загребу 1909. године прва три стиха штампана су латиницом, а остали ћирилицом. Претпоставља се да је тако било и у рукопису песме (Милосављевић 1998: 56).

4 *Вука Сѣеѣф. Караѣића и Саве Текелије ѣисма високој реосвешѣеноме ѣосѣодину Плаѣиону Аѣанацковићу, ѣравославне владици будимскоме о српскоме ѣравойису, са особѣиѣјем годацима о српском језику* (уп. Караѣић 2001: 127–210; Текелијино писмо је на стр. 135–138).

Павла Соларића, Јована Дошеновића, Луке Милованова Георгијевића, Саве Мркаља и др.), што је у дијахроничким граfiјско-ортографским студијама резултирало чињеницом да су се лингвисти много више питали *ишћа* се десило са грађанском ћирилицом него *заишћо* се то десило. О томе више у закључку.

2. Формиран у духу позног барока, рационализма и просветитељства, класициста Сава Текелија се већ у својој докторској дисертацији из 1786. године позивао на филозофске ставове античких филозофа (Платона, Аристотела, Цицерона), али и Жана Жака Русоа. Његово јавно деловање у области српске културе ипак је доминантно просветитељско, али на другачијим основама од Доситејевог: док се Доситеј залагао за образовање и културни развитак на српском народном језику, Текелија је остао доследан у инстистирању на прогнози како ће висока српска култура ипак морати да прихвати *славенски* (рускословенски) језик, и то када се створе културолошки услови.⁵ Ваља истаћи да је и Љубомир Стојановић (1924: 229), ватрени Вуков следбеник, упркос Текелијином опредељењу за славенски језик истицао његов патриотизам.⁶ Текелијин језик, међутим, варирао је, у зависности од тематике и жанра текста, од чистог народог до

5 „Сава Текелија је 1805. писање на чистом славенском језику стављао у даљу будућност, кад српски народ буде довољно просвећен да га разуме“ (Ивић 1998: 171). Милорад Павић (1979: 124–125) писао је о Текелијиној „језичкој дихотомији“, карактеристичној за класицисте, односно о разлици између његовог „релативно чистог језика“ и намере да у будућности Срби пишу чистим „славенским“ језиком. На другом месту у истој књизи описао је Текелијин језик ван превода: „Језик тих Текелијиних мисли уз књигу Римљани у Шпанији чист је народни и прошаран је пословицама“ (Павић 1979: 508).

6 „Поред оваких било је и искрених и осведочених патриота који су били заштитници словенског језика, као што је С. Текелија, који је до смрти остао његов ватрени бранилац.“

русификованог, орфелиновског славеносрпског, па чак и рускословенског – као у писму Платону Атанацковићу са претњом да ће укинути средства Матици српској (уп. Албин 1968, Ивић 1998: 142, 162, 207). Продор и доминација просветитељских идеја у српској култури на смени XVIII и XIX века условили су да у средиште пажње дође и питање типа ћирилице који ће Срби прихватити у новом веку, као и инвентара графема у њима. Световна култура почетком XIX века већ се определила за грађанску ћирилицу, али је она – по сведочанствима Павла Соларића – на западу српскога језичког простора још увек била недовољно распрострањена (Милановић 2021). Текелија је, као велики родољуб, показивао бригу не само за ћирилицу већ и за судбину српских штампарија.⁷ Нема сумње да је већ на смени векова Текелија ћирилицу доживљавао као важан национални симбол, али и да је истовремено био свестан чињенице да писмени Срби смо њу и користе. И о једном и о другом значајно сведочанство пружа одломак из *Авїодїоїрафїје (Оїисанија живоїша моїа)*:

1804. дакле, дигне се народ под управленијем Георгија Петровича иначе Карађорђа.

Мени је све у глави било како да ја србски народ поставим у стање слободе, зато да би они знали себе упутити метем се, те из разни' мапа начиним мапу Србије с кири-

---

7 У *Дневнику* 29. октобра 1795. Текелија бележи продају Новаковићеве штампарије штампарији Пештанског универзитета: „Конз[илијум] шиље контракт чрез који је Новаковић, агент србски и Србљин, продао србску типографију папишктога универзитета Типографији за 35.000 f., и Типографија иште вјечно изкључително право печатати православне књиге.“ Критикујући митрополита Стратимировића, он закључује: „Ово већ ако митрополит и Новаковић узплаћа, које не верујем да ће бити от така два среброљубца, али народ не знам зашто би изгубио. Ову исту типографију колико се мучио Ненадовић, те могао добити, ја сам управио да су допустили у народ из Беча отнети“ (стр. 68–69).

лови слови, да је Србљин може читати и дам ју у Бечу на цензуру и после штампати (стр. 170).⁸

3. У лингвистичкој литератури је више пута регистровано, наравно, да Текелија није имао ништа против реформе грађанске ћирилице, чак ју је и сâм у својим делима започео изостављањем дебелог јера у књизи *Римљани у Шпанији*, графеме која је још увек писана на крају речи што се завршавају сугласником (Стојановић 1924: 46, Младеновић 1967: 179–181, Ивић 1989: 173).⁹ Платон Кулаковски (1987: 164) констатовао је да је то била „прва српска књига штампана без ѿ“. Поступак одстрањивања дебелог јера Текелија је детаљно објаснио у уводном обраћању „читатељу љубезном“ испред „Предисловија“ књизи *Римљани у Шпанији*.¹⁰ Није, међутим, довољно наглашено – или уопште није наглашено – да је доследно остао против увођења нових графема у грађанску ћирилицу. Већ у наведеном обраћању из 1805. године, наиме, Текелија пише да

нужде дакле немамо новогa слова ћ. Ибо и корен рѣчи (етимологија) болѣ се наблюдава, за што у ћ. помеша се, и д. и т. и ѿ; као: ѣякон, хоѣ, ѣюра; правилније је написати и у простом језику: дѣакон, хотѣ, гѣура (стр. 3).

8 Текелијина позиција у устаничким процесима повезана је са деловањем црногорског владике Петра I, новосадског епископа Јована Јовановића, Софронија Југовића, митрополита Стратимировића, као и деловањем земунских и тршћанских трговаца, са којима је био повезан и Доситеј (ЕСН 1994: 19).

9 Вук је истицао да је због тога ова књига, када је штампана, посматрана „као говече без рогова“ (уп. Стојановић 1924: 46).

10 Уп. и Милисавец (1986: 397). И више деценија касније, у писму Платону Атанацковићу из 1842. године, Текелија је задржао исти став „да није потребно употребљавати ѿ дотле док ме не извести да је оно потребно.“

Важно је поновити да су *Римљани у Шїанији* штампани грађанском ћирилицом, што је било у складу са преовлађујућом праксом почетком XIX века када су световна дела у питању. Исто важи за готово сва Текелијина штампана дела (уп. Радојчић 1964). Само два текста написао је црквеном ћирилицом, од којих је први „Основателно писмо Саве Текелије“ (објављено постхумно у *Срїском лейшойису*, 97, 1858, 189–200). И своје писмо Платону Атанацковићу из 1842. године штампао је црквеном ћирилицом, а тако га је пренео и Вук 1845. године. На основу језика и стила у писму, као и на основу његових надања да ће се Срби у будућности, када буду били на вишем културном ступњу, ипак одредити за рускословенски језик као „високи стил“, могло би се претпоставити, без довољно доказа за такву тврдњу, да је Текелија осмислио одраз барокне триглосије у којој би рускословенски језик с црквеном ћирилицом био у опозицији са славеносрпским језиком као средњим стилем и одговарајућом грађанском ћирилицом у њему.¹¹ У прилог таквој тврдњи иде и податак да је у писму Платону Атанацковићу Текелија писао и о *славеносрїском* и о *славенском* (рускословенском) језику.¹² Међутим, нити у том писму нити на било којем другом месту није писао о односу црквене и грађанске ћирилице у будућој српској култури, стога треба бити опрезан са закључцима. Тако је, на пример, Миодраг Поповић (1987: 321) констатовао како је, као плод сарадње у Друштву српске словесности, Јован Стерија Поповић наставио „трагом Саве Текелије, ка црквеним словима у ’Даворју’ 1854.“, али је ту немогуће доказати директан Текелијин утицај.

11 Уп. Милисавац (1976).

12 Под Текелијиним утицајем, и Теодор Павловић је у *Срїском лейшойису* радо објављивао књижевне прилоге у којима су се аутори залагали за славеносрпски језик (Младеновић 1965: 117, Ивановић 2014: 153).

4. После Текелијиног превода *Римљани у Шћанији* из 1805. уследиле су у периоду 1810–1818. године реформе ћирилице Саве Мркаља, Луке Милованова Георгијевића и Вука Караџића. У алкејској песми „Писмо једном ученом Сербљину“, написаној у Араду 1821. године, Текелија је веома увредљиво писао о Вуковом језику, фонолошком (фонетском) правопису, али и његовим новим графичким решењима <ћ>, <ђ> и <ј>. ¹³ У песми упућеној Лукијану Мушицком 1821. године напада се опет традиционална графема <ћ>, коју је Сава Мркаљ у *Салу геделоја јера* (1810) само поменуо, али се није усудио да је унесе у реформисану графичку, и истовремено нова графема <ђ>, за коју је визуелно решење Вук добио управо од Мушицког:

нашо нам ћерв, наштол ђ кинеско
ил турско, ком имена неznam.

Вуково увођење латиничне јоте и Текелија је, попут других Вукових неистомишљеника, повезао са покушајима покатоличавања Срба. Символи тога процеса за Текелију су очито били управо графеме <ћ> и <ј>, односно јота са „репом“, што је карактеристична Текелијина сликовитост коју ће варирати и у опису других нових графема:

13 Период Текелијиног и Вуковог пријатељства и филолошке сарадње (нпр. у вези са дистрибуцијом *Писменице* или са Текелијиним сугестијама за *Српски рјечник*), о којима сведочи њихова преписка вођена од 1814. до 1819. године, очито је био окончан (уп. Милисавац 1986: 397). У писму Вуку од 18. јула 1823. Текелијин тон при расправи о „простом језику“ био је промењен, и „врло је оштро и с презирањем говорио о целом правцу Вукова рада“ (Стојановић 1924: 230). Упркос томе, Вук пише Текелији и 8. децембра 1823, молећи за помоћ. Текелија је сва писма Вуку у периоду 1814–1824. написао нерепформисаном грађанском ћирилицом, Вук му је одговарао реформисаном. Уп. књиге *Прејиска I* (1811–1821) и *Прејиска II* (1822–1825) у оквиру Сабраних дела Вука Караџића (Београд: Просвета, 1987, 1988).

Оставите вы маџаром латинским
Реп у јощ. Дџшан прогнаше латинскџ
вѣрџ, праунџк дас порепи?
іощ и свагатѣе грѣшно то быти.

Поред протеривања Вукових нових графема, Текелија се у песми залагао и за писање графеме јат у етимолошком положају, али су значењски магловити остали стихови који се односе на ортографско бележење рефлекса јата.¹⁴ Овом питању песник се касније више није враћао ни у поезији ни ван ње, пишући графему јат по историјском ортографском проседеу:

Пишете свџд Е. Защ изображенѣ
ненаписасте. Изображенѣе, и
Согласѣе прави глас Стрџня врпцом
повѣзати слѣпачкїи Гусала.
іощ болѣб было изображенїе
правилно писат, нек изриче свакїи,
како е комџ драго. Лепо,
липо, лиепо, право е лѣпо.

Конечно, Текелија је инсистирао и на писању графема <х> и <ф> у грецизмима, што је више фонетско-фонолошко но графїјско-ортографско питање:

Арфа Ортографїи пишете
По каквой? Вук и бака рѣкли бы
Арва, а искусноме е Харфа.

4.1. Касније је Текелија пребацивао у преписци и Теодору Павловићу што је у *Срїском лейіойису* употребљавао графему <ћ>: „Не знам шта сте се заљубили у хрѣјаво ћ. Зар немамо доста писмена у азбуци нашој,

14 У литератури се обично тумаче као напад на вуковски принцип обележавања рефлекса старог вокала јат.

те је требало јоште привести на подобије ноге ромога Дабѣ“. Очигледна алузија на Вука Караџића и прекор што га Павловић следи још увек није изнесена уз претње да ће ускратити финансијску помоћ институцији, којима је Текелија у Матици српској прибегао досније.

4.2. И у песми „Распра измежду ђ, ђ, ј, и њ“ (1841) у средишту напада су Вукове нове графеме, међу којима и <ђ>. Њено порекло види у деловању босанских фрањеваца и њиховом начину обележавања сонаната /lj/ и /nj/:¹⁵

“Теб’ начини шокца невџштина,
Незнаютьи умѣкчати рѣчи,
Гди глаголь, добро, тврдо: тобом
Хтеде покрит’ своѣ невѣжество!”

Веома битан податак о Текелијиним погледима на праву мотивацију за увођење нових слова нуди и коментар наведених стихова који је написао поуздани историчар Александар Стојачковић (1846: 60): „Блаженопочившиј Савва Текелиј, нигда незаборавлѣни србскій Божидар, био є мисли, да є ђ изобратеніе Римокатолически Србала“. Овај Стојачковићев закључак потврђује и, касније откривена, Текелијина белешка исписана на књизи Стипана Маркова Маргитића, у којој се констатије да су „Сербљи римскога исповједанија“ задржали ћирилицу, али да „гдекоја писмена су на другу форму срезана“ (Ивић 1953–1954: 377). Међу њима Текелија издваја „ћерв“, уз коментар да „писмја ово измишљено је за умекшати гдикоја писма, као что Руси и стари Србли употребљују њ за умекшати писма“, те наводи Маргитићеве примере старпћлениг, рлћнен и сл. (Ивић 1953–

15 Вера Милосављевић (1998: 101) наводи да је Текелија у својој библиотеци имао дело Стипана Маркова Маргитића *Исјовид крсѣјанска*, у којој налазимо графематска решења <ћл> и <ћн> за /lj/ и /nj/.

1954: 378).¹⁶ Нарочито је значајно Текелијино запажање да „ћерви садашним младим српским писатељем тако су се слепили у срдце уклипио као крља у кожу“.

Текелија је, тврди даље Стојачковић, сматрао да је графема <ђ> „измишленіе Г. Вука Стеф. Караџића“. То заиста потврђују стихови у којима се графема <ћ> обраћа графема <ђ> и у којима Текелија вређа Вука, називајући га опет „ромим дабом“ и указујући на његов физички недостатак.¹⁷ Очито је да за настанак графеме <ђ> Текелија нити на једном месту није хтео оптужити Лукијана Мушицког иако је несумњиво знао њену генезу: идеја му је била битнија од пуке реализације.

4.3. Сасвим супротно од Вукових предлога, 1842. године Текелија је у чувеном писму Платону Атанацковићу заговарао задржавање диграфа с танким јером у функцији обележавања меких сугласника и одбацивање графема <ћ, ђ, љ, њ, ј> у Матичином *Српском лейојису* (уп. Стојановић 1924: 554–555).¹⁸ Он је тако удужем периоду (1805–1842) чувао континуитет својих погледа на нове графеме, односно оне које су му се чиниле новима, у српској ћирилици, и није пропуштао прилику да културним посленицима директно пренесе сопствене ставове.¹⁹

16 Уп. Радојчић 1964: 194.

17 „Ти ме кориш, син ромога дабе! / Кад ти прави на себе гледаше, / Једну ногу дужу ти начини / Тим од мене да те разликује.“

18 Диграф <тъ> са вредношћу /џ/ Текелија је одбацивао сматрајући да се у славенизмима ту мора писати <щ> и не помињући друге ситуације. У истом писму опет одбацује <тъ> као непотребну графему, али му ни мало не сметају поједине графеме које су већ Сава Мркаљ и Лука Милованов 1810. године прогласили сувишним у српској ћирилици, нпр. <ѣ, ы, ю> и сл. Уп. и Поповић (1987: 315).

19 Карактеристично је сведочење које је у аутобиографији изнео Јована Суботић (2009б: 46–47): „Што се мене тиче, ја нисам био противан азбуци Вуковој; али се нисам могао њом служити, јер је Сава Текелија био сасвим против ње заузет тако, да ми је као

5. Текелијина доследност у погледима на нове ћириличке графеме условила је све потоње анализе његових граfiјско-ортографских ставова и поступака. Александар Младеновић је у познатој студији „Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице“ (1967) само констатовао да у Текелијином преводу књиге *Римляни у Шпанији* нема графема <ћ> и <ђ>, као ни графема <љ> и <њ>, и ту у анализи стао.²⁰ Ни у закључку студије Младеновић (1967: 195) није отишао даље, већ је поновио да су Вукови претходници „испуштали поједине сувишне знаке, али нико од њих није искључио сва непотребна слова из тадашње ћирилице.“ Ни споменуто није, дакле, да је испуштање свих непотребних графема, на пример диграфа о којима пише, било немогуће без увођења нових решења.

Зашто је, дакле, Текелија декларативно одустао од графеме <ћ>, исто као и Сава Мркаљ пет година касније?²¹ Да ли само због тешње везе између отрографије и „етимологије“, или боље рећи историје језика? Зашто није ни споменуо, додајмо, графематско решење за фонему /dž/? Да бисмо дошли до одговора на ова питања, морамо напустити границе раног Текелијиног превода, као и границе његовог његових граfiјско-ортографских расправа и дебата, и пажљиво размотрити све податке из Текелијине биографије. Прави пут ка одго-

---

уреднику Српског Летописа једаред нарочито тога ради писао, да, ако се буде Летопис језиком и азбуком Вуковом служио, он одвлачи своје руке од Матице.“ Да је Текелијина забрана била на снази и после 1847. године, Суботић (2009б: 54–55) потврђује касније у истом делу.

20 У раду је Младеновић анализирао исључиво графематска решења за сугласничке фонеме /č/, /đ/, /lj/ и /nj/.

21 Младеновић (1967: 181) региструје како се у Текелијином преводу ипак „срећу и примери са ћ = ђ, ђ.“ То је видљиво чак и у наслову Текелијиног дела *Егноја Араћанина начертаніе основанія за обученіе сербске дѣце у Араду урѣдјиши имѣюца.*

ворима на постављена питања отвара нам недовољно запажени рад Стевана Бугарског „Сава Текелија Арађанин“, у којем се описују и анализирају Текелијине заслуге у очувању српског православља у Араду у време када је у Арадској епархији отпочело увођење румунског језика (1835) и ширење црквене уније (1836).²² Зато је значајан податак, који је Бугарски (2013: 39–40) истакао у раду, да је Текелија још 1817. године осетио потребу да у статуту своје проповедничке фондације пропише како проповеди морају бити на чистом српском језику.

6. Читав Текелијин *Дневник* и читава његова *Автобиографија (Грађа или материјал за описаније животоа моја)*, данас познатија под насловима *Описаније животоа* и *Описаније животоа моја*, нуде многа сведочанства о настојањима српског племића да се одупре католичком и унијатском деловању међу нашим живљем, за шта је навео и бројне конкретне примере из локалне средине.²³ Живећи у вишејезичком Араду, Текелија је, дакле, почео деловати на плану очувања српског језика у цркви, увиђајући опасности које је доносила унијатска пропаганда, ширена прво у румунским селима у околини града. Текелија је морао бити добро упознат са латинизацијом Румуна, најразорнијом последицом реформе Петра Великог, односно са унијатском пропагандом, коју је Димитрије Кантемир ширио од 1714. године, да се напусте „варварска“ ћириличка слова (Станишић 2023: 136–137). Као следбеник славенофилских идеја, Текелија

---

22 И у ИСН 1994: 12 констатује се да је у Араду, Темишвару, Чакову, Липови и Великом Варадину „у првој половини XIX века увелико текао процес румунизације старе српскоправославне царшије“.

23 „У народу, у његовој ’простој маси,’ он је видео непресушан извор обнављања ’учене класе,’ а у просвећивању широких народних слојева гаранцију за етничко одржање народа у време унијаћења и покушаја насилне асимилације“ (Милисавац 1986: 396).

је судбину српског народа везивао за очување православа и народног језика у говору, али и руске грађанске ћирилице и славенског (рускословенског) у образовању и култури.²⁴ Тако је Текелија још 9. новембра 1795. године указивао на директне корелације између верских, језичких и грађанско-ортографских процеса и промена, па је у дневник записао, коментаришући продају Новаковићеве штампарије Пештанском универзитету:

“Што су се мучили вредни људи добити, гурсузи изгубише. Сада ће нам папишти, који су сваким начином се старали поткопавати овај закон, књиге црквене штанпати. Ко ће стајати добар да они [неће] и наше књиге, као и њеке [ине] што су, по своме укусу, као папа што је хотео, изштанпати; ко ће стајати добар да православни унијатске књиге не добију? Има ли већ и бољи способ људе у унију довести него чрез књиги?” (стр. 73–74).²⁵

Свестан туђег сценарија по којем и Срби у Араду, као и у остатку Баната, треба да крену путем црквене уније попут Румуна, Текелија је морао бити и против било каквог вида латинизације српске ћирилице, пута којим је кренула „прелазна“ румунска ћирилица. Мада је за грађанске потребе у потпуности прихватио грађанску ћирилицу у складу са духом времена и са погле-

24 Уп. Крњевић 1987: 191–192. Позната је и материјална помоћ коју је Текелија давао српској цркви у Араду (Бугарски 1995: 89–91), у којем је 1835. године отворио и „заведеније музикалног пјенија“, које је постојало напореда са српским грађанским хором (Гавриловић 1988: 20).

25 Текелија је за унијаћење Срба оптуживао чак и митрополита Стратимировића и српске владике: „Али то је митрополит наместио, као и прочи владике који су били унијати, а плаћу и цеело содржаније от православни’ вукли. От оваки’ поступака ко ће стајати добар да и митрополит није подписат на унијатско, кад православном јаму подкопавају?“ (стр. 74).

дима племства као класе којој је припадао,²⁶ свако ново слово у односу на руску „гражданицу“ морао је осећати као приближавање унијатским идејама. Такав став није променило ни његово удаљавање од Русије после пропасти идеје да у њој направи каријеру. Иако је дуго, према шпијунским извештајима генерал-мајора Марквета из 1812. године, био „нескривени русофил“ (Бугарски 2013: 41), а потом и руски противник, код којег се осећало „ретко антируско расположење“ (Форишкових 1966: 22), руску гражданицу доживљавао је као српско писмо и као симбол православља, а идеал односа измМарквет, Гаеђу државе, језика и вере у будућој српској држави видео је управо у Русији, о чему сведоче речи из *Автобиографије* (*Описанија живота мога*):

“Да Росији нитко не може досадити разве револуција у земљи, нити препречити пут њенима двама колосима: језику и вери, јели она куд се крене налази народе от свога језика или закона, или обоје. Зато само ако србско царство се устроји гди ти колоси не би дејствовали, зашто и Србљи су једнога језика и закона” (стр. 188).

И мада су, судећи према информацијама из дневника и аутобиографије, али и оних из сведочења савременика, Текелијини односи са митрополитом Стеваном Стратимировићем од пријатељских склизнули у непријатељске после Текелијине књижице *Едноїа Араћанина начерїанїе*, објављене у Будиму 1798. године,²⁷ Текелија је, ипак, остао посвећен очувању српске цркве у Банату.²⁸

26 Текелија не само да је књиге штампао грађанском ћирилицом, и то доследно, већ је њоме и писао (Бугарски 2011: 27).

27 Уп. Форишкових (1966: 26).

28 На српској цркви у Араду године „1822. Сава Текелија подиже торањ за два хвата, покрива га бакром, поставља јабуку и руски крст од бакра; за њихову позлату даје истопити 247 аустријских дуката“ (Бугарски 1995: 89).

Многи историчари, попут Николе Радојчића или Александра Форишковића, барем су регистровали Текелијину борбу против унијаћења, али нико од њих није препознао огледало тога процеса у његовим погледима првенствено на ћирилицу, али и на тип језика у српској култури. Такође, иако је исписао стотине страна о Текелији, и Живан Милисавац (1986: 396) само је једном споменуо ту борбу, у констатацији да је српски племић видео „у просвећивању широких народних слојева гаранцију за етничко одржање народа у време унијаћења и покушаја насилне асимилације.“ Текелијина борба против унијаћења Срба није регистрована ни у енциклопедијским одредницама (ЕЈ 1971, ЕСН 2008).²⁹

7. У вези са претходним питањима везаним за нове графеме, одговор и коментар заслужује и питање које Александар Младеновић није покренуо, као ни други историчари српске ћирилице: Зашто Текелија није ни споменуо графему <ц>, иако је њу баш као „валахијско“ тј. влашко слово у српску ћирилицу увео већ Захарија Орфелин у својој *Калиџрафији*? Текелијине везе са румунским школством и читавом културом биле су врло јаке и овај податак му савим сигурно није могао промаћи.³⁰ У књизи о пореклу Румуна из 1827. године, румунски текст написан је румунском црквеном ћирилицом. Уосталом, и у писму Платону Атанацковићу из 1842. године Текелија се позивао на поједина графематска решења код „Влаха“

29 У Станојевићевој *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој* (1929) одредница о Текелији остављена је за Додатак, али он никада није штампан.

30 Текелија је 1819. у Давидовићевом гласилу *Новине српске* (58, 1819, 437–440) објавио и текст „Нъколико рѣчий о Власима (Учредничеству посланы съ немачкогъ преведены, и къ томъ определены, да докажу, да су Власи Славени, а не Римляни)“ о пореклу Румуна, који је изазвао полемику са румунским интелектуалцима (Ковачек 1997: 9). После тога Текелија је на немачком објављио две књиге (1823, 1827) са истом темом.

у црквенословенском језику, односно у румунској ћирилиці. Одговори на ово питање слични су онима који смо понудили када је постављено питање статуса исте графеме у графїјским погледима Саве Мркаља или Јована Дошеновића (Милановић 2012, Милановић 2024). Попут њих, и Текелија је био *језички йуристїа*, барем декларативно, што доказују његове речи из поменутог обраћања читаоцима 1805. године.³¹ Образлажући зашто је у преводу употребљавао и сопствене кованице, Текелија истиче како „саде сви се труду свой езук очистити от страннога“ и пита „за што не бы и мы наш“ (стр. 4). Будући да је, попут својих савременика, још увек чувао морфонолошки правопис, а био противник нових графема у ћирилиці, Текелија се одрицањем од позајмљеница решио и проблема решења за фонему /dž/.³²

8. Постаје полако потпуно јасно зашто се и како се Текелија тако истрајно борио против Вукове ћирилице: није се заправо борио против сувишних графема којих се Вук лишио, јер је и сам такав процес започео, већ против нових графема у српском писму, у којима је, гледајући из Арада, могао наслутити директан или индиректан утицај католичке цркве. Стога је славеносрпски језик са растерећеном гражданицом, према Текелијином мишљењу, Србима у оквирима грађанске културе омогућавао континуитет у саодносима са другим православним Словенима.³³ Одраз Текелијине панславистичке „взјамности“

---

31 Упркос сопственом манифестном језичком пуризму, Текелија је у својим делима активирао много лексема страног порекла (уп. Ивић 1998: 207).

32 Упркос свом програмском опредељењу, Текелија је у дневнику и аутобиографији употребио велики број позајмљеница различитог порекла.

33 Текелија се залагао за славеносрпски језик као привремени књижевни језик световне културе, до будуће победе рускословенског, „јер је сматрао да се њиме чува јединство јужнословенског језичког подручја, јер се прибојавао прекида

и са католичким Словенима препознаје се у његовом првобитном добром односу са Људевитом Гајем и хрватским илирцима (Милисавац 1986: 364), али и у песми коју му је посветио Људевит Штур (Милисавац 1986: 312, Ивановић 2014: 44). У песми „Родољубиви поздрав доктору Људевиту Гају“, написаној 1836. а објављеној 1840. године, Текелија се осврнуо и на Гајеву латиницу, као и на идеју да се Срби и Хрвати културно уједине прихватајући ово писмо:

“Старо писмо Илира ти узети хоћеш,
 Добро! Ал’ ми кажи, које је то било?
 Јер онако, како до сад што си писао,
 Нит’ Јероним учаше Далмате,
 Нити Кирил Чехе и Моравце.
 Чекао сам видити твоје нове листе,
 Ал’ ти држиш, како што си држао,
 Ческо ново, ал’ не старо писмо,
 Хоћеш ли то и међу нас увести?
 Да учимо ново, за наш језик доста је опако.”

Текелија се сасвим јасно дистанцирао од идеје да зарад културног јединства Срби почну прихватати латиницу. Напуштање сопствених илирских идеја с почетка XIX века, када је писао Наполеону са жељом да се формира илирска држава, Текелија је 1840. године у *Описанију живојџа* пропратио саветом „да Србљи не вичу име Илира, нити да Хорвати пресиљавају Србље на име илирско“ (стр. 283).

9. Иако је својим *Основателним њисмом*, као и писмом Платону Атанацковићу, обавезао Матицу да мора поштовати његове ставове о питањима језика и правописа, Текелија је, као следбеник просветитељских идеја, убрзо

у српској култури, јер се бојао да ће фонетски правопис од једног народа створити десет“ (Бугарски 2011: 37).

по проглашењу за доживотног „председатеља“ Матице српске 1838. године, већ 1840. у њој основао комисију која је требало да решава графијско-ортографска и граматичка питања, у коју су ушли Платон Атанацковић, Јован Витковић, Георгије Марго, Јован Берић, Теодор Павловић, Павле Трифунац, Јован Суботић и Георгије Стојаковић (Милисавац 1986: 366, 399–400). Чињеница је, међутим, да ова комисија није урадила много, а један од разлога ваља тражити и у чињеници да су се ставови чланова комисије о физиономији нормиране грађанске ћирилице доста разилазили.³⁴ Комисија се, ипак, услагасила око графијско-ортографске норме која ће бити примењивана у *Срїском лейшойису* и *Срїском народном листу* (Милисавац 1986: 401–402).

10. И тако полако долазимо до краја ове расправе о мотивима за Текелијин ригидан однос према променама у српској грађанској ћирилици, односно прецизније – према новим графемама у њој. Иако је био „врхунски образован интелектуалац, у сталном дослуху са тековинама европског барока и просветитељства, са богатом библиотеком репрезентативне филозофске, политичке и уметничке литературе“ (Попов 2011: XIV),³⁵ иако је његов ауторитет био неспоран јер га је „од много година народ наш као прву звезду на небу српском славио“ (Суботић 2009а: 150) Текелија је је већи део живота (не рачунајући бечке године 1792–1798) провео на периферији српске територије и културе, у Араду. А Арад је управо у Текелијино време био поприште тешких религијских и националних, а самим тим и језичких, превирања.³⁶ Директну

34 То доказује и рукопис *Српске граматике* (1847) члана комисије Јована Суботића, који је био исписан Вуковом ћирилицом уз чување графеме јат.

35 За податке о Текелијиној библиотеци уп. Милосављевић 1990.

36 „Та борба је узела маха од отварања учитељске школе у Араду 1812. године, када су румунски професори и катихете

везу између језика и „вјероисповеданија“ Текелија је стога непрекидно истицао у својим текстовима, нарочито у писму Платону Атанацковићу. Текелијину самосвојност и оригиналност у погледима на језик, писмо и правопис признавали су чак и они српски интелектуалци који се у тој области нису са њим сасвим слагали, нпр. Јован Суботић (2009б: 77): „Имао је своју главу у многим приликама, тако и што се правописа тиче и језика којим да се пише.”

Када Текелијин поглед на иновације у српској ћирилицы сместимо у шири контекст језичке ситуације пре свега на смени XVIII и XIX века, показује се оправданост културолошких поставки о односу центра и периферије, у коју је Арад несумњиво спадао.³⁷ Наиме, најизразитији противници увођења нових графема у српску грађанску ћирилицу били су културни посленици са периферије српске културе, дакле нимало случајно Сава Текелија на истоку и „крајишки круг“ (Павле Соларић, Јован Дошеновић, Сава Мркаљ) на западу. Управо су се наведене периферне територије налазиле под најснажнијим ударом унијатске цркве и њених напора да се латинизује ћирилица. „Адријатически Срби“, како их назива Павле Соларић, са подозрењем су и почетком 19. века гледали

Цикинђал, Михуц и Ђаконовић, које је митрополит Стратимировић сумњичио због склоности унији, поставили захтев да епископ у Араду, а касније и у Вршцу и Темишвару, буде румунске народности“ (ИСН 1994: 41).

37 Уп.: „И онда када је престао да буде погранично-граничарски град, Арад је и даље остао остао у забитој провинцији, са својим немешима и градским патрицијатом, далеко од свих збивања, град до којег су гласови о светским догађајима стизали у ко зна каквој верзији“ (Форишковић 1966: 18); „Текелија је живео у своме Араду, далеко од српске етничке масе, по страни од политичких центара и без икаквог политичког утицаја не само у центрима политичке моћи него и међу својим сународницима“ (Милисавац 1986: 396).

чак и на руску грађанску ћирилицу, и тек су је, према Соларићевом сведочанству из 1810. године, почињали учити. Живот у Банату, па и у Крајини, доводио је Србе и у директан контакт са говорницима страних језика, што је, поред повишеног опреза када је писмо у питању, рађало и језички пуризам. Језичко чистунство управо је био разлог што нити један од поменутих реформатора ћирилице пре Вука није осетио потребу да предложи Венцловићево и Орфелиново „валахијско“ или неко друго графематско решење за фонему /dž/.

Текелијина истрајност у борби против Вукове ћирилице превазилазила је све прогнозе у Матици српској и Новом Саду, културном средишту српског народа у првој половини XIX века. И пред смрт, 14. фебруара 1842, у „Писму едномъ члену Матице“ Текелија се слагао са Кенгелцем да млади пишу „по правилам баби Смиљани“ и предлагао да се вратимо славјанским правилима (Милисавац 1986: 403). Делујући са позиција културне периферије и борећи се против националних, језичких и верских притисака на Србе, пре свега против унијаћења, Сава Текелија остао је тако све до смрти 1842. године последњи заступник идеје да треба очувати славеносрпски језик у функцији језика световне културе, али и идеје о грађанској ћирилици очишћеној од било каквог продора „вуковских“ графема.

ЛИТЕРАТУРА

- Албин 1968: Александар Албин, „Прилог проучавању језика Саве Текелије“, прилози проучавању језика, 4, 1–21.
- Бјелаковић/Милановић 2013: Исидора Бјелаковић и Александар Милановић, „Неке фонетске, морфолошке и лексичке одлике језика Дневника Саве Текелије (1795—1797)“, у:

- Сава Текелија и његово доба у оілегалу савремене науке : зборник радова (прир. Пера Ластић и Золтан Бада), Будимпешта: Српски институт, 211–221.
- Бугарски 1995: Стеван Бугарски, *Српско љавославље у Румунији*, Темишвар – Београд – Нови Сад: Православна српска епархија темишварска – Српска академија наука и уметности – Прометеј.
- Бугарски 2011: Стеван Бугарски, „О овој књизи“, у: Сава Текелија, *Дневник*, Нови Сад: Матица српска, 11–41.
- Бугарски 2013: Стеван Бугарски, „Сава Текелија Арађанин“, у: Сава Текелија и његово доба у оілегалу савремене науке : зборник радова (прир. Пера Ластић и Золтан Бада), Будимпешта: Српски институт, 35–42.
- Гавриловић 1988: Славко Гавриловић, „Из историје културног препорода код Срба у Хабсбуршкој монархији прве половине XIX века“, у: Теодор Павловић и његово доба (ур. Младен Стојанов), Нови Сад: Матица српска, 13–20.
- Гавриловић 1994: Славко Гавриловић, „Сава Текелија (1761–1842), *Темишварски зборник*, 1, Нови Сад, 5–15.
- ЕЈ 1971: *Енциклопедија Југославије*, 8, Загреб: Југославенски лексикографски завод.
- ЕСН 2008: *Енциклопедија српској народа*, Београд: Завод за уџбенике.
- Ивановић 2014: Јован Н. Ивановић, *Теодор Павловић : Студија и хрестоматија*, Нови Сад: Матица српска.
- Ивић 1953–1954: Павле Ивић, „Једна белешка Саве Текелије“, *Јужнословенски филолој*, XX, 1–4, 377–378.
- Ивић 1998: Павле Ивић, *Прејлед историје српској језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- ИСН 1994: *Историја српској народа* (ур. Владимир Стојанчевић), пета књига, други том, ндруго издање, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ковачек 1997: Божидар Ковачек, *Текелијанумске историје XIX века*, Нови Сад: Матица српска.
- Крњевић 1987: Хатица Крњевић, „Прва монографија о Вуку Караџићу“, поговор у: Платон Кулаковски, *Вук Караџић, његов рад и значај у српској лићераиури*, Београд: Про-

света.

Кулаковски 1987: Платон Кулаковски, Вук Караџић, његов рад и значај у срїској лїтературї, Београд: Просвета.

Милановић 2012: Александар Милановић, „Статус фонеме /ц/ у Мркаљевој реформи српске азбуке“, у: *An den Anfängen der serbischen Philologie. На њочецима срїске филолоїје. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010). Сало дебелоја јера јера либо азбукојроџрес Саве Мркаља. Philologica Slavica Vindobonensia*, Band 1, Peter Lang, 217–233.

Милановић 2013: Александар Милановић, *Језик весма њолезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Милановић 2021: Александар Милановић, „Соларићеви погледи на српску ћирилицу“, *Досїијејев врїи*, 9, Београд, 117–135.

Милановић 2024: Александар Милановић, „Јован Дошеновић, незаслужено заборављени реформатор ћирилице“, *Срїски језик*, XXIX, 177–187.

Милисавац 1976: Живан Милисавац, „Сава Текелија – полседњи заточеник славеносербског језика“, *Прилози за књижевностї, језик, істїорїју и фолклор*, 42, 1–4, 270–276.

Милисавац 1987: Живан Милисавац, *Маїица срїска и Вукова реформа*, Нови Сад: Матица српска.

Милисавац: Живан Милисавац, *Истїорїја маїице срїске : I део: Време националної дуђења и кулїурної ѡреїорода (1826–1864)*, Нови Сад: Матица српска.

Милосављевић 1990: Вера Милосављевић, *Текелијина библїоїека*, Нови Сад: ауторово издање.

Милосављевић 1998: Вера Милосављевић, *Сава Текелија и срїска мисао*, 1–2, Београд: ИПА Мирослав.

Младеновић А. 1967: Александар Младеновић, „Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице“, *Годишњак Филозофскої факултїеїа у Новом Саду*, X, 161–198.

Младеновић Ж. 1965: Живомир Младеновић, *Вук Караџић и Маїица срїска*, Београд: Српска академија наука и уметности.

- Павић 1979: Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и њедромантизма : класицизам*, Београд: Нолит.
- Петровић 1954: Вељко Петровић, „Сава Текелија“, у: *Времена и догађаји*, књ. II, Нови Сад: Матица српска, 197–205.
- Попов 2011: Чедомир Попов, „Текелије, од обер капетана Јована до 'доктора свих права' Саве“, предговор у: Александар Форишковић, *Текелије*, Нови Сад: Матица српска, I–XIX.
- Поповић 1981: Миодраг Поповић, *Јоша*, Београд: Вуков сабор Тршић – Рад.
- Радојчић 1961–1962: Никола Радојчић, „Сава Текелија. Поводом 200. годишњице рођења“, *Историјски часопис*, XII–XIII, Београд, 1–13.
- Радојчић 1964: Никола Радојчић, „Штампани радови Саве Текелије“, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, XII/2, 189–196.
- Скерлић: Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд: Нолит.
- Станишић 2023: Вања Станишић, „Латинизација ћирилице“, *Рачански зборник*, 27/28, Бајина Башта, 126–143.
- Стојачковић 1846: Алекс.[андар] Стојачковић, „О пореклу писмена ћ и ђ“, *Сербски народни лист*, 8, 1846, 59–62, 66–68.
- Суботић 2009а: Јован Суботић, *Животи гра Јована Суботића (автобиографија)* : Први део: Идила, Нови Сад: Градска библиотека.
- Суботић 2009б: Јован Суботић, Јован Суботић, *Животи гра Јована Суботића (автобиографија)* : Други део: Пролеће, Нови Сад: Градска библиотека.
- Форишковић 1966: Александар Форишковић, „Предговор“, у: Сава Текелија, *Описаније животи*, Београд: Просвета, 5–38.
- Форишковић 1989: Александар Форишковић, „Биографска белешка“, у: Сава Текелија, *Описаније животи моја*, Београд: Нолит, 258–265.
- Форишковић 2011: Александар Форишковић, *Текелије*, Нови Сад: Матица српска.

Aleksandar Milanović

SAVA TEKELIJA'S VIEWS ON SERBIAN CYRILLIC

Summary

The paper analyzes Sava Tekelija's views on Serbian Cyrillic which he expressed in his translation works, his poems, letters and other types of written texts between 1805 and 1842. Although he was the first to remove the grapheme <ѣ> from Serbian civic Cyrillic in 1805 advocating discarding of other redundant graphemes, Tekelija remained fervent opponent of all new, Vukovian graphemes: <љ, њ, ђ, ѣ, ј>. He saw graphemes <ђ> and <ј> as those resulting from a Catholic influence on Serbian literacy. In this paper, Tekelija's negative attitude towards the new graphemes is directly linked to his tireless fight against conversion of Serbian population to Roman Catholic Church and proselytism in Arad and other Serbian towns in Romania. Therefore, Tekelija's efforts regarding Serbian orthography are related to the work and activities of Savo Mrkalj and Jovan Došenović, who also worked at the periphery of Serbian language area (Serbosphere) witnessing massive conversion of Serbian population to catholicism.

Key words: Sava Tekelija, Serbian civic Cyrillic, script reform, Latinisation, language purism, uniate church, proselytism

Југослава Г. Ракић Младеновић*
Универзитет у Приштини
са привременим седиштем
у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српски језик и књижевност

ПРАВОПИС И ГРАФИЈА РУКОПИСА У ДЕЧАНСКОМ ПОМЕНИКУ ЖИВИХ И УМРЛИХ ИЗ 1883. ГОДИНЕ

Правописна испитивања у Дечанском поменику из друге половине XIX века вршена су са циљем да се утврде најбитније правописне особине рукописа у којем је дошло до мешања књижевног и народног језика, односно мешања црта старијег предвуковског (рускословенског и славено-српског) и вуковског језика. Такође, правописна анализа има за циљ да испита употребу графема за одговарајуће фонеме што има посебан значај у разматрању проблема око појаве графема за умекшане сугласнике и прејотоване вокале, потом у разматрању појаве јерова и њихове функције, појаве удвојених сугласника и других ортографских црта карактеристичних за период настанка Поменика.

Кључне речи: дечански Поменик живих и умрлих из 1883. године, правопис, графија, предвуковски и вуковски језик.

Дечански Поменик живих и умрлих из 1883. године писан је 1883–1907. године и представља занимљив и зна-

---

* jugoslava.rakic@pr.ac.rs

чајан извор грађе за проучавање не само антропонимских слојева на одређеним подручјима, већ и за проучавање правописа, графије, морфолошких, фонетских црта и уопште језика онога времена. Поменик има 36 листова величине 29 x 21 цм. Повезан је у новији повез. Писан је црним и црвеним словима која имитирају штампана слова истога времена. Поменик се данас чува у трезору Археографског одељења Народне библиотеке Србије. Из уводног дела Поменика сазнајемо да је 6. јула 1883. године по налогу дечанског архимандрита Рафаила, Поменик преписао учитељ пећки Лазар Николић, који је уписао предговор на три и по стране, успоставио рубрике и уписао највећи број имена.

Током ексцерпирања грађе, за разлику од осталих споменика, испоставило се да је највећи број страница у Поменику живих и умрлих (XIX) био празан: ексцерпирано је свега око 120 имена којима је именовано око две стотине лица: ексцерпирано је 50 словенских имена којима је именовано 62 лица, и око 70 хришћанских имена којима је именовано 133 лица. Ипак, овај корпус са текстом на уводним странама био је сасвим довољан узорак за анализу графије и правописа.

При испитивању језика у овом Поменику, како бисмо стекли ширу слику и бољи преглед језичке слике, од значаја су били подаци о писаном језику на Косову и Метохији седамдесетих година XIX века, из истоимене књиге аутора Милосава Вукићевића (Вукићевић 1978), где се међу испитиваним документима налазио и један који је водио управо писар рукописа у дечанском Поменику – Лазар Николић. Поред рада у школи у Пећи, Л. Николић је вршио и административне послове у овој општини – водио је Протокол Црквено-школске општине у Пећи. Протокол је садржао руком писане копије писама слатих конзулима који су били у Призрену, затим који су слати у Београд, митрополиту, али и на друге стране (Вукићевић

1978: 12). Његов језик у овом Поменику показате нам какав је био писани језик једног од виђенијих Срба на Косову и Метохији у последњим деценијама XIX века.

Према речима Милосава Вукићевића (Вукићевић 1978: 8), у администрацији и у школама на Косову и Метохији скоро до краја осме деценије XIX века употребљава се језик предвуковског времена, односно језик у коме има доста дијалекатских црта, као и црта црквеног језика, потом турцизама, што је разумљиво када се узме у обзир ниво опште културе и просвећености Срба на Косову и Метохији тога времена, али и потпуна вишевековна потчињеност турској власти. Утицај црквеног језика код учених људи кроз познавање рускословенског као богослужбеног језика, односно језика молитава, символа вере, Светог писма, црквеног појања итд., и руског језика као језика богате теолошке литературе, имао је за последицу стварање хибридних творевина заснованих на мешавини српског народног језика са другим језицима које су Срби користили – српскословенски, рускословенски, руски књижевни језик, славеносрпски (Јовановић 2022: 152).

Према речима А. Милановића, славеносрпски језик се са књижевнојезичке сцене повукао током друге и треће деценије 19. века, али се са славеносрпским текстовима можемо сусрести све до саме половине 19. века, па чак и касније (Милановић 2018: 131), а дечански Поменик потврђује да се славеносрпски са фреквентним руским и рускословенским цртама употребљавао до почетка XX века.

У даљем тексту приказаћемо испитивање графематских реализација оних фонема које су релевантне за утврђивање мешања редакцијских црта. Поред уобичајених словних знака, у тексту овога поменика употребљавани су и следећи знаци: ы, і, ѓ, љ, є, ђ, љ, љ, љ, љ. Елиминација ових словних знака била је прва промена на пољу

графије у периоду усвајања новог Вуковог језика. Опис графије и правописа изложили смо по специфичним особинама које су дистинктивна обележја редакцијских писмености, према моделима: Младеновић 1971, Вукићевић 1978, Грковић-Мејџор 1993, Стојановић 2002, Ивић/Јерковић у: Ивић 2008, Милановић 2014.

Писање фонеме и. Фонема *и* се у овом рукопису пише на чак пет начина: истом графемом *н*, недоследно овом графемом са дијакритичким знаком *й*, потом графемама *ы*, *ї* и *і* са вертикалном цртицом. Запажа се да графему *Q* пише само у уводном делу, на првим странама, док је у личним именима не налазимо. Ову графему *ы* писар је писао недоследно у етимолошком положају иза велара, али и у другим позицијама. Није утврђено да ли се писар држао неког принципа (*и* *ког*) у употреби ових знака за писање фонеме *и*, али, с обзиром на употребу различитих решења за исти фонему у истој речи (*поџеннкъ жывнхъ* (3б), *жнвхъ* (4а)) чини се да је писар ове знаке употребљавао и писао насумично, без реда и правила: *велнокѡѡченыка* (2а), *ѡбытелн* (2а), *архїмандрнтоѡѡ* (2а), *кнїгы* (2б), *поѡенїкъ* (2б), *старѣшїнаѡѡ* (2б), *архнмандрнта* (16б), итд. Недоследно, у вредности фонеме *и* бележимо употребу рускословенског *й* у примерима: *оупїсатї* (2б), *подпїсїѡѡ* (3а), које тај дијакритички знак има само иза вокала када има функцију фонеме *ј*, што је такође забележено само у личним именима.

Писање фонеме е. Фонему *е* писар Лазар Николић обележава графемама: обично *е* у позицији континуанта етимолошког *е*; у позицији континуанта назала предњег реда: *нїѡ* (3а); у позицији континуанта вокала *ѣ*: *многогрешнї* (1а), *оуѣтн* (3а); широким *ј* само у личним именима *Нїѡсеѡ* (17а), *Пїѡсеѡ* (17а), и *ѣ* у етимолошком положају *заповѣдаѡѡѡ* (2а), *вѣѡѡѡ* (2а), *вѣѡнтн* (2б), *ѡѣста* (2б), *старѣшїнаѡѡ* (2б), *тѣлѡсно* (3а), *ѡѡѣтѣѡ* (3а), *вѣѡѡѡѡ* (3а, 3б), *ѡѡѡѡѡѡ* (3б), *вѣѡѡѡѡ* (5б) итд.

Писање групе ја. Иако је графију љ избацио још Мркаљ у својој реформи, а слово ја из руске ћирилице јавља се и у Вуковој Пјеснарици, у рукопису Лазара Николића, у складу са правилима редакцијске писмености XVIII и XIX века, за обележавање гласовне вредности ја налазимо употребу слова љ¹, док ја² (ја) из руске ћирилице није забележено ниједном у рукопису овог писара. Овај податак је карактеристичан с обзиром на то да је графију ја овај писар користио у Протоколу који је водио од 1870. до 1880. године, почев од самог наслова. Претпоставља се да се у тим званичним документима држао правила језика касног предвуковског периода, а по захтеву државних власти и новог Вуковог језика, у овоме црквеном документу, писао је по свом језичком осећању, црквенословенским језиком, али са доста недоследности и колебања.

Група ја пише се лигатуром љ (26) за обележавање заменице, и на почетку личних имена: љннѣна (166), љнѣна (186), љкова (23а) итд. У осталим случајевима група ја пише се на рускословенски начин графемом љ: иза меких сугласника љдрѣтѣла (2а), краѣла (2а), иза вокала: дрѣнѣла (166), и за обележавање групе ија. Изу-

1 У XVIII веку „новина је била у томе што се слово љ, које се у нашим световним ћирилским књигама од најранијих времена уопште не пише (тада га још имају само неки црквени споменици), после толико векова поново враћа у црквене књиге, где се чита као ја иза вокала или као а (иза неких сугласника)” (Вукомановић у: Милосављевић 2006: 333).

2 „Утицај руске графици на српски брзопис огледа се већ у Калиграфији. Пре свега је из руске ћирилице ушло и код нас у употребу слово ја (ја), у којој се оно јавља у XVI веку, а постало је од уставног облика љ. Тога слова није било ни у уставу ни у брзопису док се писало на српкословенском језику. Орфелин је своју Калиграфију написао на славеноруском језику, а то је нови рускословенски језик у којему има више руских особина него у језику црквених књига” (Ђорђевић 1987: 195).

зетак је пример у ком је графијом љ написана група је: генитив немана патагω (2а).

Писање групе је. Група је обележава се на два начина, обичним є: пїннаємъ (2а), заповѣдемъ (2а), некоемъ (2б), и широким є: поєднна (3а). У испитивању писаног језика на Косову и Метохији до 70-их година XIX века, Милосав Вукићевић закључује да се графије є и є у вредности је употребљавају до краја 1872. године, тј. до времена када је као по наредби отпочело употребљавање знака ј (Вукићевић 1978: 20).

Писање група ија, ије и ију. Групе ија, ије и ију пишу се најчешће са ї уз графему љ: дїтанскїа (1а), чїдотворнїа (2а), наговорєнїю (2б), Макарїа (17а) итд., или у малом броју примера уз графему а: повелєнїа (2б), братїа (3а). Изузетак од употребе ї у писању ових група јесу примери где се фонема и на почетку групе пише графемама ы или н, и у тексту уводног дела и у личним именима: животвораштыа (1а), нераздѣлцыа (1а), ѡннїа (16б), дїоннїа (16б), Матнаша (21б), Танасна (24а).

Анализирајући језик Протокола који је водио Лазар Николић до краја 1872. године, Милосав Вукићевић је утврдио присуство оба знака ы и ї у актима до те године, а од тада се употребљава само словни знак н. На основу тога, М. Вукићевић је извео закључак да је Л. Николић увидео из књига добијених из Србије да се ти знаци, али и неки други, више не пишу уопште, па их је и сам избацио из употребе, а претпоставља да је учитељима на овом подручју и званично скренута пажња да се у ослобођеној Србији већ званично употребљава нови Вуков језик, у школама, у администрацији (Вукићевић 1978: 16). Међутим, како је писар Л. Николић у Поменику употребљавао многа слова која су карактеристична за предвуковски период, и то без правила и реда, закључујемо да је овај писар, ипак, још увек по навици, у неформалним и црквеним списима и

ћица (186), Ђићх (23а), Мицића (23а). Ове фонеме су јасно издиференциране и у односу према африкатама *џ* и *ч*: Њеранџх (23а). Начин обележавања *ђ*, *ћ* и *џ* приближава графију Вуковој реформисаној азбуци, односно данашњем обележавању ових фонема (Белић 1999: 307). На само једном месту фонема *ћ* реализована је употребом сугласника *т* у позицији испред *ї* – третїаго (2а).³ У речима страног порекла (Стојановић 2002: 60) гласовна вредност *ћ* се обележава са *к*: кесарскїхъ (3а).

Групе *шт* и *жд*. На местима где речи у народном говору имају *ђ* и *ћ*, старословенски језик је имао *щ* и *жд*, што се по традицији преносило у српскословенским споменицима (Стојановић 2002: 60), али и споменицима из каснијег периода какав је и дечански Поменик из 1883. године. Стога, у складу са црквенословенском и српскословенском традицијом (Стојановић 2013: 519), у којој се „најжилавије држало читање слова { као *шїи* (а не као *шч*) у изговору црквеног језика” (Ивић 2014: 165), у тексту предговора Поменика налазимо црквенословенски начин обележавања ових фонема: запрѣщеныѣмѣ (26), запрѣщашѣмъ (26), настоѣщїи (26), аслѣжашїхъ (3а), ѡбщїнїковъ (3а), ѡпштнїковъ (23а), потверждавалѡ (3а), ѡтвержденъ (3а), што указује на познавање и чување књижевне норме (Грковић-Мејдор : 59). Примера са *шїи* и *жд* међу личним именима нема. Иако је потврђен црквенословенски начин обележавања, претпостављамо да је изговор графеме *щ* био искључиво *шїи*, јер налазимо ту графематску ознаку у једном примеру *ѡпштнїковъ* (23а), док графематску ознаку *шч* не налазимо ни у једном примеру (в. Газдић 2021: 53).

3 Ова појава није правописна, већ гласовна особина сачувана у књижевном језику српскохрватске редакције (Ивић/Јерковић у: Ивић 2008: 425).

Обележавање група ље/ње односно ле/не. Бележи се славеносрпски начин писања група *ле* и *не*, за које претпостављамо да се читају као и руско и рускословенско *ље* и *ње* које налазимо у истим речима: по оумоленію (26), оуставлено (3а), безъ повеленіа (2б), али и повелѣннемъ (1а).

Дистрибуција јата. У тексту уводног дела Поменика забележени су примери са употребом јата, али не у служби обележавања фонеме *е*, већ групе *је*. „Графема *ѣ* карактерисала је графију свих преддуковских писаца све до Мркаљеве реформе 1810. године. Без обзира на своју одлуку о елиминацији графеме *јат* у црквеној ћирилици, у делу свога песничког стваралаштва Мркаљ је користио ову графему и допуштао могућност њеног двоструког читања” (Милановић 2014: 68). Ипак, у овом случају не може се говорити о двоструком, односно о правом „јекавском” читању јата. Најпре, писар Лазар Николић био је по своме пореклу екавац, а да је *ѣ* изговарао екавски потврђују и примери са замењеним јатом. Схватање знака *ѣ* као *је* дошло је најпре „код подунавских Срба, који су сматрали, доста оправдано, да и Руси написано *ѣ*м, нѣтъ изговарају *вјера, њеи*”. Такво читање доследно је примењено код нас у новорускословенском језику, и то прво у екавској средини, и имало је утицаја не само на књишки славеносрпски језик него и на свакодневни језик, нарочито по градовима. Тако се већ тада учврстио изговор *совѣтъ* као *совјет*” (Ђорђевић 1987: 218). Претпостављамо да отуда и долазе примери са читањем јата као *је* код Срба екаваца. Николић пише у у духу рускословенског изговора у више примера иза меких сугласника али и у црквеним изразима, потом за обележавање групе *је* у значењу помоћног глагола: *коиѣе пристрасно творитѣ, тайѣе гневно и жаростно одъ све съдїю казнѣнѣ* (3а), *нынѣ и прсно и воеѣки вѣковѣ* (3б).

Дистрибуција танког и дебелог јера. На месту танког јер бележи се руски рефлекс *е* у *отецъ* (3а) и *призрѣнецъ*

(20a), док је на крају речи дебело јер недоследно употребљено уместо танког, с обзиром на то да је у питању именица -јѡ основе. Исти руски рефлекс налазимо у примеру *божѣствѣныцѣ* (2б), док се дебело јер недоследно јавља на крају иза меког сугласника у примеру *златицѣ* (3a). Дебело јер се задржало на крају у *воѣѣки ѣѣковѣ* уместо рефлекса *а* (3a, 3б); такође, редовно се јавља на крају код готово свих именица, док се танко јер пише углавном за обележавање умекшаних сугласника: *краль* (2б).

Писање вокалног *р*. Вокално *р* је у Поменику бележено графемом *р*, како налазимо у српском народном језику, у складу са вуковском праксом: *црковниѣ* (3б), али је више примера са рускословенским рефлексом *ер*: *славѣно сѣрскѣѡ* (2a), *ѡтверѣденѣ* (3a), *потѣрѣдаѣѡ* (3a).

Писање удвојених сугласника. Забележен је један пример са удвојеним сугласником *славѣно сѣрскѣѡ ѡ* (2a), а ова појава је разумљива под утицајем црквеног језика на писани језик на Косову и Метохији.

Закључак. Анализом рукописа овог писара закључујемо да се у писму полууставног типа огледа мешање старијег предвуковског и новог Вуковог језика, са већим нагињањем старијем типу. Наиме, иако су, очекивано, забележена слова Вукове ћирилице, чешће су бележене појаве писања неких фонема словним знацима карактеристичним за предвуковски језик. У вокалском систему, од руских црта бележи се и руски рефлекс *а* на месту некадашњег назалног вокала *ѡ* (*началниѣ* 2a) где се у српском језику налази вокал *е*.

Шаренило у графици овог рукописа приписује се очигледној тежњи да се усвоји нови језик, међутим, рекло би се да то није ишло лако јер су видљиви знаци да су писари оног времена писали дуго по правилима језика до половине XIX века. У обележавању гласова у овом поменику, као и уопште у писаном језику Срба на Косову и Метохији (Вукићевић 1978), писар Лазар

Николић поступао је углавном онако како је писано у нашем језику у првој половини XIX века, али и раније: присутно је велико шаренило у графији, нарочито у вокалском систему, са нагињањем ка обележавању гласова на старији, предвуковски начин. Поједини гласови обележавани су са по два или три знака, неки слогови су обележавани једним знаком, док неки знаци нису имали никакву вредност, већ су писани по традицији. Узевши у обзир податке о писаном језику на Косову и Метохији до којих је анализом језика Лазара Николића дошао Милосав Вукићевић, закључујемо да је овај писар, који је и писар млађег дечанског Поменика, поштовао правила писања у званичној служби: у школама, администрацији и сл. где се већ употребљава нови, Вуков језик и писмо, на шта указује писање појединих словних знака као што су *ђ*, *ћ* и *џ*, а у писању Поменика као црквеног документа држи се црквенословенског језика, иако са колебањима и недоследностима, уз примесе дијалекатских црта. Како се у језику овог писара у Протоколу (али и у другим проучаваним административним документима) провлаче рускословенске црте⁴, претпоставља се да се, и у време када је увелико био у употреби Вуков језик, црквенословенски језик најдуже задржао на тлу Косова и Метохије и у нецрквеним документима, односно да је имао велики утицај на писани језик Срба на Косову и Метохији.

---

4 Наводећи примере рускословенских и руских црта из докумената насталих у Призрену и Ђаковици, Вукићевић претпоставља да су састављачи тих текстова била лица чија је писменост заснована на рускословенском језику, а за рускословенски, односно црквени језик каже да је утицао на писани језик и језик школе на Косову и Метохији (Вукићевић 1978: 29, 32).

ИЗВОР

Дечански Поменик живих и умрлих, 1883. година

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1999: А. Белић, *Историја српског језика – студије, расправе, криптике*, Изабрана дела т. 7, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вукићевић 1978: М. С. Вукићевић, *Писани језик на Косову и у Мейхохији седамдесетих година XIX века*, Приштина: Јединство.
- Вукомановић 2006: С. Вукомановић, „Ситуација у 18. веку и увођење грађанске ћирилице”, у: *Српска њисма*, П. Милосављевић, Београд: Мирослав, Грачаница: Књиготворница Логос, 333–334.
- Газдић 2021: Ј. Газдић, *Језик цетињских јодишњака и неђељника из 19. века*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност.
- Грковић-Мејдор 1993: Јасмина Грковић-Мејдор, *Језик Псалтира из штиамџарије Црнојевића*, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Ђорђевић 1987: П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Ниш: Просвета.
- Ивић/Јерковић 2008: П. Ивић, В. Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, у: Павле Ивић, *Студије из српске средњовековне њисмености*, Целокупна дела Павла Ивића, том VI, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 363–584.
- Ивић 2014: П. Ивић, *Прејед историје српског језика*, Целокупна дела Павла Ивића, том VIII, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јовановић 2022: В. Јовановић, *Језик и речник Светог владике Николаја Велимировића (диференцијални њисити)*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Милановић 2014: А. М. Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Чигоја штампа.
- Милановић 2018: А. Милановић, Српскословенски текст. Предавања 7, *Предавања / Семинар српског језика, књижевности и културе*, Vol. 7 (2018), 131–139. http://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/eb_ser/msc_pred/2018-7/msc_pred-2018-7-ch11.pdf , преузето 12. 08. 2024.
- Младеновић 1970: А. Младеновић, „О рукопису и првом издању Горског вијенца”, у: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XIII/1. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 237–334.
- Младеновић 1971: А. Младеновић, „Графијске и правописне одлике првог издања *Горског вијенца*”, у: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XIV/1. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 115–157.
- Стојановић 2002: Ј. Стојановић, *Орфографија и језик Бјелољубског четиоројеванђеља (13/14. вијек)*, Подгорица: Универзитет Црне Горе.
- Стојановић 2013: Ј. Стојановић, „Правописне одлике *Горичког зборника*”, у: *Теолингвистичка истраживања словенских језика*, Београд: САНУ, Одбор за српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, 503–522.

Jugoslava Rakić Mladenović

SPELLING AND SPELLING OF THE MANUSCRIPT
IN THE DEČAN MONUMENT OF THE LIVING
AND THE DEAD FROM 1883

Summary

Orthographic studies in the Dečan Monument from the second half of the 19th century were conducted with the aim of determining the most important orthographic features of the man-

uscript that was created during the period of mixing of the literary and vernacular languages, therefore, the presence of features of the Russian-Slavic, Russian and vernacular Serbian languages is expected in the results of the study. Also, the orthographic analysis aims to examine the use of graphemes for the corresponding phonemes, which is of particular importance in considering the problem of the appearance of graphemes for softened consonants and preiotated vowels, then in considering the appearance of jerova and their function, the appearance of doubled consonants and other orthographic features characteristic of the period of the Pomenik's creation.

In marking the sounds in this inscription, as well as in the written language of the Serbs in Kosovo and Metohija in general (Vukićević 1978), the scribe Lazar Nikolić acted mainly in the way our language was written in the first half of the 19th century, but also earlier: there is great variety in the script, especially in the vocal system, with a tendency towards marking sounds in the Church Slavonic manner.

Key words: Dečan Monument of the Living and the Dead from 1883, spelling, spelling of the manuscript, pre-Vukovian and Vukovian languages.

Владимир Поломац*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију, Катедра за српски језик

СРПСКИ ЈЕЗИК У УГАРСКОЈ
КРАЈЕМ XV ВЕКА
(НА ПРИМЕРУ ТЕСТАМЕНТА ВОЈВОДЕ
МИЛОША БЕЛМУЖЕВИЋА)**

Рад се бави најважнијим графијско-правописним и језичким одликама тестамена војводе Милоша Белмужевића (8. септембар 1500. године), српског властелина у служби угарских краљева Матије Корвина и Владислава II. Графијско-правописни систем тестамена представља мешавину рашке и ресавске правописне традиције, слично као у писмима угарског краља Јована Запоље из 1537. године. Тестамент је писан српским језиком са минималним присуством елемената српскословенског језика, углавном у уводним формулаичним деловима. Највећи број језичких одлика тестамена упућује на југоисточни српски дијалекат из кога су се развили савремени косовско-ресавски говори: /a/ пореклом од /ə/, /y/ од пореклом од вокалног /л/ и /o/ пореклом од /л/ на крају слога, посебно екавизам у наставку -е дат. и лок. јд. именица женског рода и наставцима -ем (инстр. јд. и дат.

---

* v.polomac@filum.kg.ac.rs

** Истраживање је финансијски подржано од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2024. години бр. 451-03-65/2024-03/20098.

мн.), *-ex* (ген. мн.), *-еми* (инстр. мн.) придевских заменица и придева. Мањи број примера аналитичких тенденција у деklinацији именица може упућивати на зачетак формирања савремених говора призренско-тимочке зоне. Малобројни лексички хунгаризми *арсаї*, *међа*, *марха* и „трансилванизам“ *хойаз* у језику тестаментa упућују на језичке контакте у јужној Угарској крајем XV века. Истраживање је оповргло тезу бугарског филолога Цанка Младенова о западнобугарским језичким одликама тестаментa и вези са влахо-бугарском ћирилском канцеларијском традицијом. Језик тестаментa представља наставак традиције пословноправне писмености Српске деспотовине на територији Угарске, што је условљено померањем преосталог српског племства након пада под турску власт.

Кључне речи: српски језик, Угарска, XV век, Милош Белмужевић, историјска дијалектологија, косовско-ресавски дијалекат, ресавски правопис.

1. Увод

Малобројни сачувани документи писани српским језиком и ћириличним писмом у другој половини XV и првој половини XVI века са територије Угарске најчешће сведоче о дипломатским односима угарских краљева и дворских званичника са османским султанима и облас-

ним управљачима¹, ређе са Дубровником². Тестамент војводе Милоша Белмужевића³ представља изузетан

- 1 Међу сачуваним оригиналним документима из XV века налази се писмо краља Матије Корвина султану Бајазиту II из 1487. године (в. Радојчић 1953–1954: 363–364, Поломац 2023а, 2023б: 169–191), затим писмо Корвиновог дворског судије Стефана Баторија османском војном заповеднику и смедеревском санџак-бегу Али-бегу Михалоглуу из 1483. године (в. Радојчић 1953–1954: 362–363, Митровић 2006: 76–78, Поломац 2021а, 2023б: 151–168), као и пет писама која је из Угарске у име краља Матије Корвина султану Бајазиту II и Али-бегу Михалоглуу слао српски деспот Вук Гргуревић у склопу мировних преговора који су 1482. и 1483. године вођени између краља Матије Корвина и султана Бајазита II (в. Радојчић 1953–1954: 353–355, Митровић 2006: 76–78, Поломац 2021б, 2023б: 125–149). Из прве половине XVI века познати су нам писмо угарског великаша Томаша Надаждија Мурат-бегу, османском намеснику Клиса из 1539. године (в. Исаиловић/Крстић 2015: 8), мировни уговор закључен 1519. године између Угарске и Турске (в. Исаиловић/Крстић 2015: 9–10), као и три писма угарског краља Јована Запоље издата 1537. године: два писма смедеревском санџак-бегу Мехмеду Јахијапашићу и једно писмо Ферхату, Мехмед-беговом заменику (уп. Миклошич 1858: 553–557, Стојановић 1934: 484–486, Поломац 2020, 2023б: 193–211).
- 2 В. оригинално писмо краља Матије Корвина упућено 1465. године братру Александру у Дубровник (Миклошич 1858: 494, Талоци 1914: 426–427, Стојановић 1934: 409–410, Поломац 2018, Поломац 2023б: 113–124).
- 3 О војводи Милошу Белмужевићу нема много података у историјским изворима. Његов отац Вук био је властелин у служби деспота Ђурђа Бранковића у Зетском приморју, где се и Милош први пут помиње 1450. године као заповедник деспотове војске и утврђења Медун. Након смрти Ђурђа Бранковића помиње се као заповедник Сребренице (1457), а након смрти деспота Лазара Бранковића као турски сарадник у области херцега Стефана Вукчића Косаче (1464) и као јагодински субаша (1476). Вероватно између 1480. и 1481. године војвода Милош Белмужевић прелази у Угарску на позив краља Матије Корвина. Истакавши се у служби краља Матије Корвине и Владислава II Јагелонца као ратник, пред крај живота обављао је административну дужност судије племства (лат. *iudex nobilitium*) Бачке

извор за историју српског језика не само по томе што се својом наменом и садржајем издваја из наведеног корпуса дипломатске преписке на српском језику из Угарске са краја XV и почетка XVI века већ и по томе што представља један од ретких сачуваних српских средњовековних властеоских тестамената⁴. Тестамент је познат у нашој историографији већ више од једног века захваљујући издању Алексе Ивића (1913: 93–94)⁵. На основу овога издања тестамент је претходних деценија углавном проучаван са историјског аспекта⁶, док су филолошка истраживања ограничена само на студију Соње Петровић (2005) у којој је овај документ сагледан у контексту структуре и

жупаније. За детаљније податке о животу војводе Милоша Белмужевића в. само Петровић 2005: 4–6, Крстић 2017, Крстић/Мађина 2021, Обрадовић 2024: 36–37.

- 4 Уп. тестамент Јелене Балшић у Стојановић 1929: 394–397, затим тестаменте из Дубровника и околине у Стојановић 1934: 462–478, као и тестамент Прибислава Вукотића на италијанском језику у Порчић/Исаиловић 2019: 450–455. Нешто више тестамената из Дубровника и околине сачувано је из каснијег периода (уп. издања у Комар 2016 и језичке студије у Јовић Ловрић 2008, 2014, Јовић 2020, 2021).
- 5 Ово издање је изразито неподесно за филолошка истраживања због великог броја грешака. Највећу грешку свакако представља погрешно датовање тестаментa: уместо *зд*, 34 треба *ꙗꙗꙗ* 34). Због ограниченог простора овде ћемо указати само на још неке крупније грешке: у 22. и 23. реду недостаје читава реченица: и *вставѣи степанѣ привеновикю дегъ ко ꙗ ѣ ѣ мѣ вѣ ѣ ѣ залогѣ* 22/23; уместо *с(ве) т(о)га* 1 треба *сѣго* 1, уместо *мѣги* 6, 7, 8, 9 треба *мѣге* 6, 7, 8, 9, уместо *встражѣю* 8 треба *вѣтражѣю* 8, уместо *пенизе* 9 треба *пенезе* 9, уместо *слезѣи* 10 треба *слизѣи* 10, уместо *прити* 20 треба *прѣити* 20, уместо *позвах* 20 треба *дозвѣ* 20, уместо *ѣвѣ* 23, 28 треба *ѣвѣ* 23, 28, уместо *ѣковѣ* 25 треба *ѣ ковѣ* 25, уместо *тецѣмѣн(с)тво* 30 треба *тецѣмѣн(с)тоѣ* 30, уместо *тецѣмѣн(с)тво* 34 треба *тецѣмѣн(с)тоѣ* 34, уместо *вѣако* и 33 треба *вѣакои* 33, уместо *нарѣчѣсѣмо* 33 треба *нарѣчѣсѣмѣ* 33, уместо *лѣта* 34 треба *лѣто* 34, итд.
- 6 Детаљан преглед историјских студија в. у Обрадовић 2024: 36–37, посебно напомене 2 и 5.

садржаја епских модела о последњој вољи јунака. Непосредан повод за наше истраживање представља недавно објављено дипломатичко издање тестамена историчара Ненада Обрадовића (2024). Поред издања текста у оригиналној графици, превода на савремени српски језик и пратећих дипломатичких коментара, аутор је у овој студији донео и фотографски снимак тестамена, тек недавно поново пронађен у Мађарском националном архиву, чиме су створени методолошки предуслови за његово филолошко проучавање.

Захваљујући студији Ненада Обрадовића (2024) дошли смо и до занимљивог податка о мало познатом раду бугарског филолога Цанка Младенова (1980) посвећеном бугарским документима у мађарским архивима, у коме су дате једине до сада познате напомене о језичким одликама тестамена. У овом раду Цанко Младенов (1980: 369) најпре релативизује чињеницу да је војвода Милош Белмужевић дошао у Угарску из српских предела истичући могућност да је из западне Бугарске:

„Милош Белмужевич е пристигнал на унгарска земя вероятно след падането на Сърбия под турците (1451), но не е сигурно, че е именно от сръбските предели – възможно е да е от Западна България“.

Ову тврдњу аутор (Младенов 1980: 369) покушава да поткрепи чувањем /л/ на крају слога у војводином имену, посебно у латинским изворима:

„Запазеното таутосилабично л в името му (което не отсъствува в нито един от латинските документи на воеводата в предмохачката сбирка) едва ли може да се објасни само като стилистическо явление. Милош Белмужевич (Belmosevity, Belmosewyth, Belmosevics, Belmuszovics) взема участие в Силезийската война, синът му Вук бива убит от турците, на унгарска служба“.

као и присуством хунгаризама и бугаризма који по њему сведоче о вези са влахо-бугарском ћирилском канцеларијском традицијом и западним бугарским говорима:

„Изобилието на унгаризми, на „карпатизми“ говори за по-продължителна славянска канцеларска традиција на унгарска земя; българизмите, някои несръбски нарушения на склонитбените правила, а също така и акавизмите като „арсаг“, „гасподе“ (покрай „господе“) сочат връзка с влахо-българската традиција и западните български говори (доста чести са конструкциите „на+име“ вм. без-предложен дателен падеж). Този документ не е изолиран представител на кирилската славянска канцеларска практика в Унгарија. Той се свързва с документи като най-старата карпатска грамота от подобен тип, съхранявана в Държавния архив, а също така – с трансилванските 11 влахобългарски грамоти, които се пазят в Румъния.“

Основни циљ нашег рада представља покушај да се тестамент војводе Милоша Белмужевића детаљније сагледа са правописне и језичке стране како у контексту наведених запажања Цанка Младенова (1980: 369) тако и у контексту досадашњих сазнања о употреби српског језика и ћирилице у угарско-османској дипломатској преписци крајем XV и почетком XVI века (према Поломац 2023б), али и шире у контексту пословно-правне писмености Српске деспотовине (према Поломац 2016). У раду ћемо покушати да оповргнемо ставове Цанка Младенова и покажемо како је језик тестаментa војводе Милоша Белмужевића изграђен на основици југоисточног српског дијалекта краја XV и почетка XVI века из кога су се развили савремени косовско-ресавски и призренско-јужноморавски говори, као и да у језичком смислу тестамент представља наставак традиције пословноправне писмености Српске деспотовине на

територији Угарске, што је условљено померањем преосталог српског племства након пада под турску власт.

2. Тексти и филолошки коментари

Тестамент војводе Милоша Белмужевића у оригиналној графици приредили смо на основу фотографског снимка из Мађарског националног архива (сигнатура MNL OL DL 108 963) који је објављен у већ поменутој студији Н. Обрадовића (2024: 50–51). За разлику од издања Алексе Ивића (1913: 93–94) које је непосредно за филолошка истраживања због великог броја грешака (в. горе нап. бр. 5), издање Ненада Обрадовића (2024: 39–40) верно је оригиналу. Поновно приређивање тестамена у оригиналној графици непосредно након овога издања примарно је мотивисано различитим начелима приређивања текста⁷ за потребе историјске и филолошке науке, као и потребама нашега рада.

2.1. Тестамент у оригиналној графици

† Вѣ имѣ вѣца и сѣна и сѣго дѣха ми воевѣа милѣ бѣмѣжевиѣ
 блѣговѣрѣн вѣ хѣ ба вѣре дондѣ |² ѿ поганѣ · на Ѥгарски дрсагѣ
 вѣ дѣни светлога краља матеаша, на негѣве светлости |³ крѣ-
 стѣанство · и верѣ и все Ѥгарске велике и мале гѣподе верѣ ·
 ко ѣ то вѣре слѣжахѣ |⁴ светло корѣне · и ми неговѣ светло почесѣ
 слѣжитѣ правѣ и верѣ · и светли краѣ матеаша |⁵ виде · наш правѣ и
 верѣ слѣжѣ · вѣжѣ помощѣно и хотѣниѣ · Ѥгарске велике гѣпде

7 Текст је приређен према следећим начелима: а) скраћенице и надредна слова задржани су према оригиналу, б) задржана је оригинална интерпункција, при чему је тачка донета на средини реда и одвојена белином од претходне речи, в) нису преношена савремена правописна правила о употреби великог слова, г) изостављени су акценатски знаци, д) нови ред је означен вертикалном цртом поред које је у експоненту број реда.

|⁶ на даде кра̂ матеѣ̂ за нашѸ слѸжбѸ Ѹ тамшварскон мегне
 моишѸ и познѧ Ѹ бащинѸ |⁷ и потоле на даде кра̂ матеѣ̂ · Ѹ
 бащинѸ Ѹ бакон мегне фекетї хаъ ферї хаъ и вѡѧ |⁸ вокоръ
 пѸсто селище мѣ и моем ѡтражїю и па̂ ни даде Ѹ чанѧскѡ мегне
 мѡнарѸ и гедѸшь |⁹ и Ѹ тамшварскѡ мегне кокоѸ Ѹ пенезе за нашѸ
 слѸбѸ за всѧ са̂ дѸка̂ · и па̂ слѸйхѸ светлом |¹⁰ краљу матеашѸ
 Ѹ слизїе и ране прїимї крѸ пролї и за мою крѸвь даде мї кра̂
 матеѣашь |¹¹ шашъваръ Ѹ бащинѸ и кѸпї Ѹ тамшварскѡ мегне
 за пенезе е̂нво пѡ шїсова пѡ мале |¹² ѧрмате и вѡѸ єе нашѸ
 бащинѸ светл̂ краљъ ласлѡ поновиѡ, и даѡ Ѹ ново датїе, и
 вѡѸ |¹³ све вишеписа̂ иманїе имасм̂ ми с нашѣ снѡ вѸкѡ · и ви
 хотенїе вѡїе на снѸ |¹⁴ вѸкъ погне къ бѸъ тѸрци га Ѹморише
 на слѸжбе кра̂ Ѹгарскога и светле корѸне и Ѹга |¹⁵ рскѧ арсага
 ї ѧа видеѡши ерь встѧ безъ сина · и кахѸ млѣтъ и слѡдѸ · ѡ
 светлога |¹⁶ краля ласлова · и ѡ све Ѹгарске гѡподе, какѸ на
 мови сѡмрти да са̂ слѡднъ встѡвї мю |¹⁷ бащинѸ · моѸ сиротѧ
 · и мѣмѸ встаткѸ и слѸгѧ и за дшѸ, и кам̂ ми драгѸ · и ви
 хотенїе |¹⁸ светлом̂ краљу ласловѸ · и Ѹгарскѡ великѡ гѡподе ·
 и на тои ми дадоше словодѸ и книгѸ |¹⁹ на шѡваръ на мишѸ
 на пїзнѧ · Ѹ чети̂р тисѸке дѸка̂ · и ви хотенїе вѡїе и посла на
 на̂ |²⁰ свою рѸкѸ · и ми познасм̂ · и видесм̂ · ерь кем̂ ѡ вѡвогѧ
 света прѸбити · и дозвѧ свога вѸца |²¹ дѸховнога кои є кѡ на̂
 стоѧ ѡ свѣте горе калѸгїера тимѣѧ · и нем̂ се исповедахѸ
 |²² и встѡвї ѡ моє бащине маркѸ рада̂нѡвїю моишѸ и познѧ
 и встѡвї стеѡпанѸ приве̂ |²³ новїю дегь ко̂ єе Ѹ мѣ ви Ѹ залогїе
 · и встѡвї їѡвѸ шїсѡ · а ина вишеписана |²⁴ села бащинѸ
 мою встѡвї мѡре свои и жене мї и дететѸ · кое мї бѸ даѡ
 а инѸ, |²⁵ мархѸ цю са̂ имѧ конє сре̂ро Ѹ ковѸ каваде хотазе
 Ѹзде све мал̂ много встѡвї |²⁶ за свою дшѸ · и дшѸ встѡ-
 вї на матеръ да ми ѡна за дшѸ вѡпраля · и па̂ ѡ конѧ |²⁷
 встѡвї стеѡпѧ̂ приве̂нѡвїю кѡнѧ алибеговца съ сво̂ справѡ ·
 радановїю маркѸ |²⁸ конѧ раска̂ сз̂ сво̂ справѡ · їѡвѸ конѧ
 жїдїю съ сво̂ справѡ · и встѡвї калѸгїерѸ ти |²⁹ мотеню ѡ мархе
 р̂ дѸка̂ да ѡнѣ Ѹ сѣѸ горѸ · |³⁰ и вѡмѸи тецѸемѸнтоѸ више

правине ђопога ела жена дмитра ѓакшиќа и неини |³¹ синове
 ѓвѡа и дмитрь степа ѓакши · сибини ѓаѡ · потречикѡ дмитра
 жена ела · |³² петовова жена ѓвана, и калѡгерь тимотеи кои
 ме ѓповеда · дѓакѡ марѡ |³³ прѡ ввемѡ вишеписанемѡ лѡдми
 ми вваќи нарѡчѡсмѡ · |³⁴ Писа се си тецемѡнтѡ лѡто ѡѡ мѡца
 сектѡврѡа · ѓ · днѡ ѡторнѡ

Знак који обликом подсећа на титу, а долази на месту пајерка, нисмо доносили у издању: ѡгарски 2, арсагѡ 2, все 3, слѡжвѡ 5, 6, ѡгарске 5, 16, тамѡварѡкои 6, тамѡварѡско 9, тѡрци 14, слѡжве 14, ѡгарскога 14, арсага 15, встаткѡ 17, ѡгарско 18, дѡовнога 21, мархе 29. Релативно честу појаву два узастопна надредна слова нисмо доносили у издању из техничких разлога. У свим оваквим примерима прво слово је спуштено у ред без обележавања, а друго донето као надредно: слѡжаѡ 3, наѡ 5, моѡм 8, светлом 9, даде ѡ 10, каќ 16, светлом 18, ласлов 18, кеѡ 20, неѡм 21, женѡ ѡ 24, кое ѡ 24, степаѡ 27, ввемѡ 33, вишеписанемѡ 33. У неколико примера графема ѡ написана је на месту очекиваног ѡ што није посебно обележавано као писарска грешка у издању: залогѡ 23, ме 32, вишеписанемѡ 33. Наведени примери вероватно су настали аналогijом према примерима у којима се графеме ѡ и ѡ напоредо употребљавају у функцији обележавања гласовне групе [je] (в. детаљније т. 3). Посебан коментар захтева форма „гаспаде“ коју Цанко Младенов (1980: 369) одређује као „акавизам“ и траг влахо-бугарске традиције и западних бугарских говора. Једини пример који би могао бити прочитан на овај начин налази се у 18. реду и не може се узети као сигуран будући да писар није написао ѡ као у другим примерима са овом графемом. Увидом у снимак тестаментa чини нам се да је и у овом примеру могуће читање ђоподе 18, као и у другим примерима са овом лексемом.

2.2. Језички осавремењен текст тестаментa

У име Оца и Сина и Светога Духа.

Ја, војвода Милош Белмужевић, благоверан у вери Христа Бога, дођох од пагана у угарску државу у дане светлога краља Матејаша, на хришћанство и веру његове светлости, и веру све угарске велике и мале господе која у то време служаше светлој круни. И ми његову светлост почесмо служити право и верно. Видевши нашу праву и верну службу, светли краљ Матејаш, Божијом помоћу и вољом угарске велике господе, даде нам за нашу службу у баштину Мојшу и Познад у темишварској жупанији⁸. И потом нам, мени и мојим потомцима, даде краљ Матејаш у баштину Фекетићхаз и Ферићхаз у бачкој жупанији, и Бозја Бокор, пусто селиште⁹. И даде нам пак за нашу верну службу у чанадској жупанији Мунару и Гедуш, и у темишварској жупанији Кокот, све за новац, за осам стотина дуката¹⁰. И служих пак светлome краљу Матејашу у Шлезии, и ране примих и крв пролих. И за моју крв даде ми краљ Матејаш Шашвар¹¹ у баштину. И купих за новац у темишварској жупанији Јеново и пола Шипсова

8 *Мојша* је село које се налази североисточно од насеља Утвин у данашњој Румунији, док се *Познад* вероватно налазио западно од Темишвара или између насеља Бечкереку Мик и Сачинез (Крстић 2017: 181; Обрадовић 2024: 41).

9 *Фекетићхаз* се у литератури поистовећује са данашњим насељем Фекетић, *Ферићхаз* (вероватно од Фејерећхаз) убицира се у његовој околини, док *Бозја Бокор* вероватно представља данашње село *Бозеј*, део Жабља (Обрадовић 2024: 41–42).

10 *Мунар(а)* је насеље поред Мориша западно од Арада, *Гедуш* потес у северном делу Мунаре, а *Кокоји* данашња *Орџишоара* (Orțiboara) северно од Темишвара (Крстић 2017: 179; Обрадовић 2024: 42).

11 *Шашвар* се налазио на јужној обали Бегеја између Мале Ремете и Темишвара (Крстић 2017: 179; Обрадовић 2024: 42).

и пола Мале Јармате¹². И ову је нашу баштину светли краљ Ласло обновио и дао као ново даривање. И све ово горепоменуто имање имах с мојим сином Вуком. И би Божија воља, мој син Вук пође к Богу. Турци га убише у служби угарскога краља, светле круне и угарске државе. И ја, видевши како остах без сина, тражих милост и слободу од светлога краља и од све угарске господе да сам на самрти слободан оставити своју баштину мојим сиротима, мојему потомству и слугама, за душу, како ми драго. И би воља светлога краља Ласла и угарске велике господе, и дадоше ми за то слободу и књигу за Шашвар, Мојшу и Познад, за четири хиљаде дуката. И би воља Божија, посла на нас своју руку. И ми познасмо и виде-смо да ћемо отићи са овога света. И дозвох свога духовног оца, светогорског калуђера Тимотеја, који је код нас боравио, и њему се исповедах. И од моје баштине оставих Марку Радановићу Мојшу и Познад. И оставих Степану Прибеновићу Дег¹³ који је код мене био у залогу. И оставих Јови Шипсов, а друга горепоменута села, моју баштину, оставих својој матери, жени и детету што ми је дао Бог. А другу имовину, коње, сребро у кову, каваде¹⁴, хотазе¹⁵, узде, све мало и много, оставих за своју душу. И душу оставих матери да ми она за душу оправља. И

12 *Јеново* се поистовећује са насељем *Јанова* (Janova) северозападно од Рекаша или се убицира између Рекаша и Драгшина, *Шийсов* се вероватно налазио у околини Рекаша, а *Мала Јармаџа* (данас Giarmata) у околини Темишвара (Обрадовић 2024: 42).

13 *Деј* је у XVIII веку био пустара на левој обали Бегеја, код Шашвара и Мошнице; средњовековно насеље је вероватно било преко реке, у суседству Јенова (Крстић 2017: 181).

14 Вероватно нека врста *џлашија* (Обрадовић 2024: 43). Уп. у РЈА IV: 904: „богата горња хаљина од свиле или кадифе што може бити извезена златом или бисером“

15 Ова лексема означава „бивољи реп који је висио као украс на вратовима коња или као знак разликовања на штаповима застава“, детаљније овде у т. 4.4.

од коња пак, оставих Степану Прибеновићу коња Алибеговца са свом опремом, Марку Радановићу коња Раскаса са свом опремом, а Јови коња Жиндију са свом опремом. И оставих калуђеру Тимотеју 100 дуката да однесе на Свету Гору.

И овоме тестаменту беше сведоци: госпођа Јела, жена Дмитра Јакшића и њени синови Јован и Дмитар, Степан Јакшић, Јанош Сибињи, Јела, жена Дмитра Потречића, Јована, Петовова жена, калуђер Тимотеј који ме исповеда, ђакон Марко. Пред овим горепоменутиим људима, ми овако наручисмо.

Писа се овај тестамент, године 7009, месеца септембра, 8. дан, уторак.

3. *Графија и њравойис ѿсѣиамениа*

Графијско-правописни систем тестаментa војводе Милоша Белмужевића представља мешавину рашке и ресавске традиције.

У духу рашког правописа употребљава се лигатура ја за бележење групе [ја]: у иницијалној позицији доследно: њармате 12, ња 15, њакшиќа 30, њакшиѣ 31, њаѣ 31; у поствокалској позицији скоро доследно: матеѣаша 2, матеѣа 4, 6, 7, вѣа вѣкорѣ 7–8, матеѣашѣ 10, стоѣа 21, тимѣтеа 21, дѣѣакѣ 32, сѣктѣврѣа 34, уз један пример у духу ресавског правописа: матеѣашѣ 10. Доследна употреба лигатуре ја среће се и код обележавања гласовних група [ња], [ћа] и [ђа]: коња 26, 27, 28, кѣѣна 27, њакшиќа 30, потречѣиќа 31, гѣпогѣа 30, док се колебање бележи приликом обележавања групе [ља]: краља 16, ѡпрала 26, али и краља 2.

Мешање правописних норми још је изразитије приликом обележавања групе [је]. У иницијалном положају лигатура ѣ у духу рашког правописа долази само приликом писања 3. л. јд. презента: ѣ 12, 23, али и е 21, док се у осталим категоријама редовно среће е у духу

ресавског правописа: ѿнво 11, ерѣ 15, ерѣ 20, ела 30, 31. У поствокалском положају лигатура скоро доследно долази иза графеме ї што представља најбољи пример симбиозе рашких и ресавских одлика: слизїѣ 10, датїѣ 11, вѣїѣ 13, 19, хотенїѣ 13, 17, 19, иманїѣ 13. На исту симбиозу упућује и пример хотенїѣ 5 у коме би графема и представљала рашки, а графема е ресавски манир. Иза вокала чешће долази графема е у духу ресавског правописа: воѣѣа 1, моѣѣ 8, моѣ 17, ѣѣѣѣ 17, коѣ 24, док се рашки манир са лигатуром среће само у једном примеру: моѣ 22. Различите правописне норме срећу се и приликом обележавања гласовних група [ње], [ће] и [је]: група [ње] долази и са лигатуром и без ње: неѣѣѣ 2, неѣѣ 21, конѣ 25, али неговѣ 4, неѣѣ 30; група [ће] редовно без лигатуре: тисѣѣ 19, кеѣ 20; група [је] редовно са лигатуром: поѣѣ 14, калѣѣѣѣ 21, калѣѣѣѣѣ 28, калѣѣѣѣѣ 32. Као што је већ истакнуто (в. горе т. 2.2), напоредна употреба графема е и ѣ у функцији обележавања групе [је] вероватно се аналошки проширила и на обележавање вокала /e/ у примерима залогѣ 23, мѣ 32, вишеѣѣѣѣѣ 33.

Најизразитију одлику ресавског правописа представља скоро доследна употреба графеме ї испред /j/: а) група [аја]: дїѣѣѣѣ 32, сектѣѣѣѣѣ 33, као и ї ѣа 15 у сандхију, б) група [ије]: слизїѣ 10, датїѣ 11, вѣїѣ 13, 19, хотенїѣ 13, 17, 19, иманїѣ 13, али хотенїѣ 5, в) група [ију]: помоцїю 5, ѿѣѣѣѣѣ 8, жїѣѣѣ 28, г) група [ијо]: вѣїѣѣ 5. Наведени примери показују како графема ї редовно долази у комбинацији са лигатурама, не само приликом обележавања групе [ије] како је већ показано него и приликом обележавања група [ија] и [ију]. Симбиоза ресавских и рашких норми приликом обележавања наведених група карактеристична је и за писма угарског краља Јована Запоље из 1537. године (в. Поломац 2020: 61–62, 2023: 205). Изван наведене позиције графема ї употребљава се

и у иницијалној групи *iw* [jo] у складу са средњовековном традицијом писања личних имена преузетих преко грчког језика: *iwve* 23, 28, *iwvā* 31, *iwvana* 32 (Ивић/Јерковић 2008: 500–501), као и у примерима *slʒitī* 4 и *prīmī* 10. Посебно стоје примери са овом графемом написаном изнад реда: *ṁ* 10, *24x2*, *wvēṁ* 33, *вишеписанем̇* 33.

У духу ресавског правописа употребљава се у тестаменту и графема *ъ* у типичним позицијама: а) у предлозима и префиксима: *Въ* 1, *въ* 1, 2, *къ* 14, *съ* 28 (али и *съ* 27, 28), *сѣмрти* 16, б) на крају речи: *вѣа* *вокоръ* 7–8, *шашъваръ* 11, *кралъ* 12, *вѣкъ* 14, *млѣтъ* 15, *слѣднъ* 16, *єръ* 20, *исповѣдахъ* 21, *матєръ* 26, *днъ* 34, али и *арсагъ* 2, *хазъ* 7x2, *гедѣшь* 8, *слѣйхъ* 9, *крѣвь* 10, *матєашъ* 10, *снѣ* 13, *єрь* 15, *икахъ* 15, *безъ* 15, *шѣваръ* 19, *дегъ* 23, *бѣ* 24, *дмитрь* 31, *калѣгєрь* 32, в) приликом обележавања вокалног /r/: *крѣстъанство* 3, али *крѣвь* 10, *крѣ* 10, г) само у једном примеру и приликом обележавања некадашњег слабог полугласника у средини речи: *шашъваръ* 11, али и *крѣстъанство* 3. За разлику од графеме *ъ*, графема *ы* није посведочена у тексту, док је графема *ѣ* забележена само у малобројним примерима на етимолошком месту: *вѣре* 1, *прѣвити* 20, *прѣ* 33, *лѣто* 33, а у једном примеру и на месту етимолошког /e/: *свѣте* 21.

Надредни акценатски знаци у тестаменту нису употребљени ни доследно ни систематично. Најчешће се употребљава варија, како у типичној позицији изнад вокалске графеме на крају речи: *великѣ* 3, *мегѣ* 7, 8, *тисѣкѣ* 19, *своѣ* 20, тако и у позицији изнад вокалске графеме у средини речи уместо очекиване оксиге: *видѣ* 5, *прѣвѣ* 5, *слизѣ* 10, *крѣлѣ* 12, *кѣрѣ* 14. Посебно су интересантни примери у којима се варија налази изнад иницијалне графеме *w* уместо очекиваног спиритуса: *wvѣ* 12, *wстаткѣ* 17, *wѣа* 20, *wставѣ* 23, *wставѣ* 25, *wпралѣ* 26, *wставѣ* 28. Високу фреквенцију у тестаменту има и двострука

варија (кендема) која се најчешће употребљава у типичној позицији на крају речи у у функцији обележавања наглашеног или ненаглашеног квантитета: мѣ 1, 13, 20, 33, Ѹгарскѣ 3, коѣ 21, инѣ 23, ѣвѣ 23, 28, сѣ 34, затим у функцији логичког акцента једносложних речи: свѣ 13, 25, вѣ 13, 17, а у мањем броју примера и на месту других знакова: на месту варије: пенѣзѣ 9, 11, на месту оксиге: вѣдѣвши 15, вѣдѣсмѣ 20, као и на месту спиритуса: ѣрѣ 15, ѡвѡмѡди 30. У релативно мањем броју примера у тексту се бележи и употреба спирита. Најчешће долази спиритус ленис изнад вокалске графеме како у иницијалној тако и у осталим позицијама: ѣме 1, ѣ 17х3, ѣла 31, словѡдѡѡ 18, моѣшѡ 22, неѣни 30, правѣнѣ 30, тимѡтеѣ 32. У мањем броју примера долазе спиритус ленис са оксигом и спиритус ленис са варијом у уобичајеној позицији: ѣрѣ 20, ѣповѣдаѡѡ 21; ѡставѣѣ 16, ѣ 24. Недоследна и несистематична употреба акценатских знакова не оставља много простора за евентуално закључивање о прозодијским одликама тестаментa са аспекта историјске дијалектологије. Од наведених примера једино би дат. јд. ѣвѣ 23, 28 [Јѡвѣ] могао представљати дијалектизам будући да се у њему огледа наставак *-e* пореклом од стсрп. вокала *jajj*, вероватно са непренесеним дугосилазним акцентом на ултими као у савременим косовско-ресавским говорима (уп. само Јовић 1968: 97).

У складу са ресавском традицијом у тексту је забележена и појава новије интсрункције са запетом (укупно седам примера). Питање писања тачке на средини или на доњој линији реда остало је изван разматрања будући да се на фотографском снимку тестаментa ове позиције нису могле јасно разграничити.

Од осталих графичко-правописних одлика тестаментa потребно је указати и на а) одсуство грчког слова ѡ у примерима тимѡтеѡ 21, тимѡтеѡ 28–29, тимѡтеѣ 32, затим б) различито писање предлога и префикса *og(-)*: ѡ

/a/, /e/, /i/, /o/, /y/, са несумњивим потврдама екавизма, вокала /a/ пореклом од некадашњег полугласника, вокала /y/ пореклом од вокалног /л/, као и вокала /o/ пореклом од /л/ на крају слога.

На екавизам језика тестаментa упућује најпре велики број примера са вокалом /e/ на месту некадашњег *jaiša* у корену речи: $\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{м}}\hat{\text{д}}\hat{\text{ж}}\hat{\text{е}}\hat{\text{в}}\hat{\text{и}}$ 1, $\text{б}\hat{\text{л}}\hat{\text{г}}\hat{\text{о}}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{р}}\hat{\text{н}}$ 1, $\text{в}\hat{\text{е}}\hat{\text{р}}\hat{\text{д}}$ 3x2, $\text{в}\hat{\text{е}}\hat{\text{р}}\hat{\text{н}}\hat{\text{д}}$ 5, $\text{в}\hat{\text{е}}\hat{\text{р}}\hat{\text{н}}$ 4, $\text{с}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{т}}\hat{\text{л}}\hat{\text{о}}\hat{\text{г}}\hat{\text{а}}$ 2, 15, $\text{с}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{т}}\hat{\text{л}}\hat{\text{о}}\hat{\text{с}}\hat{\text{т}}\hat{\text{и}}$ 2, $\text{с}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{т}}\hat{\text{л}}\hat{\text{о}}$ 4, $\text{с}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{т}}\hat{\text{л}}\hat{\text{о}}$ 4, $\text{с}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{т}}\hat{\text{л}}\hat{\text{и}}$ 4, $\text{с}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{т}}\hat{\text{л}}\hat{\text{о}}\hat{\text{м}}$ 9, 18, $\text{с}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{т}}\hat{\text{л}}$ 12, $\text{с}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{т}}\hat{\text{л}}\hat{\text{е}}$ 14, $\text{в}\hat{\text{р}}\hat{\text{е}}$ 3, $\text{и}\hat{\text{с}}\hat{\text{п}}\hat{\text{о}}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{д}}\hat{\text{а}}\hat{\text{х}}\hat{\text{з}}$ 21, $\hat{\text{с}}\hat{\text{п}}\hat{\text{о}}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{д}}\hat{\text{а}}$ 32, као и у глаголским афиксима: $\text{в}\hat{\text{и}}\hat{\text{д}}\hat{\text{е}}$ 5, $\text{в}\hat{\text{и}}\hat{\text{д}}\hat{\text{е}}\hat{\text{в}}\hat{\text{и}}$ 15, $\text{в}\hat{\text{и}}\hat{\text{д}}\hat{\text{е}}\hat{\text{с}}\hat{\text{м}}$ 20, $\hat{\text{х}}\hat{\text{о}}\hat{\text{т}}\hat{\text{е}}\hat{\text{н}}\hat{\text{и}}\hat{\text{е}}$ 5, $\hat{\text{х}}\hat{\text{о}}\hat{\text{т}}\hat{\text{е}}\hat{\text{н}}\hat{\text{е}}$ 13, 17, 19. Примери екавизама у наставцима за облик именица, заменица и придева посебно су значајни са аспекта историјске дијалектологије као сведочанство формирања косовско-ресавског дијалекта крајем XV века. У овој категорији забележени су најпре а) примери доследног присуства наставка -е у дат. и лок. јд. именица женског рода некадашње непалаталне промене: $\text{с}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}\hat{\text{т}}\hat{\text{л}}\hat{\text{о}}$ $\text{к}\hat{\text{о}}\hat{\text{р}}\hat{\text{д}}\hat{\text{н}}\hat{\text{е}}$ 4, $\hat{\text{г}}\hat{\text{о}}\hat{\text{п}}\hat{\text{о}}\hat{\text{д}}\hat{\text{е}}$ 18, $\hat{\text{и}}\hat{\text{в}}\hat{\text{е}}$ 23, 28, $\text{м}\hat{\text{а}}\hat{\text{р}}\hat{\text{е}}$ 24, $\text{ж}\hat{\text{е}}\hat{\text{н}}\hat{\text{е}}$ 24 (дат.); $\text{в}\hat{\text{з}}$ $\text{в}\hat{\text{т}}\hat{\text{р}}\hat{\text{е}}$ 1, на $\text{с}\hat{\text{л}}\hat{\text{д}}\hat{\text{ж}}\hat{\text{б}}\hat{\text{е}}$ 14, $\hat{\text{з}}$ $\text{з}\hat{\text{а}}\hat{\text{л}}\hat{\text{о}}\hat{\text{г}}\hat{\text{е}}$ 23 (лок.), као и доследног аналошког уопштавања код именица ж. р. некадашње палаталне промене: $\hat{\text{з}}$ $\text{т}\hat{\text{а}}\hat{\text{м}}\hat{\text{и}}\hat{\text{в}}\hat{\text{а}}\hat{\text{р}}\hat{\text{с}}\hat{\text{к}}\hat{\text{о}}\hat{\text{и}}$ $\text{м}\hat{\text{е}}\hat{\text{г}}\hat{\text{е}}$ 7, $\hat{\text{з}}$ $\text{б}\hat{\text{а}}\hat{\text{к}}\hat{\text{о}}\hat{\text{и}}$ $\text{м}\hat{\text{е}}\hat{\text{г}}\hat{\text{е}}$ 7, $\hat{\text{з}}$ $\text{т}\hat{\text{а}}\hat{\text{м}}\hat{\text{и}}\hat{\text{в}}\hat{\text{а}}\hat{\text{р}}\hat{\text{с}}\hat{\text{к}}\hat{\text{о}}$ $\text{м}\hat{\text{е}}\hat{\text{г}}\hat{\text{е}}$ 9, 11, $\hat{\text{з}}$ $\text{с}\hat{\text{л}}\hat{\text{и}}\hat{\text{з}}\hat{\text{и}}\hat{\text{е}}$ 10¹⁶, као и б) примери аналошког уопштавања наста-

16 Наведени примери забележени су и у другим пословноправним споменицима од краја XIV и током XV века: у Струшком препису Душановог законика (уп. Грицкат-Радуловић 1975: 134), у повељама и писмима кнеза Лазара и Вука Бранковића (уп. Стијовић 2008: 462, Поломац 2017: 66–67), у повељама и писмима Српске деспотовине (Поломац 2016: 167–168), у писмима султаније Маре (Ивић 1973: 338), као и Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (Јовић 1968/1969: 406–407). Примери са екавизмом у овим категоријама забележени су и у писмима турских султана Дубровнику (Лутовац Казновац 2019: 188), као и у угарско-османској дипломатској преписци XV и XVI века (Поломац 2023б: 139–141, 162–163, 208). За примере овога типа у савременим говорима косовско-ресавског дијалекта уп.

вака некадашње непалаталне промене придевских заменица код придевских заменица и придева: с нашѣ снѣ вѣкѣ 13 (инстр. јд. м. р.), ѿ поганѣ 2 (ген. мн.), моѣ сиротѣ 17 (дат. мн.), прѣ вѣмѣ вишеписанѣмѣ лѣдми 33 (инстр. мн.)¹⁷. Посебно је занимљиво то што за разлику од писама султаније Маре и деспота Вука Гргуревића (уп. Ивић 1973: 338–339, Поломац 2023б: 140–141) у тестаменту војводе Милоша Белмужевића екавизам у поменутиим наставцима за облик долази доследно што може указивати на завршетак процеса формирања косовско-ресавског дијалекта у овој категорији. Као ни у дипломатској преписци угарских краљева и дворских званичника са османским султанима и обласним управљачима (писма деспота Вука Гргуревића, Стефана Баторија и краља Јована Запоље, уп. Поломац 2023б: 141, 162–163, 208), тако ни у тестаменту војводе Милоша Белмужевића нису забележени примери икавизама који би могли указивати на постанак савремених шумадијско-војвођанских или смедеревско-вршачких говора.

О процесу замене некадашњег полугласника вокалом /а/ сведоче примери *Ѹгарски* 2, *Ѹгарске* 3, 5, 16, *Ѹгарскога* 14, *Ѹгарскѣга* 14–15, *Ѹгарскѣ* 18 (уп. *ugariski* у РЈА XIX: 285), *всѣ сѣ дѣкѣ* 9, *да сѣ слѣднѣ* 16, *сѣ имѣ* 25. С обзиром на ове примере вероватно је претпоставити вокал /а/ и у предлозима и префиксима у којима се по право-

---

само Ивић 1994: 222.

17 Примери су забележени и у повељама и писмима кнеза Лазара и Вука Бранковића (Стијовић 2008: 464–466, Поломац 2017: 67), повељама и писмима Српске деспотовине (Поломац 2016: 167–168), писмима султаније Маре (Ивић 1973: 338–339), у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (Јовић 1968/1969: 417–418, 425–427), писмима турских султана Дубровнику (Лутовац Казновац 2019: 360), као и у угарско-османској дипломатској преписци XV века (Поломац 2023б: 39–141, 162–163, 208). За стање у говорима косовско-ресавског дијалекта уп. само Ивић 1994: 223, 2009: 65.

писној традицији пишу графеме њ или њ: Вѡ 1, вѡ 1, 2 [ва], кѡ 14 [ка], сѡ 28, сѡ 27, 28 [са], сѡмрти 16 [самрти]. У контексту горенаведених тврдњи Цанка Младенова (1980: 369) о вези језика тестаментa са влахо-бугарском ћирилском традицијом и западним бугарским говорима важно је указати да у тексту нема ни једног примера који би указивао на евентуално присуство вокала /ə/, као ни примера са вокалима /e/ или /o/ на месту некадашњег вокала /ə/. Стање полугласника у тестаменту подударно је са стањем у дипломатској преписци угарских краљева и дворских званичника са османским султанима и обласним управљачима (писма деспота Вука Гргуревића, Стефана Баторија и краља Јована Запоље, уп. Поломац 2023б: 141, 163, 207).

Судбина вокалног /л/ и /л/ на крају слога у тестаменту војводе Милоша Белмужевића у потпуности се подударно са стањем у писмима деспота Вука Гргуревића (уп. Поломац 2023б: 141–142). Промена вокалног /л/ у /у/ може се пратити само на основу имена Вук: вѡкѡ 13, вѡкѡ 14¹⁸. Промена /л/ на крају слога у /о/ потврђена је нешто већим бројем примера поновиш 12, даш 12, 24¹⁹. Важно је уочити да се вокал /о/ овога порекла редовно обележава графемом ѡ. Примери у којима је /л/ на крају слога непромењено долазе са надредним словом и титлом на крају речи, те као такви имају само ортографски значај: бѡмѡжѡви 1, стоѡѡ 21, ви 23, имѡ 25. У контексту ових података јасно је да теза Цанка Младенова (1980: 369) о западнобугарском пореклу војводе Милоша Белмужевића на основу писања његовог имена није утемељена.

18 Примери ове промене забележени су и у повељама и писмима Српске деспотовине (Поломац 2016: 177–178), као и у Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (Јовић 1968/1969: 383).

19 Потврде ове промене забележене су и у повељама и писмима деспота Лазара и Стефана Бранковића (Поломац 2012: 350) и писмима султаније Маре Бранковић (Ивић 1973: 339).

Остале фонетске и фонолошке црте нису од већег значаја за историјску дијалектологију, али представљају значајно сведочанство о ходу историје српског језика као целине (нпр. потврде покретних вокала у везнику *єрь* 15, *єрѣ* 20, потврда промене *-вль-* у *-ль-* у *впраља* 26²⁰) или о односу српског и српскословенског језика у тестаменту: фонетизам *у-* у примерима *Ѹ* 3, *бх2*, *7х2*, 9, 10, *11х2*, 12, 19, *23х2*, 25, 29, *Ѹторнѣ* 34 (поред српскословенског *Вѣ* 1, *вѣ* 1, 2 у уводном делу), метатеза у групи св- у духу српског језика у примерима *свѣ* 13, 25 (акуз. јд. с. р.), *свѣ* 16 (ген. јд. ж. р.), *свѣ* 27, 28 (инстр. јд. ж. р.) (поред примера *все* 3, ген. јд. ж. р. и уводном делу), консонанти *ћ* и *ѣ* у духу српског језика у примерима *тисѣке* 19, *кѣм* 20, *мегѣ* 6, 7, 8, 9, 11, *гѣпогѣ* 30 (према српскословенском *помоцию* 5) или јотовање групе *-јѣ-* у примеру *погѣ* 14 (али нејотовано у инфинитиву *прѣити* 21, као и у примеру *доидѣ* 1 у духу српскословенског језика у уводном делу тестаменту).

4.3. Поред већ поменутих облика именица дат. и лок. јд. ж. р. са наставком *-е*, у вези са деklinацијом именица неопходно је осврнути се подробније и на коментар Цанка Младенова (1980: 369) о честим конструкцијама *на+именица* на месту беспредлошког датива, што овај аутор одређује као бугаризам, односно несрпско нарушавање деklinационих правила. У тестаменту војводе Милоша Белмужевића забележена су само два примера са конструкцијама *на+акуз.* уз глаголе *даѣи* и *осѣавиѣи*: и на тои ми дадоше слободѣ и книгѣ на шѣварѣ на мишѣ на пѣзнѣ 18–19, и дѣшѣ вѣставѣ на матерѣ 26, напореда са примерима у којима уз ове глаголе долази беспредлошки датив: и потоле нѣ даде краѣ матерѣ · ѣ баѣинѣ 7, да сѣ слѣднѣ вѣставѣ мѣо баѣинѣ · моѣ сиротѣ · и мѣмѣ вѣстаткѣ и слѣгѣ

20 У питању је стара промена (још из прве половине XIV века), присутна и данас у великом броју југоисточних српских говора (уп. Поломац 2016: 202).

Посебан коментар захтева лично име *Ласлов* (мађ. *Laszló*)²¹: ласл^џ 12 (ном. јд.), ласлова 16 (ген. јд.), ласлоџ 18 (дат. јд.) са карактеристичним српским формантом *-ов* на месту мађ. *-ó* (в. Хадрович 1985: 69, 337). Присуство овога форманта у именици *џешиџемунџов*²²: теџемџнџџ^џ 34 (ном. јд.), теџемџнџџџ 30 (дат. јд.) вероватно сведочи о позајмљивању лат. *testamentum* преко мађарског, док се формант *-ов* вероватно може објаснити ширењем из множинских падежа²³.

Поред већ поменутих облика заменица и придева са наставцима *-ем* (инст. јд. и дат. мн.), *-ех* (ген. мн.) и *-еми* (инстр. мн.), у тестаменту је забележен само још један пример релевантан са аспекта историјске дијалектологије: у питању је облик ном. мн. присвојне заменице *њејан* (неини синове 30) која је забележена и у повељама и писмима Српске деспотовине (в. Поломац 2016: 252) и Рударском законуку деспота Стефана Лазаревића (Јовић 1968/1969: 419), као и у савременим косовско-ресавским (уп. само Јовић 1968: 123–124) и призренско-тимочким говорима (уп. само Белић 1999: 21, 90, 423, 456). Посебан коментар захтева присвојни придев *Петџовова*: петџова жена џвџана 32, на основу кога је могуће претпоставити лично име *Петџов* (од основе *Петџ*- од *Петџар* и суфикса *-ов*, уп. Рагов у Грковић 1977: 166), до сада незабележено у нашим средњовековним изворима.

Међу забележеним глаголским облицима пажњу привлачи изузетно фреквентна употреба аориста. У првом делу тестаментa који има наглашено лични и

21 Уп. друге потврде у РЈА V: 906, као и у писму султана Бајазита II угарском краљу Владиславу II из 1498. године (Поломац 2023б: 55).

22 РЈА XVIII: 240 не бележи овај облик.

23 Уп. потврде латинских речи на *-ит* и *-иит* позајмљених преко мађарског језика са овим формантом у старим кајкавским текстовима (Хадрович 1985: 59).

аутобиографски карактер (долазак у Угарску и служба краљу Матији Корвину, стицање поседа, ратовање у Шлезизи, смрт сина Вука, тражење и добијање дозволе за састављање тестаента од краља Владислава II и угарских великаша, приближавање смрти (војвода Милош Белмужевић преминуо је два месеца касније) као повод за састављање тестаента, позивање духовника Тимотеја и исповест) употребом аориста доприноси се блискости и доживљености прошлих радњи. У другом делу тестаента употребом аориста глагола *осѣавиѣи* последња воља тестатора одређује се као радња завршена непосредно пред састављање тестаента. Коначно, аорист се употребљава и у формулама навођења сведока тестаента и датума његовог настанка, што је карактеристично и за повеље Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 382). Изузев већ поменутих облика 1. л. јд. доидѡ 1 са српскословенским фонетизмом и српскословенског облика 3. л. јд. вѣ 19, сви остали облици аориста долазе у духу српског језика: слѡѣхъ 9, прѣмѣ 10, пролѣ 10, кѡпѣ 11, встѣ 15, ѣкахъ 15, дозвѣ 20, исповедахъ 21, встави 22x2, 23, 24, 26, 27, 28, встави 25 (1. л. јд.), даде 6, 7, 8, 10, ви 13, 17, посла 19, погѣ 14, Писа 34, ѣповеда 32 (3. л. јд.), почесѣ 4, имасѣ 13, познасѣ 20, видесѣ 21, нарѡчисѣ 33 (1. л. мн.), ѡморише 14, дадоше 18, више 30 (3. л. мн.). Од осталих претериталних времена у тестаенту се употребљава перфекат: сѣ имѣ 25 (1. л. јд.), ѣ поновиш и даш 12, ѣ стоѣ 21, ѣ вѣ 23 (3. л. јд.), у по једном примеру перфекат без помоћног глагола кое мѣ бѣ даш 24 (3. л. јд.) и имперфекат: слѡжахъ 3 (3. л. мн.). Остали малобројни примери других глаголских облика такође су употребљени у духу српског језика: впралѣ 26, ѡнѣ 29 (3. л. јд. през.), кемѣ прѣвити 20 (1. л. мн. футура), видеѣ 5, видевши 15 (глаголски прилог прошли), почесѣ слѡжитѣ 4, да сѣ слѡднѣ встави мѣо бащинѣ 16–17 (инфинитив).

4.4. С обзиром на садржај и намену документа, као и територију на којој је настао, очекивано је присуство хунгаризама, на шта је већ указано и у радовима Цанка Младенова (1980: 369) и Ненада Обрадовића (2024: 44). Тврдња Ц. Младенова (190: 369) о томе како лексема *арсаї* „држава“ представља акавизам карактеристичан за влахо-бугарску ћирилску канцеларијску писменост не може се узети као поуздана будући да је оваква фонетска адаптација угарског *uruszág*, *urszág* (данас *ország*; стсрп. *русаї*, *орсаї*, *урсаї*; уп. Хадрович 1985: 385–387, 441) забележена још и у писму деспота Лазара Бранковића Дубровнику из 1457. године: дослаше ми ꙗ҃пода арса̑ љ҃грьски декѣврѣта ꙗ҃ дѣнь 16/17 (уп. Порчић 2014: 223)²⁴.

Уз хунгаризам *међа* „жупанија“ (према мађ. *megye*, уп. Обрадовић 2024: 44) треба напоменути да је једини до сада познати пример у српским средњовековним споменицима²⁵, а уз *марха* „имовина“ (мађ. *marha*, „стока, имање“, уп. Хадрович 1985: 349–351) да је у питању најстарија позната српска потврда²⁶, те да је ова лексема забележена и у влашкој ћирилској писмености XV и XVI века (Бернштејн 1948: 158, Кнол 2021: 255, 2022: 573–574). Уз лексему *ѣнез* „новац“ коју Ненад Обрадовић (2024: 44) доводи у везу са мађ. *rénz* потребно је подсетити да се да је у питању стара германска позајмица још из прасловенског времена (в. Пронк-Титхоф 2013: 91–92).

Посебну пажњу завређује једина позната потврда лексеме *хоѣаз* у српском језику: а инѣ, мархѣ цо сѣ имѣ конѣ сѣро љ҃ ковѣ каваде хотазе љ҃зде све малѣ много встави

24 У Стојановић (1934: 160) погрешно је донето *арсан*: дослаше ми ꙗ҃пода арса̑ љ҃грьски декѣврѣта ꙗ҃ дѣнь.

25 Ова лексема није забележена у Хадрович 1985, док се у РЈА V: 570 бележи само калк „градска међа“ (према мађ. *vármegeye*) у чакавско-кајкавским исправама XVI века.

26 РЈА VI: 472 доноси само једну потврду из 1517. године из Дубровника.

за своју дшЉ 24–26. У досадашњим историјским и филолошким студијама о тестаменту значење и порекло ове лексеме остали су нејасни. Лексема је забележена у румунском језику у облику *hotaz* са значењем „бивољи реп који је висио као украс на вратовима коња или као знак разликовања на штаповима застава“, уз квалификаторе „трансилванизам“ и „застарело“, као и уз упућивање на турско порекло (<https://dexonline.ro/definitie/hotaz>). Наведено значење уклапа се у горенаведени контекст, као и у контекст у коме војвода Милош Белмужевић својим пријатељима оставља коње са свом опремом.

Међу забележеним речима словенског порекла посебно истицање захтевају *осйтайак* и *ошражије* у значењу „потомство“. И док је прва реч забележена у РЈА (IX: 258), друга није забележена у овом облику већ само као *ошражак* (IX: 438).

5. Закључне најомене

Будући један од ретких познатих српских властоских тестамената, као и један од ретких докумената на српском језику из јужне Угарске, тестамент војводе Милоша Белмужевића (8. септембар 1500. године) несумњиво представља јединствен извор за историју српског језика у средњем веку. У раду смо донели текст тестаamenta у оригиналној граfiји и преводу на савремени српски језик са пратећим филолошким коментарима, затим његове најважније граfiјско-правописне одлике, као и најважније језичке одлике са аспекта историјске дијалектологије.

Истраживање је показало да граfiјско-правописни систем тестаamenta представља мешавину рашке (употреба лигатура њ и њ) и ресавске правописне традиције (употреба графема њ и њ и надредних акценатских зна-

кова). Поређење са дипломатском преписком угарских краљева и дворских званичника са османским султанима и обласним управљачима XV и XVI века упућује на веће сличности само са графијом и правописом писама угарског краља Јована Запоље из 1537. године.

На основу најважнијих језичких одлика тестамена може се закључити како је српски језик употребљен у њему настао на основу југоисточног српског дијалекта с краја XV века из кога су се развили савремени косовско-ресавски говори и говори призренско-тимочке дијалекатске зоне. На завршетак формирања косовско-ресавског дијалекта у време настанка тестамена упућују најважније одлике вокализма: доследан екавизам у наставку дат. и лок. јд. именица ж. р. некадашњих палаталних и непалаталних основа, аналошко уопштавање наставака *-ем* (инстр. јд. и дат. мн.), *-ех* (ген. мн.) и *-еми* (инстр. мн.) код придевских заменица и придева, као и несумњиви примери /a/ пореклом од некадашњег полугласника, /y/ од вокалног /л/ и /o/ од /л/ на крају слога. Малобројни примери употребе конструкције на+акуз. уместо беспредлошког датива уз глаголе *дајџи* и *ошџавиџи* упућују на зачетак аналитизације у деклинацији именица која се развила у савременим говорима призренско-тимочке зоне. На југоисточни српски дијалекат XV века упућује и употреба присвојне заменице *њејан*.

Континуитет употребе наведених језичких одлика може се пратити у српској пословноправној писмености од краја XIV и током XV века са штокавског (југо)истока – од повеља и писама кнеза Лазара и господина Вука Бранковића, преко повеља и писама деспота Стефана Лазаревића до повеља и писама деспота Ђурђа Бранковића и његових наследника (Лазара и Стефана Бранковића, султаније Маре и деспота Вука Гргуревића) – као и у дипломатској преписци угарских краљева и дворских званичника са османским обласним управљачима

од краја XV и током XVI века: највише у писмима краља Јована Запоље и писму Стефана Баторија, угарског дворског судије и ердељског војводе. Детаљније поређење језика тестаментa са језиком угарско-османске дипломатске преписке с краја XV и почетка XVI века указује на велике подударности са језиком писама деспота Вука Гргуревића и језиком писма Стефана Баторија (угарског дворског судије и ердељског војводе) смедеревском санџак-бегу Али-бегу Михалоглуу. Језик тестаментa, као и језик писама деспота Вука Гргуревића и Стефана Баторија, показује како је померање политичких активности преосталог српског племства на територију Угарске након пада Српске деспотовине омогућило да језик њене пословноправне писмености настави живот у новом окружењу и новим функцијама. Наведене чињенице у оштрој су супротности са тезом Цанка Младенова о наводном бугарском пореклу војводе Милоша Белмужевића и западним бугарским говорима као дијалекатском исходишту језика његовог тестаментa, као и о вези језика тестаментa са влахо-бугарском ћирилском канцеларијском традицијом. Малобројни лексички хунгаризми *арсаї*, *међа*, *марха* и „трансилванизам“ *хоїаз* у језику тестаментa лако су објашњиви чињеницом да је тестамент настао у Угарској, те да његов тестатор, војвода Милош Белмужевић, није био само ратник већ је обављао и административне дужности, што је подразумевало и разгранату мрежу познанстава и контаката са мађарским феудалцима у оквиру своје жупаније.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1999: Александар Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, у: Драгољуб Петровић (прир.), *Изабрана дела Александра Белића, књ. 9*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бернштејн 1948: Самуил Б. Бернштейн, *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. Т. I. Язык валахских грамот XIV–XV веков*, Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Грицкат-Радуловић 1975: Ирена Грицкат-Радуловић, Језик Струшког преписа. у: М. Беговић (ур.). *Законик цара Сѣфана Душана, књ. 1: Сѣрушки и Аѣонски ѣрејис*, Београд: САНУ, 124–157.
- Грковић 1977: Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд: Вук Караџић.
- Ивић 1913: Алекса Ивић, Неколико ћирилских споменика из XVI. и XVII. века, *Vijesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 15 (1913) 2, 92–103.
- Ивић 1973: Павле Ивић, О језику писама султаније Маре, у: *Јужнословенски филолоѣ XXX/1–2*, 337–345.
- Ивић 1994: Павле Ивић, *Срѣскохрвајски дијалекти. Њихова сѣрукѣура и развој*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Ивић 2002: Павле Ивић, Жупски говор као најтипичнији представник косовско-ресавског дијалекта, у: *Зборник Мајѣице срѣске за филолоѣију и линѣвисѣику XLVI/1*, 7–13.
- Ивић 2009: Павле Ивић, *Срѣски дијалекти и њихова класификација*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Јерковић 2008: Павле Ивић, Вера Јерковић, *Сѣудије из срѣске средњовековне ѣисменосѣи*, у: П. Ивић, *Целокујна дела, књ. 6*, Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Исаиловић, Крстић 2015: Neven Isailović, Aleksandar Krstić, *Serbian Language and Cyrillic Script as a Means of Diplomatic Literacy in South Eastern Europe in 15th and 16th Centuries*,

- in: Susana Andea and Adinel Ciprian Dincă (eds.). *Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*. Cluj-Napoca: Editura Academiei Române, 185–196.
- Јовић 1968: Душан Јовић, Трстенички говор, у: *Српски дијалектолошки зборник XVII*, 1–241.
- Јовић 1968/1969: Душан Јовић, О језику Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића, у: *Јужнословенски филолоџ XXVII*, 365–455.
- Јовић 2020: Надежда Јовић, Лексички слојеви двају приморских тестамената из XVIII века, у: *Исходишња* 6, 151–162.
- Јовић 2021: Надежда Јовић, О језику тестаментa Хаџи Јова Дукиног Витковића из 1707. године, у: Зорица Никитовић (ур.), *Српско њисано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травуније*, Бања Лука–Источно Сарајево: Филозофски факултет.
- Јовић Ловрић 2009: Ivana Jović Lovrić, Morfološka svojstva jezika hrvatskih dubrovačkih oporuka iz 17. i 18. vijeka, u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 34, 217–237.
- Јовић Ловрић 2014: Ivana Jović Lovrić, Dubrovačke ćirilичне oporuke iz 17. i 18. stoljeća, u: *Filologija* 63, 131–149.
- Кнол 2021: Vladislav Knoll, Written Languages in Wallachia during the Reign of Negoe Basarab (1512–1521), in: *Studia Ceranea* 11, 231–267.
- Кнол 2022: Vladislav Knoll, Written languages in Moldavia during the reign of Peter Rareș, in: *Studia Ceranea* 12, 523–528.
- Комар 2016: Горан Комар, *Ђириличне њоруже докешкој, њре-ђињској и дубровачкој краја 1392–1834*, Херцег Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцегновску.
- Крстић 2017: Александар Крстић, Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици, у: *Иницијал* 1, 161–185.
- Крстић/Мађина 2021: Aleksandar Krstić, Adrian Magina, The Belmužević family. The fate of a noble family in South Eastern Europe during the turbulent period of the Ottoman conquest (the 15th and first half of the 16th centuries), in: Oliver Jens Schmidt (ed.), *The Ottoman conquest of the Balkans. Proceedings of the session held at the 12th International Congress*

- of South-Eastern European Studies (Bucharest, 2-6 September 2019)*. *Revue d`etudes Sud-Est European* 59, 105–123.
- Лутовац Казновац 2019: Тамара Лутовац Казновац, *Језик њисама њурских суљѡана Дубровнику*. Докѡторска дисертѡација у рукојису, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Миклошич 1858: Franz Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: apud Guilelmum Braumüller.
- Митровић 2006: Катарина Митровић, Пет писама деспота Вука Гргуревића, у: *Браничевски ѡласник* 3–4 (2006): 63–83.
- Младенов 1980: Цанко Младенов, Бљарски податки от унгарски архиви, у: Добрев Чавдар и др. (ур.), *Бљгаро-унгарски културни взаимоотношения*, Софија: Бљгарската академия на науките, 338–372.
- Обрадовић 2024: Ненад Обрадовић, Тестамент Милоша Белмужевића, у: *Мешовиѡа ѡрађа (Miscellanea)* LXV, 35–56.
- Петровић 2005: Соња Петровић, Старање о души. Тестамент Милоша Белмужевића и епски модел о последњој вољи јунака, у: *Прилози за књижевносѡ, језик, исѡорију и фолклор* 71, 3–22.
- Поломац 2012: Владимир Поломац, Језик повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића са аспекта историјске дијалектологије, у: *Срѡски језик* XVII, 339–359.
- Поломац 2013: Владимир Поломац, О неким примерима аналитичких тенденција у српским повељама и писмима од краја XIV и током XV века, у: *Срѡски језик* XVIII, 315–327.
- Поломац 2016: Владимир Поломац, *Језик ѡвеља и ѡисама Срѡске десѡѡовине*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Поломац 2017: Владимир Поломац, О правопису и језику повеља и писама Вука Бранковића, у: *Зборник Маѡице срѡске за филолојију и линѡисѡику* LX/2, 59–71.
- Поломац 2018: Владимир Поломац, *Писмо краља Маѡије Корвина фра Александру Дубровчанину: ѡексѡи и филолошки коментѡар*, у: *Philologica* LXXXVII, 37–47.
- Поломац 2020: Владимир Поломац, Два српска писма угарског краља Јована Запоље из XVI века: текст и филолошки коментар, у: *Археѡграфски ѡрилози* 42, 51–73.

- Поломац 2021а: Владимир Поломац, Српски као дипломатски језик на угарском двору XV века (на примеру писма Стефана Баторија Али-бегу Михалоглуу), у: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66, 159–171.
- Поломац 2021б: Владимир Поломац, О правопису и језику писама деспота Вука Гргуревића, у: *Славистиика* XXV/1, 136–149.
- Поломац 2023а: Владимир Поломац, Српски као дипломатски језик на Порти крајем XV века: на примеру писма султана Бајазита II угарском краљу Матији Корвину, у: *Српски језик* XXVIII, 95–115.
- Поломац 2023б: Владимир Поломац, *Српски као дијломајтски језик у XV и XVI веку: филолошки њрисџуй*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Порчић 2014: Небојша Порчић, Документи Лазара и Стефана Бранковића о подизању поклада деспота Ђурђа, у: *Иницијал* 2, 215–239.
- Порчић/Исаиловић 2019: Небојша Порчић и Невен Исаиловић, *Документџи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд: Државни архив Србије.
- Пронк-Титхоф 2013: Saskia Pronk-Tiethoff, *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*, Amsterdam–New York: Rodopi.
- Радојчић 1953–1954: Никола Радојић, Пет писама с краја XV века, у: *Јужнословенски филолој* XX, 343–367.
- РЈА I–XXIII: *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb: JAZU, 1886–1976.
- Стијовић 2008: Рада Стијовић, Неке особине народног језика у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана, у: *Јужнословенски филолој* XLIV, 457–472.
- Стојановић 1934: Љубомир Стојановић, *Сџаре српске њовеље и џисма*, књ. 2. Београд: СКА.
- Талоци 1914: Lajos Thallósz, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München–Leipzig: Verlag Von Duncker–Humboldt.
- Хадровић 1985: László Hadrovics, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Köln: Böhlau Verlag.

Vladimir Polomac

THE SERBIAN LANGUAGE IN HUNGARY
AT THE END OF THE 15TH CENTURY
(BASED ON THE WILL OF DUKE MILOŠ BELMUŽEVIĆ)

Summary

This paper examines the principal orthographic and linguistic features of the will of Miloš Belmužević (dated September 8, 1500), a Serbian nobleman in the service of the Hungarian kings Matthias Corvinus and Vladislaus II. The orthographic system employed in the will is characterized by a blend of Raška and Resava traditions, akin to that found in the letters of the Hungarian King John Zápolya from 1537. The text is composed primarily in the Serbian vernacular, with only minimal influence of Serbian Church Slavonic, which is mainly restricted to the introductory formulaic sections. The majority of linguistic features in the will point to a southeastern Serbian dialect, which later gave rise to the modern Kosovo-Resava dialects. Notable characteristics include /a/ derived from /ǝ/, /u/ derived from vocalic /l/, and /o/ derived from /l/ in syllable-final position, particularly evident in the ekavian forms in the dative and locative singular of feminine nouns. Additionally, the endings -em (instrumental singular and dative plural), -eh (genitive plural), and -emi (instrumental plural) in adjectival pronouns and adjectives are significant markers of this dialect. A few examples of analytical tendencies in noun declension may indicate the nascent development of the modern Prizren-Timok dialects. The presence of Hungarian loanwords, such as *arsag*, *međa*, *marha*, and the so-called „transylvanianism“ *hotaz*, attests to linguistic contact in southern Hungary at the end of the 15th century. The study refutes the thesis of Bulgarian philologist Canko Mladenov, who posited the presence of Western Bulgarian linguistic traits in the will and suggested a link to the Wallachian-Bulgarian Cyrillic chancery tradition. Instead, the language of the will represents a continuation of the legal-administrative literacy tradition of the Serbian Despotate in Hungary,

shaped by the migration of the remaining Serbian nobility following the Ottoman conquest of Serbia.

Keywords: Serbian language, Hungary, 16th century, Miloš Belmužević, historical dialectology, Kosovo-Resava dialect, Resava orthography.

Виктор Д. Савић
Невена М. Милосављевић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима

АУТОГРАФ ПЕТРА ЦЕТИЊСКОГА (1780–1805)

У раду се представља обимна писана заоставштина светога Петра Цетињскога, данас чувана у Архивско-библиотечком одјељењу Народнога музеја Црне Горе на Цетињу, у којој се налази 5590 докумената. Палеографском анализом издвајају се црте које одликују аутограф Петра Цетињскога, и оне се смештају у одговарајући културноисторијски контекст. Раздвајају се две основне фазе у развоју Петрова аутографа, (1) старија до 1805. године, (2) каснија – до смрти, 1830. године.

Кључне речи: Петар Цетињски, писмо, палеографија, брзопис, курзив, аутограф

1. Архимандрит и владика Петар I (Петровић), односно свети Петар Цетињски (1748–1830) јединствена је личност свога времена за коју се везује мноштво писама и других докумената, што заслужује посебну пажњу историчара језика.¹ Упркос страдањима, данас је

---

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs; nevena.milosavljevic999@gmail.com

1 О биографији Петра Цетињскога и историјским чињеницама везаним за његов живот читамо у: Вуксан 1951; Вуковић 1965; Пејовић 1981.

сачувано више хиљада докумената сабираних у Петровој канцеларији или потеклих из његове канцеларије. У Архивско-библиотечком одјељењу Народнога музеја Црне Горе на Цетињу, које је главно место чувања Петрове административно-правне заоставштине, налази се 5590 докумената, од чега је, по нашем прелиминарном бројању, близу 1100 докумената писаних Петровом руком. Поред обимности, Петрово дело је и разноврсно: уз мноштво писама, регистровано је преко 380 архијерејских посланица, од којих је 270 у Народном музеју; „Стега црногорска и брдска“ (1796), „Законик опшчи црногорски и брдски“ (донет 1798. и допуњен 1803), „Кратка историја Црне Горе“, Тестамент који је писао владичин секретар, Сима Милутиновић Сарајлија, по владичину диктату; Петар I је чак писао и песме, па се сматра првим песником Црне Горе.² Један део ове грађе је објављен, али онај који садржи најважнија сведочанства из историје живог народног говора – писма – нема лингвистички релевантно издање.³

2.1. У првој половини 2024. године прегледали смо материјал у Архиву САНУ, а у току лета комплетан материјал у Архивско-библиотечком одјељењу Народнога музеја Црне Горе на Цетињу. Грађа се чува у 31 великој кутији, у просеку са по 150–300 докумената различитог формата. Документа обухватају период од 1782. до 1830. године.

Извршили смо основну археографску обраду и класификацију, раздвајајући ћириличка документа (која претежу) од латиничких. Нисмо прегледали само 49 докумената која су привремено или трајно изложена изван збирке (обрадили смо, дакле, 5541 документ). Најбројнија су документа на народном српском језику

---

2 За основне библиографске податке о дјелу Петра Цетињскога в. Вуковић 1965: 554–555; Остојић 1976: 12–30; Миловић 1987: I–VII.

3 За главна савремена сводна издања в. Вуксан 1935; Миловић 1987; Миловић 1988.

писана старом ћирилицом различитих типова, поред руских и рускословенских докумената, а италијанска и српска су у мањем броју. У своме раду усредсредили смо се на документа на народном језику, писана ћирилицом, руком Петра Цетињскога.

2.2. Пре пола столећа на језику Петра Цетињскога је докторирао Бранислав Остојић и теза је објављена у Посебним издањима ЦАНУ (в. Остојић 1976). За кратко време књига је добила два изразито негативна приказа двојице угледних стручњака за историју језика и дијалектологију, двеју области којих се тицала. Уочивши суштинске методолошке пропусте, књигу су одбацили због, како је један од рецензена та рекао, 'упропашћивања теме' за друге истраживаче пошто су језички подаци у њој неупотребљиви или употребљиви тако да од њих не може бити велике користи (Петровић Д. 1978: 22). Из ове критике скренућемо пажњу само на онај део који је подстакао наш избор теме за ову прилику, што је, иначе, предуслов за систематска лингвистичка истраживања која ћемо тек предузети. Обојица рецензена су нагласила да је аутор у своме истраживању игнорисао разлику између изворних и посредно сачуваних текстова који су изашли испод пера Петра Цетињскога (в. Петровић Д. 1978: 218–219; Младеновић 1979: 201–204). Приликом истраживања идиолекта једнога ствараоца, уколико то могућности дозвољавају, неопходно је кренути од текстова које је он својом руком писао, не од туђих преписа или искључиво штампаних верзија, особито у околностима када стваралац није могао своје текстове ауторизовати. Дакле, уместо да је аутор монографије о Петрову језику изабрао само текстове за које је утврдио да су непосредно Петрови, он је направио забуну мешајући текстове, иако је био свестан посебности Петрова рукописа (в. Остојић 1976: 287–297). Први је на постојање Петрова аутографа указао руски слависта Александар Иванович

Александров (1895), потоњи епископ јамбуршки Атаназије.⁴ Та чињеница, изузетно корисна за лингвистичка истраживања, није до данас искоришћена. Стога смо се одлучили да у првом кораку фиксирамо Петров аутограф, проучимо га и утврдимо елементе на основу којих ћемо повезати у кохерентну целину све што је иза Петра Цетињскога остало у оригиналу, писано његовом руком (појам оригиналности треба релативизовати, али о томе в. § 3.2). У овој прилици ћемо се ограничити на период до почетка XIX века (за образложење в. § 4).

2.3. Више је циљева од којих готово сви проистичу из значаја личности светога Петра Цетињскога за нашу историју, ужу и ширу. Пре свега, у науци је остала празнина у тачном познавању његова језика (у напред помињаној књизи недиференцирано је приказан језик Петра и његових сарадника, али и штампаних издања његових дела), најважније личности у животу Црне Горе на прелазу XVIII/XIX века – а ту празнину треба попунити на свим језичким нивоима. Потребно је, затим, створити јасну представу о односу Петрова језика и његова дијалекатског окружења, као и других оближњих говорних система, али је потребно и одредити место његова књижевнојезичког израза у српској култури тога времена, уз узимање у обзир црквенословенских и руских фактора који су обликовали његов језички израз.

3.1. Неколико је чинилаца на основу којих смо идентификовали Петров аутограф:

(1) Још млад архимандрит, у време када није могао имати секретара, у прилици када су се игумани као сведоци својеручно потписивали (још од средњег века), Петар је оставио свој потпис међу другима, од којих су сви аутентични, на документу који је исписао други

---

4 А. И. Александров је уочио обимну Петрову преписку с гувернадуром Јованом Радоњићем у Земаљском музеју у Сарајеву, 1890-их година (Младеновић 1979: 204).

писар који је и оставио своје име, иначе дуктусом врло близак Петру (нпр. АБОНМЦГ, 1–2).

(2) Постоје лична писма осетљиве садржине која је могао само Петар својеручно писати својим сродницима; такво је, на пример, једно писмо из Архива САНУ у којем је присутан исти дуктус (бр. 9752).

(3) Постоје документа у којима Петар тврди и гарантује својим потписом да их је лично писао (нпр. АБОНМЦГ, 132); оваква документа могао је и други писар накнадно преписати, али она су исписана истим дуктусом, дакле руком Петра Цетињскога.

(4) У мноштву докумената Петров рукопис се издваја сталношћу: колико год да је секретара и помоћних писара имао, ниједан се није могао толико задржати колико је његов рукопис могао трајати. А све време постоји, пре свега, један потпис који се незнатно мења и правилно развија деценијама (нпр. АБОНМЦГ, 132, 217, 371).

3.2. Постоји мишљење да је Петар писао посланице и писма својом руком, те да су оне остајале у канцеларији, а копије да су правили секретари и писари, разносећи их, потом, по племенима и другде (Остојић 1976: 11). Сматрамо да је Петар писао оригинале који су одношени, а да су у канцеларији остајали његови лични концепти или копије које је он, такође, нарочито у првом периоду свога архијерејског рада, лично правио (нпр. АБОНМЦГ, 229). У копирању одашиљаних писама, наравно, учествовали су и други Петрови сарадници, али њихови рукописи се разликују. У суштини, у Архивско-библиотечком одјељењу Народнога музеја у оригиналу су (у дипломатичком смислу речи) само писма која је Петар примао, не и писма која је Петар слао. Међу примљеним писмима налазе се, као што смо рекли, концепти и неке од копија које је Петар правио – то су Петрови аутографи, односно оригинали у ширем смислу речи, оригинали друге врсте у односу на дипломатичке оригинале, тзв. лингвистички оригинали.

3.3. Петрову дипломатичку активност могуће је пратити од 1780, од писма које је упутио которском провидуру још док је био архимандрит у Стањевићима (в. Миловић 1987: 7). У овом писму видимо доследну дистрикцију – положено $|\sigma|$ (унутар речи) : велико курзивно $|Б|$ - (на почетку речи), $|г|$: велико курзивно $|Г|$ -, $|з|$: $|у|$ - (осим на једном месту, али пада у фонетском блоку: $нзциани_{19}$); недоследно у писању малога $|п|$: великога курзивног $|П|$ -, $|о|$: $|w|$ -, готово уопштено курзивно $|в|$, пореклом грчка „вита“ (спорадично се задржало „квadratно“ $|\square|$ унутар речи, у адресирању и у основном тексту; на почетку текста иницијално „бубњевито“ $|β|$ -); недефинисана је употреба два стара алогографа $\langle д \rangle$ ($|A|$: $|A|$), курзивнога и старога $\langle р \rangle$, три конкурентске ознаке за *и* ($|и|$: $|\ddot{i}|$: $|\dot{i}|$). Занимљиво је да Петар користи, иако графички осавремењено, лигатуру $\langle њ \rangle$ у опозицији с руским $\langle я \rangle$ (нпр. $ниако_{12}$: $рншнани_{13-14}$, за групу *ња*), курзивно „јат“ у означавању *ље*, *ње* (живаџиџа₈) и декомпоновано *р* у *ер* (кервопролиће₁₅), „јери“ ограничено на поједине основе (нпр. $кы_{13}$).

3.4. У суштини, један рукописни тип код Петра неупитан је до треће фасцикле у Архивско-библиотечком одељењу, која обухвата период 1801–1803. године, када наилазимо на документа у којима се мења графичка реализација писма, тј. изглед рукописа у целини (први пут на српском језику у документу бр. 733, али се уочава и раније у документима која је Петар писао на рускоме, на пример документ бр. 499), али већина докумената је и даље писана првим типом писма (од графичке реализације, тј. палеографскога плана, треба одвојити питање графијско-ортографског система који је трпео промене). У документима из четврте фасцикле, што се односи на 1804. годину, Петров рукопис се одлучније мења прелазећи из статичнога у динамични тип, у корист најмлађега рускога (послереформског) обрасца (за реформу Петра Великога в. § 3.6). У документима из пете фасцикле,

1805. године, нови рукопис преузима превагу, а стари се задржава само још у документима 1011, 1021, 1072, 1123 (последњи пут се јавља у овом документу, писаном око 1805. године). – То је време Петрова сукоба с руским двором и црквом, 1803–1805, када је Петар принуђен да доказује своју невиност, нашавши се под великим притиском и стресом, као и време мирења с руском страном и заједничких освајања по Приморју, 1806–1807 (в. Пејовић 1981: 353–358, 389–391). У основном, дуктус се тада искошава, преовлађују курзивни облици у везаном низу, словне фигуре постају ситније и једноставније, што је (потпуно) неочекиван преображај за једнога човека. Промена у писању се не дешава одједном и постоје документа која су писана типом рукописа који можемо означити као прелазни (нпр. документа бр. 1041, 1057, 1069 и др.). Првобитни рукопис је изискивао стрпљења и времена за писање, чега очито да више није било на располагању и Петар се вођењу канцеларије није више могао посвећивати начином и временом као раније.

Нови рукопис ће и даље садржати неке Петрове црте, али без несумњивага континуитета међу њима; највише ће Петровога остати у потписима за које се види да их је писала иста рука као и основни текст. Рукопис ће се убрзо толико деформисати, готово до нечитљивости, да се већ тим фактором искључује учешће некога од Петрових секретара, јер би Петру био бескористан помоћник чији се рукопис не може читати. А, уколико је то био његов властити рукопис – сметњи није било.

3.5. Вратимо се првome обрасцу. У интервалу од две деценије које припадају XVIII веку, Петров рукопис се појављује у репрезентативном виду који је најстабилнији на средини тога периода.

У писмима из овога времена узели смо исечке с узорцима Петрова писма, сместивши их у табелу.

Палеографска таблица према: АБОНМЦГ, бр. 132 (основни документ)			
	мала слова	велика слова	наредна слова
а	1) 2) 	 *165 2) *126 (вар.)	
б	1) 2) *19	 *179	
в	1) 2) 3) 4) *165 (вар.)	 *179	
г	1) 2) *126 (вар.)	 *165 2) *126 (вар.)	
д	1) 2) *179 (вар.) 3) *126 (вар.)		
е	1) 2) 3) 4) *19 5) *165 (вар.)	 *126	
ж			

з				
и			*165	
й	*415			
л	1) *126 2) *165 4) 3)		*17 (suppl.)	
к	1) *1-2 (suppl.) 2) *1-2 (suppl.) 3)			
л				
м			*165	1) 2)
н	1) *179 4) 2) *19 3) 3) *179 4) 4)			
о			*165	
п	1) *137 (suppl.) 2) *171a (suppl.) 3) *137 (suppl.) 4)			

ρ	1) 2)			
ς	1) 2) *165			
τ	1) 2) 3) *165 (var.) 4) *126 (var.)			
/ν	1) 2) 3) *3 (suppl.)			
φ	*164			
χ		*165		
ω	1) *165 2) *165			
ц	1) 2) *179	*179		
γ		*179		
ш				

щ			
ѡ/ѡ	1) 2) 3) 4) *179 (вар.) 5) *179 (вар.) 6) *1-2 (suppl.)		
ы			
ѣ			
ю	1)		
ѵ			
я			*165
ѹ			
Ѣ			

Напомена: Слова означена звездичом преузета су из других докумената, назначених одговарајућим бројем; suprl[ementa] представљају Петрове потписе на туђим копијама или архивске белешке на полеђинама докумената. Облици праћени знаком (вар.) ређе се јављају у корпусу. Други коришћени документи из АБОНМЦГ: фасц. 1, бр. 1-2 (1782 - suprl.); фасц. 1, бр. 3 (1782 - suprl.); фасц. 1, бр. 17 (1787 - suprl.); фасц. 1, бр. 19 (1787); фасц. 1, бр. 126 (1790 (?)); фасц. 1, бр. 132 (1791); фасц. 1, бр. 137 (1791 - suprl.); фасц. 1, бр. 164 (1794); фасц. 1, бр. 165 (1794); фасц. 1, бр. 171a (1794 - suprl.); фасц. 1, бр. 179 (1796); фасц. 2, бр. 415 (1800).

Из старог српског брзописа⁵ у приказу се могу видети „положено“ |σ|, квадратно |□|, дезинтегрисано |«| (поред курзивног, али врло ретко и стари облик с дубоким доњим краком – не из основног текста) и „троног“ |ш|. Свакако су српски <ћ> (тада већ двофункционално) и <ц> (у томе времену, без обзира на даље порекло). Из старијега времена су регуларно |А|, варијанта |ρ| са репом и уопште надредно писање <д>, <м>, <с>, <х>, понекад <w̄> (високо |ʃ| у облику седмице – над |ω| и |φ|), с ретким титлама. У Петров манир спада специфично и пажљиво окретање стопица у <п> и <т> у зависности од позиције слова у речи (то је дистинкција упоредива с оном код владике Василија и других непосредних претходника), а с Приморја му долази спиритус фиксиран изнад <и> без обзира на словну позицију (постао је, дакле, делом словног знака).

Занимљиво је да је Петар у међувремену напустио рашку лигатуру <Ѡ> у корист „руског“ <Ѧ> (мада је 1780. имао обоје), брзописно „троугласто“ |Ѧ| у корист неутралног |А| (задржава се само у додацима за интерну архивску употребу), иницијалну „омегу“ је заменио обичним |о|, велико писано |Б| је заменио малим писаним |б|, задржавши за њега иницијалну позицију (на супрот неиницијалном |σ|), скратио је пречке на <п> (и великом и малом) и <т>, и

5 Споран је израз *брзопис* (калк с руског *скоройисъ*; за дискусију в. нпр. Станишић 2019: 214). Проблем је што српски брзопис одговара грчкој и латинској минускули, што је својеврстан пандан полууставу којем ће касније конкурисати „прави“ полуустав настао накнадном грецизацијом (византинизацијом) устава, али и у томе што је српски брзопис легао у основу потоњег руског, будући (заједно с јужнословенским „полууставом“) катализатором преображаја руске писмености. Пошто, дакле, српски брзопис стоји у усходној линији која води ка класичном руском брзопису, нема разлога да одустајемо од термина – код нас устаљенога. У овој прилици питањем терминологије се више не можемо бавити – прихватимо израз *брзопис* као „технички термин“.

почео је везивати писано <в> с претходним вокалским словом, и још нека слова (нпр. <ћ>, <р>); раније је везивао само „дебело јер“ с претходним словом, што има подлогу у послесредњовековном писању.

У Петрове индивидуалне црте по којима се његов рукопис овога периода најлакше препознаје, спадају специфично двопотезно <ж> у облику врло сличном ономе који доноси Захарија Орфелин у Прописима 1776 (пошто овај облик није био раширен у Петровој средини – мада се ту и тамо сусреће, на пример по Приморју, па и у писму Шћепана Малога из 1772 – може се сматрати индикатором Петрова стила), и нарочито једнопотезно „дебело јер“ у више прегиба с наглашеним подвлачењем основе, уколико је писано експресивно, углавном везивано за претходно слово.

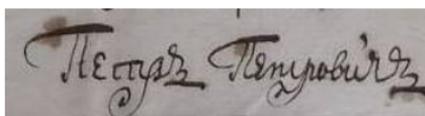
3.6. Поставља се питање како и где је обликован овај образац који одликује Петров начин писања. На први поглед код њега је врло много облика из руске писмености ширега раздобља, не само након реформе Петра Великога (1708–1710) – дакле, у збиру узев млађега рускога брзописа и грађанскога курзива (за развој руске писмености у релевантном периоду в. Черепнин 1956: 360–374, 377–386, 478–486, 550–553; таблице бр. 10, 17, 18, стр. 365–366, 478–479, 481–482). Суштинско је, дакле, питање: да ли је Петар обликовао своју писменост из фазе коју овде анализирамо тек у Русији или у домаћем окружењу, на тлу тзв. Митрополије црногорске, скендеријске и приморске. У српској писмености већ су били раширени „обло“ <а> (блиско грчкој „алфи“), велико и мало, и други облици, укључујући и „руско“ <щ> с репом на десном крају основе, исто као и <ц>. У том смислу, мноштво осталих облика који се – синхронно посматрано – могу сматрати више-мање недефинисанима јер се сусрећу и у српској и у руској писмености, када се има у виду нормализација и експанзија курзива у руској средини у првим деценијама XVIII века – не могу

бити актуелни (само) руски, него су, без обзира на порекло, у времену Петра Цетињскога, на српском простору, будући већ одомаћенима – „српски“. Једино је курзивно <ѣ> свакако било руско, али се и оно почело пробијати у српској средини.

Петрову дуктусу смо пронашли директнога претходника у анонимно писаном Зборнику Душанова законодавства из манастира Режевића у Паштровској комунитаци (АХАЗУ, III а 28). Овај рукописни зборник практично садржи све елементе реализоване на готово исти начин као и у Петрову дуктусу, само је потез исписанији и искошенији удесно и реализован је с мање пажње. Он чак укључује и невешто писано руско курзивно <ѣ> и славеносрпске комбинације <лѣ>, <нѣ> у вредности *ље*, *ње* и декомпоновање вокалнога *p* у групу *ep*, као и Петров аутограф; чак има и нарочито писано <ж> с неколико петљи, несвојствено ранијој српској традицији, не сувише удаљено од Петрова, али другачије, а наравно, и спиритус прикопчан за <и> у свакој позицији. Хартија на којој је писан овај зборник настала је на прелазу XVII/XVIII века, али он се на основу поменутих црта мора померити у каснији период, оквирно другу четвртину XVIII века. Може се, с опрезом, претпоставити да је анонимни писар Режевићкога законика, или евентуално неки његов близак сарадник, учио писању младога монаха Петра, највероватније у манастиру Стањевићима (Петар се замонашио 1760. као дечак од 12 година – Вуксан 1951: 5).

Испада да је Петар једва нешто усвојио у време свога школовања у Русији. То је и логично, када се зна да је оно трајало тек нешто више од годину дана, 1765–1766. године (Вуксан 1951: 5), а не четири године (в. Остојић 1976: 11). Ипак, ствари нису тако једноставне. Већ смо приметили да је Петар непрестано тежио променама свога писма и да је на прелому столећа одједном у целости прешао на реформисани руски образац, који, као што се и подразуме-

мева, одликују млађи облици појединих слова, у првом реду <д> као латиничко <q>, курзивно <г> итд., али на плану обликâ он и даље није доследан (наизменично користи старије и млађе облике, што је својствено руском брзопису из последње развојне фазе). Међутим, ово <д> је дискретно било присутно још у архимандритској белешци с потписом 1782. године. Осим тога, у самом Петрову потпису крије се хибридни образац, настао укрштањем двеју пракси, што је тешко на први поглед уочити. У примеру који издвајамо, први пут <т> је у имену Петар старо брзописно, други пут је у презимену Петрович руско – (спорадично) брзописно и (основно) курзивно, као што је и само презиме у потписима обликовано као руски патронимик, на -ич, и доследна је примена „дебелог јер“ (такође руска црта), на свршетку и имена и презимена, као што је и иначе у Петрову правопису.

4. Дакле, Петар је још 1780-их година (макар) елементарно владао новим обрасцем, али је у својој, домаћој средини неговао писменост која је свима око њега била читљива; а у самој његовој средини истовремено су били присутни недоследно пресађени руски брзопис (однедавно) и старо српско пословно писмо (од средњег века), оба у својим последњим фазама. У непосредној графичкој реализацији и примени графијско-ортографскога система, дакле, Петар се по правилу управљао према непосредном контексту. Код Петра се, укупно узев, разликују калиграфски и некалиграфски стил у писању, што је условљено његовим годинама живота и вероватно животним приликама. Његов први образац – доминантан у првој половини владавине – може се окарактерисати као пажљиво писани

хибрид на бази мешавине рускога и српскога брзописа с курзивним елементима, а други – преовлађујући у другој половини владавине – као курзив с уклопљеним старијим брзописним елементима.

5.1. За сада се треба задовољити прецизним одређењем Петрова аутографа у оквиру сигурнога језгра. Методом палеографске атрибуције каква се примењује за средњовековне рукописе, поступно се може, захваљујући појединачним идентификацијама, заокружити Петров лични корпус у периоду 1780–1805. године. Овај корпус чине следећа документа у збирци АБОНМЦГ која можемо поделити у три групе:

(1) документа писана Петровим рукописом на народном језику која је лично он потписао – [фасц. 1]: 19, 31, 132, 143, 165, 179; [фасц. 2]: 190, 229, 262, 264, 268, 286, 315, 318, 343, 351, 363, 371, 375, 390, 392, 393, 411, 415, 420, 429, 441, 445; [фасц. 3]: 472, 473, 476, 479, 524, 525, 533, 560, 617, 649, 677, 724; [фасц. 4]: 796, 822, 916; [фасц. 5]: 1011, 1021, 1072, 1123.

(2) документа писана Петровим рукописом на народном језику без његова потписа – [фасц. 1]: 48, 102, 126, 164; [фасц. 2]: 204, 206, 207, 231, 261, 293, 303, 304, 305, 352, 385, 437, 440, 444; [фасц. 3]: 463, 475, 497, 570, 590, 696, 699, 702; [фасц. 4]: 941.

(3) документа писана рукописом који није Петров, али се његов рукопис налази на полеђинама писама или као потпис у самим писмима – [фасц. 1]: 1–2, 3, 4, 6, 7, 17, 20, 137, 163, 171а; [фасц. 2]: 197, 217, 221, 334, 408; [фасц. 3]: 496, 553, 563, 604, 614, 694; [фасц. 4]: 790, 842, 930, 931, 967.

Нови тип рукописа се не јавља до треће фасцикле, односно до 1801. године (осим у документу бр. 87 из прве фасцикле који је накнадно и непоуздано датован у 1806. годину). Напоредо са старим типом рукописа нови рукопис је присутан у следећим документима – [фасц. 3]:

733; [фасц. 4]: 909, 913, 968; [фасц. 5]: 993, 994, 1027, 1037, 1039, 1044, 1049, 1052, 1073, 1075, 1077, 1108, 1129, 1131, 1135 и на полеђинама писама у документима: 996, 1018, 1021, 1022, 1026, 1030, 1031, 1043, 1051, 1076, 1087, 1123, 1136, 1137, 1146.

5.2. За потоњи период у којем је до изражаја дошао млађи писарски образац потребна су посебна и другачије усмерена истраживања. Тако ће се, на крају, заокружити оригиналан корпус настао испод руке Петра Цетињскога. Јасно дефинисање оба дела корпуса, односно целине коју чине аутографи светога Петра Цетињскога, неопходан су услов за даља, поуздана лингвистичка испитивања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АБОНМЦГ: Архивско-библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе (Цетиње).

АСАНУ: Архив Српске академије наука и уметности (Београд).

АХАЗУ: Архив Хрватске академије знаности и умјетности (Загреб).

Вуковић 1965: Петар I Петровић, *Фреске на камену*, Избор, предговор, коментари Ч. Вуковић, Титоград: Графички завод.

Вуксан 1935: Д. Д. Вуксан, *Пејтар I Пејровић Њеиош. Посланице Црнојорцима, Брђанима и Приморцима. С његовом митрополијом црнојорског Гаврила. За штићенику средио Душан Д. Вуксан*. Цетиње: Цетињско историјско друштво.

Вуксан 1951: Д. Вуксан, *Митрополијом Пејтар I Пејровић Њеиош и његово доба*, Цетиње: Народна књига.

Драгићевић 1949: Р. Драгићевић, „Тестаменат митрополита Петра I“, *Чланци о Њеиошу*, Цетиње: Народна књига, 65–67.

Ђукић 1951: Т. Ђукић, *Пјесме Пејтра I Пејровића Њеиоша*,

Цетиње: Народна књига.

ИЦГ III: Г. Станојевић, М. Васић, *Историја Црне Горе*, III/1, Од почетка XVI до краја XVIII вијека, Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1975.

Медаковић 1850: М. Медаковић, „Законик общи црногорски и брдски: Установљен 1798 года Октомвра осамнаестог числа на Цетинѣ“, *Повѣстница Црнегоре са закоником од најстаријег времена до 1830*, Земун: Нар. Књигопечатњом Дра Дан. Медаковића, 1850, 21–42.

Миловић 1987: Ј. М. Миловић, *Петар I Петровић Његош. Писма и други документи*, 1 (1780–1820), Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, Никшић: Универзитетска ријеч, Цетиње: Архив Црне Горе, Титоград: Побједа.

Миловић 1988: Ј. М. Миловић, *Петар I Петровић Његош. Писма и други документи*, 2 (1821–1830), Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, Никшић: Универзитетска ријеч, Цетиње: Архив Црне Горе.

Младеновић 1979: А. Младеновић, „О данашњем проучавању језика митрополита Петра I Петровића“, *Јужнословенски филолој*, XXXV, Београд, 201–218.

Орфелѣнъ 1776: Захарја Орфелѣнъ, *Новѣйшия славенскія прописы ради пользы и употребленія Славено-Сербскогo Юношества*, въ Карловцѣ Сремскомъ, 1776.

Остојић 1976: Б. Остојић, *Језик Петра I Петровића*, Титоград: ЦАНУ.

Пејовић 1981: Ђ. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II: оснивање државе и услови њеној развојика*, Београд: Народна књига.

Петровић Д. 1978: Д. Петровић, „Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, Црногорска академија наука и умјетности (Посебна издања, књига 8, Одјељење умјетности, књига 1); Титоград, 1976, 1–302, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XXI/, Нови Сад, 217–226.

Петровић Његош П. 1835а: [Петар I Петровић Његош], „Кратка историја Црне Горе“, *Грлица*, Црна Гора, 57–87.

Петровић Његош П. 1903–1912: [Петар I Петровић Његош], „Законик владике црногорског Петра I – Светог“, *Зборник судских закона, наредба и међународних уговора о судској*

- струци за Књажевину Црну Гору – Службено издање, 2, Цетиње: Књ. министарство правде.
- Петровић Његош С. 1903: Петар I Петровић Његош. *Законска стега*, Издао и укратко пропратио С. Петровић Његош, Цетиње: Државна штампарија.
- Станишић 2019: В. Станишић, „О палеографским одликама ћириличке преписке везане за период владавине Шћепана Малог“, у: Ј. Стојановић (ур.), *Српско језичко и књижевно наслеђе на њојшору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*. Зборник радова са Другог међународног научног скупа одржаног у Подгорици 26–28. маја 2017, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Нови Сад: Матица српска, Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова у Републици Српској, 213–222.
- Черепнин 1956: Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, Москва: Московский государственный историко-архивный институт.
- Шульгина 2000: Е. В. Шульгина, *Русская книжная скоропись XV в., С.-Петербург: Дмитрий Буланин*.
- Щепкин 1967: В. Н. Щепкин, *Русская палеография*, Москва: Академия наук СССР.

Viktor Savić

Nevena Milosavljević

PETAR OF CETINJE'S AUTOGRAPH

(1780–1805)

Summary

The paper presents documentary materials from the office of Saint Petar of Cetinje, currently held by the Archival and Library Department of the National Museum of Montenegro in Cetinje. This special collection is stored in 31 folders and comprises 5,590 items, primarily letters and epistles (5,541 of which available at the Museum and examined for this study). The originals mainly include documents received by Petar, while the texts written in his

own hand are mostly drafts composed by him or copies, some of which were written by his assistants and secretaries. Peter's autograph can be distinguished from the other hands found in the office (1780–1805). Initially, it was neat and belonged to a hybrid type based on a mixture of Russian and Serbian minuscule with cursive elements. However, after 1805 – when significant changes occurred in Petar's life and environment – his autograph changed drastically. From that point onwards, it took a cursive form incorporating earlier minuscule elements. This development reveals a striking transition (1) from a late medieval model that took shape as a Serbian-Russian hybrid in the local environment during the 18th century and was adopted by Petar during his time as a novice and young monk at the Stanjevići Monastery, (2) to a fully modernized, civic-style Russian script in the early 19th century, aligned with the Cyrillic reform of Tsar Peter the Great (1708–1710). This study analyzes the earliest phase in the development of Saint Petar of Cetinje's autograph. Its place in the broader context of Cyrillic literacy in his immediate cultural and administrative context is determined and the key features that identify Petar's autograph are described. A palaeographic table is drafted and a list of documents written in this script is compiled, establishing the foundation for further linguistic research.

Keywords: Petar of Cetinje, script, palaeography, minuscule, cursive, autograph

45
Нико Милезни брате

9752

Примио самъ нека твоя писма, алими часове неги
шевѣ нищо, есѣли сте, урнанои мѣи, иарестѣ, или неси
хса прѣзвѣшенои дѣиъ генералъ майни посла палиѣра
Аварѣевствѣ щоси досада ѡнѣта примо, молиосамта
дасте ибнастрѣрѣ невапорати, амакѣти свѣи иврати
своилицѣи, аарѣ рафаила, несамъ има писма, али
развѣиѣ дае пилишнѣиѣ, има прѣстѣ свѣспота тѣор
тѣи, часѣи кнѣтѣ щосили даи именовѣ посла пѣи
овѣта нова лѣрѣта дасти урѣне, кнѣтѣ арѣ оащине
какоптѣ прѣдѣта, ясамъ сѣйовомъ творѣи, онѣзе
урѣниѣти аорѣотомѣ, айлотѣ пѣиовѣрѣ, номакосѣ
я све лѣто болѣстѣиѣ несамъ мѣта оспомѣ лѣрѣи
тиѣ, има хотѣи али онедѣрѣе допати да иони дѣиѣне
кнѣтѣ, иарѣе лѣдѣишѣ. Арѣстѣи немамъ що пиѣи
тиѣ, нестѣе бѣтѣ прѣсѣрѣдѣиѣ, иопѣвета сѣрѣца
твѣио нескѣиѣ, колѣио сѣвѣ истаѣта свѣиѣ, молиѣе
бѣтѣ дасти помоѣе, и помаѣе твѣио правѣцѣи.

Нѣсѣ. 19. 1790
Настѣиановѣиѣ

вашѣ братѣ
Пѣсѣиѣ Пѣиурѣиѣиѣ

Петрово писмо брату Нику, 13. новембар 1790
(АСАНУ, 9752)

Биљана С. Самарџић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за србистику

МЕЂУОДНОС ВЛАДАРА И ВЛАСТЕЛЕ У ПОВЕЉАМА ИЗ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ И ХУМА

У раду се показује статус и однос властеоских породица између себе и према владару на материјалу средњовјековних повеља из Босне и Хума. Другим ријечима, у раду су праћене зависности владара и његових властелина.

Кључне ријечи: повеље, Босна, Хум, Котроманићи, Санковићи, Семковићи, Косаче.

1. *Уводне напомене*

Средњовјековне српске повеље са подручја Хума и Босне представљају драгоцјене изворе за проучавање историје српског језика и писма. „Својим правним одредбама оне су изван књижевности, али својим схватањем правде и правичности, религиозном атмосфером, аутобиографским исказима и привлачном нарацијом оне понекад у једној или више реченица исказују изузетне примере одуховљене и узбудљиве прозе. Књижевне врлине налазе се већ у првим повељама бана Кулина и бана Матеја Нинослава, али потпуна слика друштва про-

---

* biljana.samardzic@ffuis.edu.ba

жета верским мислима и моралистичким рефлексцијама долазе тек у повељама из друге половине XIV века, од крунисања бана Твртка за `краља Срба`“ (Драгојловић 1997: 169–170). У овом раду повеље представљају основну грађу за осликавање једне историјске карте владара и властеле из средњовјековне Босне и Хума и њиховог међуодноса. Писане на пергаменту или хартији, у свицима или књигама на народном српском језику, али и српскословенском – повеље владара манастирима, представљају „духовну потврду владаревог чина“ (Милановић 2004: 57). Српску средњовјековну писменост обиљежавала је хомогена диглосија два језичка стандарда, тј. постојала су „два стила од којих је сваки одговарао по једном тематском кругу“ (Ивић 1991: 178). Другим ријечима, сачувано српско писано наслеђе са простора средњовјековне Босне и Хума показује два тока писмености оличена у црквенословенском идиому – дјела сакралног карактера и старосрпском идиому – дјела везана за сферу профаног (в.: Грковић Мејџор 2012: 18). О језику српске средњовјековне писмености, тј. о употреби два компементарна идиома, писали су и Јасмина Грковић Мејџор (2004: 391–401, 2007: 249–266), Павле Ивић (1998: 28–55), Ирена Грицкат (1977: 117–155), Александар Младеновић (2008), Јелица Стојановић (2016) и други.

Повеље су и свједочанства употребе ћирилице у свим земљама које су у раном средњем вијеку биле у саставу српске државе. „Ћирилицом се писало и у Рашкој, и у Зети, Хуму, у цијелој Босни, и у приморју (у великој мјери) све до доњег тока Цетине“ (Стојановић 2016: 164), али је, како истиче Павле Ивић, „употреба ћирилице (...) прекорачила и ту границу, захватајући привремено у 12. и 13. веку и оток Брач. Босанско освајање већег дела копнене Далмације крајем 14. столећа дало је новог маха ширењу ћирилице на тој страни“ (2001: 135). Ћирилицом се писало и у Далмацији, Славонији и Дубровнику – и то

у Дубровнику два вијека прије латинице.²

Историја српског народа неодвојиво је везана за историју њеног језика. Босна је, можда, понајбољи примјер условљености језичке грађе историјом. „Историја се рефлектује у сваком језику, али простори западно од Дрине, више него други простори настањени српским живљем као старосједилачким, илуструју колико су и српски језик и српско писмо били у служби државно-политичких процеса који ће динамиком својих стремљења исписивати писане и клесане споменике. Стога је писана ријеч са простора Босне, Хума, Усоре, Соли, Травуније и других простора који су све до новијих времена потпадали под сферу ћирилице неодвојива од историје“ (Никитовић 2021: 5). Нажалост, како истиче Исаиловић (2017: 12), дипломатичка грађа са простора Босне није систематски објављена у јединственом дипломатичком зборнику. Часописи *Сџари српски архив* и *Грађа о њрошлосџи Босне*, који су нам и представљали базу у писању овога рада, приредили су преко 200 таквих докумената. За потребе овога рада издвојили смо повеље Стјепана II Котроманића (1322–1353), Твртка I Котроманића (1353–1391) и истакнутих властеоских породица – Санковића, Семковића и Косача, које су биле директни судионици стварања српске средњовјековне историје ових подручја уз/или против врховног владара. Прегледали смо *Сџари српски архив* (ССА) – књига 15 (2016), књига 14 (2015), књига 10 (2011), књига 9 (2010), књига 8 (2009), књига 7 (2008), књига 6 (2007), књига 5 (2006), књига 4 (2005),

---

2 „Сва околина Дубровника, сем мајушног појаса око самог града, припадала је у своје време немањићкој држави“ (Ивић 2001: 147). Познато је да је Дубровник тек 1939. године постао хрватска државна територија у оквиру Бановине Хрватске. Другим ријечима, као дипломатско писмо ћирилица је, заједно са српским језиком, била основа писмености и у Дубровнику, Далмацији, Приморју, Босни и Хуму.

књига 2 (2003), књига 1 (2002) и *Грађа о њрошлости Босне* (ГОПБ) – књига 13 (2020), књига 12 (2019), књига 11 (2018), књига 10 (2017), књига 9 (2016), књига 8 (2015), књига 7 (2014), књига 6 (2013), књига 5 (2012), књига 4 (2011), књига 3 (2010), књига 2 (2009), књига 1 (2008). Однос властеле и владара био је у сагласју са њиховим прихватањем или осудом владаревих одлука – што су повеље и показале, те на тај начин представљају драгоцене изворе једног историјског времена и дешавања у њему.

2. *Историјско-културна вертикала њрвих самосталних босанских банова*

Босна је до 12. вијека била несамостална, под влашћу различитих господара. Грађа из тог раног периода средњовјековне босанске историје, врло је оскудна. Два списка – *О народима (De administrando imperio)*, византијског цара Константина VII Порфирогенита и *Љеџо-џис џоџа Дукљанина* или *Барски родослов*, непознатог писца, представљају важне историјске изворе; с тим у вези да први представља прву историју Срба и Босна се спомиње као западни дио Србије, док други има хронолошких недоследности, тј. подаци о Босни су неједнаке вриједности. Од 12. вијека креће њено осамостаљивање као државне творевине, јачање централне власти уз видну феудализацију друштва. „Босна се на почетку XII века одваја и постаје самостална (...) Док Травунија, Неретљанска област и Хум, па најзад и Зета губе своју самосталност, Босна се развија и излази из својих граница“ (Динић 2003: 120). Пораст утицаја феудалаца доводио је до слабљења владалачке власти, што се могло видјети и код издавања повеља.

Хронолошки најстарија, а уједно и једина сачувана повеља из Кулинове канцеларије, јесте банова повеља

издата Дубровчанима 1189. године. Састоји се из два дијела – језички и граfiјски диференцирана (више: Ђорић 2011). Иако је дошао на власт као византијски вазал, бан Кулин је већ послвије 1180. године промије-нио политику дјеловања и прешао на страну противника Царства. Позната је и његова родбинска повезаност са српском владалачком породицом. Наиме, његова сестра била је удата за хумског кнеза Мирослава, брата Стефана Немање. „У Кулиново време, међутим, у Босну је продро један нов религиозни елеменат, чији је утицај на даљи црквени развој ове земље био судбоносан. Био је то дуалистички јеретички покрет, који се до тога времена раширио и учврстио у читавом низу земаља око Медитерана“ (Ђирковић 1964: 51). Међутим, сама повеља је један од доказа Кулиновог одређења. Повеља је написана у хришћанском тону. Започиње знаком крста „у име оца и сина и светога Духа“, а завршава заклинањем над светим јеванђељем. Повељу дијак Радоје датира „од рођења Христа“ и на дан „Усеченија главе Јована Крститеља“.

Повеља представља трговински уговор са Дубровчанима. Написана је босанско-хумским правописом, народним српским језиком (други дио текста) у облику заклетве којом бан дозвољава пуну слободу кретања и трговања по Босни дубровачким трговцима. У правописном погледу, уопштено посматрајући, повеље из тог најстаријег периода 12. и 13. вијека одговарају босанско-хумском типу, док од 13. вијека у Хуму постоје и оне које имају одлике тадашњег рашког правописа – као нпр. повеље великог кнеза Андрије (Грковић Мејџор 2012: 27). Тих особина нема у босанским повељама тога ранијега периода (Ивић, Јерковић 2008).

40 година послвије, бан Матеја Нинослав (1232–1250) наставља са објављивањем ове дипломатичке грађе. Као и бан Кулин, и он као правовјерни хришћанин који себе назива „рабом божијим“, почиње повеље „у име оца

и сина и светога Духа“ и заклиње се (1240) Дубровчанима „у господа бога нашега Исуса Христа, у пресвету Богородицу девичицу и владичицу Марију, у часни и живототворни крст, у свето божије еванђеље, у светог Блажа мученика и у све свете који се угодише богу, са чистим срцем и правом вером без икаквих злих мисли“. Заклињање ће постати саставни дио скоро свих повеља босанских владара и обласних господара (Драгојловић 1997: 171).

У Кулиновој Босни постојало је већ учвршћено феудално друштво на основама класног разликовања као и у осталој Европи. На његовом двору постојала је „uređena dvorska kancelarija s raznim vrstama službi od sudija malih i velikih do dvorskog kneza (comes palatinus)“ (Бего 1982: 105), као и канцеларија која је била задужена за преписке са Дубровчанима. И бан Матија Нинослав наставио је сарадњу са Дубровчанима и потврђивао је права и обавезе које је успоставио *велики бан Кулин*, како је Кулина прво именовано судија Градеша у натпису на надгробној плочи из 1193–1204. године из села Подбрежја код Зенице на којем је писар написао да је судија Градеша умро у *дни бана великајо Кулина*, а наставио и бан Матија Нинослав, који га у једној исправи из периода 1214–1217. ословљава, такође, *босанским баном великим*. Оба ова босанска бана радила су на независности, и банске и феудалне, на цијелом простору босанске државе „od Drine do Grmeča-planine kuda su se prostirale oblasti: Usora, Soli, Donji kraji oko Sane i Zagorje oko Kalinovika“ (Бего 1982: 105).

Дакле, обојица банова – Кулин и Нинослав, склапали су уговоре са Дубровником, с тим у вези да је Нинослав знао укључити у заклињање и своје *бољаре*. Владар је морао радити у сагласности са властелом не само у договореним уговорима, већ и у рјешавању важних породичних питања са политичким значајем. Тако да

од 13. вијека, и посебно у 14. вијеку, утицај властеле је толико јак да се свака повеља „крунише“ свједоцима – гарантима извршења дате правне радње, састављених од најистакнутијих представника тога племства. Наравно, уз помоћ великаша Босна се и територијално проширила, те један дијак Стјепана Котроманића истиче да се босанска држава на челу са својим баном *држаше од Саве до мора, од Цетине до Дрине*.

У историји Босне остаје замагљен период од бана Кулина до бана Нинослава, који се први пут у изворима појављује 1233. године као угарски вазал који се одриче јеретичких заблуда претходника; није чак ни познат ток првих крсташких похода против Босне (Ђирковић 1964: 60); али сачуване повеље не само ова два владара, већ и оне из времена успона али и пада босанске државе, укомпоноване су у исту „ризницу теолошко-поетичких израза и друштвено-културних информација једног времена“ (Бартула 2022: 183). Иако је ријеч о свјетовним повељама, хришћански тон је константа која се прожима кроз владаре наредбе којима у 1. лицу директно одражава свој став према Дубровчанима, њиховим намјерама у Босни или потврђује/поклања одређене посједе властели. Владари и властела заклињу се у духу као што су то радили и њихови преци, „у бити су то прасловенске формуле, тек ослобођене видљивих паганских симбола. У словенском свету сигурно је да спадају у најархаичније, онакве какве су се код Руса сретале у *Повести временех лей*. Што опет, као и у случају црквенословенске писмености у Босни, указује на чување древних традиција“ (Грковић Мејџор 2012: 28).

3. *Владари и власиела средњовјековне босанске државе у вријеме највеће усјона (њихов међуоднос кроз историјско-културну перспективу)*

Највећи успон Босна је доживјела у 14. вијеку за вријеме владавине Твртка I Котроманића, који је владао од 1353. до 1391. године. Управо је и највећи број сачуваних повеља из тога периода, посебно периода успона и ширења Босне од 1322. до 1391. године. Иако је ријеч о временски гледајући кратком раздобљу, богато је изворном грађом. Ту другу половину 14. вијека обиљежавају бурне промјене политичког и војног превирања цијелога Балкана – велико српско царство почело се рушити послије смрти Стефана Душана, посебно послије смрти његов сина цара Уроша – посљедњег владара династије Немањића. Продори Османлија били су све масовнији, властела је јачала, жељна проширења својих територија, што је доводила до њихових међусобних сукоба као и сукоба са банском породицом. Тако се нпр. и *Повеља бана Тврџка Кошроманића кнезу Влајку Вукославићу* из 1354. године (ССА 2: 2003), којом бан Твртко и његова мајка потврђују сва права и вјеру Влатку Вукославићу која му је дао још бан Стјепан II уз спомињање ручника као јемаца правне радње које је именовао сам владар³, сматра *акћом измирења између њега и банске йородице* (Ђоровић 2004: 233). У овој повељи оба ручника – тепчија Ивахн и кнез Мркоје – помињу се и као свједоци међу „дванаест добрих Бошњана“. Од 1400. године ручници се више не спомињу, већ су изједначени са свједоцима (Благојевић 1999: 635–636).

Иако сложни, углавном, против завојевача, босанска властела имала је своје интересе и у првој половини Тврткове владавине Босна је запала у тешку унутрашњу кризу – коју Твртко успијева санирати у другом периоду своје владавине. Властела се помирила са новим стањем. Умириле су побуне феудалаца, а властела која је била

---

3 То је и прва босанска исправа у којој се помињу ручници (Рудић 2003: 82).

отворено против Твртка приклонила му се добивши одређене повластице. Другим ријечима, властела је препознала да ће повећати свој утицај, богатство и територију само у сарадњи са владоцем (види: Динић 2003). Сачуване повеље из тога периода управо и показују такав однос владара и властеле – с једне стране и властеле између себе⁴ – са друге стране. Тако у споменутој повељи из 1354. године Влатко Вукославић се приклонио владару Твртку, што је повеља опечатила садржајем и ручницима; док је нешто касније, око 1363. године, предавши Лудовику Кључ на Сани, постао његов издајник.

Десет година раније, тачније 1353. године, бан Твртко је *гајући своју вјеру ѿсѿодску* потврдио кнезу Влатку Вукославићу управо град Кључ са селима и неколико села у жупама Врбањи и Земунику, посједе које је за живота држао бан Стјепан II Котроманић, *Повељом бана Тврѿка Коѿроманића којом ѿѿврђује даѿѿинске ѿоседе кнезу Влаѿику Вукославићу* (ССА 4: 2005). Кнезу Влатку се, уз присуство свједока, гарантује неповредивост датих посједа, као и друге повластице: *н вѿше тога мѿ сѿ даѿн вѿрѿ н прѿсегѿн мѿ сѿ в коѿѿѿ га ѿ дрѿжанѿн ѿдвѿрѿѿѿ банѿ стѿѿпанѿ да мѿ за ѿнозн нѿѿѿ пѿѿѿѿн нѿкторѿ н да мѿ на то нѿ нн ѿт когарѿ нн правѿѿ нн ѿдне рѿѿн нн неговѿ братѿ нн неговѿ братѿѿѿѿѿ нн неговѿ снновѿѿѿ ннкторѿ.*

Ова повеља показатељ је слабости централне власти. Њен садржај пружа значајну историјску слику о

4 Властела се дијелила на велможе, властелу и властеличиће. Они су сви били називани кнезовима, док су представници највећих властеоских родова били војводе. Велики број властеле јавља се у повељама са титулом жупана, а појединци су се називали и *великим кнезом босанским* (в.: Динић 2003: 137). Другим ријечима, феудална хијерархија била је изражена међу властелом и она је утицала на њихов статус и у политичком животу, у односу на грађански слој који се споро развијао и није имао улогу у политичком дјеловању.

политичким превирањима и околностима када је докуменат настао. Из нешто ранијег периода је *Повеља бана Свјетлана II Котроманића кнезу Вуку и Павлу Вукославићу* (1351) у којем Твртков претходних – бан Стјепан II Котроманић заједно са братом кнезом Владиславом не само да потврђује посједе браће Вукославић, за њихову вјерну службу, него и наводи војничке заслуге кнеза Вука Вукославића, које су у вези са догађајима од 1377. до 1350. године (ССА 1: 2002): *ѣ банъ стнпанъ н мон братъ кнезь владиславъ тоу землоу потврѣдн сва кнезоу влькоу влькославнѣоу н неѣ братоу кнезоу павлоу внкоу внкома н нню осталоооу то створнхъ за вльковоу внрѣноу слоужбоу за тоу слоужбоу када бнхъ оу расн н бн мн рѣвана н тоу влькъ пода ме кона своѣа подамѣе пода ме н тоу неѣ нскосѣ на смрѣтъ дроутоу слоужбоу оуѣнни када бнше царь рашкн оузеаь новн мон градъ тоу скрозн влька базехъ мон град н тоу проли влкь кръвь за ме третоу слоужбоу оуѣнни влкь када мн бнше кралевь невнрѣннкъ үзеаь градъ мон вноуѣн тада н мн влькъ влкославнѣъ оузе трельскн бродъ скрозн то оузеаь мон градъ то послоужн влькъ влкославнѣъ за те слоужбе да потврѣднхъ баннѣе н пеѣь монмъ лнстоу н закономъ.*

Повеља је свједок процеса распадања ове властеоске породице. Кнежеви Вук и Павле уживали су заједно неподјелену баштину; док је кнез Влатко, што је показала повеља из 1353. године, имао власт над Кључем и неким селима – тј. његова баштина је била одјелена и „правно“ од баштине његове браће (в.: Мргић Радојчић 2002: 84).

Отпор босанске властеле временом је растао, те је Твртко и збачен са власти 1366. године и за бана је изабран његов брат Вук. Исте године Твртко пише млетачком дужду (29. март 1366) како су његови великаши *невјерни ѿрво доју, ѿа ѿошом нама*. Уз помоћ мађарског краља, Твртко се вратио на пријестоље и кренуо разрачунавање са великашима – посебно са Санком Милтеновићем из Хума – са једне стране, а са друге – оданој властели давао је нове посједе. То су повеље и потврдиле.

Тако нпр. Вукцу Хрватинићу дао је Твртко жупу Пливу са Соколом, јер ју је три године раније одбранио од угарскога краља Лудовика Великог (*Повеља дана Тврџика кнезу Вукцу Хрвајинићу* из 1366, ССА 2: 2003): створнѣхъ мнолость свою господьскѣхъ своелѣхъ вѣрнѣхъ славѣхъ ѿ нѣме воеводѣхъ вѣлкѣхъ хрѣватиниѣхъ за неговѣхъ вѣрнѣхъ славѣхъ. ѿ оно вѣрѣме къда се подвиже на ѣе згрѣскѣи краљ ѿ нѣме лѣдовникѣи нѣи приходѣи ѿ плѣвѣхъ подѣ соколѣи ѿ сонѣдази ѣи воевода вѣлкѣхъ вѣрно послѣжи ѿ за неговѣхъ вѣрнѣхъ славѣхъ дахъ градѣ ѿ плѣвѣхъ ѿ нѣме соколѣи съ вѣсомѣхъ плѣвѣхъ(оѣхъ) (...) безѣ вѣсакога господьскога дохотѣка.

Онима који су на вријеме одступили и покорили се остављао је Твртко њихове баштине – као. нпр. кнезу Павлу Вукославићу, који се вратио 1367. године у банову службу, те је владар Босне обновио однос са овим својим властелином и то потврдио у *Повељи дана Тврџика кнезу Павлу Вукославићу* из 1367. године (ГОПБ 4: 2011) и у присуству *дванаестѣи свѣдока од Босне и од Усоре* издао ову повељу, којом потврђује новоуспостављену везу зависности владара и властелина, тј. своју и кнеза Павла Вукославића: ... *зѣзѣхъ(!) павла вѣлкославниѣхъ нѣ неговѣхъ ѿсталомѣхъ потрѣднѣхъ(!) съ чинѣхъ ѣи прѣстѣпнѣхъ къ ѣи нѣи да ѣи се не ѿтнѣи нѣишоре безѣ те крѣвнѣне за шо бѣи вѣрѣдно племенитѣхъ чловеѣхъ главѣхъ ѿтѣсѣнѣи часа не ѿгледа босна нѣ вѣсора неговѣа дрѣжнѣна племенитѣи лѣдне. нѣ ѿ томѣ да нѣи господьскога (!) лѣдавѣца (!) далѣ неговѣе славѣхе потѣтене съ шѣнтѣомѣхъ тѣре свѣнѣомѣхъ шо ѣоже болѣи нѣи нѣи (!) нѣи кто бѣи хотѣлѣхъ нѣи знѣитѣи вола кон годѣхъ лѣнѣстѣхъ насѣпротнѣхъ сѣмѣхъ лѣнѣстѣхъ да ѣи снѣзи лѣнѣстѣхъ вѣсакога лѣнѣста потрѣлѣхъ нѣи ѣдѣорнѣлѣхъ.*

Не зна се историјски прецизно који су се све великаши одметнули од Твртка, али са њим су остали: кнез Влај Добровојевић – с браћом, жупан Бранко Прибинић, жупан Црнуг и тепчија Вучихна (из Босне), као и војвода Твртко и казнац Степоје Чаничић – с браћом (из Усоре) (Ђоровић 2018: 216).

Санка Милтеновића, брата Градоја Милтеновића и свог великог противника, Твртко је протјерао из земље;

али није смио нарушити баштинска права ове породице, те се Санкови синови јављају као Тврткова властела (Динић 2003: 130–131) – што потврђује и *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику* из 1391. године (ССА 7: 2008): *ѡа нѡе ѡца н снна н свѡтога дѡха алннѡ. ѡа лѡто рожѡства хрнстоѡа .Ѣ. н .Ѥ. н .Ѧ. дѡстѡ н .Ѣ. мѡсеца апрнла данѡ .ѡн. а се всакомоѡ ѡловѡков садншнѡмоѡ н послѡ бѡдѡщѡмѡ до вѡѡкѡ вѡѡмоа навѡщѡмо знанѡе н вндѡнѡе памѡтѡю сноѡмѡ повѡлоѡмѡ н запнсанѡемѡ како ѡ ж ѡпанѡ бѡлѡѡкѡ н ѡѡѡѡа раднѡѡ братѡ мн санѡковнѡнѡ познасѡ ѡа нстннѡ по старѡѡхѡ пнсѡмѡхѡ н по старѡѡхѡ памѡстарѡѡхѡ добѡрѡхѡ лѡдѡхѡ кон св ѡѡлн ѡѡѡ ѡднога колѡѡна до дрѡѡгоа н по вѡдѡщѡѡхѡ бѡлѡѡѡѡхѡ н злѡмѡнѡ(нѡхѡ) (мѡ)ѡ.*

Бељак, који је носио титула жупана, и Радич – који је носио титулу војводе, били су одане владареве присташе, у односу на оца Санка Милтеновића. Санко Милтеновић, који је према Мавру Орбину држао Загорје и Хум од Приморја до Невесиња и Коњица, није био тако одан Твртку као његови синови (Орбин 1968). Иако је био Твртков вазал од 1363. године, неколико пута му је *учинио невјеру* – као. нпр. 1368. када је прешао Николи Алтемановићу – од кога је на крају и погинуо између 1370. и 1372. године. Крај ове породице представља Радичево погубљење (Смиљанић 2008: 83, Мишић 2007: 194–195).

Властела у Босни потиче од родовско-племенских старјешина. Санковићи, Семковићи, Косаче, Павловићи, Вукославићи, Влатковићи и други су властеоске породице старе Босне и Хума,⁵ које су имале значајан утицај

5 Историјски је позната чињеница да се Захумље укључило у заједничку државу Босну са Стефаном II Котроманићем (1322–1353), дакле у 14. вијеку, иако је „Требиње (Травунија) са ширим подручјем стекло најважније елементе државности већ половином IX века, а Захумље почетком X века, знатно пре Босне, што је допринело оштром подвајању“ (Благојевић 2011: 171). Наиме, овај владар у својој титулатури истиче да је *ѡсѡоднн свнм земљама босанскнм н Солн н Усоре н Доњнм*

на исписивању историјске карте средњовјековне босанске државе и њеног културног идентитета.

Од хумских властеоских породица посебно су се истицали Санковићи или Богопанковићи из околине Невесиња. Велики утицај имали су током цијелог 14. вијека. Најистакнутији представник овога рода био је Санко Милтеновић – хумски властелин са титулама жупана и казнаца земље Босне у вријеме Твртка I Котроманића. До 1363. године господарио је читавим источним Хумом. Учествовао је у више побуна против бана Твртка. Иако му није био вјеран сарадник, што је грађа и показала, добио је од босанског владара титулу казнаца већ 1366. године.

Крајима и Хумске Земље, што указује на чињеницу „да је у то доба и касније (1326) босанска држава обухватала пет 'земаља' које никада нису интегрисане у једну целину. До новог проширивања територије средњовековне босанске државе дошло је тек за време владавине бана и краља Твртка I Котроманића. У савезу са кнезом Лазаром против Николе Алтомановића, Твртко је 1373. године осетно проширио своју државу, загосподаривши југозападним деловима Рашке, укључујући и област око Горње Дрине и Лима (...). Поставши владар знатних делова некадашње државе Немањића, Твртко I се ујесен 1377. године крунисао за краља Срба, па је нешто касније (1380) с поносом истицао у својој титулатури да је 'краљ Срба, Босни, Приморју, Хумској Земљи, Доњим Крајима, Западним Странама, Усори, Соли и Подрињу'“ (Благојевић 2011: 170). Дакле, босанску државу чинило је 8 „земаља“, 8 територијалних области, без јединствене цјелине, јер „за такву интеграцију нису постојале идеолошке претпоставке. У свим областима средњовековне босанске државе већину становништва чинили су Срби, али су они у верском погледу били подељени на припаднике јеретичке 'цркве босанске', на католике и православне хришћане. Верска и регионална подела, са великим степеном самосталности, спречавали су сваку врсту уједињења“ (исто). То се одразило и на унутрашњу и спољашњу политику властеоских породица, које су имале приличну независност и тежиле су за проширењем територија, али и за већим упливом у вањску државну политику.

се с властелин нашимъ з братиномъ и зъ ближикаимъ и динсе и хотѣе да свѣтъ не рече да смо нехарни дѣбровникъ ѡз голема любевъ пате хотѣе да всакъ видн и свѣдѣтельствѣе да смо хар'ни велнокон красотѣ дѣбровникон и благо творенне а то дѣломъ показзело по всѣхъ нашихъ листихъ да е видило всакомъ комъ се достон како ѣ воевода раднѣ сън'ковнѣ дахъ дѣбровникъ градъ и ѡп'книнъ въ вѣке ѡ племенито село мое ѡ приорию на ниде лисецъ съ всѣмъ сели и засельци и съ всѣмъ мегалин и водаин и дрѣвлин пашалин з дѣбравалин и съ всѣмъ котарн и достоиниель селя; заклинѣући се над светимъ јеванђељемъ и часнимъ крстомъ Христовимъ да све што је записано у овој повељи неће прекршити ни они нити њихови потомци. Текст повеље почиње убичајено – симболичком инвокацијом, по формулару који је имао аренгу, која се у хумским повељама први пут јавља, управо, у овој исправи.

Радич Санковић издао је Дубровчанима још једну повељу – 15. маја 1391. године (ГОПБ 1: 2008), којом у своје име и у име своје супруге Гоисаве даје вјеру Дубровчанима да се могу слободно кретати и трговати по његовој земљи; као и да ће се све обавезе изречене у повељи испоштовати: ва ниде ѡтѣца и сина и светога дѣха да кестъ вѣдомо богомъ и светимъ мнѣханломъ архангеломъ и всимъ кон свъ господнинъ богахъ ѡгодниа како да вѣрѡхъ воевода раднѣ свога ѡца кѣзньца санька и госпоѣ радосаве и свою раднѣвѡхъ и своѣ госпоѣ гонсаве своѡнъ братн и прѣятельемъ властелемъ дѣбровачинимъ да всакн дѣбровачининъ ходн с трьгомъ и бес трьга слободно по всемъ моекъ владанню. Другим ријечима, овим правним чином војвода Радич још једном потврђује права Дубровчана.

Повеља нема класичне интитулације, а ни аренге, те иза инвокације слиједи промулгација у помало необичном облику: *Да је знано Боіом и свейшимъ Михаиломъ Арханђеломъ и свима који су Госіоуду Боіу уіодили* – што, наравно, указује на православну припадност.

Дакле, властела Санковићи имала је промјенљив однос према владару и другим властeosким породицама, али је увијек била одана православлу. То показује сам

текст повеља, као и историјска чињеница да је кћерка Милтена Драживојевића и сестра Санка Милтенова – Радача, сахрањена као православна монахиња (Павловић 2021: 302). Санковићи су били и повод за међусобне обрачуне хумских великаша, посебно послѣје куповине жупе Конавли. Били су у директном сукобу са војводом Влатком Вуковићем и кнезом Павлом Раденовићем, који су им загосподарили областима. „Учинили су то додуше са пристанком `станка господе босанске`, али и поред тога тај случај јасно показује колико су феудалци у Босни нагло дигли главе“ (Динић 2003: 141).

Косаче су имали навећи углед међу властеоским породицама. У 15. вијеку преузели су примат најјачег и најутицајнијег властеоског рода у Босни. Родоначелник ове породице био је војвода Влатко Вуковић, повјереник краља Стефана Твртка. Њега је на челу породице замијенио Сандаљ Хранић (1392–1435), чија се територија простирала од Крајине до Дрине, Лима и Боке Которске. „Сандаљ се активно мешао у преговоре са Дубровчанима око исплате светодмитарског дохотка и, изгледа, у један мах тражио да се тај трибут исплаћује њему. Далеко важнија је била његова, у највећој мери самостална политика према Зети“ (Ђирковић 1964: 178). Његов синовац, Стефан Вукчић Косача (1435–1466), наставио је да јача породичне посједе, „у почетку је, као и његов стриц, био тек велики војвода босански, али је узимањем херцешке титуле 1448. године обновио хумске традиције, назвавши се прво херцегом хумским и приморским и кнезом дринским, а затим и херцегом од Св. Саве, господарем хумским и приморским, великим војводом босанскога русага, кнезом дринским итд.“ (Исаиловић 2021: 27). Чињеница да су се Дубровчани прво њему обраћали, говори о његовом великом утицају. Томе свједочи и неколико писама Дубровчана Сандаљу Хранићу: *Два ѱисма Дубровачке ойшћине војводи Сандаљу Хранићу ѱово-*

дом кујовине брода и једне њоморске њејојоде (ГОПБ 4: 2011), Два њисма Дубровчана војводи Сандаљу Хранићу (ГОПБ 3: 2010), Писмо Дубровчана војводи Сандаљу Хранићу (ГОПБ 3: 2010), Два њисма Дубровчана њосјођи Јели и војводи Сандаљу Хранићу (ГОПБ 2: 2009), Дубровачко њисмо војводи Сандаљу о њродаји оружја Коћоранима и бријанићина (ГОПБ 7: 2014), Дубровачко њисмо великом војводи Сандаљу о исјлајни моћориша (ГОПБ 5: 2012). Корпус је показао и Седми, осми и деветни листи дейозићиа војводе Сандаља са њријадајућим њоћврдама (ГОПБ 7: 2014), Први, дрући и ћрећи листи дейозићиа војводе Сандаља са њријадајућим њоћврдама (ГОПБ 5: 2012), Два документија војводе сандаља Хранића о њреузимању њрада Бијеле (ГОПБ 6: 2013), Поћвргу браће Драћишић да су њодијли свој дио од њоклада Сандаља Хранића (ГОПБ 6: 2013), Повељу великој војводе Сандаља о најлаћи друјевске царине (ГОПБ 5: 2012), Повељу војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом усћујају Дубровчанима свој део Конавла (ГОПБ 4: 2011), Повељу краља Тврћка II Коћроманића којом њоћврћује Сандаљеву њоћвргу Конавла Дубровнику (ГОПБ 13: 2020), Заклећвену изјаву војводе Сандаља Хранића даници Анки (ГОПБ 13: 2020), Повељу краља Тврћка II Тврћковића којом њоћврћује Сандаљеву њродају Конавла Дубровнику (ГОПБ 13: 2020), Два њуномоћја војводе Сандаља Хранића за Прибисава Похвалића из 1410. и 1413. године (ГОПБ 8: 2015), Десетни дейозићини листи војводе Сандаља (ГОПБ 8: 2015), Два њисма Дубровчана великом војводи Сандаљу Хранићу из 1404. и 1405. године (ССА 10: 2011).

Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом усћујају Дубровчанима свој део Конавла из 1419. године, записана од стране Прибисава Похвалића, кључна је исправа у погледу отуђења територије из канцеларија Косача. Наиме, велики војвода босански са браћом уступа Дубровачкој општини у баштину пола жупе

Конавала, Виталину и Доњу Гору и сва села у замјену за двије куће у Дубровнику, као и баштине у Жупи дубровачкој које се могу купити за 3000 перпера, објашњавајући своје поступке на сљедећи начин: въ снхъ вснхъ виднхъ и разднслнхъ ва срдатннхъ скровнщнхъ срѣтца моего великхъ лѣбавъ и срчанство кнезда властель и все опѣнне града дѣбровннка кою вазда много милосрдно и безъ днре ѿ всакоемъ поттенью прострнше и показаше к нашнмъ првнмъ и к нашемъ госпощвѣ и показашю и чнне како и по писанѣбахъ кое содѣ ннхъ прнмнсмо виднтн естѣ и сада веѣе поттенѣ лѣбавъ и прнѣзанѣ кою ѣчнннше и показаше ѿ таково врнме наше и пакн ерѣ собнаходнмо за долн реченнхъ жѣпѣ естѣ прво ннхъ башнно и племннто внло всемъ томѣ хотѣ харнн бнтн и поттеньмъ ѿ внкѣ ннмъ платнтн хотнсмо дн боевода сандалѣ с монѣмъ братнсомъ с кнземъ влкцѣмъ и с кнземъ влкодѣ и стнпаномъ снномъ кнза влкца въссердно и едноволно за ннхъ лѣбавъ дасмо и дарвасмо ѿ внкн внкома безъ почетеньѣ кнезѣ властелемъ и всон опѣннн града дѣбровннка с млостню и съ ѣтврѣжданѣемъ колѣ жѣпе конаван и внталннѣ и долнѣ горѣ въсе са вснмъ що сѣмо данѣ држалн и господавалн въ тонзн жѣпн.

Косаче су постали оснивачи потоње Херцеговине – области која је прије турског освајања била под влашћу херцега Стјепана. Хум је био централни дио те територије.

Историјски је познато да су Санковићи и Косаче били у директном конфликту, а краљ Остоја се у првом дијелу владавине ослањао на Санковиће (Ђоровић 2018: 265), али „изван и изнад граница политичког спектра остаје `вјера 318 никејских Отаца` као саставни дио или заклетве или духовне санкције, самим тим – као темељ етоса и једних и других“ (Ђого 2022: 81). Другим ријечима, без обзира на њихове лоше међуодnose, њихов духовни императив био је исти, што се, између осталог, види и у помињању 318 никејских отаца – о чему је писао Дарко Ђого. Прво познато експлицитно помињање `вјере 318 никејских отаца` у старим српским текстовима са територије средњовјековне Босне и Хума налазимо управо у повељи из 1391. године браће Санковић

Дубровчанима (Ђого 2022: 75), а наставља се и код краља Стефана Остоје, Сандаља Хранића и Стефана Вукчића Косаче. То значи да садржај тих повеља указује да политичка превирања и неслагања не познају ограниченост теолошког садржаја и увјерења.

Иначе, Санковићи су први међу властелом почели да дјелују самостално. У прилог овој чињеници анализирана грађа показала је и одређени број дубровачких писама упућених директно војводи Радичу Санковићу: ГОПБ 11: 2018 – *Дубровачко њисмо војводи Радичу Санковићу из 1399. године (3. октобар)*, ГОПБ 10: 2017 – *Дубровачко њисмо војводи Радичу Санковићу њоводом њражења њозајмнице из 1399. и одговор Дубровчана поводом молбе из 1398. године (ГОПБ 9: 2016)*, ГОПБ 7: 2014 – *Дубровачко њисмо војводи Радичу Санковићу њоводом њродаје њриморја из 1399.*, ГОПБ 6: 2013 – *Дубровачко њисмо војводи Радичу Санковићу из 1399. године (13. август)*.

Радич Санковић се у неколико наврата обраћао Дубровчанима у вези са одређеним проблемима. Дубровчани су редовито одговарали на његове захтјеве – некада позитивно, а некада негативно. Тако је сачувано и дубровачко писмо војводи Радичу Санковићу из 1398. године (ГОПБ 9: 2016), које представља одговор Дубровчана на раније послато Радичево писмо у којем оптужује прото-вестијара Жору Бокшића који им је правио проблеме. Дубровчани се обавезују да ће ријешити тај проблем, те да се такви инциденти не понављају. Такође, годину дана послје – 1399. године, Дубровчани су упутили ново писмо Радичу Санковићу као одговор на његово раније писмо у којем је затражио позајмницу (ГОПБ 10: 2017). Међутим, власти Општине одбиле су ову молбу, те је старо повјерење полако било нарушено, што се посебно види у ратним сукобима између Босне и Дубровника 1403. и 1404. године. Те 1399. године, Дубровчани упућују

још једно писмо војводи Радичу – сада у вези са његовим захтјевом да изруче Радоњу Куделиновића. И овај захтјев је одбијен (ГОПБ 11: 2018). Будући да су до њих стигле вијести како се Турци организују у Србији с циљем напада на Зету, Дубровчани моле војводу Радича да их обавјештава о новонасталој ситуацији.

Историјски је познато да су Санковиће срушили њихови супарници Влатко Вуковић и Павле Раденовић и подијелили дио земаља. Цијели тај период, све до краја 14. вијека, протекао је у сукобима, мањим или већим, феудалних господара. Циљ је био један – потчинити другу, мању и незнатнију властелу, која је била дио политички активног слоја у Босни.

Семковићи су, такође, истакнута хумска властеоска породица са десне обале Неретве. Први њихов помен је у *Повељи краља Тврџика Дубровнику* из 1378. године када се Вукмир Семковић помиње као свједок, заклинајући се пред светим јеванђељем и часним крстом Христовим (ССА 14: 2015). Повеља је изузетно значајна за познавање владарске идеологије и односа са Дубровником уређеним на новим основама: благољубиво и достољупно похваљати истиную вѣрою и желаную слово принести къ својемъ благодѣтелю владнцѣ христовъ ниже всацьскага сѣтворена и явлена више на хвалословне божѣствѣнаго смотренна еже милосрдова ѿ родѣ чловѣцѣмъ његоже сѣтвори въ својего божѣство и дасть емъ область и развѣмъ тако бити емъ всѣмъ земљинимъ кѣствѣн и развѣмѣн и творити свѣдѣ и правдѣ посрѣде землкѣ...

Поред Вукмира, у изворима се спомињу још Твртко, Стефан, Ивко, Радослав – посланик краља Дабише у Дубровнику, војвода Сладоје са браћом – Гргуром и Улрихом, те браћа Вукашин и Покрајац Семковић (Динић 2003: 352). Вукмир, Твртко и Стипан добили су од краља Твртка I село Коло у Думну, што им је Дабиша потврдио.

Будући да су ове породице имале различит однос са владаревим двором и однос са сусједним обласним

господарима, повеље су и језички, историјски и духовни одраз тога времена. Међутим, како су писали и Павле Ивић и Јасмина Грковић Мејџор, врло је тешко установити да ли је језик повеља „говор самог владара, или логофета који је диктирао текст писару, или тога писара, или је то некакав коине дворске средине, или дијалекат места где је био тај двор, или традиционални узус канцелариског језика, или нека неухватљива мешавина свега тога“ (Ивић 1990: 86).

Иако су владари и њихова властела имали различите погледе и приступе на сређивању унутрашње и вањске политике, уговорени акти претходника су се поштовали и припадају истом узусу. Тако нпр. у *Повељи бана Свјетлана II Кошроманића о решавању сѣорова између Босне и Дубровника* из 1332. године, бан примјењује ранију врсту закона који се примјењивао на дубровачке трговце у Босни и који се морао поштовати: Ако има Дубровчанин какву парницу са Бошњанином, да га позове пред господина бана или пред његова владоца; рок да му не буде одређен. Ако Бошњанин порекне да није крив, да му именује пороту од пет чланова, које год постави банов род (ССА6: 2007).

Другим ријечима, ова повеља представља један међудржавни уговор између двије државе – Босне и Дубровника, а „неке одредбе о надлежности бановог суда и места суђења преузете су из повеља бана Нинослава, са незнатним изменама“ (Поповић 2007: 53). Иначе, Котроманићи су владали од краја 12. до средине 15. вијека и представљају најдуговјечнију династију из Босне.

Власт владара у Босни ограничавао је сабор – назван *сѣанак* или *збор*, на којем су се доносиле све важне одлуке и рјешавали државни послови. Владоци су на основу закључка станка издавали повеље. „Немамо ни једне повеље коју би сам станак без владоца издао, али има индиција да је и то могло бити“ (Динић 2003: 234). Учес-

ници станка су властела – најистакнутији представници, који су знали долазити са другом подређеном властелом са свога подручја – да би показали своју моћ и значај. Одлуке су „крунисане“ у присуству свједока и обично се јављају сь вратномь. Њихова улога била је изузетно важна, те су се и поименично исписивали да би се тачно знало ко се заклео као свједок на повељи и ко гарантује извршење правне радње и аутентичност дате повеље. Властелоске породице које су представљене у овом раду биле су са својим представницима међу првима набрајани међу свједоцима. Босански владари били су родбински повезани и то се може пратити од бана Матије Нинослава, али владарев наслѣдник не мора бити прво кољено самога владара. Нинослава није наслиједио ни један од његових синова, нити унучади, већ његов рођак (*consanguineus*) Пријезда; Твртка не наслеђује његов син већ стари Стјепан Дабиша и слично. Санак је тај који је потврђивао или смјењивао и самог владара. Истина, врховна власт у Босни од бана Матије Нинослава функционисала је све вријеме у једној породици, али ни у једној повељи нема помена о престолонаслѣднику. Улога станка зависила је од односа владара и властеле, а тај однос повеље показују својим садржајем и намјеном. У зависности од тренутне властелоске моћи, босанска властела могла је имати удјела и при одређивању личности из династије Котроманића која ће доћи на пријесто. Тако нпр. из времена бана Стјепана II Котроманића познато је да *йрви барони* Босне нису хтјели примити Стјепана II за бана, већ је он тек касније прихваћен *йрисиџанком свих барона* (Орбин 1968: 351). Такође, властела је на пријестоље довела старога краља Дабишу, а послије његове кратке владавине од само четири године и његову жену Јелену (1395–1398). Станак је знао и кажњавати поједину властелу. Тако су нпр. кажњени Санковићи, који су покушали продати Дубровчанима Конавле без договора са врховним збо-

ром, а извршење те одлуке повјерено је двојици истакнутих феудалаца – војводи Влатку Вуковићу Косачи и кнезу Павлу Раденовићу.

Колики је утицај властеле види се управо из овога примјере у којем „самовољу једне властеоске породице сузбијају друге, што већ само по себи показује да у историји Босне настаје доба када воља властеле добија претежну улогу, која ће се нарочито оцртати за време краљице Јелене. Она, само жена једног Котроманића, заузима престо једино зато што је властела желела да на тај начин изигра обавезе Босне према Угарској, примљене под Дабишом уговором у Ђакову; иста та властела скида је безобзирно са власти када је нашла да су се прилике довољно измениле да би се то могло извршити без већих потреса“ (Динић 2003: 291).

4. Закључне најомене

Великашки господари и владари у средњовјековној Босни и Хуму имали су различит, врло често, у потпуности супротан однос у вези са унутрашњом и спољашњом политиком. Разуђена на осам пограничних подручја, владари нису имали исту контролу на свим територијалним јединицима. На појединим подручјима положај и статус одређених обласних господара био је толико велик, да је то доводило и до међусобних сукоба у жељи за даљим проширењем територија и њиховог државног статуса. Другим ријечима, може се слободно рећи да је властела и одређивала босанску политику, посебно послије Тврткове и Дабишине смрти. Процес осамостаљивања властеле изнио је на површину многобројне утицајне личности, са истим амбицијама. У том смислу, повеће „откривају“ да је тај однос владара и властеле често био „лукаво“ замагљен, тј. прецизно испланиран, у чему су им доста помагале брачне и друге родбинске везе – све у

циљу успињања на врхове босанског друштва, а са друге стране – прецизно овјерене ручницима и свједоцима у извршењу датог чина, повеље показују директну рефлексију тих међуодноса.

Централна власт у средњовјековној Босни и Хуму била је нестабилна и нејединствена, другим ријечима врло рањива на том унутрашњем плану. Међутим, средњовјековне српске повеље Босне и Хума показују јединство у вези са језиком и писмом своје дипломатичке грађе, као и владарево духовно опредјељење што су повеље јасно показале својим садржајем и заклетвом. Владарске канцеларије престале су са радом падом под Османлије, али ћирилица и старосрпски језик настављају своју употребу. И не само то, њихова употреба проширује се код босанских фрањеваца и исламизираних потомака босанског племства.

Повеље као правни документи представљају и историјска свједочанства о положају, статусу и језику Срба са ових подручја. У том смислу оне су дио националног и идентитетског корпуса српскога народа. Историјска слика владара и обласних господара у повељама из средњовјековне Босне и Хума показује:

1) Норму њихове владарске етике која је опечаћена свједоцима правне радње;

2) Територијалну позицију – циљ је био сачувати и проширити насљеђене територије;

3) Хришћанско схватање живота – Садржај и намјена писања повеља су различите, али преко тријадолошке формуле, која, наравно, није језичка карактеристика само повеља, па преко аренге и све до санкције – у којој се за непоштовање правног чина јасно изреченог у повељи уз присуство свједока пријети и духовном казном у виду клетве, успостављено је јасно хришћанско учење које показује да писари и наручиоци средњовјековних повеља имају култивисан писани израз, *саображен дибљијском учењу* (в.: Бартула 2022: 195).

ИЗВОРИ

- ССА: Стари српски архив 1: *Сѣтари срѣски архив 1*: 2002, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Историјски институт у Бањој Луци, Архив Србије у Београду, Међуопштински историјски архив у Ваљеву (*Повеља бана Сѣјейана II Коѣроманића кнезу Вуку и Павлу Вукославићу из 1351. године*).
- Стари српски архив 2: *Сѣтари срѣски архив 2*: 2003, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Српском Сарајеву, Историјски институт у Бањој Луци, Међуопштински историјски архив у Ваљеву, Историјски архив у Чачку (*Повеља бана Тврѣка Коѣроманића кнезу Влаѣку Вукославићу из 1354, Повеља бана Тврѣка кнезу Вуѣу Хрваѣинићу из 1366. године*).
- Стари српски архив 4: *Сѣтари срѣски архив 4*: 2005, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Српском Сарајеву, Историјски институт у Бањој Луци, Међуопштински историјски архив у Ваљеву, Историјски архив у Чачку (*Повеља бана Тврѣка Коѣроманића којом њѣврђује баѣѣинске њоседе кнезу Влаѣку Вукославићу из 1353. године*).
- Стари српски архив 6: *Сѣтари срѣски архив 6*: 2007, Београд: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Историјски институт у Бањој Луци, Историјски архив у Чачку (*Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику – 25. август 1399, Повеља бана Сѣјейана II Коѣроманића о решавању ѣѣорова између Босне и Дубровника из 1332. године*).
- Стари српски архив 7: *Сѣтари срѣски архив 7*: 2008, Београд: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Архив Србије у Београду, Међуопштински историјски архив у Чачку (*Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику – 15. април 1391. година*).

- Стари српски архив 10: *Стари српски архив 10*: 2011, Београд: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Међуопштински историјски архив у Чачку (*Два писма Дубровчана великом војводи Сандаљу Хранићу из 1404. и 1405. године*).
- Стари српски архив 14: *Стари српски архив 14*: 2015, Београд: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Међуопштински историјски архив у Чачку (*Повеља краља Стефана I Дубровнику из 1378. године*).
- ГОПБ: Грађа о прошлости Босне 1: *Грађа о прошлости Босне 1*: 2008, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима – 15. мај 1391. година*)
- Грађа о прошлости Босне 2: *Грађа о прошлости Босне 2*: 2009, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Два писма Дубровчана јосифу Јели и војводи Сандаљу Хранићу*).
- Грађа о прошлости Босне 3: *Грађа о прошлости Босне 3*: 2010, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Два писма Дубровчана војводи Сандаљу Хранићу, Писмо Дубровчана војводи Сандаљу Хранићу*).
- Грађа о прошлости Босне 4: *Грађа о прошлости Босне 4*: 2011, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Повељи бана Тврџка кнезу Павлу Вукославићу из 1367, Два писма Дубровачке ојштинине војводи Сандаљу Хранићу њоводом куйовине дрода и једне њоморске њејојоде, Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом устујуају Дубровчанима свој део Конавла из 1419. године*).
- Грађа о прошлости Босне 5: *Грађа о прошлости Босне 5*: 2012, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Дубровачко писмо великом војводи Сандаљу о исјлајши мојориша, Први, друји и шрећи лисји гејозииа војводе Сандаља са њријдајућим њојвргама, Повеља великој војводе Сандаља о најлајши дријевске царине*).
- Грађа о прошлости Босне 6: *Грађа о прошлости Босне 6*: 2013,

Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Дубровачко њисмо војводи Радичу Санковићу из 1399. (13. август), Два докуменџа војводе сандаља Хранића о ѡреузимању ѡрада Бијеле, Поѡврда браће Драѡишић да су ѡдоѡли свој дио од ѡоклада Сандаља Хранића*).

Грађа о прошлости Босне 7: *Грађа о ѡрошлосѡи Босне 7: 2014*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Дубровачко ѡисмо војводи Радичу Санковићу ѡоводом ѡродаје ѡриморја из 1399, Дубровачко ѡисмо војводи Сандаљу о ѡродаји оружја Коѡоранима и бриѡаниѡина, Седми, осми и деветѡи листѡ дейозиѡа војводе Сандаља са ѡриѡадајућим ѡѡврдама*).

Грађа о прошлости Босне 8: *Грађа о ѡрошлосѡи Босне 8: 2015*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Два ѡуномоћја војводе Сандаља Хранића за Придисава Похвалића из 1410. и 1413, Десетѡи дейозиѡни листѡ војводе Сандаља*).

Грађа о прошлости Босне 9: *Грађа о ѡрошлосѡи Босне 9: 2016*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Дубровачко ѡисмо војводи Радичу Санковићу из 1398, Дубровачко ѡисмо војводи Радичу Санковићу из 1398. године*).

Грађа о прошлости Босне 10: *Грађа о ѡрошлосѡи Босне 10: 2017*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Дубровачко ѡисмо војводи Радичу Санковићу ѡоводом ѡражења ѡозајмнице из 1399, Дубровачко ѡисмо војводи Радичу Санковићу ѡоводом ѡражења ѡозајмнице из 1399. године*).

Грађа о прошлости Босне 11: *Грађа о ѡрошлосѡи Босне 11: 2018*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Дубровачко ѡисмо војводи Радичу Санковићу из 1399. (3. октобар)*).

Грађа о прошлости Босне 13: *Грађа о ѡрошлосѡи Босне 13: 2020*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске (*Повеља краља Тврѡика II Коѡроманића којом ѡѡврђује Сандаљеву ѡѡврду Конавла Дубровнику, Заклейвена изјава војводе Сандаља Хранића даници Анки, Повеља*

краља Тврѣка II Тврѣковића којом ѿоиврђује Сандаљеву ѿродају Конавла Дубровнику).

ЛИТЕРАТУРА

- Бартула 2022: В. Бартула, „Теолошко-поетички аспекти Повеље Дубровчанима краља Стефана Твртка I Котроманића“, *Осам вијекова Миѿройолије габробосанске*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Фоча.
- Благојевић 1999: М. Благојевић, *Лексикон срѣској средњеј века*, приредили Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Београд: Knowledge.
- Благојевић 2011: М. Благојевић, „Средњовјековна Босна у историјско-географским истраживањима Владимира Ђоровића“, *Ђоровићеви сусреѿи 12: Срѣска ѿроза данас, научни скуј – ѿородице Владиславић и Милорадовић, Билећа–Гацко: СПКД Просвјета*.
- Вего 1982: М. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske државе*, Sarajevo: Svjetlost.
- Грицкат 1977: И. Грицкат, „Поглавља из историје књижевног и писарског рада“, *Јужнословенски филолоѿ XXXIII*, Београд: САНУ.
- Грковић Мејѿор 2004: Ј. Грковић Мејѿор, „Диглосија у старосрпској писмености“, *Живои и дело академика Павла Ивића*, Београд, Нови Сад, Суботица: САНУ, Матица српска, Филозофски факултет Нови Сад, Градска библиотека Суботица, Институт за српски језик САНУ.
- Грковић Мејѿор 2007: Ј. Грковић Мејѿор, „Језик српске средњовековне писмености“, достигнућа и задаци, *Зборник радова I*, Београд: САНУ.
- Грковић Мејѿор 2012: Ј. Грковић Мејѿор, „Средњовековно језичко наслеђе Босне и Херцеговине“, у: *Језик и ѿисмо у Рејублици Срѣској*, научни скупови, књига XXIV, Одјељење књижевности и умјетности, књига 13, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.

- Динић 2003: Михаило Ј. Динић, *Из српске историје средњега века*, Београд: Equilibrium.
- Драгојловић 1997: Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад: Светови.
- Ђого 2022: Д. Ђого, Вјера „`318 никејских отаца` у српском писаном наслеђу средњовјековне Босне и Хума“, *Српске њовеље средњовјековне Босне и Хума (историјски, теолошки, књижевни и језички аспекти)*, Бања Лука: Филолошки факултет.
- Ивић 1990: П. Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд–Приштина: БИГЗ – Јединство.
- Ивић 1991: П. Ивић, *Изабрани ољеди II, Из историје српскохрватског језика*, Ниш: Просвета.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Целокуйна дела VIII: Прељед историјен српског језика*, Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић 2001: П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Јерковић 2008: П. Ивић, В. Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских њовеља и њисама XII и XIII века*, Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за јужнословенске језике.
- Исаиловић 2017: Н. Исаиловић, „На кривудагом путу критичког издавања грађе о средњовековној Босни: поводом десетогодишњице `Грађе о прошлости Босне`“, *Грађа о њрошлости Босне* 10, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Институт за историју.
- Исаиловић 2021: Н. Исаиловић, „Хум и Хумска земља у титулатури средњовековних владара и великаша“, *Српско њисано наслеђе и историја средњовјековне Босне, Хума и Травуније*, Бања Лука–Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Мијушковић 1960: Ј. Мијушковић, „Хумска властоска породица Санковићи“, *Историјски часопис* 11, Историјски институт САНУ Београд: Научно дело.

- Милановић 2004: А. Милановић, *Крајинка историја српској књижевној језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Мишић 2007: С. Мишић, „Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику“, *Сџари српски архив* 6, Београд: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Историјски институт у Бањој Луци, Историјски архив у Чачку.
- Младеновић 2008: А. Младеновић, *Историја српској језика*, Београд: Чигоја штампа.
- Мргич Радојчић 2002: Ј. Мргич Радојчић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Вуку и Павлу Вукославићу“, *Сџари српски архив* 1, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Историјски институт у Бањој Луци, Архив Србије у Београду, Међуопштински историјски архив у Ваљеву.
- Никитовић 2021: З. Никитовић, *Српски језик на тлу историјске Херцеговине и Босне, њрејлед сјоменика*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет.
- Орбин 1968: М. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd: SKZ.
- Павловић 2021: Слободан Павловић, „Фонолошке одлике српских повеља и писама властеле Санковића“, у: *Српско њисано наслеђе и историја средњовјековне Босне, Хума и Травуније*, Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Поповић 2007: Р. Поповић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника“, *Сџари српски архив*, књига 6, Београд: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Историјски институт у Бањој Луци, Историјски архив у Чачку.
- Рудић 2003: С. Рудић, „Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу“, *Сџари српски архив* 2, Лакташи: Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањој Луци, Филозофски факултет у Српском Сарајеву, Историј-

- ски институт у Бањој Луци, Међуопштински историјски архив у Ваљеву, Историјски архив у Чачку.
- Смиљанић 2008: А. Смиљанић, „Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне*, књига 1, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Стојановић 2016: Ј. Стојановић, *Пути српског језика и писма*, Београд: СКЗ, коло CVIII, књига 726.
- Ђирковић 1964: С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: СКЗ.
- Ђорић 2011: Б. Ђорић, *Повеља бана Кулина: графемика, фонемика, морфемика*, Београд: Чигоја штампа.
- Ђоровић 2004: В. Ђоровић, *Историја Срба*, Ниш: ЗОГРАФ.
- Ђоровић 2018: В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд: Едиција.

Биљана Самарджич

ОБЛАСТЕЙ БОСНИИ И ХУМА ОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛЯМИ И ВЛАСТЕЛОЙ В ГРАМОТАХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ОБЛАСТЕЙ БОСНИИ И ХУМА

Резюме

В статье исследуется отношение между боснийскими и хумскими правителями, с одной стороны, и властелой⁶, с другой, в средневековых грамотах Боснии и Хума. В одном периоде в истории Боснии властела носила главную роль и, определенным способом, вела боснийскую политику – особенно после смерти Твртка и Дабиши. Средневековые сербские грамоты из Хума и Боснии являются драгоценными источниками, не только для исследования сербского языка и письма но и всего исторического периода и всех событий. Властела в Боснии

---

6 Властела – название высшей знати в средневековой Боснии

произошла из кланово-племенних старост. Санкович, Семкович, Косача, Павлович, Вукославич, Влаткович и друге семеји били представитељима властели старих области Босније и Хума и они силно влијали на историјску карту средњевоковог боснијског државства и његовој културној идентичности. Статја такође показује статус и одношење између семејама Санкович, Семкович и Косача и њихово одношење к врховном правитељу на материјалу грамот, објављених у *Старом србском архиву* и *Источнику о прошлости у Боснији*.

Кључеве реченице: грамоте, Боснија, Хум, Котроманич, Санкович, Семкович, Косача.

Јелица Р. Стојановић*
Филолошки факултет, Никшић
Студијски програм за српски језик и јужнословенске
књижевности

УПОТРЕБА ПРЕДЛОГА ЗБОГ И РАДИ У ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА

Циљ нашег рада је да представимо употребе предлога *radi* (са варијантама) и *због* у паштровским исправама (16–19. вијека) у контексту историјских прилика и стању у савременом српском језику. Разматраћемо и каква су нормативна рјешења и каква је језичка прекса.

Кључне ријечи: предлог због, предлог ради, паштровске исправе, историјски процеси, стање у савременом српском језику, норма.

За изражавање семантичке категорије узрока, као и за изражавање семантичке категорије циља постојало је у историји српског језика (а постоји и у савременом српском језику) више морфосинтаксичких и синтаксичких средстава, као и већи број падежних и предлошко-падежних конструкција. Највећи број њих припада било једном било другом семантичком пољу (уз то често служе и за означавање других, најчешће просторних, а и временских односа). Међутим, за изражавање синтаксичко-семантичке категорије узрока, односно циља карактеристично је и мијешање у употреби неких мор-

---

* jelicast@yahoo.com

фосинтаксичких јединица, али не у свим семантичким типовима, и не подједнако у свим периодима у историји српског језика. То се прије свега односи на предлоге *ради* и *збој+Г* (потом *за+А*). Своје истраживање ограничили смо на предлошкопадежне конструкције са *Г*.

Основно значење најфреквентнијих предлога (некад *ради*, данас *збој*) јесте значење разлога (посебно узрочно-циљне интерференције). Узрочно-посљедична веза овог типа у српском језику обиљежава се најчешће или предлогом *збој* (*услед*, *ради*, *зарад*, *йоради*). У старосрпској писмености ситуација је другачија, не постоји конструкција *збој+Г*.

Како налазимо код Ходове (Ходова 1971–1972: 146), у старословенском, а слично је и у старосрпском и у савременом српском језику, значење већег броја падежних конструкција које служе за изражавање узрока и циља контекстуално је условљено. Једино падежне форме *ради+Г*, *деља+Г* у савременом српском *збој+Г*, не служе за означавање просторних односа. Како стоји код Ходове, ти облици, захваљујући свом недиференцираном значењу мотивишу радњу захваљујући свом општем и апстрактном значењу. Зато имају могућност изражавања двају (наизглед) значењски супростављених група, узрочном и циљном. Значење се прецизира, утврђује на основу ширег контекста (Ходова 1971–1972: 147).

Мијешање је условљавало и то што су могуће и честе „двојне семантичке комбинације“ (Стевановић 1933: 156), подударане значења узрока и циља, фреквентне су конструкције које „припадају пољу циљно-узрочне семантичке интерференције“ (Ковачевић 1988: 217). Према Нодовој, у тим случајевима препозитивна и постпозитивна мотивација не супростављају се једна другој због тога што се глаголска радња и апстрактни смисао предлошко-падежне форме пројектују у временском плану дифузно, реализујући истовремено двије

валентности глагола (препозитивну и постпозитивну), а у семантичком смислу за циљ је инхерентно свјесно, а за узрок индиректни узрок, посредно изазвана акција (Ходова 1971–1972: 148).

Истовремено са тим, вриједи напоменути, да су грчке форме $\delta\alpha+A$ (Γ) које су преносене словенским формама $za+A$ (и Γ), $de\check{l}a+\Gamma$, $ra\check{d}i+\Gamma$, служиле за исказивање и узрочних и циљних односа, и на тај начин су подржавале стање нераздвојености по смислу, које је било карактеристично за те форме, колебањима час на страну узрочног, час на страну циљног значења (Ходова, исто). Такође је и грчка форма $\epsilon\epsilon\kappa\epsilon\nu$, $\epsilon\nu\epsilon\kappa\nu$, $\epsilon\iota\nu\epsilon\kappa\epsilon\nu$ (Рјечник 1994) имала два значења, узрочно и циљно, преводи се у савременом српском такође са *radi* и *збој*, те са $za+A$, али у старијим споменицима са $radi+\Gamma$ ($za+A$).²

Према Ходовој, у зависности од позиције која се заузима у односу према времену вршења радње, појам мотивације се прелама час као узрок, час као циљ радње. „При препозитивном положеним мотивасии по отношению к действию (во временном плане) между членами словосочетания возникают отношения причины или аргумента [...] Если же действие предшествует мотивасии,

2 Милош Ковачевић, говорећи о финалним конструкцијама, као одлику ових форми наводи: 1. као семантички критериј – „семантике суодносе свјесне акције и циља“ (финалном конструкцијом „обилежава се свјесна акција бића која имплисира реализацију његове воље [или жеље] што представља начин досезања планираног циља обилеженог другом јединицом у саставу финалне конструкције“); 2. као граматички критериј – „семантички суоднос сложен је и граматичким значењем субординације“. И закључује, „Дакле, с обзиром на јединство семантичке и граматичке компоненте, финалне су конструкције само оне у којима је језичка јединица којом је обилежен циљ у субординацијском граматичком односу према јединици којом се обилежава нека акција као начин досезања циља“ (Ковачевић 1992: 101. и 102).

тогда смісловая структура словосочетания осложняется отношением цели“ (Лоэбэ 1965: 11). Дакле, узрок и циљ се разликују с обзиром на то да ли је мотивисаност временски препонирана или постпонирана у односу на глаголску радњу.

У односу према времену вршења радње:

(циљ маркиран + : узрок -): препозитивни положај мотивације,

(узрок маркиран +, циљ -): постпозитивни положај мотивације.

Ковачевић, ради прецизирања, наводи више типова, односно субпоља узрока (ефектор, мотив, критериј, разлог, повод, мјесно-узрочне интерференције, временско-узрочне интерференције, начинско-узрочне, циљно-узрочне, условно-узрочне, узрочне јединице у функцији семантичких верификатора консекутивности). Предлози и *ради* и *збој* се, према Ковачевићу, у савременом српском језику јављају у субпољу узрока критерија у микропољу гдје је синтагма са управном ријечју: *йознаїй, йризнаїй славан, чувен* и *назван* (Ковачевић 1998: 119). Потом у субпољу узрока разлога (најчешће синтагме са именицама *недостїаїйак, одсутїво, йомањкање, немоїућностї*), нарочито у микропољу *љуїїње*. „Приједлог *ради*, иако без језичких и логичких упоришта 'аналошки' се усталио у узрочној (не само циљно-узрочној) сфери, а *йоради* и *зарад* све се чешће употребљавају у новинарском језику и у узрочном и у циљном значењу, вјероватно због тога што премошћавају нормативне захтјеве о употреби приједлога *збој* и *ради*...“ (Они мисле да је *їу да райїи ради кухарске дужностїи, да је озлијеђен; и мене је удбројао у њих, и не ишчуђава се ради йїоїа; Одабрали су їа зарад њеїове сиїурностїи* исто: 164). Најчешће се предлози *збој* и *ради* употребљавају и замјењују у субпољу узрочно-циљне интерференције. „Од сложених је категорија узроку најближа категорија циља. Циљ је у ствари... само

усложњени узрок. Јер циљ је увијек посљедица човјекове жеље или *хѣјења* језички неексплицирани. Али подразу-мијевајући унутар језичке циљне конструкције, тако да се, ако су у питању циљне реченице, свака циљна може трансформисати у узрочну експлицитним навођењем жеље или *хтјења* уз који сад циљна клауза добија вриједност семантичке допуне (нпр. *Он је оѣишао да куѣи књиѣу – Он је оѣишао јер жели да куѣи књиѣу*)“. Лице обавља радњу да би досегло циљ (Ковачевић 1988: 186–187).

Управо су конструкције *ради+Г*, *деља+Г* (уз њих и *за+А*), конструкције које су и у старословенском, а и касније у историји српског језика, могле да се употребљавају и у значењу узрока и у значењу циља (најчешће њихове интерференције) (Ходова 1971–1972: 155). Конструкција *деља+Г* је ријетка и у старословенском, нарочито у историји српског језика, конструкција *за+А* у овој сфери употребе такође није честа, али је због тога конструкција *ради+Г* била конструкција високе фреквенције почев од најстаријих времена. Она је доминантно средство које дуго у историји служи за исказивање и узрока и циља, нарочито узрочно-циљне интерференције (Ходова 1971–1972: 147).

О предлозима *здоѣ* и *ради* доста се писало у нашој лингвистичкој литератури и углавном са циљем да се опише и разграничи домен њихове употребе. Најчешће се истицао проблем, или као проблем, њихово мијешање у употреби и залажење и једног и другог предлога у синтаксичко-семантичку сферу оног другог. Разграничења није било у историји српског језика, а нема ни данас. У једном периоду нормативистике се на томе инсистирало, што, чини нам се, није дало резултата. Осим у појединачним случајевима.

Радови везани за ову проблематику углавном су из 50-их и 60-их година двадесетог вијека, или старији.

Јован Вуковић у раду *О њримјерима њојрешне ујојрече њриједлоја с њадежима* – каже: „Радије ће се употријевити у узрочном значењу приједлог РАДИ него прави приједлог узрочног значења ЗБОГ. И зато се и прије гријшило, и данас се гријеши у нашем књижевном језику, па се РАДИ употребљава и у смислу узрока, – не само циља“, а недиференцирање у употреби ова два предлога „учвршћује и то што се приједлог ЗБОГ не употребљава радо у финалном значењу (у значењу циља) – и у оним нашим крајевима у којима ће се РАДИ употријевити једнако и у значењу узрока и у значењу намјене“ (Вуковић 1949: 84.). И даље: „Иако то није обична појава, гријешило се и у обрнутом смислу – кад се употребљава ЗБОГ у правом значењу приједлога РАДИ, тј. у финалном значењу“ (Исто: 85).

Сличан проблем, дакле широку употребу *ради* и у значењу узрока, истиче и Слободан Ковачевић: „Иако је очита разлика у значењу између приједлога *збој* (узрок) и *ради* (намјера), ипак и у говору школованих људи... можемо чути односно прочитати: *Није дошао у школу ради болесњи; Најусњио је школу ради неусиња*, и сл.“ (Ковачевић 1958–59: 109). О таквој употреби говори се и код Стевановића: „Сасвим је разумљиво што у српскохрватском књижевном језику налазимо, прво, врло широку употребу предлога *ради* (као и сложених *заради* и *њоради*) у значењу предлога *збој*. Такву употребу срећемо код наших писаца од најранијег времена развитка данашњег књижевног језика“. Стевановић говори и о супротним тенденцијама: „Занимљиво је да граматичарима није падала у очи и обрнута употреба предлога *збој* са значењем циља. А таква употреба овог предлога је честа, не само у народним говорима, гдје је на њу указивано, већ и у језику наше књижевности“ (Стевановић 1965: 258–259).

Рекли бисмо, у начелу, да се данас проблем сасвим помјерио, са предлога *ради* на предлог *збој*. Како је некад

предлог *ради* био проширен и на синтаксичко-семантичко узрочно поље, тако данас предлог *збој* својим употребом залази у семантичко поље циља. Уз то, ова два предлога у правом узрочном, односно правом циљном значењу, нико не сматра синонимима, већ супротнима. Чиме је, онда, условљена њихова замјенљивост у језичкој пракси, односно могућност покривања и једне и друге сфере употребе једним од њих, почев од најстаријих времена већ смо видјели на основу цитиране литературе.

Познато је да је предлог *збој* новијег постанка, у Даничићево вријеме се ријетко употребљавао, како он констатује у својој *Синтакси* (Даничић 1858: 169). Ни Маретић у својој *Грамајници* (Маретић 1931: 945.) не одваја употребу ова два предлога. Ово је, свакако, доказ да је употреба предлога *збој* у овом периоду била спорадична (шири се почетком XIX вијека на истоку, касније према западу). О томе свједочи и истраживање Јелене Газдић у вези са језиком часописа у Црној Гори у XIX вијеку, гдје се показује да предлог *збој* у *Грлици* и Сундучићевом *Орлићу* не употребљавају аутори са подручја Црне Горе, већ само „извањаци“. Од седамдесетих година ситуација се нагло мијења када долази до експанзије предлога *збој* (Газдић 2021: 476).

Прегледали смо сакупљени материјал од Љубе Стојановића (*Старе српске њовеље и њисма* и *Старе српске зайисе и најњисе*) и нијесмо нашли ни један примјер употребе предлога *збој*. Све до тог периода употребљавао се предлог *ради* (и његове варијанте).

О бисемичности предлога *ради* најрепрезентативније говоре примјери гдје се исти садржај преносио и давао у различитим периодима различитим предлошко-падежним конструијама. У Вуковом преводу *Новој завјешта* (Караџић 1847), који идући за ранијим преводима и преписима, у којима се *ради* употребљава у оба значења, а и под утисајем тадашњег језичког стања – не

диференсирања употребе *ради* и *збої*, употребљава скоро досљедно *ради*. Вук је у преводу *Нової завјѣта* само два пута употрејио *збої*, једном у *Јеванђељу*, други пут у *Посланисама*: ...и рече ученицима својијем да буде лажа у њега готова *збої народа*. Зато вас молим да не ослабите *збої невоља* мојијех за вас.

За период XIX вијека карактеристична је нагла експанзија предлога *збої* са генитивом у узрочном, али и циљном значењу. Писце овог периода одликује мијешање *збої* и *ради* у значењу и узрока и циља (Нпр: језик Петра I, Остојић 1976; владике Данила, Младеновић 1973; Николе Петровића, Ненезић 2010, Игњатовића, Јерковић 1972; Стефана Митрова Љубише, Тепавчевић 1969; Хаџића, Суботић 1989, итд.). У документима *Црнојорскої сенаџа* (Сенат 1998); и *Црнојорскої суда* (Суд 1998) из друге половине XIX вијека, што је и очекивано с обзиром на тематику, велика је фреквенција, како конструкција са *збої+Г* тако и *ради+Г* (односно варијанти *заради*, *йоради*, *зайоради*, *изради*, *сйоради*). Конструкција *ради+Г* је чешћа у ранијим документима док се идући ка крају XIX вијека учесталост употребе *збої+Г* повећава (Стојановић 315: 2008).

Стање слично овом је и у дијалектима (Стевановић 1934–35: 101; Пешикан 1956: 193; Милетић 1940: 520; Ђупић 1977: 142; Пижурица 1967: 154; Милатовић 1940, итд.).

Што се савремених кретања тиче, судећи према нашем испитаном материјалу конструкција *збої+Г* је доминантна, рјетко се употребљава *ради* (Стојановић 2008: 320). Она се превасходно употребљава у узрочној семантичкој вриједности, али је честа и у значењу циља. Предлог *ради* је потиснут, добија донекле архаичну нијансу, чешћа је код старијих говорника и у сеоским срединама. Осим што га потискује форма *збої+Г*, замјењују га и друге конструкције и изрази за означавање циља (*га*

ди, како ди, са циљем да, не ди ли, да+и́резенӣ, за +А). Према анкети коју смо вршили међу студентима Српског језика и књижевности у Никшићу, при чему је на одређеним мјестима требало да упишу само предлоге *збої* или *ради*, показало се да употребу не разграничавају, иако смо дали типичне примјере.

Моносемантичност предлога *ради* (чисто финална вриједност) и *збої* (чисто каузална вриједност) може се, прије свега узети за нормативистику и њене прописе, којих се у језичкој реалности придржавао невелики број писаца (најчешће савремених: нпр. код Чеда Вуковића, у каснијим дјелима, Радуловић 1994; Андрића, Станојчић 1967), углавном лингвистички упућенији³, на што је често утицао и лектор, док су у најширој језичкој употреби (у дијахронији и дијатопији) ови предлози егзистирали не као моносемантични или полисемични, већ бисемантични, и један и други су се употребљавали у два значења: узрочном и циљном, најчешће у дијелу узрочно-циљне интерференције. А, мислимо, да су ријетки примјери да се замијенио смисао узрока, односно циља, а смисао се добијао на основу ужег или ширег контекста или, чак, искуственом идентификацијом. Од најстаријих писаних споменика, кроз дијахронију до данашњице, увијек је било предлога који су се употребљавали у обе семантичке сфере: у почетку су то били *деља* и *ради* и *за*, од XIX вијека *ради*, *збої* и *за*. Што се тиче предлога *збої*, иако он никад није био једини у употреби у оба значења, савремена пракса у српском језику показује колебања и помаке у том правцу, у правцу велике преваге предлога *збої*, иако је предлог *ради* дуго опслуживао оба значења (наравно уз друге предлоге).

---

3 „На основу језика таквих писаца у језичком осјћању образованих људи та разлика између ових двају приједлога учвршћује се“ (Вуковић, исто: 84).

У паштровским исправама (XVI до шездесетих година XIX вијека) забиљежили смо једино предлог *ради* (*исѿоради, зайоради, ѿоради, заради...*)+Г. Нијесмо забиљежили ни један примјер са збої+Г. Најчешће се употребљава у сфери узрочно-циљне интерференције, потом у значењу циља, али некад и у сфери узрочности. Често у овим случајевима доминира циљно, или узрочно значење, али има и примјеса оног другог значења.

У узрочно-циљној интерференцији:

а мене рече да ја врњнъ · ѿньци жардинъ а ја га бнхъ · замненио · ѿ тон ми би ^ивє(лика) |¹³ жалостъ на попа и на ѿнькхъ · веѿе · *заради крѣстиѿа* · ере беше добръ чоекъ; а мен(е) |¹⁴ не влазаше · велика щета · ере мене крѣстиѿъ плати цю ја немѿ бнехъ ^а бащине и (да) |¹⁵ ми ѿ · грошьхъ · него *заради ннхъ* и нмахъ ^а дисонисне петицѿ бащине (П XVI, 1599); радо арменъко|⁴виѿъ · ѿ овоган свнета и (*заради ерене*) доспе · ѿчинити |⁵ тѣстамѣтътъ свон да ѿчинн разлог П XVII, 1610); да се зна како *поради тешкнѿхъ залахъ и крвнхъ* (щ)о сокври |³ меѿхъ зборомъ паштровскнемъ и махинскнемъ по заповиѣди |⁴ презвѣга г^{на} прок^{ра} шра ѿрденарна ѿфатнше ... ѿд овога града и тѿ *поради ѿклонит се* ѿд сва|¹²кога зла и крви меѿхъ нма изновице ѿфатише чистѿъ |¹³ тврѿв и непоколебитѿ божоу вѣрѿв до дрѿвога петро|¹⁴ва дне (П/Ц 288, 1682); видеѿн више речени ѿчинене л(нѿбе) (конѿ) |⁹ нне нитко · ѿпаро · ради тога ѿ нме боже · ис ко(ега исходн) (сва) |¹⁰ки прави · есмо похвалили · и потардали · више рече(номѿ) (...) |¹¹|¹⁶ писахъ ка(нзалиер) (...) греговиѿъ) (П/Ц 299, 1692); а ѿ дрѿге стране ѿво никѣвъ греговиѿъ и негова браѿа и марко нванова и бошко милошек сви греговиѿъ а то *нзради бащине* на шенокосъ подѿ блелншъ подѿ нстомъ бащномъ (гре)говиѿе П/1790, бр.245 (197); з договором моего мѿжа нсва нанесмѿщена а ѿ дрѿге стране стахо (и м)нхата наинне и негов братъ нмѿти и неговн братѿчѣди нане гр(к)лана синов а то *заради прѿне* кою прѿотеѿа(хд) више речени братѿчѣди ѿд више речене стане (ДАБ.Маин./1766); и тѿ бащннѿ више реченѿ ѿставнсмо неразѿднеленѿ *нзради обоца ѿ* злата кое нскаше

исти више речени игџманъ (П 1854); ако би било преша у кон доба Ћ.џ. власти *поради карте бугате* која сума динара волна ове промѣне што утинне се, и тако међу нима утинне се, ону страну у исто(к) што даде манныѣ петрићевнѣ (ДАБ 1842); која стѣдр могѣн породит тешке щете особноѣ сатѣваѣнѣ *поради болиести* кою ѣнеки могѣ доннет собом зато за ѣклоѣнненне од сваке зле згоде пресветли и преѣзвншени господни (ДАБ 19.в.); а ѿ дрѣге маре и анѣ неговѣ братаннѣне кѣри поконога вѣка николнна а тон *изради кѣѣахъ и башннахъ* што нмахъ днелн(т) што нм беше ѿ ѣмарло ѿ поконога николѣ вѣкѣва и неговѣ женѣ маре а кѣре поконога стнепоа лѣнна (Грег. прив.зб./1811).

Исти предлог се употребљава и у циљном значењу.

и знамъ · кьда е · лька · |¹⁸трохоберь · граѣаше · *заради · забиела · а никьда · ние · (...)* (П. 1594); ако би тко што када инпа|²¹чао реченомъ лѣци и маркѣ да ѿговараю (р)ечена нихъ добра |²² и *заради* ере више де(пена)смо реченога вѣлина (не кѣе) се инѣерить |²³ ѣ (П 1596.); и назъ игѣманъ дионисие подѣписахъ рѣкомъ |²⁶ мойомъ *звиер(е)ниша ради* |²⁷ и бихъ сведокъ (Дав./ пр.зб.1642); да се знаде како доѣ ѣанко марка нѣвова ѣ кѣѣѣ рада ннкѣа (ц)аманѣ *поради прѣѣне сестре* своѣ давнда (П/1778); зѣда кон ѣе ѣѣватъ пнзанд ѿд зланѣхъ люднхъ контра ва свасве с вашомъ помоѣѣ колнко кон ѣзможе *ради кое сврѣе* ево шнлѣмо к вама вашѣ враѣѣ ѣѣѣ протнпопа николѣ давндовнѣа и сѣѣѣ андрню вароца препорѣѣѣѣ да вашомъ ѣакошѣѣ бѣде прнказана ѿва ѿдаѣка свѣѣла пащровнѣннѣа ѿд слокова вненца до конфнна *поради* да помоѣѣ како кон може нека бѣде ѿва потѣта рабѣта нзврѣшена како се ѣзѣамо да н хѣѣе (П/1783); на вѣскрѣсенне н на с(ва)кн велнкн прѣѣннкѣ того *ради* блѣѣ (по)па вѣка ( ) попѣ николн да поѣ ѣ ѣадннѣ (П/1658); да еѣѣ веденне васакоме ѣловеѣѣ ко ѣѣе н вндн снѣ пнсанне како на данашнн данѣ н ѣа ннко лѣѣе ннкшева н моѣа браѣа н нашѣ братѣѣѣ вѣѣннна нѣѣ(ѣ) адрне петрова сва браѣа кажанегро ѣнннѣо ѿѣо ѣнѣѣо пнсѣмо ѿд нашѣ добре н слѣбодне воле да бѣде тѣрдо н валнто пред сваѣнѣѣѣ сѣѣѣо пнсѣмо *поради* како нн (бн) нзлѣгло ѿѣѣ(ѣн) нашега ѿѣа н

тако неки злотворн рекоше... (П/1796); лазо н днатъ станьковъ с неговодъ браѣодъ запоради марька марнѣвнѣа н облегаюѣи се нованъ н неговь сннъ н невѣста да ќе га деръжатн докленъ є ж нвѣ како своє чекаде ѿ своє кѣѣе за ѣ конетъ темела цо є франько како є ѣ неѣа мало паметн (ДАБ.Маин./1807);,

Из језичког корпуса сакупљеног на различитим материјалима из различитих периода историје српског језика можемо закључити да је узрочно-циљно семантичко поље (или семантичка поља), проходно за употребу једне предлошко-падежне конструкције у најширем дијапазону ове двије семантичке вриједности (најчешће у узрочно-циљној интерференцији). То се прије свега односи на предлоге *ради*+Г и *збој*+Г (потом *за*+А). На основу литературе и анализираног корпуса дошли смо до закључка да се је у историји српског језика везано за ова два предлога све до XIX вијека употребљавао једино предлог *ради* (са својим варијантама), од XIX вијека (нарочито друге половине) у експанзији је предлог *збој*, док се *ради* повлачи из употребе. Предлог *ради* је присутан углавном код старијих говорника и у сфери нормативистике, која у овом погледу углавном не успијева да утиче на норму. У паштровским исправама није забиљежен ни један примјер са предлогом *збој*.

ЛИТЕРАТУРА

- Вуковић 1949: Jovan Vuković, О примјерима погрешне употребе приједлога с падежима; *Питанја савременог књижевног језика*, Свјетлост Сарајево, Година I, књ. I, св. 1, 79–89.
- Вушовић 1930: Данило Вушовић, Прилози проучавању Његошева језика, *Јужнословенски филолоџ* IX, Београд, 1–103.
- Газдић 2021: Јелена Газдић, *Језик цетињских јодушњака и негђељника из 19. вијека*, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Подгорица.

- Ивић 1854: Милка Ивић, Узрочне конструкције с предлозима ЗБОГ, ОД, ИЗ у савременом књижевном језику, *Наш језик*, књ. V, св. 5-6, 186–195.
- Јерковић 1972: Јован Јерковић: *Језик Јакова Игњатовића*; Матица српска, Нови Сад.
- Караџић 1847: *Нови Завјей Госѡода нашеї Исуса Хрисиѡа*, пре-вео Вук Стеф. Караџић, Штампарија Јерменског манастира, у Бечу 1847.
- Ковачевић 1988: Милош Ковачевић, *Узрочно семантичко поље*, Svjetlost, Сарајево.
- Ковачевић С. 1958–59: Slobodan Kovačević: О значењу и погрешној употреби приједлога “zbog” и “radi”; *Jezik*, Загреб 1958–59, 14–111.
- Лоебе 1965: М. Лоэбэ, *Из историји причиних и целевих отношених. еволуција синтаксического упоиѡребления послелога для – предлога для в русском язѡке*. Автореферат канд. дисс. Москва, МГУ.
- Маретић 1931: Томо Мареѡић: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskog književnog jezika*, Matica hrvatska, Загреб.
- Милетић 1940: Бранко Милетић: Црмнички говор, Институт за српски језик и књижевност, *Срѡски дијалекѡолошки зборник IX*, Београд 1940.
- Младеновић 1973: Александар Младеновић, *Језик владиѡе Данила*; Матица српска, Нови Сад.
- Ненезић 2010: Соѡа Ненезић, *Језик Николе I Пеѡровића*, Црногорска академија нуѡе и умјетности, Подгорица.
- Остојић 1976: Бранислав Остојић, *Језик Пеѡра I Пеѡровића*; Посебна издања ЦАНУ, књ. 8, Титоград.
- Павловић 2006: Слободан Павловић, *Деѡерминаѡивни ѡадежи у сѡаросрѡској ѡословноѡравној ѡисменосѡи*, Матица српска, Нови Сад.
- Пешиѡан 1956: Митар Пешиѡан, Староцрногорски, средњекатунски и ѡешански говори, Институт за српски језик и књижевност, *Срѡски дијалекѡолошки зборник*, књ. XV, Београд.
- Пижурица 1969: Мато Пижурица: Употреба падежа у језику Стефана Митрова Љубише и Вуѡа Поповића, *Прилози ѡроучавању језика*, књ. 5, Нови Сад, 190–197.

- Поповић 1994: Радомир Поповић, *Грчко-српски речник Новог завета*, Врњачка Бања.
- Радовановић 1990: Milorad Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Knjižarnica Zoran Stojanović, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Радуловић 1994: Зорица Радуловић: *Језик и стил Чедо Вуковића*, УНИРЕКС, Никшић.
- Сенат 1997: *Црногорски сенат*, Зборник докумената (1857–1879); Прикупио и приредио Никола П. Рајковић, Подгорица–Цетиње.
- Станојчић 1967: Живојин Станојчић: *Језик и стил Ива Андрића*, Филолошки факултет Београд.
- Стевановић 1965: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Научна књига, Београд.
- Стевановић 1939: Михаило Стевановић, Употреба и значење предлога због и ради, *Наш језик* 6, св. 5–6, Београд, 140–149.
- Стевановић 1933: Михаило Стевановић: Источноцрногорски дијалекат; *Јужнословенски филолози XIII*, Београд, 1–128.
- Стојановић 2008: Јелица Стојановић, Употреба предлога због и ради у узрочно-циљној семантичкој вриједности у 19. вијеку, Зборник радова са Међународног научног скупа Српски језик, књижевност, уметност – *Српски језик у (кон)тексту*, Књига I, Крагујевац, 313–325.
- Суботић 1989: Љиљана Суботић: *Језик Јована Хаџића*, Матица српска, Нови Сад.
- Суд 1997; *Црногорски суд*, Зборник докумената (1857–1879); Прикупио и приредио Никола П. Рајковић, Подгорица–Цетиње.
- Тепавчевић 2010: Миодарка Тепавчевић, *Језик Стефана Митровца Љубише*, Посебна издања, књига 70, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица.
- Ђупић 1977: Драго Ђупић, *Говор Бјелопавлића*, Институт за српски језик и књижевност, *Српски дијалектолошки збор* –
Ходова 1971: К. И. Ходова, *Падежи с предлозима в старословянском языке*, Наука, Москва.

Jelica Stojanovic

UTILISATION DES PRÉPOSITIONS „À CAUSE DE/EN RAISON DE/POUR*⁴“ („ZBOG“) ET „EN VUE DE/AFIN DE/POUR*“ („RADI“) DANS LES DOCUMENTS OFFICIELS DE PASTROVICI

Résumé

Dans cet article nous avons présenté les différentes utilisations des prépositions „*en vue de/afin de*“ (avec ses variantes en serbe) et „*à cause de/en raison de*“ dans les documents officiels de Pastrovici dans le contexte historique et évolutif de la langue serbe du XVIème au XIXème siècle et d'aujourd'hui.

Pour exprimer ces deux catégories syntaxiques et sémantiques, la cause et le but, nous avons constaté une grande variété d'utilisations de ces unités syntaxiques et morphologiques, mais une variété assez irrégulière et pas toujours présente dans toutes les formes sémantiques, ni dans les différentes périodes de l'histoire de la langue serbe. Cela se réfère notamment aux prépositions „*en vue de/afin de*“ et „*à cause de/en raison de*“ + génitif (puis la construction „*pour*“ + accusatif).

D'après la littérature théorique et notre corpus analysé concernant ces deux prépositions, nous pouvons conclure que dans l'histoire de la langue serbe l'utilisation de préposition „*en vue de/afin de*“ („*radi*“) était dominante et unique jusqu'au XIXème siècle tandis que depuis la deuxième moitié du XIXème siècle elle disparaît et laisse sa place à la préposition „*zbog*“ („*à cause de/en raison de*“) étant en pleine expansion.

La préposition „*radi*“ („*en vue de/afin de*“) est présente encore chez les locuteurs plus âgés et dans le domaine de la grammaire et des études normatives qui à cet égard ne parviennent pas à

4 *Préposition „pour“ en français exprime la cause et le but et cela dépend du sens de la phrase : Être condamné pour vol. (la cause, la raison) / Il fait de l'exercice pour sa santé. (le but - suivi d'un nom ou d'un verbe à l'infinitif désignant ce que l'on recherche, le but que l'on veut atteindre.)

influencer la norme et l'usage correct. La préposition „zbog“ („à cause de/en raison de“) n'est nulle part présente dans les documents officiels de Pastrovici.

Mots-clés : préposition „zbog“ („à cause de/en raison de“), préposition „radi“ („en vue de/en fin de“), documents officiels de Pastrovici, processus historiques, usage dans le serbe moderne, norme.

Јелена М. Стошић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за српски језик

ВРЕМЕНСКИ ЗАМЕНИЧКИ ПРИЛОЗИ СА ЗНАЧЕЊЕМ УНИВЕРЗАЛНЕ КВАНТИФИКАЦИЈЕ У ДИЈАХРОНИЈСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

У раду се бавимо временским заменичким прилозима са значењем универзалне квантификације. Грађа за рад ексцерпирана је из жанровски различитог корпуса на српскословенском језику који потиче с краја XII, из XIII и XIV века. Циљ нам је био да укажемо на прилошке јединице које су припадале овом подсистему заменичких прилога и да укажемо на њихова значења у дијахронијској перспективи. Анализа је вршена у оквиру теорије семантичких локализација, а показала је да је у текстовима који су чинили корпус за истраживање заступљено више прилошких јединица, али и предлошко-падежних конструкција којима су се исказивала значења универзалне квантификације афирмативног и негативног типа.

Кључне речи: временски заменички прилози, универзална квантификација, српскословенски језик, дијахронија.

1. Заменички прилози су речи које, са једне стране, имају функцију одређивања глагола, а са друге, испуња-

---

* jelena.stosic@filfak.ni.ac.rs

вају критеријуме деиктичности¹ и категоријалности значења² (Пипер 1983: 42). Предмет овог рада јесте један ужи семантички подтип временских заменичких прилога са значењем универзалне квантификације и њихова значења у одабраном корпусу на српскословенском језику.³ Циљ нам је да укажемо на прилошке јединице које су чиниле овај подсистем, на њихова значења и синонимију унутар овог подсистема. Анализа ће бити усмерена, дакле, на семантику ових речи, и то у оквиру теорије семантичких локализација.⁴ Теорија семантичких локализација заснива се на опису семантичке структуре речи на основу компоненцијалне анализе, која подразумева да се семантичка структура одређене речи састоји из одговарајућих сема.⁵ И семантичка категорија простора и семантичке непросторне категорије, према овој теорији, заснивају се на истом принципу – све семантичке катего-

- 1 Под деиктичношћу се подразумева упућивање ових речи на говорну ситуацију, тј. говорно лице или у односу на говорно лице (Пипер 1983: 43).
- 2 Временски заменички прилози представљају подсистем заменичких прилога са категоријалним значењем времена (Пипер 1983: 43).
- 3 Корпус за наше истраживање чинили су жанровски различити споменици (с краја XII, из XIII и XIV века). Корпус су чинили богослужбени текстови (*Мирослављево јеванђеље*, које потиче с краја XII века, и *Матичин ајосѿол* (XIII век)), Иловички препис *Закономравила Свеѿѿа Саве* (који је датиран 1262. годином, *Хиландарска ѿовеља* и *Жиѿије Свеѿѿи Симеона од Стефана Првовенчаног* (препис из XIV века).
- 4 Теорију семантичких локализација је на нашим просторима разрадио управо на заменичким прилозима, али на корпусу савремених словенских језика (пре свега српског, руског и пољског језика) П. Пипер (1993; 1988; 2001 и др.).
- 5 Тако, на пример, временски заменички прилози са значењем универзалне квантификације као заједничке семе имају значења темпоралности и универзалности, а свака прилошка јединица има и одговарајуће семе којима се одликује (Пипер 1988: 85).

рије организоване су према просторним критеријумима, при чему се просторна локализација схвата као протолокализација, тј. прототип наткатегоријалне локализације (Пипер 2001: 39–40).

1.1. Заменички прилозима у савременом српском језику посвећена је значајна пажња у истраживањима П. Пипера (в. 1978; 1983; 1988 и др.).⁶ У новије време већа пажња је посвећена појединим просторним заменичким прилозима и њиховим значењима у савременом српском језику у истраживањима С. Кордић (2003; 2004), Т. Ашић (2015; 2016; 2019) и др. И у дијахронијским истраживањима већа пажња је посвећена просторним заменичким прилозима, о чему је први писао С. Павловић (2004), који се бавио просторним прилозима у пословноправној писмености. Просторним заменичким прилозима посвећено је још неколико радова на корпусу текстова писаних књижевним језиком у дијахронијској перспективи (в. Стошић 2020; Стошић 2022; Стошић 2023). Већа пажња посвећена је, дакле, просторним заменичким прилозима јер они чине најразвијенији подсистем заменичких прилога и на синхронијском и на дијахронијском плану, они су најфреквентнији у текстовима, а врло често на нивоу текста добијају и нека друга, нестандартна значења (в. Ашић 2016; Ашић 2019; Стошић 2023 и др.). Временским заменичким прилозима, с друге стране, посвећено је мање пажње. Највише се њима бавио П. Пипер (1988), који је описао подсистем временских заменичких прилога у савременом српском, руском и пољском језику.

1.2. Категорија времена је апстрактна, дакле није чулно доступна, због чега се осмишљава преко кон-

---

6 О истраживањима заменичких прилога у научном опусу П. Пипера в. Стошић (2016).

кретних садржаја. Критеријуми који важе за просторну локализацију могу се применити и на временску локализацију, с обзиром на то да су просторни критеријуми транспоновани на временски план (Пипер 1988: 44–45). Транспозиција просторних критеријума, конкретних, доступних нашим чулима, на временски план, који је апстрактан, што уосталом важи и за све заменичке прилоге (уз извесна посебна обележја својствена одређеном семантичком типу), темељи се на уверењу да „чулно, по природи ствари, претходи апстрактном како на онтогенетском тако и на филогенетском плану” (Павловић 2013: 200–201). Транспоноване просторних критеријума је регистровано и на другим језичким нивоима – у падежном систему (Павловић 2013), код зависних реченица (Павловић 2009) и сл. П. Пипер (1988: 55) истиче да временски заменички прилози, за разлику од просторних, који су по свом пореклу доследно заменички, односно у својој основи имају заменицу (уп. *овде, тамо, куда*),⁷ могу бити и прилози који формално не воде порекло од заменица, али у заменичке прилоге спадају по својој семантици и упућивачкој функцији.

Када се говори о временској универзалној квантификацији, као и о универзалној квантификацији уопште, треба имати у виду да се њоме најчешће не означава неограничен период у који се смешта радња глагола, већ је она ограничена тако да обухвата све појединачне случајеве одређеног периода, који је контекстуално условљен (Пипер 1988: 84).

Заменички прилози са значењем универзалне квантификације деле се на универзалне квантификаторе афирмативног и универзалне квантификаторе негативног типа. У основи универзалне квантификације афир-

---

7 О дистрибуцији просторних заменичких прилога у старој српској писмености в. Стошић (2022).

мативног типа налазе се опште заменице, а у основи универзалне квантификације негативног типа одричне заменице (Пипер 1988: 78). Ово је уопштена констатација и у потпуности се може применити само код просторних прилога, док у оквиру временске универзалне квантификације има и прилога без заменичке основе. У савременом српском језику подсистем временских универзалних квантификатора организован је на основу неколико опозиција: директивност–недирективност, при чему прилози са значењем директивности имају обележја адлативности и аблативности, док прилози са значењем недирективности односно локативности даље се деле према присуству односно одсуству начинске компоненте. Прилози који реферишу и о начину могу бити рашчлањени и нерашчлањени (Пипер 1988: 85). У нашем корпусу нису забележени посебни прилози за исказивање појединих значења, већ се уместо прилошких јединица употребљавају предлошко-падежне конструкције, о чему ће више бити речи даље у раду.

2. УНИВЕРЗАЛНИ ВРЕМЕНСКИ КВАНТИФИКАТОРИ АФИРМАТИВНОГ ТИПА. У текстовима на српскословенском језику који су чинили корпус за наше истраживање забележени су следећи заменички прилози који су имали значење универзалне квантификације афирмативног типа: *всѣгда, присно, вѣноу, вѣздѣ, непрестанно, отьноудѣ, ѣдннѣ*. Поред засебних прилошких јединица, за исказивање овог временског значења забележене су и конструкције које се састоје од предлога и временског идентификатора (*вѣкъ* или *днѣ*).

Прилози *всѣгда* и *вѣздѣ* имају заменичко порекло, јер се у њиховој основи налази општа заменица *вс-*. Први прилог настао је додавањем партикуле *-gda* на заменички корен. Овакав облик остао је одлика временских прилога у српскословенском језику (уп. *кѣгда/когда*), док

се у народном језику ова партикула упростила (къда, къде, тъда, тъде, тъдн и сл. (Даничић 1863: 516–517; Даничић 1864: 332–333). Прилог *выноу* П. Ђорђић (1975: 207) тумачи као спој предлога и именског падежног облика, док П. Скок (1973: 720) сматра да је основа овог прилога придев *ин* (*zinc*). Прилог *присно* добијен је од придева.

Најфреквентнији универзални временски квантификатор у корпусу јесте прилог *всегда*. И прилог *присно* употребљен је у већем броју примера, док су остали прилози потврђени у свега неколико примера.

2.1. Прилог *всегда* спада у временске квантификаторе за које је било карактеристично обележје локативности и био је неутралан према обележју начина. Ограниченост временског оквира вршења универзалне квантификације прилогом *всегда* зависила је од контекста, што показују следећи примери:⁸

- (1) Бл<а>гочѣстивыиъ цѣ<а>рь посовниа н помощи цръкви
всегда трѣбоуѣтъ (ЗСС1 380, 11–13);
- (2) сего ради оубо възносимъ жрътвоу хвалѣ всегда бѣу (МА
357, 26–29);
- (3) всег^а въ молтвахъ м^оле се монхъ (МА 132, 10–11);
- (4) Бѣрно н по словесн рекохъ наоучил' ме еси о слоуе нсоановъ
ми ообразъ всегда показане (ЗСС2 284, 15–17);
- (5) Блгохвалеще всег^а за все. въ нде г^а нашего ис х^а (МА
267, 9–10);
- (6) всегда оутѣща се. н николнже въ разоумѣ истинныи прити
могуща (МА 322, 1–3);
- (7) всегда мрътвостъ г^а їа въ тѣлѣ носеще. да н животь ісѣвъ
въ телѣ нашемъ гавнтъ (МА 220, 19–21).

8 Забележен је већи број примера од оног који наводимо. Наведени примери показују значења овог прилога која су забележена у корпусу.

У примерима (1), (2) и (3) може бити речи о квалификативном значењу, које се остварује прилогом *всегда* и глаголом у презенту (уп. Пипер 1988: 87). У примеру (1) временски оквир у оквиру кога се остварује значење заменичког прилога може се на основу контекста дефинисати као 'за време владавине'. У примерима (4), (5) и (6) ужим или ширим контекстом обухваћено је неко време у прошлости, што указује на значење антериорности, па се прилогом у овим случајевима квантификује неко време у прошлости. Обично је у таквим случајевима у непосредном или даљем контексту глагол у претериталном времену.

У *Законојравиљу* Светог Саве у оквиру дефинисања правила, односно како се треба понашати у одређеним ситуацијама, прилог *всегда* односи се на неку будућу ситуацију, па се на овај начин остварује значење постериорности:

(8) н никакоже смотрѣти комоу тькмо о себѣ нъ всегда н о ближнеѣмъ (ЗСС1 41, 25–27);

(9) презвѣтерн бо н днаконн х<рн>с<то>ви соуще. трѣзвити се длъжнн есте всегда н к ннѣмъ. да възможете н безътннныѣ наказовати (ЗСС1 166, 10–14);

(10) к томоу же н иеще. н всегда непричестьнома быти повелѣвають. н отъ<ь> црѣ<ь>къ<ь>ве за таковоѣ превелкоѣ съгрѣшеннѣ (ЗСС1 128, 30–33);

(11) гастн же не нестановноѣ трѣвооугодноѣ нмоуще. нъ всегда благошобычно н кротько (ЗСС1 562, 7–9);

(12) Прнеѣгаюны (!) рабн въ црѣ<ь>къ<ь>въ всегда испытанѣмъ да бывають (ЗСС1 600, 22–24);

(13) вси бо си всегда по своен винѣ възпримѣлють (ЗСС1 707, 22–23);

У примеру (14) уз прилог *всегда* постоји и додатно прилошко временско одређење, којим је ограничено

трајање периода у коме се остварује значење заменичког прилога – ’у дане светог поста’:

(14) не тѣкло въ соуботы постити се. нъ и се кже възношенне свръшенне слоужбы всегда творити въ дѣни сѣвет<а>го поста (ЗСС2 31, 29–32).

Данашњи фонетски корелат овом облику био би прилог *svaīga*, као књишка форма, док је у савременом српском језику много чешћи у употреби прилог *увек*, који је настао адвербијализацијом предлошко-падежне конструкције въ вѣкы.⁹ Прилог *всегда* је, дакле, као и данас временски универзални квантификатор *увек* (в. Пипер 1988: 86–88), могао да значи трајање било које радње у прошлости, садашњости и будућности, што се одражавало и употребом одређеног глаголског облика.

У савременом српском језику постоје универзални временски квантификатори који имају значење директивности, односно аблативности (нпр. *довека*, *заувек*) и адлативности (нпр. *одувек*). Прилозима са префиксима *до-* и *за-* остварује се, дакле, значење постериорности, а прилозима са префиксом *од-* значење антериорности (в. Пипер 1988: 86). Овакве прилоге у грађи нисмо забележили. У примеру (15) прилог *всегда* у датом контексту могао би да има значење аблативности:

(15) хвалю же вы бра̑та. ѡко всег̑а ме поминте. и ѡкоже прѣдахъ вамъ прѣданна (МА 195, 20–23).

2.2. Прилог *присно*, судећи према значењима контекста у којима је у корпусу употребљен, имао је изражену сему ’непрекидно’, ’стално’, што указује на начинску компоненту, односно на значење нерашчлањености. Ово зна-

9 П. Пипер (1988: 86) наводи и друге, синонимне прилоге.

чење прилога прнсно истиче се и у речницима старословенског језика. Забележени примери показују да се овај прилог употребљавао и уз придеве:

(16) н нѣѣтн кѣлоу прнсно. подѣ свонмѣ правленнѣмѣ љкн>с<к>оупы ѡбласти (ЗСС1 640, 20–23);

(17) прн бл<а>женѣмѣ же патриарсѣ н ѡанѣ. кѣлоу же порекло. кснфланнѣ. сворнымѣ сѣотреннѣмѣ свѣршеноу писаннѣ. кѣже прнсно памѣтны въ цѣѣ>с<а>рнхѣ ннкнфор (ЗСС1 679, 3–8);

(18) н с<в>етоу цѣѣ>с<а>рство твоу славоу н велелѣпнѣ н прнбытѣкъ прнплоднѣтѣ ннзренѣнѣ н молнтвѣ непрѣстанѣны н прнлежны лоуѣтшаѣ людемѣ свонмѣ прнсно про||мышляѡуѡу (ЗСС1 690, 16–21);

(19) И же въ халкндонѣ сѣ маркнаноу. сѣшѣдѣше се прнсно памѣтнн. кѣвоу хнѣ дръзноу вшаго рѣшн. ѡко прнвнѣѣмѣ свѣршн се велнкоу таннство. нзвръгше (ЗСС1 418, 24–28);

(20) прнсно же свѣщаватн ѡтѣцоу подобаѣтѣ ѡ дѣщерн. аще та ѡвѣ не протнвнѣтѣ се (ЗСС2 53, 23–25);

(21) н нѣѣннѣ прнсно луѣе кѣтѣ лншеннѣ (ЗСС2 227, 19–20);

(22) по кѣдноу тѣкмо ѡбразоу нбо вѣщствоу ѡкоже рѣхомѣ прнсно прѣбыватн нсповѣдаѡтѣ толоу же (ЗСС2 389: 15–17);

(23) прнсно сѣблзнн на лоу|каваго главоу ѡбращаѣ (ЗСС2 269, 11–12);

(24) Всакоу оубо бытнѡ свѣршеннѣ зракѣ рѣче. прнсно соуцѣлоу же бытнѣ же не нлоуцѣлоу. патѣ зрака прнсно тѣкмо доброта вѣроуѣтѣ се (ЗСС2 283, 5–8);

(25) молн>твамн прѣ<св>ѣтѣнѣ н прѣ<св>ѣтнѣмѣ в<а>д<ы>чнцѣ наше б<о>городн>це н прн>сно д<ѣ>вѣнѣ м<а>рнѣ (ЗСС2 393, 15–18);

(26) готовн боудѣте къ ѡтѣвѣтоу прнсно (ЗСС2 18, 8–9);

(27) н прнсно днѣ | н ноцѣ въ гробѣхѣ. н | въ горахѣ бѣ вѣпнѣ. н | тѣкн се каменнѣмѣ (МЈ 112, Мк 5.5);

- (28) иже въ всако врѣме молнтвъ нхъ не хотеше покланати колѣнь. нъ стоюще прсно мол<н>твы твореть (ЗСС2 327, 3–6);
- (29) Иже при ѿсодосни малаѣмъ. въ кѣсѣѣ съшюд'шен се. слоугы прсноч'ь>стныѣ. несторна нзыгнавшѣ (ЗСС1 418, 18–20).

У неким контекстима прилог прсно може значити 'вечно', што је такође значење нерашчлањености, односно изражена је начинска компонента. О значењу 'вечно' сведочи и значење придева *ѿрисносиј*, *ѿрисносушѣа* у РЈАЗУ ('онај који је увек, вечан').¹⁰ Прилог прсно не бележи *Рјечник из књижевних сѣарина срѣских* Ђ. Даничића (1864), што показује да овај прилог није био карактеристичан за старосрпски језик; забележен је само као саставни део сложеница *прснодѣва*, *прснодѣваа*, *прснодѣвнца* и *прсносоуштѣнъ*. Са овим значењем забележени су следећи примери:

- (30) и члов'ѣчьскоѣ оукрашаѣта житнѣ. какоже с'вѣт'нтѣ>льскаа чьстъ. нбо и ѿ садѣхъ тѣхъ прсно б'огови молеть се (ЗСС1 624, 19–23).
- (31) Да боудеть оубо проклетъ прсно и клетъ. ѿт'ь> с'вѣт'ьнѣ ѣдн'носоч'ьнѣ и покланѣнѣнѣ трон'це ѿт'ь>ца и с'ы>на и с'вѣт'а>го д'оу>ха (ЗСС2 345, 9–12);
- (32) тѣмъ иже сего хотеше спод'обити се. въ свѣтѣ оубо б'о>жни боудотъ всегда. люб'ве [б'о>га] прсно въ славѣ наслаждающе се. божьствьнодоу же свѣтоу ѿблѣстающеу нхъ (ЗСС2 280, 15–20);
- (33) понеже при||шьд'ша ѿт'ь> ѿтца бога слова прсно соушаго. не приимлютъ (ЗСС2 306, 18–20).

2.3. Прилог *выноу* забележен је у корпусу у свега неколико примера. Осим што има значење 'увек' ((36), (37), (39)) и овај прилог може имати значење нерашчлањено-

10 На ово значење указује и значење које су речи са овом основом имале у старословенском језику (нпр. *присносьть* 'вечност' и и сл.)(Цејтлин и др. 1994: 510)).

сти, односно сему 'стално, непрестано' ((34), (35)), док се у неким контекстима може претпоставити значење данашњег прилога *заувек*, односно значење аблативно-сти (38), као и значење адлативности, које би одговарало данашњем прилогу *одувек* ((40), (41)), што је било контекстуално условљено:

(34) н бѣхю выноу въ цркѣе | хвалеце н бл҃гослове|ще бѣ въ вѣкы (МЈ 52, Лк 24, 53);

(35) блюдете же се. | прѣвидѣтѣ єдиногѣ | ѿ малыхъ снхъ. гл҃ю бо | вамъ. ꙗко анг҃лн выноу | видеть оца моего. | нже на нб҃сѣхъ (МЈ 91, Мт 18.10);

(36) На мѣздѣ поставленъ. ꙗко<н>с<коу>пъ нли презвѣтеръ. нли дѣаконъ. с поставльшииъ его да нзврѣжетъ се. н да боудеть ꙗкоже силенъ влѣхъвъ выноу безъ обѣщениа (ЗССІ 564, 20–25);

(37) твоен оубо славѣ снѣ законѣ ново оуставленаѣ ꙗже въ єдинѣхъ боудоушихъ лѣтѣхъ хранити повелѣванѣи н вноу възмагающеу наша заповѣдѣ тиѣхость по всемоу хранимоу быти да промыслить (ЗССІ 672, 31–33, ЗССІ 673, 1–4);

(38) н ꙗже н<ы>ниа снѣи н выноу дрѣжати длѣжнѣиъ законположеннѣиъ. наша оузаконн тиѣхость (ЗССІ 698, 4–7);

(39) н выноу да способствоуютъ ти ꙗко дав(ы)доу (ЖСС 62);

(40) Выноу же против'ни дѣаволь не прѣсташе напасти наносе праведному (ЖСС 20);

(41) Выноу с(вѣ)тын снѣи мон г[оспо]д[н]нѣ. несповѣднѣио страхъ б(о)женъ въ ср[ъ]д[ъ]ци своѣиъ нлѣиѣ. н оубоѣав' се вл[д]д[ы]кы моего. прит'чноѣ слово (ХП 40).

2.4. У речнику старословенског језика Цејтлин и сарадника (1994) значење прилога вьегда дефинише се као 'увек' и 'стално'. Исто значење наводи се и за прилог вьноу, као и за прилог присно. Код дефиниције сва

три прилога упућује се на друга два као синонимне прилоге, с тим што се код прилога присно упућује и на прилоге **НЕПОГЛОУМЬНО** и **НЕПРЪСТАНЫО**. Примери забележени у грађи показују слично стање. Дакле, прилози вьсегда, присно и вьноу били су међусобно синонимни, али је прилог присно имао израженију начинску компоненту. Посебних прилога са значењем адлативности и аблативности није било, али су се ова значења остваривала овим прилозима и била су условљена контекстом, односно временом вршења радње.

У Мирослављевом јеванђељу у једном контексту употребљен је прилог присно: и присно днь љж и ношъ вь гровѣхъ . и љж вь горахъ бѣ выпне. и љж тьлци се каменемь (МЈ 112, Мк 5.5), док се у другим споменицима са којима се пореди у истом контексту јављају прилози вьсегда (на пример у *Вукановом јеванђељу*) и вьноу (на пример у *Мокројољском јеванђељу*). Ови споменици су временски блиски – *Вуканово јеванђеље* потиче с краја XII века, а *Мокројољско јеванђеље* из средине XIII века. Прилог присно у овом контексту забележен је и у споменицима писаним старословенским језиком. Наведено потврђује констатацију да су ови прилози међусобно били синонимни.

2.5. Прилог вьздѣ имао је значење универзалне квантификације афирмативног типа, а, у зависности од контекста, могао је имати и просторно значење и временско значење, што је забележено и у текстовима на старословенском језику (Цејтлин и др. 1994: 163). У корпусу је забележен мали број примера употребе овог прилога са временским значењем:

(42) прѣзрѣ бѣ се оубо заповѣдаеть ннѣ тлвкомь вьсѣмь. вьздѣ капаати се (МА 43, 30);

(43) Вьздѣ же и вьсоудѣ приѣмлемь славыи филнксе. съ. всакою хвалю. (МА 67, 3).

2.6. Заменички прилог непрѣстанъно није заменички по свом пореклу, а имао је значење нерашчлањености. Са значењем универзалне временске квантификације забележен је у једном примеру (44) у корелацији са прилогом *выноу*, при чему се оваквом употребом појачавало значење прилога *выноу*, док се у примеру (45) додатним временским одређењем појачавало начинско значење прилога:¹¹

(44) *Ѣна же в'са творещу едѣ. выноу и непрѣстан'но м(о)лькы вьснаше къ г(оспод)оу* (ЖСС 42);

(45) *вьпнѣ непрѣстан'но д(ь)нь и ноць* (ЖСС 42).

2.6. Са значењем нерашчлањене временске квантификације са начинском семантичком компонентном у структури прилога забележени су и прилози *отъноудъ* и *ѣднначе* у невеликом броју примера, који у датим контекстима значе 'непрекидно':

(46) *внѣни и острижени от'ѣн'ноудъ да нжденоут' се* (ЗСС2 208, 2–3);

(47) *ѣгоже м(о)лѣннѣдъ и помощню м'ногын силы и сил'ныѣ дръжавь сътръше се. ѣднначе дръже злоѣ свое нзволѣннѣ* (ЖСС 86);

2.7. Значење универзалне квантификације афирмативног типа имала је и предлошко-падежна конструкција *въ вѣкы*. У овој конструкцији у црквеним текстовима временски идентификатор *въкы* није у потпуности изгубио своје значење, па је ова конструкција имала изражену сему 'вечно'. Предлошко-падежна конструкција *въ вѣкы* употребљавала се у реченицама у којима се реализација процеса везује за будућност, односно имала

11 Данас постоји посебан прилог са овим значењем (*данонноћно*).

је значење аблативности, чиме се остваривало значење постериорности:

(48) ѿвѣща еѡ|ю народь. мы слышахо|мь ѿ закона ꙗко х҃ъ | прѣбываеть въ вѣки (МЈ 217, Јо 12, 34);

(49) лѣпо|бо естъ въ истинноу хотецимь въ вѣкы цѣса>р<ь>- ствовати подь б<ого>мь. знаема хотѣти прсно видѣти своєго кнеза (ЗСС2 284, 8–12);

(50) вьны све рѣпы мороу въспѣнецю своє вьны. звѣзды льстны нхже дракъ тьмьнь. въ вѣкы блюдетъ се (МА 130, 1–3);

(51) н вѣнчавшаго те въ всемь вѣкы ац(н)нь (ЖСС 28).

Код прилога *увек* веза са временским идентификатором (*век*) изгубила се. Уместо некадашње предлошко-падежне конструкције са значењем постериорности, добијен је прилог који нема лимитативно значење.

2.8. Предлошко-падежна конструкција оть вѣка имала је значење адлативности, док је конструкција до вѣка имала значење аблативности:

(52) гліеть тѣ творен вса си н разоумнаѡ ѿ вѣка (МА 33, 9–10);

(53) како да съзидет' се храмь прѣс(вє)тыиє въ память мою. въ странѣ сен н пакы по мнѣ тебѣ н чедомь твоимь. н вьноу҃тетоми въ род[ь] до вѣка (ЖСС 56).

Код наведених прилошких предлошко-падежних конструкција имплицирана је именица *йочейшак* у конструкцији оть вѣка, односно *крај* у конструкцији до вѣка (уп. Павловић 2006: 178–187), што указује на то да код њих није дошло до потпуне адвербијализације.

2.9. Предлошко-падежне конструкције по все дьни и на всякь дьнимає су значење рашчлањености, али им

недостаје начинска компонента коју данас имамо у прилогу *свакодневно*. Посебан прилог *всьедньнь* и *всьедньнь*, који бележи Прашки речник у редакцијским споменицима (од XIII века), нисмо забележили у корпусу:

(54) Тни же св<ет>т<нте>ли нхъ. и дроугага нѣкага ошнценниа твореть и по все д<ь>ни кропеть се (ЗСС2 42, 4–6);

(55) тако аще кто по все д<ь>ни не творить сквр'наго дѣла блуднаго. жнзни вѣчъниіе не можетъ причестити се (ЗСС2 354, 20–23);

(56) и прѣбываховѣ въ весели ч(ь)ст(ь)ноиъ .ѿ д(ь)нен. вел'~можеиъ болгароиъ сл'ныиъ. покланяющеи' се на в'сакъ д(ь)нь (ХП 104);

(57) на в'сакъ бо днь прошаше и да огнѣиъ съжежеть тѣло юго (ЖСС 84).

2.10. Оно на шта бисмо још указали јесте корелативна употреба временских прилога са значењем универзалне квантификације афирмативног типа са прилошким јединицама са истим или другачијим значењем. Пример (58) показује корелативну употребу два временска заменичка прилога са значењем универзалне квантификације афирмативног типа. У примеру (59), (60), (61), (63) прилошке јединице са значењем универзалне квантификације употребљене су у корелацији са прилогом *нѣня*, што значи да се универзални временски квантификатори реализују у односу на време говорења/писања:

(58) не под<о>бають ннѣхъ мол<н>твь. ни псал'мовь чюднхъ гла<гол>ати нан пѣти. нь тъкмо оуставленыіе мол<н>твы. прнсно и всегда свршати. и на деветыхъ часѣхъ и на вечернахъ (ЗСС 251, 26–31);

(59) ꙗко трыє соуť свѣдѣтельствоюще. д<оу>хъ. и вода. и кръвь и трыє въ єдино соуť. н<ы>ниа и пр<н>сно и въ вѣкы вѣкомъ адни' (ЗСС2 52, 15–20);

- (60) растѣтѣ же въ бла҃гѣхъ и въ разоумѣхъ. ꙗко нашего исъхъ. томоу слава нѣѣ и въ днѣхъ вѣкоу аминъ (МА 114, 9–11);
- (61) томоу слава нѣѣ и въ днѣхъ вѣкоу аминъ (МА 114, 11);
- (62) нѣ патѣ приложнѣхъ к томоу. и довольныѣ створишѣхъ. испльнѣны ѡ всакоу потрѣбовани въ вѣкѣхъ вѣкоу аминъ (ХП 12);
- (63) нѣ славити се ѣдиносоушнѣхъ тронци [...] всегда и н(ы)ниа и при(с)но и въ в(ѣ)кы вѣкоу аминъ (ЖСС 36).

Употреба истог временског идентификтора (вѣкѣ) удвојено у примерима (59), (62) може се објаснити већим опсегом квантификације прилошког израза въ вѣкы вѣкоу, чиме се реферише о квантификацији којом се обухвата и време овоземаљског живота и живота после смрти. Оваква употреба карактеристична је била за грчки и латински језик (Skok III: 590).¹²

3. УНИВЕРЗАЛНИ КВАНТИФИКАТОРИ НЕГАТИВНОГ ТИПА. Од временских заменичких квантификатора негативног типа у корпусу су забележени само заменички прилози *никогда* и *никогда*. Оба прилога су заменичка по свом пореклу, а у њиховој основи налази се упитна заменица *k-*. Разлика између ових прилога огледа се у партикули која се додавала на заменички корен – код првог прилога реч је о партикули *-li*, а код другог прилога *-gda*.

3.1. Прилог *никогда* имао је значење локативности. У корпусу је забележен много већи број примера употребе облика *никогда*. У Мирослављевом јеванђељу,

12 Опсег квантификације овог прилошког израза, дакле, у текстовима писаним српскословенским језиком шири је од опсега који имају остали прилози са овим значењем. У неким књижевним текстовима на савременом српском језику користи се фразеолошки облик *на вјеки вјекова*, а његово значење одговара прилогу *заувек* (Пипер 1988: 87).

на пример, употребљава се само овај прилог, док се у Законоправилу јавља у већем броју примера у односу на облик никогда:

(64) бѣ же на мѣсте н|дѣже н пропеше | врьтоградъ. н въ | врьтфѣ гробъ нов|ъ. въ немъже ни|кътоже николиже | не бѣ положенъ (МЈ 238, Јо 19.41);

(65) н | гѣла ен. да николиже ѿ | тебе да не бѹдетъ плода | въ вѣки. н ұсьше абне сло|ковница (МЈ 94, Мт 21.19);

(66) он же ѿвѣ|щавъ рѣ оцѹ своемоу. || се колнко лѣтъ рабо|тахъ тебѣ. н нико|лнже заповѣдн твоє | не прѣступахъ. н мь|нѣ николиже не да|лъ еси козлетє (МЈ 195, Лк 15.29);

(67) н въставъ абне възьмь одрь нзнде прѣдъ всѣмн ѣко днвѣхю се всн н славѣхю бѣ гѣше ѣко николиже тако видѣхомь (МЈ 201, Мк 2.12);

(68) н тогда исповѣ|дѣ нмь. ѣко николиже знах|ъ вась. отидѣте ѿ мене дѣ|лающе безаконне (МЈ 67, Мт 7.23);

(69) нзгнаню бѣсѹ про|гѣла нѣмы. н днвнше сд | народн гѣше. николиже | ѣвн се снцѣ въ нзлн (МЈ 95, Мт 9.33);

(70) рѣх же никакоже гѣ. тако всако скврнно н нечнсто николиже не въннде въ оуста мога (МА 20, 14–16);

(71) всегда оучеца се. н николиже въ разоумь истннны прнтн могоуща (МА 322, 1–3);

(72) н николиже такомомоу обероученню. даннелъ даровь раздрѣшнтн се (ЗСС1 693, 20–21);

(73) възвратнвшоу бо се о<т>цоу. бываєтъ емоу с<ы>нь пакы подь властню. тако николиже плаѣненоу бывшоу (ЗСС2 181, 3–6);

(74) аще бо ен въ образѣ нѣкоємь было естъство онн незретен ноє не ен николиже бывшнъ зрѣло тако боудущнхъ (ЗСС2 281, 6–9).

У односу на временске заменичке прилоге са значењем универзалне временске квантификације афирма-

тивног типа, који су обухватили већи број прилошких јединица, код заменичких прилога са значењем универзалне временске квантификације негативног тиша није био у употреби велики број прилога. Слична је ситуација и данас: „универзални квантификатори негативног типа имају много мање синонима и стилских варијаната од квантификатора афирмативног типа” (Пипер 1988: 90).

3.2. Прилог *никогда/никогда* такође је имао значење локативности:

(75) *никогдаже* *словома* *ласкавома* *быхомь*. *такоже* *вѣсте*
(МА 292, 18–19).

(76) *доброу* *и* *благостыноу* *свѣтыхъ* *отъ* *ѡца* *завещаниѣ*.
нѣсть *бо* *прѣжде* *поставленна* *възетн*. *ни* *коупно* *с* *поставле-*
ниѣма. *ни* *по* *поставленн*. *и* *никогдаже* *ништоже* *поставленна*
дѣла (ЗСС1 597, 30–33, 598, 1–2);

(77) *никако* *же* *соброченна* *творити* *никогдаже* (ЗСС1 692,
20–21);

(78) *ѡже* *не* *могутъ* *никогдаже*. *простоупающихъ* *свършити*
(МА 345, 7–8).

3.3. О узајамној заменљивости прилога *николиже* и *никогда* сведочи пример из Мирослављевог јеванђеља за који је за први облик у јеванђељима са којима је поређен у приређеном издању забележен други облик (МЈ 34–35, Јо 6, 35).¹³

У примерима који следе временски прилог са значењем универзалне квантификације негативног типа има појачану забрањивачку функцију (прохибитивност), односно појачану негацију. Значење прилога могло би се парафразирати као 'ни у ком случају не смете' и сл.:

13 Наиме, облик *николиже* забележен је само у Мирослављевом јеванђељу, док се у осталим јеванђељима (*Вукановом јеванђељу* и *др.*) јавља прилог *никогдаже*.

(79) никако же оброч|чениа творити никогдаже (ЗСС1 692, 20–21);

(80) въ та бо д(ь)нїи николиже масла не въкушамѣь (ХТ 60, 62);

(81) Я въ дроуге д(ь)нїи нїи. п[о]нед[ѣ]лникъ рекоу. и срѣд[оу] и пе(ть)к(ь). николиже вамъ варенниа (ХТ 58).

3.4. У два забележена примера из *Мирослављевој јеванђеља* конструкција въ вѣкы у одричној реченици има значење негативног универзалног квантификатора:¹⁴

(82) г҃ла емо петръ не оудые|ши ногу моею въ вѣкы (МЈ 221, Јо 13, 8);

(83) и г҃ла ен. да николиже ѿ тебе да не бѹдетъ плода въ вѣкн. и усъше авне слоковница (МЈ 94, Мт 21.19).

3.5. Наведени примери временских заменичких прилога са значењем универзалне квантификације негативног типа показују да су се тзв. *ни*-лексеме употребљавале уз негирани предикат (уп. Ковачевић 2002: 16– 115 –20), али су забележени и примери у којима глагол уз *ни*-лексеми није негиран, што је наслеђено из старословенског језика. У питању је синтаксички грецизам, а везује се за позицију негативног универзалног квантификатора испред предиката (в. Петковић–Поломац 2013), што показују и наведени примери. Конструкције у којима недостаје негација највероватније представљају одлику високог стила српскословенског језика, док се у старосрпском језику јављају само у деловима писаним српскословенским језиком (в. Петковић–Поломац 2013; Поломац 2018).

4. У односу на савремени српски језик систем универзалних временских заменичких прилога био је слабије

14 У РЈАЗУ дат је сличан пример за прилог *увijek*.

развијен у квантитативном смислу јер нису постојали посебни прилози за исказивање одређених значења, већ су се она исказивала предлошко-падежним конструкцијама које садрже временски идентификатор или општу заменицу и временски идентификатор, али и постојећим прилошким јединицама у зависности од контекста.

Некада нису постојали посебни временски универзални квантификатори афирмативног типа са значењем директивности, односно адлативности (прилог *заувек*) и аблативности (прилог *одувек*), који су добијени адвербијализацијом предлошко-падежних конструкција које имају формално обележје ових значења у виду префикса.

Иако је значење универзалних временских квантификатора увек омеђено неким периодом, у црквеним текстовима, односно у контексту који је везан за вечни живот, универзални квантификатори могли су имати неограничено трајање.

Подсистем универзалних заменичких прилога афирмативног типа имао је више прилошких јединица од подсистема заменичких прилога негативног типа, што је случај и данас.

Како су овим радом обухваћени текстови настали у краћем периоду од оног који обухвата употребу српскословенског језика, претпостављамо да би проширена грађа пружила детаљнији увид у значења која су прилошке јединице остваривале у различитим контекстима, али и да би се њихов инвентар проширио пре свега прилошким конструкцијама. Употребљени прилози у текстовима који су чинили корпус за ово истраживање показују да су се употребљавали заменички временски прилози са значењем универзалне квантификације који су наслеђени из старословенског језика.

ИЗВОРИ

- ЖСС *Жиѝије Свеѝої Симеона*, у: Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Српска књижевна задруга, коло ХСП, књига 608, Београд, 1998.
- ЗСС1: М. М. Петровић, *Законојравило Свеѝої Саве I*, Манастир Жича, 2004.
- ЗСС2: М. М. Петровић. *Законојравило Свеѝоїа Саве 2*, Београд, 2020.
- МА: *Маѝичин аѝоѝол (XIII век)*, приредили: Радмила Ковачевић, Димитрије Е. Стефановић, Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књига ХХХХ, Београд, 1979.
- МЈ: Мирослављево јеванђеље. Критичко издање. приредили: Никола Родић и Гордана Јовановић, Зборник за историју, језику и књижевност српског народа, I одељење, књига ХХХИИИ, Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српскохрватски језик, 1986.
- ХП: *Хиландарска ѝовеља*, у: Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Српска књижевна задруга, коло ХСП, књига 608, Београд, 1998.

ЛИТЕРАТУРА

- Ашић 2015: Т. Аѝић, „Spatial deictic expression in Serbian *ovde*, *tamo*, *tu*; a new approach”, У *ѝросѝору линѝвистѝичке славистѝике* (Зборник научних радова. Поводом 65 година академика Предрага Пипера), Људмила Поповић, Дојчил Војводић, Мотоки Нумаћи (ур.), Београд, 111–134.
- Ашић 2016: Т. Ашић, „Експресивна употреба заменичког прилога *ѝу* у српском језику”, *Научни сасѝанак славистѝа у Вукове дане* 45/1, 253–561.
- Ашић 2019: Т. Ашић, „О апстрактним употребама заменичких прилога *овде* и *ѝу*”, *Јужнословенски филолоѝ* LXXV/1, 63–71.
- Даничић 1863: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѝарина срѝских. Дио ѝрви*, Биоград.

- Даничић 1864: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѣарина срѣских. Дво ѿрећи*, Биоград.
- Ђорђић 1975: П. Ђорђић, *Сѣарословенски језик*, Нови Сад: Матица српска.
- Ковачевић 2002: М. Ковачевић, *Синѣаксичка неѣација у срѣскоме језику*, Филозофски факултет, Ниш.
- Кордић 2003: S. Kordić, „Prilozi *ovd(j)e/tu/ond(j)e, ovamo/tamo/onamo, ovuda/tuda/onuda*”, *Јужнословенски филолоѣ* LIX, 81–103.
- Кордић 2004: S. Kordić, „Prilozi *gd(j)e, kamo, kuda*”, *Germano-Slavistische Beiträge: Festschrift für Peter Rehder zum 65*, Miloš Okuka & Ulrich Schweier (Hrsg.), München, 113–120, (https://bib.irb.hr/datoteka/426607.PRILOZI_GDJE_KAMO_KUD.PDF, 12. 1. 2025).
- Павловић 2004: С. Павловић, „Просторни прилози у старосрпским повељама и писмима”, *Зборник Маѣице срѣске за филолоѣију и линѣвисѣику* XLVII/1–2, 215–231.
- Павловић 2006: С. Павловић, *Детѣрминаѣивни ѣадежи у сѣаросрѣској ѣословноѣравној ѣисменосѣи*, Нови Сад: Матица српска.
- Павловић 2009: С. Павловић, *Сѣаросрѣска зависна реченица од XII до XV века*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књиѣарница Зорана Стојановића.
- Павловић 2013: С. Павловић, „Просторна метафора као когнитивни механизам конституисања непросторних падежних система”, *Узроци и механизми синѣаксичких ѣромена у срѣском језику*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књиѣарница Зорана Стојановића.
- Пипер 1978: П. Пипер, „Заменички прилози са значењем места и правца у руском, пољском и српскохрватском језику”, *Зборник Маѣице срѣске за филолоѣију и линѣвисѣику* XXI/1, 63–82.
- Пипер 1983: P. Predrag, *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Radovi Instituta za strane jezike i književnosti. A. Jezičke studije, sv. 5, Novi Sad.
- Пипер 1988: П. Предраг, *Заменички ѣрилози у срѣскохрватѣском, руском и ѣољском језику (семанѣичка сѣудија)*, Београд: Институт за српскохрватски језик.

- Пипер 2001: Piper, Predrag, *Jezik i prostor*, Beograd: Ćigoja štampa.
- Скок 1973: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga III*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Стошић 2016: Ј. Стошић, „Истраживања заменичких прилога у научном опусу Предрага Пипера”, *Линјивисџика и слависџика Предрага Пипера: зборник радова*, Драгана Д. Јовановић (ур.), Нови Сад: Библиотека Матице српске, 144–153.
- Стошић 2020: Ј. Стошић, „Просторни заменички прилози у Мирослављевом јеванђељу”, *Црквене студије* 17, 267–280.
- Стошић 2022: Ј. Стошић, „Дистрибуција просторних заменичких прилога у старој српској писмености”, *Јужнословенски филолој*, 78/2, 271–285.
- Стошић 2023: Ј. Стошић, „Просторни заменички прилози у делима Светога Саве”. *Свети Сава и Доментијан*, Драгиша Бојовић, Јелена Стошић (ур.), Ниш: Центар за црквене студије, 97–112.
- Цејтлин и др. 1994: Цейтлин, Р. М., Р. Вечерки, Э. Благовой, *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва.
- Петковић–Поломац: Ј. Петковић, В. Поломац, „Слагање негација у старосрпском језику”, *Зборник Мајице српске за филолојију и линјивисџику* XVI/2, 7–22.
- Поломац 2018: В. Поломац, „Слагање негација у српкословенском језику са аспекта функционалног раслојавања”, *Српска слависџика*. Том 1, Рајна Драгићевић, Вељко Брборић (ур.), Београд: Савез славистичких друштава Србије, 269–283.
- Прашки речник: *Slovník jazyka staroslověnského* (red. Josef Kurz), 1–52, Praha: Československá akademie věd. Slovanský ústav, 1958–1997.

Јелена Стошич

МЕСТОИМЕННЫЕ НАРЕЧИЯ ВРЕМЕНИ
СО ЗНАЧЕНИЕМ УНИВЕРСАЛЬНОЙ
КВАНТИФИКАЦИИ В ДИАХРОНИЧЕСКОЙ
ПЕРСПЕКТИВЕ

Резюме

В настоящей работе рассматриваются местоименные наречия времени со значением универсальной квантификации в избранных текстах, написанных на сербскославянском языке. Материалом для работы послужил разножанровый корпус произведений на сербскославянском языке конца XII, XIII и XIV вв. В работе указывается на наречия, относящиеся к этому более узкому семантическому подтипу местоименных наречий времени, на их значение, а также на предложно-падежные конструкции, зафиксированные в исследуемом корпусе. Анализ показал, что местоименные наречия времени со значением универсальной квантификации утвердительного типа были более развиты в количественном отношении, чем универсальные квантификаторы времени отрицательного типа, что имеет место в современном состоянии сербского языка. В прошлом не существовало особенных наречий, которые охватывали бы значения адлативности и аблативности, но эти значения выражались наречиями, для которых это не было основным признаком, и обуславливалось контекстом, либо предложно-падежными конструкциями, из которых путем адвербиализации образовались наречия с таким значением, используемые и в современном сербском языке.

Ключевые слова: местоименные наречия времени, универсальная квантификация, сербскославянский язык, диахрония.

Ирена Р. Цветковић Теофиловић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

ПРОУЧАВАЊЕ ПРОШЛОСТИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА НА ПРОСТОРУ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ – АКТУЕЛНА ПИТАЊА**

У овом раду биће скренута пажња на нека актуелна питања проучавања прошлости српског језика на тлу југоисточне Србије која би у будућности требало да буду осветљена. Једно од најважнијих питања тиче се потребе израде библиографске целине о српском рукописном наслеђу на поменутом подручју у XVIII и XIX веку, при чему не треба пренебрећи ни чињеницу о богатству писаних текстова из овог региона српског језика из ранијих епоха. Познавање и анализа довољног броја извора не само да ће пружити податке значајне за историјску дијалектологију већ ће омогућити и расветљавање сложеног процеса усвајања рускословенског језика и стварање мешовитог славеносрпског језика у јужним српским крајевима.

Кључне речи: југоисточна Србија, историја језика, извори, српкословенски језик, рускословенски језик, славеносрпски језик, скрипторијуми.

---

* irena.cvetkovic.teofilovic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта *Извори за проучавање српског језика на тлу југоисточне Србије у XVIII и XIX веку* (О-24-19) који се реализује у оквиру Огранка САНУ у Нишу (координатор: академик Јасмина Грковић-Мејдор, руководилац: проф. др Ирена Цветковић Теофиловић).

1. Веће интересовање лингвиста за простор југоисточне Србије започело је, пре свега, дијалектолошким проучавањима у првој деценији двадесетог века. На самим почецима тих изучавања налазе се студије Олафа Брок(х)а (Брок 1903) и Александра Белића из 1905. године (Белић 1999), у којима се пажња посвећује читавој призренско-тимочкој дијалекатској области. Затим су уследиле монографије угледних нишких дијалектолога: Недељка Богдановића, Љубисава Ђирића и Јордане Марковић, при чему су се у центру пажње нашли поједини говорни типови унутар призренско-тимочке зоне. Потом су објављени описи нишког (Пол-Луј Тома) и говора прешевског краја (Татјана Трајковић), те се данас може рећи да је поменуто подручје штокавског наречја једно од најбоље проучених са становишта дијалектологије.¹

1.1. У сада већ знаменитој студији *Дијалектии источне и јужне Србије* (1905) А. Белић скреће пажњу и на потребу „лепога и интересантнога испитивања прошлости ових говора” (Белић 1999: 51). Наиме, у то време број публикованих споменика са овог подручја био је јако мали да би могли корисно послужити као поткрепа добијених општих резултата о развоју испитиваних говора, а ни њихов значај за историјску дијалектологију није био подједнак. Осим Сврљишких одломака јеванђеља (1279), издатих први пут 1866.² и Пшињског

1 В. библиографију о овим говорима у раду: Богдановић-Вукадиновић-Марковић (1994; 1996), као и допуну наведене библиографије у раду: Јуришић-Марковић (2017) У наведеним делима дати су и библиографски подаци о радовима који се тичу проучавања споменика са тла југоисточне Србије.

2 Уп. Шафарик (1866). У потоњим временима уследило је више издања Сврљишких одломака јеванђеља међу којима се издваја прво потпуно издање са факсимилима и рашчитаним текстом Николе Родића (Родић 1995), које је као џепно издање прештампано 1999. године (Родић 1999), да би књигу потом прире-

поменика (XV-XVIII век), познатог само према издању С. Новаковића из 1895. године,³ Белић не спомиње још много споменика познатих у то време.

1.2. Нажалост, до данас није урађена библиографска целина о српском рукописном наслеђу на поменутом подручју, како би се научној и културној јавности представило богатство писаних текстова из овог региона српског језика, на шта указује и Александар Младеновић (1994: 181). Дајући напомене о језику неких писаних споменика из Ниша и Пирота у XVIII и XIX веку, А. Младеновић истиче и да „некимма може изгледати да до данас није сачувано много писаних споменика, ипак ближим познаваоцима број таквих текстова је приличан” (Младеновић 1994: 181). Овом приликом скрећемо пажњу, пре свега, на неке од обимнијих рукописа који су у последњих стотинак година објављени, а захваљујући управо тој чињеници и језички проучени, при чему је јасно указано на призренско-тимочку провенијенцију рукописа.

1.2.1. Тако је Хиландарски медицински кодекс № 517 фототипски издат 1980 (Катић 1980), а девет година касније текст је рашчитан и преведен (Катић 1989). У монографији посвећеној језику Кодекса Н. Јовић у закључку истиче да је једини сачувани препис из XVI века једног од најзначајнијих споменика за историју српске медицине, написан српскословенским језиком нижег стила са елементима народног језика, тј. призренско-јужноморавског

дио Н. Богдановић (Богдановић 2021). У међувремену, текст је издао и свештеник Страхиња Ераковић (Ераковић 2015), а Јеванђеље је публиковано и у виду стрипа: Милијић-Лазаревић (2016) Уп. и монографију посвећену палеографији Сврљишког јеванђеља: Јовановић (2021). Иначе, рукопис Јеванђеља данас се чува у Архиву САНУ под бројем 63.

3 Уп. Новаковић 1895. Рукопис Поменика страдао је приликом бомбардовања Народне библиотеке у Београду 6. 4. 1941. године. У вези са антропонимијом Поменика уп. новији рад: Трајковић-Стошић (2021).

говора пре губљења синтетичке деклинације (Јовић 2011: 265, 268).

1.2.2. С друге стране, критичко издање текста Српске Александриде, на основу преписа из XVI века са призренско-тимочке територије (Маринковић-Јерковић 1985) уследило је након палеографске, ортографске и језичке студије В. Јерковић (Јерковић 1983), али је, свакако, олакшало синтаксичка истраживања овог српскословенског текста нижег стила М. Курешевић (Курешевић 2014).

1.2.3. Препис романа о Троји, настао крајем XV или почетком XVI века⁴ у пределима јужне Србије, писан књижевним стилем старосрпског језика (Грковић-Мејџор 2007: 253, 261-262), издао је у ћириличној транслитерацији и у немачком преводу А. Рингхајм на основу рукописа који се чува у Националној библиотеци у Софији под бројем 381 (Рингхајм 1951).⁵

1.2.4. Познато је да се у Националној библиотеци у Софији под сигнатуром 624 (190) чува и богослужбена књига, исписана руком јеромонаха Александра брзописном ћирилицом на српскословенском језику, по свој прилици у Нишу 1737. године, под називом Требник и месецослов.⁶ Године 1736. исти писар саписао је и књигу под именом Стихологија која се чува данас у Архиву САНУ под сигнатуром 72 (17). Академик Александар Младеновић, са

4 Уз дигитално издање Зборника у коме се налази и текст приче о Троји наводи се да је настао у периоду тридесете до четрдесете године XV века.

5 Ради се, заправо, о Зборнику који се чува у Националној библиотеци „Св. Св. Кирил и Методиј” у Софији под ознаком НБКМ 771 који је, као што је наведено, дигитализован (<https://digilib.nationallibrary.bg>). Непотпуна прича о Троји почиње на страни 220а а завршава се на страни 274а поменутог Зборника. Треба имати у виду да се у основи поменутог преписа заправо налази једна редакција романа чувеног дубровачког канцелара Руска Христофоровића (Грковић-Мејџор 2007: 253). Уп. и рад: Ракић (2020).

6 В. Младеновић (1986: 104); Младеновић (1994: 183-184).

жељом да се овом рукопису посвети већа пажња, уступио је микрофилм Стихологије својим ученицима у Нишу.⁷ Поменуте рукописне богослужбене књиге нису довољно познате нити доступне широј јавности,⁸ а с обзиром на чињеницу да фототипски нису објављени још увек ни тефтери нишког храма Светог Николаја (1727–1747), који су исписани, у великој мери, руком поменутог јеромонаха Александра,⁹ предстоји не само публиковање неведених рукописа већ и детаљније бављење језиком њиховог писара – српскословенског и народног. Објављени су фототипски 1976. године, међутим, Тефтери нишавске митрополије, настали у времену између 1834. и 1872. године у Пироту.¹⁰

1.2.5. Потребно је нагласити да је покушаја састављања

7 В. Младеновић (1984–1985: 347–348); Младеновић (1986: 103–104); Младеновић (1994: 182–183); Цветковић Теофиловић (2020: 111–112).

8 Познато је да је Ђ. Даничић из Стихологије објавио неколико одломака у оригиналној графици, указујући на језик којим је ова књига писана (Даничић 1857: 257–267). Уп. и Младеновић (1984–1985: 351)..

9 Захваљујући Јовану Хаџи-Васиљевићу тефтери су одавно познати научној и широј јавности. Уз приређени текст тефтера објавио је и три факсимила (Хаџи-Васиљевић 1936: 65, 67), од којих су два потом прештампана у раду: Младеновић (1984–1985: 353, 354). У току је припрема текста поменутих тефтера нишког храма Светог Николаја у циљу формирања електронског корпуса у склопу пројекта Речник српског језика XII–XVIII века при Матици српској у Новом Саду, а чији је руководилац академик Јасмина Грковић-Мејдор. О језику ових тефтера који се данас чувају у Народној библиотеци у Београду под сигнатуром Рс 60 и Рс 61 в. рад: Недељковић-Ковачевић (1996). Уп. и рад: Цветковић Теофиловић (2020). У штампи се налази рад Ј. Стошић, саопштен на научном скупу *Византијско-словенска чињеница VIII* у Нишу, 23. 11. 2024, под насловом: *Лична имена у тефтерима нишког храма Светог Николаја (из XVIII века)*.

10 Уп. Николић 1976. В. преглед досадашњих језичких истраживања тефтера са подручја југоисточне Србије, затим списак сачуваних тефтера, као и смернице за будуће задатке у раду: Стошић (2023).

библиографске целине о српском рукописном наслеђу на подручју југоисточне Србије било и раније,¹¹ али да је у том циљу при Огранку САНУ у Нишу 2019. године покренут пројекат *Извори за ироучавање српској језика на илу југоисточне Србије у XVIII и XIX веку*, чији је координатор академик Јасмина Грковић-Мејџор, руководилац аутор овога рада, док су реализатори већином наставници и сарадници Департмана за србистику Филозофског факултета у Нишу. Један од највећих резултата пројекта представљаће књига Ј. Стошић под радним насловом: *Теофили са ипросора југоисточне Србије као извори за језичка истраживања (XVIII и XIX век)*, чији је излазак из штампе предвиђен за јуни 2025. године.

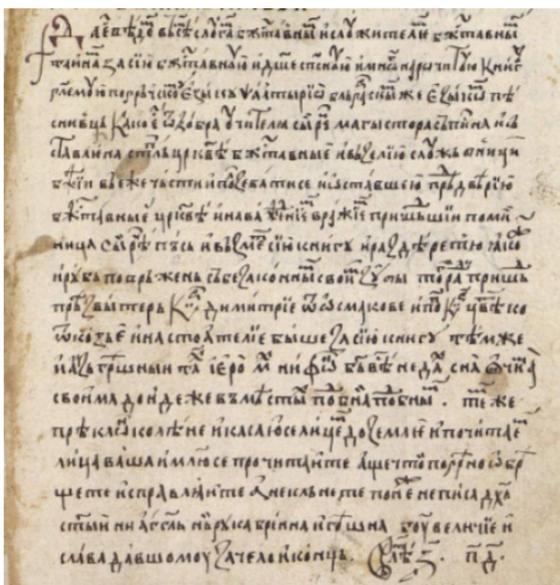
2. Као и А. Белић и А. Младеновић скреће пажњу да би путоказ у прикупљању података о сачуваним, али и о оним заувек изгубљеним изворима за познавање прошлости српског језика са територије југоисточне Србије могао бити, поред посебних публикација везаних за поједине споменике, увид у досадашња издања разних записа и натписа са овог терена¹² (Младеновић 1994: 181), при чему

11 В. Требјешанин (1982); У каталогу: Велкова-Панајотовић (2014) даје се опис не само старе и ретке штампане књиге Музеја Понишавља у Пироту већ и рукописних књига које се тамо чувају. Уп. и обимом мање радове, посвећене датој теми: Ђирић (1987); Младеновић (1994) и сл.

12 Када је реч о натписима, велики број натписа са подручја југоисточне Србије пронашао је и записао прота Петар Гагулић, објављујући их у разним часописима. У рукопису је, међутим, остала књига под насловом: *Сведоци из иприкрајка. Зайиси и најииси са иодручја Епархије нишке* која се под окриљем наведеног пројекта: *Извори за ироучавање српској језика на илу југоисточне Србије у XVIII и XIX веку* припрема за штампу. Нажалост, прикупљена грађа, махом већ објављена, према сведочењу самог аутора у часопису *Православна мисао*, ретко је документована одговарајућим снимцима, те поседује више културолошки него лингвистички потенцијал.

се мора узети у обзир и збирка Старих српских записа и натписа I–VI Љ. Стојановића (уп. Белић 1999: 51).

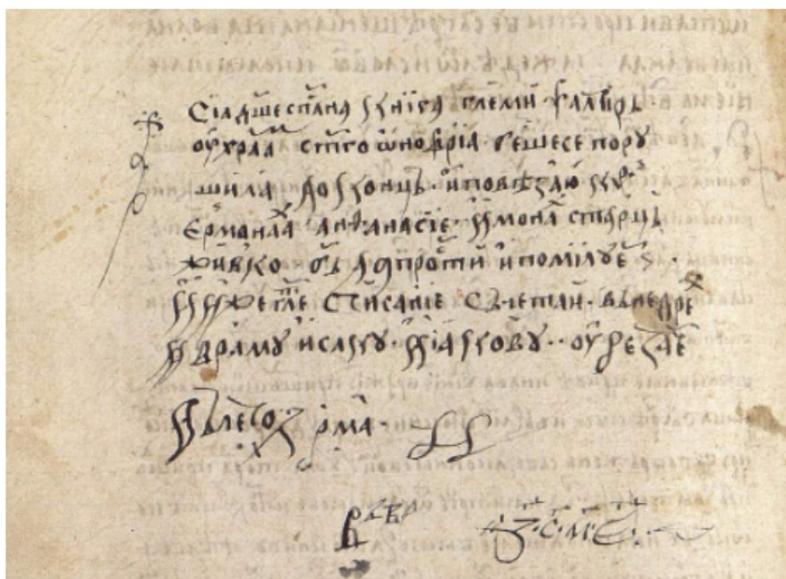
2.1. Тако запис јеромонаха Нифона из 1576. године, објављен у раду: Стојановић (1923 IV: 78–79, 6384), упућује на страну 86а рукописа названог Нифонов псалтир с последовањем, а који се данас чува у Народној библиотеци „Иван Вазов” у Пловдиву под сигнатуром 2 (20).¹³ У поменутом запису саопштатава се да је књига била остављена пред вратима цркве где ју је пас својим незаконим зубима растргао, те су презвитер кир Димитрије и поп Цветко били именовани да надгледају посао око повезивања књиге и надокнаде недостајућег текста који је извршио грешни Нифон. Уп. слику бр. 1.

Слика бр. 1

13 Радоман Станковић, бавећи се датирањем рукописа српске редакције који се чувају у наведеној Библиотеци, Псалтир смешта у време 1545–1555. на основу постојећих водених знакова (Станковић 2004–2005: 197–198). Иначе, рукопис је дигитализован и доступан на адреси: <https://digital.libplovdiv.com>.

Запис на страни 866 у истој рукописној књизи, исписан другом руком, говори да је 1633. године књига поново повезана а за тај посао у цркви Светога Онуфрија у подножју Старе планине, на 1 км удаљености од водопада Бигар, десно од пута на правцу Књажевац-Пирот, били су сада задужени кир јеромонах Атанасије и монах старац Живко (Стојановић 1923 IV: 79, 6385). Уп. слику бр. 2.

Слика бр. 2

На основу ова два записа може се претпоставити и да је у поменутом храму Светога Онуфрија где је, можда, и написан наведени Псалтир, постојала преписивачка и књиговезачка радионица, као што је то сасвим извесно за Сврљиг где су настали Сврљишки одломци јеванђеља у XIII веку, а који сведоче да је у Сврљигу у то време постојала писменост са одликама српске редакције и да је у тим крајевима без обзира на припадност кроз векове разним владарима и властима „преписивачка делатност

била у замаху”, те да је „било скрипторија у којима се неговала писменост” (Родић 1999: 12, 14).

2.2. Та жива преписивачка делатност била је присутна и у потоњим временима под Турцима о чему сведочи запис на крају једног другог псалтира из 1597. године, у коме се каже да је псалтир настао у храму Светога Јована Претече изнад села Горњи Матејевац у нишкој области, али се о њему данас ништа не зна (Родић 1999: 13; Стојановић IV 1923: 90, 6464).¹⁴

2.3. Уосталом, већ је утврђено да неке најзначајније српске црквене књиге из најранијег периода писмености (с краја XII и почетка XIII века): Мирослављево и Вуканово јеванђеље, Братков минеј (новембарски део), Београдски и Хиландарски паримејник, Зборник беседа Теодора Студита, Зборник попа Драгоља повезује дијалекатски рефлекс вокалног *л* у *лу*, присутан данас на терену призренско-јужноморавског говора призренско-тимочког дијалекта (Ивић 1998: 33; Савић 2019: 188). На основу тога је закључено да је ћириличка писменост из правца Охрида „бар делимично продирала у српску средину кроз југоисточне српске крајеве” (Ивић 1998: 33), односно да се важна скрипторска делатност може везати и за околину Призрена у времену пре XII века (Савић 2019: 229).

2.4. Питање важности откривања и проучавања нових рукописа на трагу Стојановићевих записа¹⁵ и

---

14 У Горњем Матејевцу код Ниша у цркви Вазнесења господњег, познатој и као Латинска црква, чувала се и црквена штампана књига *Пенџикосџар* без података о години, на чијим маргинама се налазе познати записи о Нишкој буни из 1841. године, као и о другим покретима против Турака. Уп. Андрејевић (1988).

15 Уп. друге радове који се тичу записа сакупљених на терену југоисточне Србије, споменутих у чланку: Младеновић (1994: 181, ф. 2).

њиховог везивања за писарске центре на терену о којем је овде реч и данас је актуелно, будући да постоје празна места на мапи средњовековних српских скрипторијума која још увек није исцртана.¹⁶

3. Значај рукописне,¹⁷ али и архивске грађе¹⁸ са простора југоисточне Србије за историјску дијалектологију представља још једно отворено питање.

3.1. Осим рукописа на које је већ скренута пажња а који се везују за ранији период наше писмености (т. 2.3.), у последње време пажњу научника привукао је зборник Слова избрана јеромонаха Кирила Живковића, настао у манастиру Темска код Пирота 1764. године.¹⁹ Ова обимна рукописна књига која се данас чува у Библиотеци Матице српске у Новом Саду под сигн. РР II 12 представља,²⁰ у ствари, избор беседа и проповеди преведених из одговарајућих рускословенских текстова на језик који репрезентује народни израз јеромонаха Кирила, тј. ондашњи говор Пирота и околине уз присутне бројне рускословенске, али и српкословенске црте (Недељковић 2004: 376).

16 Уп. Грковић-Мејдор (2011).

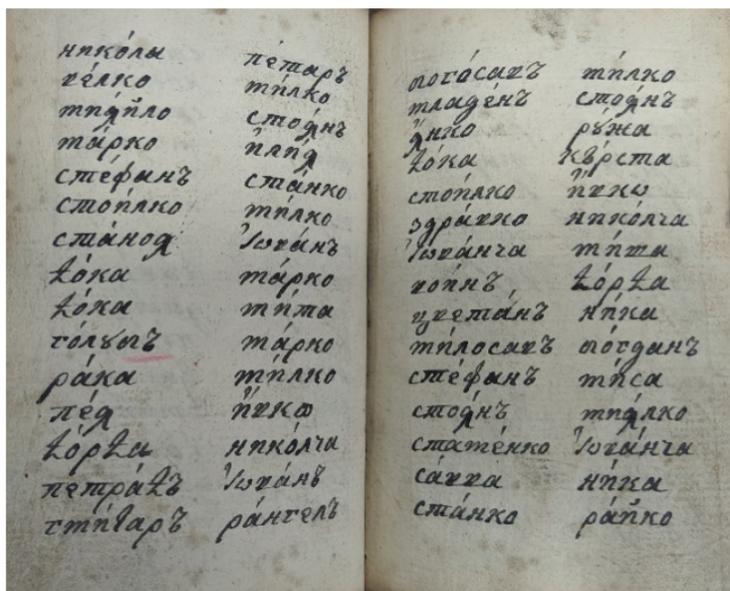
17 В. рад Јовић (2017), у коме се указује на вредност споменика са простора југоисточне Србије за историјску дијалектологију, углавном, преписа из XV или XVI века, као што су: Хиландарски медицински кодекс, Академијин препис Српске Александриде, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића и преписи Душановог законика.

18 Осим на Историјски архив у Нишу, као и Архив Србије у Београду, овог пута пажњу скрећемо на Архив Председништва владе у Истанбулу (Başbakanlık Arşivi).

19 Уп. Младеновић (1979); Младеновић (1994: 184–186). Детаљну филолошку анализу рукописа спровела је Јасмина Недељковић (Недељковић 2004).

20 Дигитална верзија Зборника доступна је на адреси: <https://digital.bms.rs>.

3.2. Један од ретких споменика сачуваних у Нишу из друге половине XVIII века јесте рукопис Поменика ругета мутавцијског који се под бројем 1073 чува у нишком Народном музеју. Из 1791. године потичу, највероватије, прве две стране рукописа, док је у наставку дат препис из 1838. године. На поменуте две стране (16 и 26) оригиналног рукописа јављају се два примера који се могу везати искључиво за руску редакцију старословенског језика: придев *мершвих* и предлог *во*. Део текста преписан 1838. године садржи богат ономастички материјал са именима 425 мутавција (занатлија који су се бавили израдом разних предмета од козје длаке) ради спомињања у цркви. Уп. слику бр. 3.

Слика бр. 3

3.3. Нешто млађем добу припада Тефтер кафане Балкан, вођен у периоду од 1892. до 1902. године, а који се чува у оквиру Збирке Одељења историје Народног музеја у Нишу под бројем 173. Садржи „раскоде” и „прикоде” у

поменутом временском оквиру, те је богат народном лексиком и дијалекатским особинама, тако да је у проучавању говора Ниша могао корисно послужити и слависти Пол-Луј Томи који је користио језик Сремчевих дела у недостатку других извора (уп. Тома 1998). Тефтер је значајан извор и ономастичких података (*Кайишица*, *Ленка*, *Мана-сија*, *Сошир*, *Сиира* итд.), сведочи о бројним и разноврсним занимањима (*куварица*, *йраља*, *слуја*, *тишлер* и сл.), а може послужити и као извор за познавање ондашњих историјских прилика и навика грађана Ниша (најчешће су се куповали и трошили у кафани *вино*, *йиво* и *ракија*, затим *месо* и *ћумур*, понекад *риба*). Уп. слику бр. 4.

		ракија	
3/2	за ивице	"	"
4/2	за месо	"	"
	за девајку од олаштина	"	"
	за куварку калмицу од олаштина	"	"
4/2	Савра	фурман	"
5/2	рекашери	за месо	"
6	за ивице и месо	"	"
6	риба и салке за хрсту	у тој збова	"
	Милану Милору	Куданге	"
	за ивице и месо	"	"
7/2	7 гудеца	шаври	"
8	за ивице	"	"
9	ивице и риба	"	"
	за вино и салке	дроган	"
10	ивице	"	"
11	ивице и месо	"	"
12	ивице и за олаштина	"	"
13	ивице и месо	"	"
14	ивице месо и дроган	шаври	"
15	ивице месо и мучка	"	"
16	ивице	"	"
17	ивице	дрва	"
18	Савра	шаври	"
19	за ивице	"	"
20	ивице	"	"
21	месо	ћумур	"
22	ивице	"	"
23	за месо	"	"
24	за месо	"	"
25	ивице	"	"
26	ивице и месо	"	"
27	за месо	"	"
28	за месо	"	"
29	за месо	"	"
30	за месо	"	"
31	Света	Вукта	"
		Франца	"
			8226

Слика 4

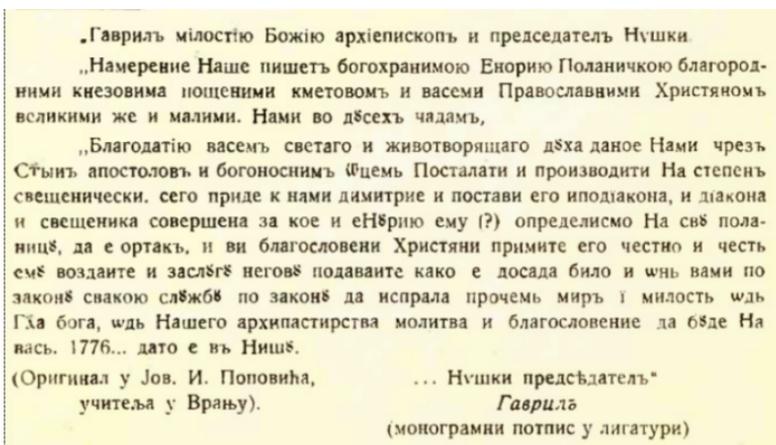
4. Још увек је недовољно осветљено и питање смене богослужбеног језика на југоистоку Србије, с обзиром на добро познату чињеницу да је касних тридесетих година XVIII века у богослужбеној употреби у јужним српским пределима још увек коришћен српскословенски језик, о чему сведоче већ поменути рукописи јеромонаха Александра Пећанина (Младеновић 1994: 183; Ивић 1998: 119).²¹

4.1. У тефтерима нишког храма Светога Николе у записима између 1737. и 1742. године јављају се, међутим, примери из рускословенског језика, али су ти делови тефтера писани у Сремским Карловцима и Темишвару (Недељковић-Ковачевић 1996: 234, 248), док се у оним деловима тефтера које је исписала рука јеромонаха Александра уочавају особине српске редакције старословенског језика (Цветковић Теофиловић 2020: 112-116).

4.2. Сусрети са руском књигом су веома, иначе, рани на југоистоку Србије. О тим контактима сведочи и библиотека поменутог Кирила Живковића, који је често и са својих путовања доносио књиге верско-црквеног и васпитног карактера (Недељаковић 2004: 12-13). Зборник Слова избрана Кирила Живковића из 1764. године, не може, ипак, без обзира на присуство бројних црта рускословенског језика, много рећи о процесу усвајања руске редакције старословенског језика на крајњем југу, већ пре сведочи о оствареним међујезичким контактима.

4.3. Из готово истог периода (1776. година) познат нам је текст Синђелије попа Димитрија, свештеника из породице Шикопараца из некадашњег Пољаничког среза (Хаџи-Васиљевић 1928: 2), у коме се на свим нивоима мешају особине српске и руске редакције, као и народног језика. Уп. слику бр. 5.

21 Треба имати у виду и да је присуство Цариградске патријаршије на просторима југоисточне Србије од 1766. године подразумевало и појање на грчком језику, а оснивањем Бугарског егзархата 1869. године и на бугарском (Ђоковић 2022: 297-298).

Слика 5

4.4. Текстови Слова избрана Кирила Живковића и Синђелија попа Димитрија отварају још једно значајно питање – питање природе мешовитог (славеносрпског) језика²², који је, као што видимо, могао настати и на југу, удаљеном од Карловачке митрополије, на основи призренско-тимочког дијалекта уз присуство особина српскословенског језика које сведоче о још увек сачуваној српскословенској традицији у југоисточним српским крајевима у то време.²³

22 Славеносрпским језиком Исидора Бјелаковић назива и мешовити језик текстова насталих у северозападној Боки средином XVIII века, чија је народна основица источнохерцеговачки дијалекат (Бјелаковић 2019: 522). У Црној Гори где рускословенски језик стиче превагу над српскословенским у Паштровским исправама тек крајем XVIII века (Ивић 1998: 120), као и на југоистоку Србије, присуство рускословенских језичких црта, нарочито код свештенства, могло је указивати на неку врсту елитизације народног језика на основи источнохерцеговачког, односно призренско-тимочког дијалекта (Бјелаковић 2019: 523), што баца ново светло на досадашње схватање настанка славеносрпског језика.

23 На славеносрпски карактер књижевног језика Кирила Живковића указано је и у радовима: Младеновић 1994: 186; Недељковић 2004: 376.

4.5. Допринос осветљавању питања црквеног језика пружио би, свакако, увид у богослужбену књигу митрополита Макарија III: Служба светом Николи са житијем и оксијаром, о којој постоји запис на српскословенском језику а који је забележио Љ. Стојановић и за који се претпоставља да је настао у XVIII веку (Стојановић II 1903: 437, 4393), свакако пре 1815. године (Мидић 2019: 65).²⁴

4.6. Питање богослужбеног језика у јужним крајевима неодвојиво је од питања просветних и културних прилика јер су школе све до 1830. године биле свештеничке (Хаџи-Васиљевић 1928: 1). Треба, међутим, имати у виду да су подаци о језику цркве и школе у радовима посвећеним овој тему врло непрецизни (уп. нпр. Јован-Хаџи Васиљевић 1928: 4, 8). Велики помак у погледу развоја школства чини, свакако, долазак Спиридона Јовановића у Ниш тридесетих година XIX века, чије је певање карловачким напевом, као и увођење новог метода учења, од стране нишког владике фанариота Григорија дочекано са подсмехом (Ђоковић 2022: 297; Мидић 2019: 76). Присуство учитеља и свршених студената из Београда седамдесетих година XIX века, односно када су град Ниш и његова околина били присаједињени Кнежевини Србији, и тако постали део канонског простора Карловачке митрополије, означио је и почетак новог раздобља у животу тадашње српске цркве (Ђоковић 2022: 298). Све наведене чињенице морају се узети у обзир приликом исписивања историје продирања рускословенског језика у службену употребу у српској цркви која још увек није написана (Ивић 1998: 118).

5. Издавање и проучавање, пре свега, рукописне заоставштине претходних епоха на простору југоисточне Србије, започето шездесетих година XIX века, показује

---

24 Рукопис се данас чува у Патријаршијској библиотеци у Београду.

континуитет све до данашњих дана. Питање целовитог увида у рукописну и архивску грађу насталу у поменутом региону²⁵ још увек заокупља пажњу истраживача.

5.1. Изузев постављених циљева да се изради потпуни библиографски опис свих текстова са наведеног простора, пре свега, за XVIII и XIX век, остаје отворена могућност проучавања споменика, као и њиховог публикавања и из ранијих времена (као нпр. Нифонов псалтир).

5.2. Једино потпуни увид у језик што већег броја извора за проучавање прошлости српског језика на крајњем југу и истоку Србије може пружити јасну слику о развоју призренско-тимочког дијалекта или смени богослужбеног језика на тим просторима.

5.3. Истовремено, будућа истраживања требало би да укажу и на места преписивачке делатности која су недовољно осветљена на широком простору од Пирота, Књажевца, Сврљига, Сићева, Ниша, Лесковаца, па све до Призрена.

5.4. Основни резултат овако постављених задатака биће јасније сагледавања вишевековне писмености на читавом не само штокавском већ целокупном простору *Slavia Orthodoxa*.

Све горенаведено уједно је и позив упућен будућим истраживачима.

---

25 Осим библиотека у Софији и Пловдиву, где се налази велики број српских рукописа, за које се може претпоставити географско порекло, треба имати у виду да је један део рукописа са простора југоисточне Србије похрањен и у библиотекама западне Европе.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрејевић 1988: Б. Андрејевић, „Записи о Нишкој буни 1841. године и другим покретима против Турака на маргинама црквене књиге *Пентикостар*”, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац, 245–261.
- Белић 1999: А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Изабрана дела Александра Белића, девети том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бјелаковић 2019: И. Бјелаковић, „Језик докумената Архива манастира Савине (18. век)”, у: Ј. Стојановић (ур.), *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас: зборник радова са Другог међународног научног скупа одржаног у Подгорици 26–28. маја 2017. године*, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица српска; Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 515–526.
- Богдановић–Вукадиновић–Марковић 1994: Н. Богдановић, В. Вукадиновић, Ј. Марковић, „Библиографија призренско-тимочких говора”, у: П. Ивић (ур.), *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш: Филозофски факултет: 11–54.
- Богдановић–Вукадиновић–Марковић 1996: Н. Богдановић, В. Вукадиновић, Ј. Марковић, „Библиографија призренско-тимочких говора”, *Призренско-тимочки говори, Лексиколошка проучавања*, књ. 1, Ниш: Филозофски факултет, 27–81.
- Богдановић 2021: Н. Богдановић, *Сврљишки одломци јеванђеља*, Луково: Галаксијанис.
- Брок 1903: О. Broch, *Die Dialecte des südlichsten Serbiens*, Wien: Alfred Hölder.
- Велкова–Панајотовић 2014: С. Велкова, М. Панајотовић, *О писменех. Стара и ретка књига Музеја Понишавља*, Пирот: Музеј Понишавља.
- Грковић–Мејдор 2007: Ј. Грковић–Мејдор, „Језик српске средњовековне уметности – достигнућа и задаци”, у: С.

- Танасић (ур.), *Шездесет година Института за српски језик САНУ*, Зборник радова I, Београд: Институт за српски језик САНУ, 249–266.
- Грковић-Мејдор 2011: Ј. Грковић-Мејдор, „Скрипторије и штампарије код Срба у средњем веку”, *Летопис Матице српске*, књ. 488, св. 5, Нови Сад, 925–940.
- Даничић 1857: Ђ. Даничић, „Рукопис Александров”, *Гласник друштва српске словесности*, књ. IX, Београд, 256–267.
- Ђоковић 2022: П. Ђоковић, „Значај Карловачке богословије за неговање и унапређење литургијског појања код Срба”, *Теолошки погледи*, XV/2, Београд, 283–306.
- Ераковић 2015: С. Ераковић, *Сврљичко јеванђеље*, Сврљиг.
- Ивић 1998: П. Ивић: *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела Павла Ивића, Том VIII, Нови Сад–Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Јерковић 1983: В. Јерковић, *Српска Александрида. Академијин рукопис (бр. 352). Палеографска, ортографска и језичка истраживања*. Београд: САНУ (Посебна издања, књ. DLIV, Одељење језика и књижевности, књ. 35).
- Јовановић 2021: А. Јовановић, *Палеографија Сврљичких одломака јеванђеља*, Сврљиг: Центар за туризам, културу и спорт.
- Јовић 2011: Н. Јовић, *Језик Хиландарског медицинског кодекса*, Ниш: Филозофски факултет.
- Јовић 2017: Н. Јовић, „Белићеве Дијалекти источне и јужне Србије у светлу српске језичке дијакронике”, у: Ј. Марковић (прир.), *Александар Белић – 110 година од појаве Српског дијалектолошког зборника*, Ниш: Филозофски факултет, 71–82.
- Јуришић–Марковић 2017: М. Јуришић и Ј. Марковић, „Прилог библиографији призренско-тимочких говора од 1992. до 2014. године”, у: Јордана Марковић (ур.), *Александар Белић – 110 година од појаве Српског дијалектолошког зборника*, Ниш: Филозофски факултет, 127–191.
- Катић 1980: Р. В. Катић, *Хиландарски медицински кодекс № 517*, Фототипско издање, Београд: Народна библиотека Србије.

- Катић 1989: Р. В. Катић, *Хиландарски медицински кодекс № 517*, превод и рашчитан текст, Београд: Народна библиотека Србије; Горњи Милановац: Дечје новине.
- Курешевић 2014: М. Курешевић, *Хипотактичке структуре у Српској Александриди: функционалностилски аспекти*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Маринковић–Јерковић 1985: Р. Маринковић, В. Јерковић (прир.), *Српска Александрида (свеска друга)*, Београд: Српска академија наука (Одељење језика и књижевности, Критичка издања српских писаца, II).
- Мидић 2019: Д. Мидић, *Историја Православне епархије нишке*, Ниш: Православна Епархија нишка.
- Милијић–Лазаревић 2016: О. Милијић, Д. Лазаревић, *Сврљешко јеванђеље*, стрип, Сврљиг: Центар за туризам, културу и спорт.
- Младеновић 1979: „О вокалском систему пиротског говора друге половине XVIII века”, *Пиротски зборник*, 8–9, Пирот, 271–278.
- Младеновић 1984–1985: А. Младеновић, „Још један ’Рукопис Александров’”, *Археографски прилози*, 6–7, Београд, 347–354.
- Младеновић 1986: А. Младеновић, „Српска редакција старословенског језика – неке особине из текстова XVIII века”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXIX/1, Нови Сад, 103–112.
- Младеновић 1994: А. Младеновић, „Напомене о језику неких писаних споменика из Ниша и Пирота у XVIII и XIX веку”, у: П. Ивић и др. (ур.), *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш: Филозофски факултет, 181–187.
- Недељковић–Ковачевић 1996: Ј. Недељковић–Ковачевић, „О језику тефтера нишког храма Светог Николе”, *Археографски прилози*, 18, Београд, 229–251.
- Недељковић 2004: Ј. Недељковић, *Говор Пирота у XVIII веку*, Београд: Народна библиотека; Пирот: Музеј Понишавља, Народна библиотека – Пирот.
- Николић 1976: И. Николић, *Тештер нишавске митрополије: 1834–1872*, Пирот: Музеј Понишавља.

- Новаковић 1895: С. Новаковић, „Пшински поменик”, *Сјоменик*, XXIX, Београд, 1-20.
- Ракић 2020: А. Ракић, „Падежи и предлошко-падежне конструкције са спацијалним значењем у Роману о Троји”, *Лийар*, 73, Крагујевац, 11-27.
- Рингхајм 1951: А. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage*, Prague-Upsal: Imprimerie de l' état à Prague, 35-75.
- Родић 1995: Н. Родић, *Сврљишки одломци јеванђеља (XIII век)*, Сврљиг: Етнокултуролошка радионица; Ниш: Просвета.
- Родић 1999: Н. Родић, *Сврљишки одломци јеванђеља (XIII век)*, II прерађено издање, Сврљиг: Етнокултуролошка радионица.
- Савић 2019: В. Савић, *Српска књижевна реч у својим њрвим сјолећима*, Ниш: Међународни центар за православне студије; Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори.
- Станковић 2004-2005: Р. Станковић, „Рукописи српске редакције у Народној библиотеци 'Иван Вазов' из Пловдива. Водени знаци и датирање”, *Археографски њрилози*, 26-27, Београд, 189-261.
- Стојановић II 1903: Љ. Стојановић, *Сјари српски зајиси и најјиси*, књ. II, Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић IV 1923: Љ. Стојановић, *Сјари српски зајиси и најјиси*, књ. IV, Београд: Српска краљевска академија.
- Стошић 2023: Ј. Стошић, „Тефтери као извори за језичка истраживања”, у: Д. Антић (ур.), *Врањски јласник*, Поводом 110 година од Балканских ратова и ослобођења Старе Србије, Врање: Народни музеј, 353-364.
- Тома 1998: Пол-Луј Тома, *Говори Ниша и околних села*, Ниш: Просвета; Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Трајковић-Стошић 2021: Т. Трајковић, Ј. Стошић, „Антропонимија Пшинског поменика”, у: Д. Марјановић (ур.), *Прејодобни Прохор Пчињски – 950 јодина у српском народу (јемајски зборник)*, Врање: Православна Епархија врањска, Свеправославно друштво „Преподобни Јустин Ђелијски и Врањски”, 108-123.
- Требјешанин 1982: Р. Требјешанин, „Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878.”, *Лековачки зборник*, XXII, Лесковац, 269-302.

- Хаџи-Васиљевић 1928: Ј. Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке књижевности у јужним српским областима у XIX в. (до српско-турских ратова 1876-78)*, Београд: Друштво Светог Саве.
- Хаџи-Васиљевић 1936: Ј. Хаџи-Васиљевић, „Текстови Нишке митрополије (од 1727-1737 год.)”, *Зборник за историју јужне Србије и суседних области*, књ. I, Скопље, 35-76.
- Цветковић Теофиловић 2020: И. Цветковић Теофиловић, „Језик јеромонаха Александра – пример диглосије у нишкој средини у првој половини XVIII века”, *Научни саставак слависти у Вукове дане*, 49/1, Београд, 111-122.
- Ђирић: Љ. Ђирић, „Досадашња истраживања пиротског говора”, *Пиротски зборник*, књ. 15, Пирот, 13-21.
- Шафарик 1866: Ј. Шафарик, „Сврљишки одломци еванђеља и запис од 1279. године (са два каменописна снимка)”, *Гласник СУД*, књ. III, св. XX (старог реда), Београд, 244-264.

Irena Cvetković Teofilović

STUDYING THE PAST OF THE SERBIAN LANGUAGE IN SOUTHEASTERN SERBIA – CURRENT ISSUES

Summary

This paper draws attention to some current issues in studying the past of the Serbian language in the territory of southeastern Serbia, which should be further elucidated in the future. One of the most important issues concerns the need to compile a bibliographic unit on the Serbian manuscript heritage in the mentioned area during the 18th and 19th centuries, as previously pointed out by A. Mladenović. Certainly, the richness of written sources in these areas from earlier periods should not be overlooked, as they indicate places of active scribal activity in the past (Piroć, Knjaževac,

Svrljig, Sićevo, Niš, Leskovac, Prizren). The knowledge and analysis of a sufficient number of sources will provide data significant not only for historical dialectology but will also enable the clarification of the complex process of adopting the Russian Church Slavonic language and the creation of the mixed Slaveno-Serbian language in the southern Serbian regions.

Keywords: Southeastern Serbia, history of the language, sources, Serbian Church Slavonic language, Russian Church Slavonic language, Slaveno-Serbian language, scriptoria.

ИНДЕКС ИМЕНА

А

- Аланд, Курт (Kurt Aland)
Албин, Александар 241, 257
Александров, Александар
Иванович (Алекса́ндр
Ива́нович Алекса́ндров)
313, 314, 314 (фус)
Алтомановић, Никола 345
(фус)
Андрејевић, Борислав 415
(фус), 423
Аристотел (Ἀριστοτέλης)
208, 240
Атанацковић, Богобој 180 (фус)
Атанацковић, Платон 209,
209 (фус), 212, 215–217,
237 (фус), 239, 239 (фус),
241, 242 (фус), 243, 247,
252, 254–256
Атенеј (Ἀθηναιος
Ναυκρατίτης) 28, 31
Ашић, Тијана 385, 403,
- ### Б
- Бабић, Миланка 114, 127, 152
Бајазит II (II. Bayezid) 115,
279 (фус), 298 (фус), 307
Баковљев, Милан 180 (фус),
181 (фус), 195

- Бал, Мике (Maria Gertrudis
«Mieke» Bal) 120 (фус)
м 127
Бартула, Владан 339, 356, 360
Батори, Стефан (Báthory
István) 279 (фус), 294,
295, 303, 307
Бахтин, Михаил (Михајл
Михајлович Бахти́н)
117, 128
Беговић, Катарина В. 11
Бек, Ханс Георг (Hans-Georg
Beck) 70 (фус), 86
Белић, Александар 18, 33,
53, 238, 270, 274, 298,
304, 408, 409, 412, 413,
423, 424
Белмужевић, Милош 8,
277–279, 279 (фус), 280
(фус), 281–283, 286, 288,
292, 294–296, 299, 301,
303, 305, 306
Бенвенист, Емил (Émile
Benveniste) 226, 233
Берић, Јован 255
Бернштејн, Самуил (Самуил
Б. Бернштейн) 300, 304
Бирих, Александар
Карлович 13, 33

- Бјелаковић, Исидора Г. 37,
39 (фус), 52, 94, 94 (фус),
97 (фус), 104 (фус), 106
(фус), 109, 193 (фус),
195, 196, 198, 202 (фус),
203, 204, 217, 218, 257,
420 (фус), 423
- Бјелетић, Марта 234
- Благојевић, Милош 340, 344
(фус), 345 (фус), 360
- Богдановић, Милица 38, 40
(фус), 53
- Богдановић, Недељко 408,
408 (фус), 409 (фус), 423
- Бојанин, Станоје 92, 94
(фус), 95 (фус), 109, 110
- Борел, Пјер (Pierre Borel) 81
(фус), 82 (фус), 86
- Бокшић, Жора 351
- Бранковић, Вук 293 (фус),
294 (фус), 302, 306
- Бранковић, Ђурађ 279 (фус),
297, 302
- Бранковић, Мара 295 (фус),
297
- Брок, Олаф ((Olaf Broch)
408, 423
- Бугарски, Стеван 249, 250
(фус), 251, 251 (фус), 254
(фус), 258
- Булић, Халид 132, 144, 147
(фус), 151 (фус), 158
- В**
- Варађанин, Аркадије 181
(фус), 195
- Ваџић, Зоран 93, 94 (фус), 110
- Веґо, Марко 338, 360
- Велкова, Сашка 412 (фус),
423
- Веселовски, А. Н. (А. Н.
Веселовский) 70 (фус), 86
- Вечерка, Радослав 87, 176,
230, 231, 233, 405
- Винфорд, Доналд (D.
Winford) 39, 52
- Висковић, Никола 115, 128
- Витић, Зорица 166 (фус), 175
- Витковић, Јован 255, 305
- Вјежбицка, Ана (Anna
Wierzbicka) 12, 33
- Владислав II Јагелонац
Млађи 277, 279 (фус),
298 (фус), 299
- Влајић-Поповић, Јасна 234
- Војновић, Жарко 206, 218
- Вујовић, Душанка 13, 15
(фус), 34
- Вукадиновић, Зора 139
(фус), 159
- Вукићевић, Милосав 264–
266, 268, 272, 273, 273
(фус), 274
- Вуковић, Влатко 348, 352
- Вуковић, Јован 370, 373
(фус), 377
- Вукомановић, Славко 267
(фус), 274
- Вукославић, Влатко 341–
344, 357, 358, 362, 364
- Вукотић, Прибислав 280
(фус)
- Вукчић, Стефан Косача 279
(фус), 348, 351

- Вулић, Сања 22, 34
 Вуловић, Наташа 13 (фус),
 14, 14 (фус), 15, 34
 Вушовић, Данило 377
- Г
- Гавриловић, Славко 250
 (фус), 258
 Гагулић, Петар 412 (фус)
 Газдић, Јелена 57, 67, 274,
 371, 377
- Гај, Људевит 221, 232, 238,
 254
- Гамкрелидзе, Тамаз
 Валеријанович
 (Тамáz Валериáнович
 Гамкрелíдзе) 12, 12
 (фус), 34
- Георгиева, В. Л. (В. Л.
 Георгиева) 233
- Герзић, Боровој 184, 187
 (фус), 195
- Гољак, Светлана 14, 15, 34
- Гортан-Премк, Даринка 19
 (фус), 34
- Гргуревеић, Вук 279 (фус),
 294, 295, 302, 303, 306,
 307
- Грифин, Натанијел Едвард
 (Nathaniel Edward
 Griffin) 81 (фус), 86
- Грицкат, Ирена 103 (фус),
 105, 106 (фус), 110, 293
 (фус), 304, 334, 360
- Грковић, Милица 298, 304
- Грковић-Мејџор, Јасмина 12
 (фус), 34, 105 (фус), 110,
 111, 164, 165, 175, 176,
 220, 224, 226, 232, 233,
 266, 270, 274, 334, 337,
 339, 353, 360, 407 (фус),
 410, 410 (фус), 411 (фус),
 412, 416 (фус), 423, 424
- Грмек, Мирко Дражен 93, 93
 (фус), 94 (фус), 96, 110
- Гудков, Владимир 58, 59, 61,
 67
- Д
- Даничић, Ђуро 20, 21 (фус),
 31, 5386, 180 (фус), 181
 (фус), 203, 214, 214 (фус),
 217, 225 (фус), 228, 233,
 235, 371, 388, 392, 403,
 411 (фус), 424
- Динић, Михаило 336, 341,
 341 (фус), 352, 353, 355,
 361
- Добровојевић, Влај 343
- Дошенивић, Јован 240, 253,
 259
- Драгићевић, Рајна 19 (фус),
 34, 327, 405
- Драгојловић, Драгољуб 334,
 338, 361
- Ђ
- Ђинђић, Марија 186 (фус),
 195
- Ђого, Дарко 350, 351, 361
- Ђоковић, Предраг 419
 (фус), 421, 424
- Ђорђић, Петар 267 (фус),
 271, 274, 388, 404

- Ђуркин, Веселина 132, 140, 140 (фус), 150, 151, 158
- Ђуркова, Александра (Aleksandra Gjurkova) 116, 128
- Е
- Елезовић, Глиша 16, 24, 31
- Ераковић, Страхиња 409 (фус), 424
- Ж
- Жерар, Женет (Gérard Genette) 121 (фус), 128
- Живковић, Кирил 416, 419, 420
- З
- Запоља, Јован I 277, 279 (фус), 289, 292, 294, 295, 302, 303, 306
- Зорић Латовљев, Милена С. 179, 181 (фус), 182, 193 (фус), 195, 196
- И
- Иванић, Душан 202 (фус), 218
- Иванов, В. В. 12, 12 (фус), 34, 226, 233
- Ивановић, Јован Н. 243 (фус), 254, 258
- Ивановић, Ненад 182 (фус), 185, 195
- Ивић, Алекса 280, 283, 304
- Ивић, Милка 52, 196, 225, 233, 378
- Ивић, Павле 16, 18, 34, 47, 52, 53, 71, 86, 92, 110, 158, 238, 240 (фус), 241, 242, 246, 253 (фус), 258, 266, 270, 270 (фус), 274, 290, 293 (фус), 294, 294 (фус), 295 (фус), 304, 334, 335 (фус), 337, 353, 360, 361, 415, 419, 420 (фус), 421, 423–425
- Исаиловић, Невен 279 (фус), 280 (фус), 304, 307, 335, 348, 361
- Ј
- Јагић, Ватрослав 221, 221 (фус), 222, 222 (фус), 233, 234
- Јахијапашић, Махмед 279 (фус)
- Јерковић, Вера 94, 94 (фус), 103 (фус), 104 (фус), 110, 221, 234, 266, 270 (фус), 274, 290, 304, 337, 361, 410, 424, 425
- Јерковић, Јован 372, 378
- Јеротијевић, Даница 122 (фус), 128
- Јефимова, В. С. (В. С. Ефимова)
- Јовановић, Владан 71 (фус), 72 (фус), 87, 265, 274
- Јовановић, Јелена 12, 15 (фус), 17–19, 34, 132
- Јовановић, Јован 242 (фус)
- Јовановић, Јована 182, 185–187, 190, 194–196

- Јовић Ловрић, Ивана 280
 (фус), 305
 Јовић, Душан 291, 293
 (фус), 294 (фус), 295
 (фус), 298, 305
 Јовић, Надежда Д. 91, 92,
 92 (фус), 93, 97 (фус), 99,
 104, 105 (фус), 106 (фус),
 110, 111, 280 (фус), 305,
 409, 410, 416 (фус), 424
 Југовић, Софроније 242 (фус)
 Јуришић, Марина 408 (фус),
 424
- К**
 Кајмаковић, Здравко 221,
 222, 222 (фус)
 Кантемир, Димитрије 249
 Караангов, Петар 70 (фус),
 71 (фус), 87
 Караца, Мелвида 202, 218
 Караџић, Вук Стефановић
 31, 32, 58 (фус), 59, 60,
 64, 138, 154, 157, 158,
 183, 197, 202 (фус), 206,
 217, 238 (фус), 239 (фус),
 244, 244 (фус), 246, 247,
 258, 259, 371, 378
 Катић, Реља 92–96, 93–96
 (фус), 111, 409, 424, 425
 Кашић, Јован 138, 158
 Кебер, Јанез 25, 27, 31
 Кекановић, Драго 145–147,
 157
 Клајн, Иван 186, 189, 189
 (фус), 191, 196
 Кнол, Владислав (Vladislav
 Knoll) 300, 305
- Ковачевић, Милош 9, 19
 (фус), 22, 34, 117 (фус),
 122 (фус), 123, 128, 131–
 133, 137 (фус), 140 (фус),
 144, 148, 148 (фус), 152
 (фус), 158, 366, 367 (фус),
 368, 369, 378
 Ковачевић, Слободан 370,
 378
 Ковачек, Божидар 252 (фус),
 258
 Комар, Горан 280 (фус), 305
 Корвин, Матија (Matyáš
 Hunyadi) 277, 279 (фус),
 299
 Кордић, Сњежана 385, 404
 Корин, Ендру (Andrew
 Corin) 226 (фус), 234
 Костић, Мита 115, 116, 128
 Крњевић, Хатица 250 (фус),
 258
 Крсник, Давор 144, 158
 Крстић, Александар 279
 (фус), 280 (фус), 286
 (фус), 287 (фус), 304, 305
 Крушец, Агата (A. Kruszec)
 38, 53
 Куделиновић, Радоња 352
 Кузидова, Ирина 166, 175
 Кукучин, Мартин (Martin
 Kukićin) 23, 24, 24
 (фус), 30, 31
 Кулаковски, Платон 238,
 242, 258, 259
 Кулин, бан 120 (фус), 333,
 336–339, 363
 Курешевић, Марина Ф. 70
 (фус), 73, 82, 87, 111, 163,

- 166–168, 166 (фус), 175, 176, 221, 234, 410, 425
- Л
- Лазаревић, Стефан 293–295 (фус), 298, 302, 305, 416 (фус)
- Ларионова, Ј. А (Ју. А. Ларионова) 27, 32
- Лоебе, М. (М. Лоэбэ) 378
- Лома, Александар 53, 234
- Лудовик I Велики, краљ (Ludwik I Wielki) 341, 343
- Луковић, Милош 93, 111
- Лупуровић, Душко 206, 218
- Лутовац Казновац, Тамара Н. 113, 115 (фус), 124, 128, 293 (фус), 294 (фус), 306
- М
- Мајаковски, Владимир Владимирович (Владимир Владимирович Маяковский) 193 (фус), 196
- Макарије III, митрополит 421
- Маргитић, Стипан Марков 246, 246 (фус)
- Марго, Георгије 255
- Маретић, Томо 138, 378
- Маринковић, Радмила 70, 70 (фус), 87, 165 (фус), 176, 221, 221 (фус), 222, 222 (фус), 410, 425
- Марић, Биљана 124, 128
- Марковић, Јелена 116, 128
- Марковић, Јордана 408, 408 (фус), 423, 424
- Марковић, Слободан 58, 58 (фус), 59, 59 (фус), 60 (фус), 67
- Масаловић, Марија 167, 176
- Маслова, Валентина Аврамова (Валентина Авраамовна Маслова) 39, 53
- Матешић, Јосип 15, 15 (фус), 16, 18, 32, 35
- Мацановић, Ана 3. 59, 67, 201, 202, 202–204 (фус), 204, 205, 207, 210, 211, 211 (фус), 214, 216, 218
- Менац-Михалић, Мира 22, 35
- Мидић, Далибор 421, 425
- Мијушковић, Јованка 346, 361
- Миклошич, Франц Ритер фон (Franz Ritter von Miklosich) 80, 279 (фус), 306
- Милаковић, Димитрије 8, 9, 57, 59–67, 63 (фус), 64 (фус), 203, 210
- Милановић, Александар 31, 60, 62, 62 (фус), 64, 67, 132, 135 (фус), 136 (фус), 140, 148, 149, 158, 218, 237, 241, 253, 257, 265, 266, 271, 275, 362
- Милетић, Бранко 372, 378

- Милисавац, Живан 238
(фус), 242–244 (фус), 249
(фус), 252, 254, 255, 256
(фус), 257, 259
- Милованов, Лука
Георгијевић 62, 247 (фус)
- Милосављевић, Вера 239
(фус), 246 (фус), 255
(фус), 259, 267 (фус)
- Милосављевић, Невена М. 311
- Милутиновић, Милан 70
(фус), 71 (фус), 87
- Милутиновић, Сима
Сарајлија 225 (фус), 312
- Миљанов, Марко 146 (фус),
147 (фус), 157
- Митровић, Катарина 279
(фус), 306
- Михајловић, Велимир 52, 196
- Михалоглу, Али-бег
(Mihaloglu Ali Bey) 279
(фус), 303, 307
- Михаљевић, М. (М.
Mihaljević) 116, 118, 124
- Мишић, Сениша 344, 362
- Младенов, Џанко 281, 285,
306
- Младеновић, Александар
63, 63 (фус), 67, 196, 238,
242, 248, 248 (фус), 252,
259, 266, 269, 275, 313,
314 (фус), 328, 362, 372,
378, 409, 410, 410–412
(фус), 412, 415 (фус), 416
(фус), 419, 420 (фус), 425
- Младеновић, Живомир 243
(фус), 259
- Младеновић, Радивоје 226,
234
- Мокијенко, Валериј
Михајлович (Валерий
Михайлович Мокиенко)
13, 17, 18, 35
- Мошин, Владимир 118
(фус), 129
- Мразек, Роман (Roman
Mrázek) 228, 230, 234
- Мразовић, Павица 139
(фус), 159, 183, 196
- Мргић Радојчић, Јелена 342,
362
- Мркаљ, Саво 62, 202 (фус),
217, 237, 240, 244, 247
(фус), 248, 253, 256, 259,
267, 271
- Мршевић-Радовић, Драгана
12–14, 16 (фус), 31, 35
- Мусић, Аугуст 132–135, 135
(фус), 137, 137 (фус), 138,
140, 141, 144, 148–150,
154–157, 159
- Мушкатиновић, Јован 181
(фус), 196
- Н
- Надажди, Томаш (Томаш
Nádasdy) 279 (фус)
- Натошевић, Ђорђе 8,
179–183, 180–182 (фус),
183, 187 (фус), 190 (фус),
194–198
- Недељковић-Ковачевић,
Јасмина 411 (фус), 416,
416 (фус), 419, 425

- Ненезић, Соња 372, 378
 Никитовић, Зорица 109,
 305, 335, 362
 Николић, Илија 411 (фус),
 425
 Николић, Лазар 264, 266–
 268, 271, 273
 Николић, Милка 116, 116
 (фус), 129
 Нинковић, Петар 203, 205,
 209–211, 209 (фус), 215,
 217
 Новаковић, Стојан 81, 81
 (фус), 82, 87, 95 (фус),
 145, 210, 222 (фус), 234,
 241 (фус), 250, 409, 409
 (фус), 426
- Њ
- Његош, Петар I Петровић
 311, 311 (фус), 312, 312
 (фус), 327–329
 Његош, Петар II Петровић
 58, 58 (фус), 59, 60, 60
 (фус), 65
- О
- Обрадовић, Доситеј 139, 239
 Обрадовић, Ненад 280
 (фус), 281, 283, 287 (фус),
 300, 306
 Обреновић, Милош 58
 (фус)
 Окука, Милош 59, 65–67,
 205, 218
 Опашић, Маја 39, 53
 Орбин, Мавро 344, 354
- Орфелин, Захарије 252, 257,
 267 (фус), 323
 Остојић, Бранислав 62
 (фус), 67, 312 (фус), 313,
 324, 328
- П
- Павић, Милорад 240 (фус),
 260
 Павловић Јовановић, Јелена
 129, 132, 140, 145, 149,
 151, 151 (фус), 159
 Павловић, Слободан 115
 (фус), 116, 129, 362, 378,
 385, 386, 396, 404
 Павловић, Теодор 243
 (фус), 245, 246, 255, 258
 Пејановић, Ана 13–15, 17, 35
 Перцан, Романа 22, 35
 Петар Велики 38, 249, 323
 Петровић, Миодраг М. 403
 Петровић, Снежана 31, 41, 53
 Петровић, Соња 280, 280
 (фус), 306
 Пешикан, Митар 133, 372, 378
 Пижурица, Мато 372, 378
 Пипер, Предраг 384–387,
 384 (фус), 385 (фус), 389,
 390, 390 (фус), 398 (фус),
 400, 403–405
 Пиранделло, Луиђи (Luigi
 Pirandello) 24, 32
 Плanel-Ивањез, Монсерат
 (Montserrat Planelles
 Iváñez) 81 (фус), 82
 (фус), 87

- Платон (Πλάτων) 240
- Поломац, Владимир 277,
279 (фус), 282, 289, 292,
293–296 (фус), 294, 295,
297–299, 298 (фус), 306,
307, 401, 405
- Попов, Чедомир 255, 260
- Поповић, Душан 38, 53
- Поповић, Људмила 114, 118,
129, 403
- Поповић, Јован 204, 205, 208,
210
- Поповић, Јован Стерија 194,
197, 243
- Поповић, Миодраг 238, 243,
247 (фус), 260
- Поповић, Радомир 379
- Поповић, Раде 353, 362
- Порчић, Небојша 280 (фус),
300, 307
- Похвалић, Прибислав 349,
359
- Прибинић, Бранко 343
- Принс, Џералд (Gerald J.
Prince) 123, 129
- Пронк-Титкоф, Саскиа
(Saskia Pronk-Tiethoff)
300, 307
- Р
- Раденовић, Павле 348, 352,
355
- Радић, Првослав 185, 186,
186 (фус), 197
- Радичевић, Бранко 180
(фус)
- Радовановић, Милорад 379
- Радојчић, Никола 243,
247 (фус), 252, 260, 279
(фус), 307
- Радуловић, Зорица 373, 379
- Ракић Младеновић,
Југослава Г. 263
- Ракић, Александра 410
(фус), 426
- Ранђеловић, Ана 188 (фус),
193 (фус), 197
- Решетар, Милан 166, 176
- Рингхајм, Алан (Allan
Ringheim) 70, 70 (фус),
71 (фус), 87, 176, 410, 426
- Ристић, Стана 81, 197
- Родић, Никола 403, 408
(фус), 415, 426
- Рудић, Срђан 340 (фус), 362
- Русо, Жан Жак (Jean-Jacques
Rousseau) 240
- С
- Савић, Виктор Д. 311, 415,
426
- Самарџић, Биљана 333
- Санковић, Бељак 344, 346, 357
- Санковић, Радич 344, 346,
347, 351, 357, 362
- Селим I (سلطان سليم الأول) 115
- Семковић, Вукмир 352
- Симеон, свети 8, 384 (фус),
403
- Симић, М. 197
- Скерлић, Јован 142 (фус),
260
- Скок, Петар 43, 49, 53, 184,
186, 186 (фус), 188–190,

- 189 (фус), 197, 229, 235, 388, 405
- Смиљанић, Аранђел 344, 363
- Соларић, Павле 58, 58 (фус), 60 (фус), 139, 202–204, 202 (фус), 218, 240, 241, 256, 257, 259
- Сороколетов, Федор Павлович (Фёдор Пáвлович Сороколéтов) 71 (фус), 73, 74 (фус), 87
- Станишић, Вања 249, 260, 322 (фус), 329
- Станковић, Јелена 167, 176
- Станковић, Радоман 413 (фус), 426
- Станојчић, Живојин 379
- Стевановић, Михаило 142, 159, 366, 370, 372, 379
- Стијовић, Рада 293 (фус), 294 (фус), 307
- Стојаковић, Георгије 255
- Стојановић, Јелица Р. 266, 270, 275, 329, 334, 363, 365, 372, 379, 423
- Стојановић, Љубомир 238, 240, 242, 244 (фус), 247, 279 (фус), 280 (фус), 300 (фус), 307, 413–415, 421, 426
- Стојачковић, Александар 246, 247, 260
- Стојковић, Атанасије 239
- Стојчић, Исидор 205, 218
- Стошић, Јелена М. 383, 385, 385 (фус), 386 (фус), 405, 411 (фус), 412, 426
- Стратимировић, Стефан митрополит 241 (фус), 242 (фус), 250 (фус)
- Студит, Теодор 415
- Суботић, Јован 139, 238, 247 (фус), 248 (фус), 255, 255 (фус), 256, 260, 275
- Суботић, Љиљана 372, 379
- Сулeјман I Величанствени (I. Süleyman) 115, 116
- Т
- Талови, Лајош (Lajos Thallószу) 279 (фус), 307
- Тартаља, Иво 180 (фус), 197
- Текелија, Сава 9, 237–245 (фус), 237–260, 246–248 (фус), 250–253 (фус), 255 (фус), 256 (фус)
- Тепавчевић, Миодарка 372, 379
- Тешић, В. М. 180 (фус), 198
- Тимотијевић, Мирослав 38 (фус), 40 (фус), 53
- Толстој, Никита Иљич 25, 28, 35, 92 (фус), 111, 114 (фус), 115 (фус), 129
- Тома, Пол-Луј 408, 418, 426
- Тошовић, Бранко 102, 111
- Травничек, Франтишек (František Trávníček) 228, 235
- Трајковић, Татјана 408, 409 (фус), 426
- Требјешанин, Радош 412 (фус), 426
- Трзин, Душица 165 (фус), 176

- Трифунац, Павле 255
Трифуновић, Ђорђе 92
(фус), 111
Турк, Марија 39, 53
- Ђ
- Ђирић, Љубисав 408, 412
(фус), 427
Ђирковић, Сима 184, 198,
337, 339, 348, 360, 363
Ђорић, Божо 182 (фус), 183
(фус), 186 (фус), 187,
198, 363
Ђоровић, Владимир 340,
343, 350, 360, 363
Ђупић, Дарко 372, 379
- Ф
- Фавр, Л. (L. Favre) 81 (фус),
82 (фус), 86
Фасмер, Макс
(Максимилиан
Романович Фасмер) 41,
53, 88
Филиповић, Рудолф 39, 54
Форишковић, Александар
238 (фус), 251, 251 (фус),
252, 256 (фус), 260
- Х
- Хадрович, Ласло (László
Hadróvics) 298, 298
(фус), 300, 300 (фус), 307
Халас Поповић, Ана 19
(фус), 35
Хафнер, С. 70 (фус), 74
(фус), 88
- Хаџи-Васиљевић, Јован 411
(фус), 419, 421, 427
Хаџић Радовић, Зорица 181
(фус), 196, 198
Ходова, Капитолина
Ивановна 366, 367, 369,
379
Хранић, Сандаљ 346, 348,
349, 351, 358, 359
Хрватинић, Вукац 343, 357
- Ц
- Цветковић Теофиловић,
Ирена Р. 92 (фус), 111,
407, 407 (фус), 411 (фус),
419, 427
Цејтлин, Раља М. (Раља М.
Цейтлин) 164, 169, 172,
174 (фус), 176, 392 (фус),
393, 394, 405
Цицерон (M. Tullius Cicero)
28, 33, 240
Цолић Јовановић, Александра
Л. 69, 70, 71 (фус), 88
- Ч
- Чаничић, Степоје 343
Чобић, Димитрије 8, 9, 201,
205–218, 207 (фус), 211
(фус)
- Ш
- Шафарик, Ј. 408 (фус), 427
Шевић, Милан 180, 180
(фус), 181 (фус), 198
Шипка, Данко 39, 54, 141,
184, 186 (фус), 187 (фус),
190 (фус), 198

- Шкаљић, Абдулах 183, 184,
186, 186 (фус), 191 (фус),
198
- Шкиљан, Дубравко 118
(фус), 129
- Шкриванић, Гавро 78–80, 78
(фус), 80 (фус), 82, 83, 88
- Штрбац, Гордана 12, 12
(фус), 13, 17, 35
- Штур, Људевит 254
- Шуковић, Радивоје 59, 67

Одјељење за српски језик
Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ
Књига 14

АКТУЕЛНА ПИТАЊА
ИСТОРИЈЕ СРПСКОГА ЈЕЗИКА

* * *

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
Проф. др Милош Ковачевић

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Коректура и лектура
Желидраг Никчевић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
100

ISBN 978-99976-89-51-1

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

811.163.41(091)(082)

НАУЧНИ скуп "Актуелна питања историје српскога језика"
(2024 ; Андрићград)

Актуелна питања историје српскога језика : радови са
научног скупа „Актуелна питања историје српског језика”,
одржаног у Андрићграду од 11. до 13. октобра 2024. године
/ [главни и одговорни уредник Емир Кустурица]. - 1. изд.
- Вишеград : Андрићев институт, 2025 (Београд : Белпак).
- 440 стр. : илустр. ; 20 см. - (Библиотека Научни скупови.
Одјељење за српски језик ; књ. 14 / уредник едиције Милош
Ковачевић)

Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Регистар. - Summaries.

ISBN 978-99976-89-51-1

COBISS.RS-ID 143359489

